

Жаҳон АДАБИЁТИ

Арабий бағий, исфилмоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 1 (140)

2009 йил, январ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ,

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Озод ШАРАФИДДИНОВ. **Мустақиллик меъмори**.....3
Абдулла ОРИПОВ. **Маънавий жасорат соҳиби** 11

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Людмила СКИРДА. **Товланди бинафша рангида дунё**.....14
ХОМЕР. **Одиссея**. *Достон*.....92

НАСР

Ўрхон ПАМУК. **Истанбул**. *Хотиралар ва шаҳар*.....21
Кувайт ҳикоялари: Лайло УСМОН. **Жинни қиз**.....105
Ҳадая СУЛТОН АС-САЛИМ. **Аёл қалби**.....107

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ. **Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси»**.....114

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Шахло АҲМЕДОВА. **Кувайт ҳикоянавислиги ривожланиш йўлида**.....110
Ариадна ЭФРОН. **Шоира байрамлари**.....117
Шоира ДОНИЁРОВА. **Миллий руҳ ва жаҳон романчилиги анъаналари**.....132

АДАБИЙ ТАНҚИД

Зарина СУЛТОНОВА. **Тао Юанмин дала ва бог куйчиси**.....135

АДАБИЙ АЛОҚАЛАР

Олмос УЛВИ. **Адабий жараёндаги янги тамойиллар**.....137

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Мирсодиқ ИСҲОҚОВ. **Жаҳон Ўзбекистонни танимокда**.....140

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Сидни ШЕЛДОН . **Такдир тегирмони**. *Роман*.....143

АДАБИЙ ҲАЁТ

Х.ТОЖИЕВ, Ф.МИРЗАЕВА. **«Робинзон Крузо» ва унинг муаллифи** 207

ТОШКЕНТ

ЯНВАР

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир Н.ЖЎРАЕВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 1. 2009.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди 26.01. 2009 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1900 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2009 й.**

*Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов
таваллудининг 80 йиллигига*

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Мустақиллик меъмори

* * *

Мен ўз умримнинг анча қисмини истиқлолни қўмсаб, юрти-мизнинг қарамликдан қутулиб, ёруғ кунларга етишини кутиб ўтказганман. Албатта, шўро замонида бундай орзуларни ошкор қилиш мумкин эмасди, кўнглингда шунақа истаклар борлигининг ҳиди чиқса бас, оёғингни ерга теккизмасдан тегишли жойга олиб бориб қўярди-лар. Лекин шунга қарамай орзу қилишни тўхтатмасдик. Айниқса, икки-учта энг синашта, энг яқин дўстлар халқнинг аҳволи оғир экани, ўзбек деҳқони “миллион жўякларга таралиб яшаётгани”, саратон дош-қозонининг ичига тушиб пахта етиштираётгани, лекин бу оғир меҳнатининг самараларидан ўзи баҳраманд бўлмаётгани, косаси оқармаётгани, бўзчи белбоққа ёлчимай умр кечираётгани тўғрисида кўп гаплашардик. Лекин бундан нарига ўтишга қўрқар эдик.

1991 йилнинг 31 августида, ниҳоят, биз орзиқиб кутган кун келди — Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислоҳ Каримов Олий Мажлис минбаридан туриб, бутун дунё эшитадиган баланд овозда Ўзбекистон Мустақиллигини эълон қилди. Бутун зални тўлдириб ўтирган депутатлар учун бу сира қутилмаган бир гап бўлди, шекилли, улар ҳатто дабдурустдан унинг маъносини тузукроқ илғаб ҳам олмадилар, ҳатто ўринларидан турмадилар, бўлар-бўлмасга пол тепиб, гулдурос қарсак чалиб юрган одамлар бу гал лоақал чапак ҳам чалмадилар. Буларнинг бари ўша кезларда телевидениеда намоёиш қилинарди. Депутатларнинг Ватанимиз тарихининг энг юксак, энг ардоқли, энг орзиқиб қутилган палласини бундай қарши олганларини кўриб биз ҳам роса ҳайрон бўлган эдик. Президент “Чапак чалмайсизларми? Нега индамай ўтирибсизлар?” дея хитоб қилганидан кейингина зал бирдан сесканиб уйғонгандай бўлди, депутатларга жон кирди ва бу буюк, унутилмас тарихий воқеага муносиб гулдурос қарсаклар янгради.

* * *

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида бизни кўролмаган, кўрқитиб, дўқ-пўписалар билан йўлимиздан қайтармоқчи бўлган ёвуз кучлар турли иғво, ҳатто қонли хуружлар уюштирдилар. Фарғона воқеалари, Паркент ва Бўқадаги тўпалонлар, Ўш можароси, Тошкентдаги зиддиятли тўқнашувлар... Буларнинг ҳаммаси жуда таҳликали ҳодисалар эди. Уларнинг ҳар бири она юртимизни қонли биродаркушлик уруши гирдобига тортиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бу оловларни ғоят босиқлик ва донолик билан ўчириш, одамлар орасига кириб, уларнинг қалбига йўл топиш лозим эди.

Мазкур лавҳалар муаллифнинг «Довондаги ўйлар» китобидан олинди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

3

Мен бугун ўша мудҳиш кунларни ўйласам, бу можароларни бартараф этишда Президентимиз нақадар катта хизмат қилганига яна бир бор амин бўламан ва бу инсоннинг довюраклигига, жасоратига, чинакам қаҳрамонлигига таҳсинлар айтаман.

* * *

Ҳамонки, ўшанда ўлкамизнинг у ер-бу ерида ловиллаган гулханлар бутун республикани чулғаб олувчи алангага айланмаган экан, бунда, биринчи навбатда, Ислом Каримовнинг хизматларини таъкидламоқ лозим.

Ўша нохуш воқеалар аллақачон кечаги кунга, ўтмишга, тарихга айланиб қолди. Баъзи бировлар бугун уларни унутиб юборишга ҳам мойил. Менимча, бу мутлақо хато. Биз ҳамиша мустақиллигимиз осонликча қўлга киритилмаганини эсда тутмоғимиз керак. Биз Президентимизни мустақиллигимиз меъмори деб атар эканмиз, унинг меъморлиги фақат мамлакатимиз тараққиётини белгилаб берадиган турли лойиҳаларни ишлаб чиқиш, уларни амалга оширишда раҳбарлик қилишдан иборат бўлмаганини, балки Юртбошимиз ўз ҳаётини хавф-хатарга қолдириб, жонини жабборга бериб, мардлик ва матонат кўрсатиб истиқлолимиз пойдеворига асос қўйганини ҳамиша ёдда тутмоғимиз лозим. Айни чоғда, улғайиб келаётган ёш авлодни ҳам бу ҳақиқатдан доимо воқиф қилиб бормоғимиз даркор.

Мен ўтган таҳликали кунлар тўғрисида ўйласам, Ислом Каримовнинг табиатида туғма курашчанлик, туғма қаҳрамонлик сифатлари борлигига амин бўламан. У энг шимариб кураш майдонига чиқишдан ҳеч қачон чўчимади. У мағлубиятни ёқтирмади ва ҳамиша ғалабага интилади.

* * *

Йўлбошчи бўлиш шарафли, лекин жуда қийин иш. Ахир, йигирма тўрт миллион кишилик юртнинг юки енгил бўладими? Билмадим, Президент бирор кун лоақал уч-тўрт соатга юрт ташвишини қилмай, фақат ҳузур-ҳаловатга берилиб, истиқомат қила олармикан? Менимча, бунинг имкони бўлмаса керак. Йўлбошчилик – тинимсиз меҳнат, тинимсиз изланиш, туни тонга уланиб кетадиган уйқусиз кечалар. Бунинг эвазига эса фақат бир мукофот – бугунги ўзбек дўпписини бошига қўйиб, ҳеч кимдан ўзини паст қўймай, қаддини фоз тутиб, гердаиб юрса, дунёнинг ҳар бурчагидаги одамлар “ўзбек” деганни эшитганда ички бир ҳурмат ва тавозе билан бир тин олиб қўйса, бас!

* * *

Менга бир воқеани айтиб беришган. Парижда Президент китобининг тақдироти бўлибди. ЮНЕСКО Бош директори Федерико Майор жаноблари бир ёққа учмоғи керак экан, бироқ тақдиротни эшитиб, самолётни тўхтатиб қўйиб, мажлисга келибди-да, қисқа нутқ сўзлабди. У айтибдики, “мен дунёдаги икки юзга яқин мамлакатни кезиб чиққанман, уларнинг маданий-тарихий ёдгорликлари билан танишганман, лекин ҳеч қаерда Самарқандда бўлганимдаги каби ҳаяжонланмаган эдим. Улуғбек расадхонасида жаноб Президент менга устурлобни кўрсатди. Улуғбеклар, Али Қушчилар қўли теккан бу асбобни қўлга олар эканман, гўё ўзимни XV асрга бориб қолгандек, Улуғбек каби буюк олимлар билан ҳамнафасдай ҳис қилдим. Ҳозирга

қадар ҳам ўша ҳаяжон бот-бот бутун вужудимни қамраб олади. Ўшанда жаноб Ислоом Каримов Улуғбекнинг “Зижи Кўрагоний” асарини кўрсатди. Мен ҳам шарқ илмидан хабардорлигимни кўрсатиб қўйиш учун “Жуда зўр асар. Ҳозирги компьютерларнинг таҳлилига кўра Улуғбек юлдузлар ҳаракатини аниқлашда бор-йўғи ярим минутга адашган экан”, дедим. Ислоом Каримов ялт этиб менга қаради-да, лабларида ним табассум билан жавоб берди: “Йўқ, жаноб Федерико, Улуғбек адашмайди, компьютерларингиз хато қилган бўлиши керак”. Бу жавобни эшитиб, жаноб Каримовнинг ўз халқини нечоғли севишини, ўзбек олимларининг ютуқларидан қанчалик фахр қилишини яна бир бор ҳис қилдим”.

Жаҳоннинг кўпгина донгдор одамлари Президентимиз ҳақида, унинг салоҳияти тўғрисида ана шундай илиқ гапларни кўп айтишган. Қизиқ, ҳар гал шунақа фактларга дуч келганда, киши қалби ўз Президенти учун ифтихор туйғуларига тўлиб тошар экан.

* * *

Яқинда Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов Япония сафаридан қайтиб келди. Сафар ҳақида у билан анча гаплашиб ўтирдик — у кўп нарса кўрипти, кўп одамлар билан учрашипти, кўп нарсаларга қойил қолипти. Лекин уни энг ҳайрон қолдирган нарса тўғрисида гоътада ҳаяжонланиб, тўлқинланиб гапирди:

— Биласизми, — деди Абдуллажон, — мен дунёни кўп кездим, турфа хил мамлакатларда бўлдим. Лекин ҳеч қаерда Япониядагидек ўзбек халқига ҳурмат-эътиборни кўрганам йўқ. Улар ҳатто тарихимизни, тилимизни ўрганишар экан. Ўзбекча ўрганаётган япон ёшлари ўзбек билан унинг тилида бир-икки оғиз гаплашиш мақсадида ҳузуримга келишди. Лекин японлар ўртасида ҳаммадан ҳам Президентимизнинг обрўйи катта экан, очикдан-очик суҳбатларда унинг Японияга ташрифини эслашиб, “Бунақа зўр давлат арбоби камдан-кам бўлади”, дейишди.

* * *

Яна бир воқеани эсга олмай бўлмайди. Бу Президентнинг Америкага сўнгги сафари вақтида рўй берган эди. Нью-Йоркда йирик давлат арбоблари, донгдор молиячилар, миллиардер бизнесменлар овқатланадиган ошхона бор экан. Мезбонлар Ислоом Каримовни шу ерга олиб киришипти — бу дастурдан ташқари бўлган экан. Залда уч юздан ортиқ одам овқатланиб ўтирган экан. Ислоом Каримовнинг залга келгани баланд овозда эълон қилиниши билан ҳаётда унча-мунча президентларни менсимайдиган, уларнинг олдида бамайлихотир овқатини кавшаб, сақичини чайнаб ўтираверадиган уч юз одам ўринларидан сапчиб туриб, уни давомли қарсақлар билан олқишлапти.

Мен бу гапларни эшитганимда яна бир марта бир қоп семирдим — гўё ўша залда мен ҳам бор эдим-у, Американинг манаман деган зодагонлари мени муборакбод қилиб қарсақ чалишган эди. Аслида ҳам шундай эди-да — Президент Ислоом Каримов Ўзбекистон Президенти эди, у ўзбек халқининг вакили, шу халқнинг мухтор элчиси эди. Унинг шаънига янграган олқишлар айни чоғда ўзбек халқининг, менинг халқим шаънига янграган эди. Бунинг учун ифтихор қилмай бўладими?

* * *

Хўш, Ислом Каримов нима учун “йўл азоби – гўр азоби” эканига қарамасдан машаққат чекиб бу сафарларга боради? Ўзининг ақл-заковатини, билимдонлигини, топқирлигини кўз-кўз қилиш учунми? Ҳар хил қитъалардаги турфа хил одамларни ўзига маҳлиё қилиш учунми? Йўқ! Менимча, унинг асл мақсади бутун дунё аҳлига ўзбекнинг кимлигини таништириш, дунёда Ўзбекистон деб аталмиш бир гўзал юрт борлигидан ҳаммани хабардор қилишдир. Назаримда, у бу мақсадига тўла эришди. Эҳтимол, 12 йил ичида биз ҳали дунёда ривожланган эмас, ривожланаётган давлатлар қаторида ҳам олдинги сафларга ўтиб олганимиз йўқдир. Эҳтимол, ҳозирча юртимизга келган ҳар хил меҳмонлар юзимизга қараб, “мунча қашшоқсизлар?” дея таъна қилиб кетишганда асослари ҳам бордир. Ҳақиқатан ҳам истиқлолимизнинг иқтисодий самаралари анча кечикиб келгандир. Лекин буларга чидаса бўлади, ҳадемай ёруғ кунлар, фаровон турмушга ҳам етишиб қоламиз. Аммо бугунги кунда Президентимизнинг инсоний жозибаси, гурури, ақли-заковати туфайли ўзбек халқини дунёнинг кўпгина жойларида яхши таниб олишди, у билан ҳисоблашадиган бўлиб қолишди. Энг муҳими эса бугунги ўзбек қадини тиклаб олди, гурурини тиклаб олди, биз дунёда ҳеч кимдан кам эмаслигимизни ва кам бўлмаслигимизни намойиш қилди. Кечаги эзилган, таҳқирланган, бўйни эгик, мискин ва бечора бир халқдан бобокалонимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг авлодларига муносиб гурури сарбаланд бир халққа айландик.

* * *

Иқтисодиёт ҳар қандай жамиятнинг пойдевори бўлса, маънавият шу жамият биносининг устунларидир. Устунсиз қурилган ёки чириган устунлар ёрдамида қуриладиган иморат бўш ва омонат бўлади.

Шуниси таҳсинга сазоворки, бу ҳақиқатни Президентимиз Ислом Каримов илк дамларданоқ чуқур англаб етди ва маънавий ривожланиш масалаларига фавқулодда аҳамият берди. Президент буни бир-икки ойда ўтиб кетадиган вақтинча бир тадбир сифатида эмас, доимий эътиборни талаб қиладиган энг муҳим стратегик вазифа сифатида қўйди ва маънавият масаласини давлат сиёсати даражасига кўтарди.

Жуда яхши эсимда, дастлабки кенгашлардан бирида Президент вилоятларда баъзи ҳокимлар бу масалага беписанд қарашяпти, деган фикрни эшитиб, “бунақа ҳоким ўз ўрнига муносиб эмас”, деб қатъий айтган, ва “билиб қўйинглар, — маънавиятнинг бош ҳомийси мен ўзимман”, дея баралла эълон қилган эди.

* * *

Президент Ислом Каримовнинг юртимиз равнақи йўлида қилаётган ишлари ҳақида гапирганда, уларнинг яна бир жиҳатини алоҳида таъкидлаш шарт. Бу — маънавият борасидаги ишлардир. Ислом Каримов теран билим эгаси сифатида яхши биладики, бугунги дунёда фақат моддий бойликлар, техника тараққиёти соҳасидаги ютуқлар билан чекланиб бўлмайди. Ўзбекистоннинг келажаги буюк экан, буни фақат ҳар томонлама комил инсонларгина ярата олади. Маънавий қашшоқ одам фақат манқурт бўлиши мумкин. Манқурт эса на Ватанни билади ва на онани танийди. Манқурт ёвузлар қўлида қурол бўлади, холос. Ислом Каримов буни жуда яхши билади ва бизнинг одамларимиз маънавият масалалари ҳақида узлуксиз ўйламоқлари кераклигини

таъкидлайди. Шунинг учун ҳам у ҳеч иккиланмай ўзини Ўзбекистондаги маънавиятнинг асосий ҳомийси деб эълон қилди. Шунинг учун халқ маънавиятининг юксалишига хизмат қиладиган бирорта соҳадан маблағ аяётгани йўқ. Кейинги икки-уч йил ичида Тошкентда, Самарқандда, Бухорода, Андижонда ва яна бошқа шаҳарларда шундай иморатлар қурилдики, улар бугун жаҳон меъморчилигининг энг ноёб ва мукаммал намуналари қаторидан ўрин олмоғи мумкин. Ажаб эмаски, бугун биз Самарқанду Бухорода ёки Хивада бобокалонларимиз қуриб кетган бинолар билан қандай гурурланаётган бўлсак, бизнинг невара-чевараларимиз ҳам ҳозир биз қураётган кошоналарни ҳаммага кўз-кўз қилиб, фахрланиб юрсалар.

* * *

Шундай одамлар борки, улар билан ҳар бир учрашув кўнгилда ўчмас из қолдиради. Ислом Абдуғаниевич Каримов ана шундай одамлар сирасига кириди. У киши билан ҳар учрашганимда кўнглимда қандайдир нурли туйғулар пайдо бўлар, улардан бутун вужудимга алланечук қувват югургандек туюлар эди. Шундай учрашувлардан бири ҳали ҳикоя қилиб берганим вилоят конференциясидан кейин кўп ўтмай юз берди. Бу тасодифий учрашувда ҳам мен Ислом Каримовнинг кишини лол қолдирадиган ажойиб сифатларидан яна баъзи бирларини кашф этгандай бўлдим.

1990 йили биз профессор Бегали Қосимов билан бирга Москвага учмоғимиз, у ерда Ёзувчилар уюшмасида бўладиган бир мажлисда қатнашмоғимиз лозим эди. Самолётга чиқиб, жойимизга ўтирдик. Ҳадемай йўловчи чиқариш тўхтатилди. Биз ўтирган салоннинг олдинги томонида икки қатор жой бўш қолди. Кейин, самолёт қўзғалишига бир-икки дақиқа қолганда ёрдамчи ва соқчилар билан салонга Ислом Каримов кириб келди. Улар ўша бўш жойларни эгаллашди.

Самолёт ҳавога кўтарилганидан сўнг бирмунча фурсат ўтгач, мен нима сабаб биландир салоннинг олд томонига ўтдим ва жойимга қайтаётганда Ислом Каримовнинг менга тикилиб турганини кўриб, салом бердим. У киши алик олдилару кўришмоқ учун қўлларини узатдилар. Мен жадал бориб у кишининг қўлларини олдим.

– Қалай, соғ-омон юрибсизми? Кайфиятингиз чоғми? Болачақалар саломатми?

Ислом Каримовнинг муомаласи жуда самимий эди. Ўша конференция ва ундан кейинги бир-икки йиғинда қатнашганимни айтмаса, бу бизнинг биринчи марта яқиндан учрашувимиз эди. Шунга қарамай, у киши менга эски танишларидай муомала қилди. Ахир, республика раҳбари минглаб одам билан учрашади, мулоқотга киришган ҳар бир кишини эслаб қолиши шарт эмас-ку! Мен бу одамнинг хотирасига тан бермай иложим йўқ эди.

– Йўл бўлсин? – деб сўрадилар у киши. Мен Ёзувчилар уюшмасига кетаётганимизни айтдим. – Ёзувчилар уюшмасида ўзбек адабиёти бўйича комиссия бор. У ҳар йили бир-икки йиғилиб, долзарб масалаларни муҳокама қилади. Бу гал қатагон қилинган ўзбек ёзувчиларининг ижодини ўрганиш ва тарғиб этиш масаласи кўрилар экан. Шу мажлисга бизни ҳам таклиф қилишган.

Ислом Абдуғаниевич бу гапга қизиқиб қолдилар – кўпроқ қайси ёзувчилар ҳақида гап кетаётганини, уларнинг ижодини тарғиб этишда қандай муаммолар борлигини сўрадилар. Чўлпон ва Фитратларни, уларнинг асарлари нега таржима қилинмаётганини суриштирдилар. Мен бу борада ҳамон қандайдир ҳадиксираш ва чўчишлар борлигини айтдим.

Ислом Каримов меросимизни ўзимиз авайлаб асрашимиз кераклигини, бу ишни бизга ҳеч ким қилиб бермаслигини айтдилар. Кейин Тошкентда Ёзувчилар уюшмасидаги аҳволдан рози эмасликларини изҳор қилдилар:

– Жуда мураккаб даврда яшайпмиз. Бугун бутун халқ ёзувчининг оғзига қарайди, унинг маслаҳатларига муҳтож. Ёзувчилар бўлса, билмадим, отасининг молини талашадимики, бир-бири билан тортишгани-тортишган. Бугун ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ аҳиллик керак.

Бу гапни Ислом Абдуганиевич қандайдир бир ички дард билан айтди. Дарҳақиқат, кейинги пайтларда ёзувчилар митингбозликка берилиб кетган ва ҳақиқатгўйлик баҳона ҳуда-беҳуда хитоблар, пухта ўйланмаган чақириқларни ўртага ташламоқда эди. Масъулиятсизлик билан айтилган бунақа гаплар катта можароларга сабаб бўлиши мумкин эди. Ахир, баъзи бир республикаларда шундай бўлмади? Ёзувчиларнинг бийрон-бийрон гаплари одамларнинг юрагига гулгула солиб, уларни оёққа турғизмади? Анчайин суҳандонлик билан бошланган митинглар хунрезликка, биродаркушликка олиб келмади? Бундай можаролар бошлангач, кеча оғиз кўпиртириб одамларни “ҳақиқат ва адолат” учун курашга ундаган қаламкаш дўстларимиз ўзларини пана-панага уришмади?! Ислом Абдуганиевич мутлақо ҳақ эди – ёзувчининг ўйламай, масъулиятсизлик билан айтган биргина сўзи қуруқ хашакка учкун ташлашдай бўлиши ҳеч гап эмас эди.

Мен бу қисқагина суҳбатдан ғоят мутаассир бўлдим. Дарҳақиқат, бу одам эртаю кеч республика муаммолари билан банд, ҳозирги алғовдалғов замонда, қандай бўлмасин, барқарорликка эришиш, ўйиндан ўт чиқиб кетишига йўл қўймасликни ўйлар ва бу машаққатли ишда ижодкорларнинг ҳамжиҳатлик билан хизмат қилишини истар экан, деган фикрга келдим. Ким билади дейсиз, ўша таҳликали кунларда Ислом Абдуганиевич турли тоифадаги зиёлиларнинг қанчаси билан батафсил суҳбатлар қурди экан! Буни билмадим-у, лекин эски тузумдан янги ҳаётга кўчиш бизнинг юртимизда нисбатан тинч, фожиаларсиз ўтганига бутун дунё гувоҳ.

* * *

Президентнинг “Савоб ишни ҳар ким қилмоғи, ҳар кун қилмоғи керак” деган ҳикмати фақат фуқароларга эмас, амалдорларга, мансабдорларга ҳам қаратилган. Афсуски, ҳаётда биз ҳали ҳам кўп ҳолларда бу қонуннинг — энг муҳим ахлоқий принципнинг амал қилаётганини кўрмаймиз. Аксинча, айримлар бирор мансабни эгаллашга ҳаракат қилсалар, буни одамлар устидан ҳукмронлик қилиш, унга хўжайин бўлиб олмоқ учун қиладилар. Мансабга минганларидан сўнг халқ ҳаётини яхшилаш тўғрисида эмас, ўз пичоқларининг доим мой устида бўлишидан бошқа ҳеч нарсани ўйламайдилар. Ҳар ҳолда, фақат оғизда халққа хизмат қилиб, амалда унинг тақдирига мутлақо бепарқ, беписанд ва лоқайд қарайдиган мансабдорлар озми?

* * *

Мақтанишга йўймайсиз-у, муҳтарам ўқувчим, мустақиллик йилларида мен Президентимизнинг диққат-эътиборини, ғамхўрлигини мунтазам равишда сезиб келмоқдаман. Зарур топган чоғларида мени ҳузурларидаги баъзи бир муҳим мажлисларга таклиф

қиладилар, бетоблик пайтларимда вакиллари юбориб ҳолимдан хабар оладилар, мақолаларимни ўқиб, фикр-мулоҳазаларини айтадилар. Давлат ишлари билан ҳар қанча банд бўлишларига қарамай, назаримда, у киши мени муттасил кузатиб тургандек туюлади. Бундай эътибор менга жуда катта куч-қувват беради, бамисоли қанот бағишлайди. Президентнинг назарига тушиш – халқнинг назарига тушиш билан баробар.

* * *

Ислон Каримов давлат ишлари билан ҳар қанча бандлигига қарамай, одамларга мурувват кўрсатишга, уларга меҳр улашишга ҳам имконият топади. Шахсан мен ўзим Юртбошимиздан жуда катта меҳр-мурувват кўрганимни, бу эса менга оғир хасталикни енгиб ўтишимга ёрдам берганини, билақларимни кучга, қалбимни илҳомга тўлдирганини ёзган эдим. Қизиғи шундаки, у кишининг меҳр-муруввати бир-икки мартада тугаб қолгани йўқ. 1999 йили мен 70 йиллик таваллудимни нишонлаганда ҳам Президентимиз менга шундай яхшиликлар қилдики, ростини айтганда, мен онадан янги туғилгандай бўлдим. Шу пайтгача қилган хизматларим ҳали жуда оз эканини ҳис этдим, ўзимнинг элу юртга кераклигимга ишончим ортгандан кейин чунонам гайрат билан ишлай бошладимки, баъзан ҳатто ўзим ҳам ҳайратланиб қўяман. Бу тўғрида ҳам ёзгандим. Мана, охириги – Ўзбекистон Қаҳрамони унвонини олиш билан боғлиқ бўлди.

Ўзингиздан қолар гап йўқ. Бу жуда улуғ, жуда фахрли унвон. Унга сазовор бўлган одам боши осмонга етмай қолмайди. Биз бутун уй ичимиз, қариндош-уруғларимиз билан бирга қувондик. Фақат битта “лекин”и бор экан: Фармон август ойининг охирида чиқди, мукофот декабрнинг бошида топширилади. Буни билардим, лекин шундоқ бўлса ҳам 5 декабрь қачон келаркин деб кутавериш тоқатим тоқ бўлди. Ниҳоят, 3 декабрь куни сабрим чидамай девондаги дўстларимдан бирига ўзим кўнғироқ қилдим.

– Тинчликми? Таклиф қоғозидан дарак йўқ-ку? Мабодо, мукофотларни топшириш кечиктирилгани йўқми?

– Тинчлик. Топшириш куни кўчирилгани йўқ, лекин сизга уйингизга бориб топширилиши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳеч нарса деб хабар қилганимиз йўқ.

Мен анча тинчландим. Лекин кечаси ўйлаб, яна безовталандим. Нега энди менга уйда топширилар экан? Ҳамма қатори Оқсаройда, элу юртнинг кўз ўнгида олганим яхши эмасми? Йўқ, эрталаб кўнғироқ қилиб айтаман. Қандай бўлса ҳам ўзим етиб бораман. Президентнинг қўлидан олганга нима етсин!

Эртасига кўнғироқ қилиб, фикримни айтдим. Эсингизда бўлса, ўша йили декабрнинг боши қаттиқ совуқ келди, бўралаб қор ёғди, йўлларда юриш жуда қийин бўлиб қолди. Дўстим “келишга қийналасиз”, деб яна такрорлади ва “майли, ҳали кечроқ ўзим кўнғироқ қиламан”, деди. Кеч бўлишини кутдим. Айтган вақтида кўнғироқ жиринглади.

– Сиз айтгандек бўлди, – деди у. – Кун бўйи бир машина сизга бириктириб қўйиладиган бўлди. Эрталаб ўзим бориб сизни олиб келаман...

Мана ниҳоят, Оқсаройнинг муҳташам мажлислар залидамыз. Зал юмалоқ шаклда. Стол ҳам, стуллар ҳам гир айлангириб қўйилган. Ўртада гуллар чаман бўлиб очилиб ётибди. Зал ёруғ, худди кундуз куни қуёш нурлари чарақлаб, ёритиб турганга ўхшайди. Бош кўтариб

юқорига қарасангиз, ложувард осмон кўринади. Унда қалдирғочлар чарх уриб учиб юришибди. Кейин билсам осмон ҳам, қалдирғочлар ҳам рассомнинг иши экан. Жуда ўхшатишибди. Беихтиёр бир шоирнинг рассомлар шаънига айтган байти эсимга тушди:

“Шамолнинг расмини чизган художниклар омон бўлсун...”

Давра столи устига босма ҳарфлар билан ҳар бир меҳмоннинг ўтирадиган жойи белгилаб ёзиб қўйилган. Тўрда Ўзбекистон герби ва байроғи. Уларнинг ўртасига Президентнинг столи қўйилган.

Роппа-роса соат 11 да Президент кириб келди. У қисқача нутқ билан мажлисни очди. Ҳаммага мукофотлар топширила бошланди. Шунда яна бир бор алифбега тартиб берганлардан хафа бўлиб кетдим, ахир ҳарфларни “Ш” дан бошлаш қилишса нима бўларди. Уларнинг айби билан ҳар гал рўйхатларнинг охирида юраман.

Ниҳоят менга ҳам “Олтин Юлдуз” топширилди. Президент мени бағрига босиб табриклади, яхши тилаклар билдирди. Небарам Азизхон ёнимда эди. Юртбошимиз унинг ҳам қўлини қисиб табриклади. Сўнг мен миннатдорлик сўзлари билан залга мурожаат қилдим. Президентнинг бир одати бор: шунақа йиғинларда, ҳатто тантанали мажлисларда гапирган нотиклардан кейин уларнинг гапига жавоб беради, бирон муаммо кўтарган бўлса, уни шу ердаёқ ҳал қилади, тушунтиради, изоҳлайди, тўлдиради. Бу гал ҳам шундай бўлди.

– Бу кишининг бу ерга келишлари кеча кечкурунгача аниқ эмасди, — деди у киши табассум билан. — Ҳарҳолда совуқ, йўллар тойғоқ. Мен ўзим уйларига бориб, Олтин медални топшириб келмоқчи эдим. Ҳар қалай соғлиқлари кўтарибди — мана, келибдилар. Жуда хурсандман, Озод ака! Мен сизга юз йил умр тилайман. Ўшанда уйингизга бориб, дастурхонингизга меҳмон бўлиб келаман...

Президент мени совуқда юрмасин, азият чекмасин, тойғоқлардан эҳтиёт бўлсин, деб гамимни еган экан.

Ўша кунги меҳрибонликнинг авж пардаси “Туркистон” саройида бўлди. Саҳнага ўтириб яна руҳланиб кетдим. Гўё қанот ҳосил қилгандай, гўё кўкларга парвоз қилаётгандай бўлдим. Кўнглимда бу улуг инсонга нисбатан меҳрим янада жўш урди.

Дарҳақиқат, ўз фуқароларидан бирига — майли, унинг хизматлари катта бўлсин ҳам дейлик, бунчалик изчиллик билан қайта-қайта меҳрибонлик кўрсатиш, унинг кўнглини кўтариш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунинг учун Президентгина эмас, бағрикенг, савобталаб, имонли, диёнатли, саховатпеша ва самимий инсон ҳам бўлиши керак. Энг муҳими, фуқаропарвар инсон бўлмоғи керак. Президент бундай меҳр-мурувватни бир менга кўрсатгани йўқ. Республиканинг ҳамма вилоятларида, олис-олис туманларида истиқомат қилувчи кекса отахону онахонлар, норғул йигитлар, янги фарзанд кўрган оилалар, мактаб ўқувчилари, куёв-келинлар... Эҳ-ҳе, уларни санайман десангиз саноғи адо бўлмайди.

* * *

Йиллар ўтар, бугунги юксак ниятлар ҳақиқатга айланар. Келажакнинг яшнаган боғларида авлодларимиз, неварачевараларимиз мени ҳам ёд этиб, бу муҳташам боғу бўстонни яратган буюк давлат арбоби Ислом Каримовга бизнинг бобомиз замондош бўлган, деб қўйсалар бас — мен учун бундан ортиқ мукофот бўлмас эди.

Абдулла ОРИПОВ

Ўзбекистон Қаҳрамони

Маънавий жасорат соҳиби

Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб адабиётимизга кириб келган шоиру ёзувчилар, мунаққидларнинг ҳаммаси Озод Шарафиддиновни устоз деб билади. Озод акадан ҳалоллик ва тўғрисўзликни, адабиётга садоқат ва меҳнатсеварликни ибрат олган бир неча авлод ижодкорлар бугун у муҳтарам зотнинг маърузаларини тинглаганидан, ҳамсуҳбат бўлганидан, ёзганларига назарлари тушганидан фахру ифтихор қиладилар. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган бахт. Адабиётда шундай шахслар бўладики, улар миллатнинг тафаккур даражасини бир поғона юқорига кўтара оладилар, халқнинг орзу-армонларини унинг овози бўлиб баралла айта оладилар. Худо берган ана шу истеъдоди, журъати туфайли улар нафақат адабиёт аҳлининг, халқнинг ҳам суянадиган тоғига, маънавий устозига айланадилар. Озод Шарафиддинов ана шундай устоз!

Озод аканинг ижодий фаолиятини мен бажонидил ва мароқ билан таҳлил қилсам, у катта бир китобга айланган бўларди. Бу улуғ инсон ҳар бир маърузаси, ҳар бир мақоласида юрагининг бир парчасини юлиб жо қиларди гўё. Шўро мафкураси кўзи ила қаралган Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қаҳҳор асарлари ҳақидаги мақолаларининг туб-тубида миллий истиқлол орзулари тўлқин уриб турган юракни ҳис этардингиз, адолат, озодлик руҳи сизга юқарди. Биргина “Тирик сатрлар”ни эълон қилиш йўлидаги Озод аканинг жасорати ўзбек адабиётини ларзага келтирганини замондошлар яхши эслайди. Ёки “Замон, қалб, поэзия” китоби ўзбек шеърини бадиий мезонларини бир поғона юқорига кўтариб белгилаб берганлиги ҳамда бу ҳалол ва холис хизматнинг ортида адабиёт манфаатидан ўзга ҳеч нарса билан ҳисоблашмайдиган юрак турганлиги ҳаммага маълум. “Ҳаётини гаровга қўйиб эришилган маҳорат санъаткорни ҳеч қачон тарк этмайди, унинг мангу мулки бўлиб қолади”, деган эдилар Озод ака. Дарҳақиқат, Озод ака ўзларининг ушбу ақидаларига умрларининг охиригача содиқ қолдилар.

Озод аканинг сўзда ҳам, қаламда ҳам жўшқинлиги, мардлиги, сохталикдан йироқлиги талабалик чоғларимизда бизни қанчалик илҳомлантирган, руҳлантирган бўлса, орадан қарийб ярим аср ўтиб ҳам у кишидаги руҳиятнинг бирдамлиги, жанговарлик ва самимият

ҳаммамизни ҳайратга солиб келди. Катта шахслардагина мана шундай фазилатлар учраши мумкин. Ҳа, фақат катта шахсларгина: “Мен эътиқодимни нега ўзгартирдим”га ўхшаш фалсафий мақолаларни ёза олади. Озод ака бу мақолани бир кунда ёхуд бир ойда ёзган эмас. Балки, шўро мафкураси қолиплари билан мурасасиз кечган бутун ижодий ҳаёти давомида қалбида туғилиб етилиб келган туйғуларининг, изтиробларининг ҳосиласидир. Бу гаплар Озод ака тенгдошларининг ҳам кўпчилиги кўнглида айланиб юрганига шубҳам йўқ. Лекин бу ерда ҳам Озод ака яна жасорат кўрсатдилар, улкан юрак зиёлиларнинг овози бўлиб тилга кирди.

Мустақиллик йилларида Озод ака барча ижодкорларга ибрат, ус-тоз мақомида турдилар, ёш бир йигитнинг шиддати, ғайрат-шижоати ила ижодга шўнғидилар. Қатағон даври ўз комига тортиб кетган адибларимиз, шоирларимиз ҳақида, бугунги адабий жараёнлар ҳақида, халқимиз ҳаётидаги маънавий ва ижтимоий ўзгаришлар ҳақида адабий-танқидий рисоалар, эссе ва публицистик мақолалар бетиним қоғозга тушди. “Ижодни англаш бахти”, “Довондаги ўйлар” китоблари қалбларни тўлқинлантирди.

Озод ака иқтисодии жиҳатидан дунё миқёсидаги адабиётшунос эдилар. У кишининг ўзбек адабиёти ҳақидаги ҳар бир мулоҳазалари, фикрлари дунё адабиёти мезонлари билан ўлчанар, буюк адибларнинг асарлари билан далилланар эди. Шу боис ҳам ўзбек адабиётини жаҳонга, жаҳон адабиётини ўзбек халқига танитадиган мўътабар ва мустаҳкам кўприк сифатида “Жаҳон адабиёти” журнали бўлиши кераклиги ҳақида масала ўртага қўйилганда Юртбошимиз бу муҳим нашрга Бош муҳаррирликни Озод акага топширдилар.

Домламиз бу юмушни ҳавас қиладиган даражада, шу қадар виждонан, шу қадар катта савия билан бажардиларки, энди, бугунги кунда биз ўзбек халқининг маданияти, маънавий-маърифий даражасини кўз-кўз қиладиган бўлсак, “Жаҳон адабиёти” журналимизни варақлаб кўринг, дейишимиз, “ўзбек зиёлисининг савияси, диди нималарга қодир эканлигини кўришни хоҳласангиз, ана шу журналга қаранг”, дейишимиз мумкин.

Домла бу журнални оёққа турғазди, шогирдларини бу ерга жалб этиб, дунё адабиётидаги энг улкан ва энг ибратли асарларни таржима қилдирди. Шу ижодий жараённинг бошида ўзлари турди.

Биз ҳаммамиз гувоҳимизки, хасталик у кишини беҳад қийнаётган пайтда ҳам бу матонатли инсон долзарб мавзуларда ажойиб публицистик асарлар ёзди, адабиётшуносликка оид тадқиқот ишлари олиб борди, муҳокамаларда қатнашди, шогирдларининг ижодини кузатиб борди, тинмай мутолаа қилди; шулар билан бир қаторда Л.Толстой, О.Уайльд, В.Войнович, И.Бунич, П.Коэльо сингари бир неча ўнлаб адибларнинг адабий-фалсафий мақолалари, қисса ва романларини таржима қилиб халқимизга туҳфа қилдилар.

Мустақиллигимиз йилларида Озод акага жуда юксак даражада иззат-ҳурмат кўрсатилди. Халқимиз, биринчи навбатда, давлатимиз, муҳтарам Президентимиз бу улғу зотнинг меҳнатларини, чеккан заҳматларини доим эътироф этдилар, муносиб баҳоладилар. Унга Ўзбекистон Қаҳрамони унвони берилди. Бу эътибор Озод акани бениҳоя тўлқинлантирди, юрагига илҳом, кучига куч қўшди. Шу ўринда мен

Президентимиз И.А.Каримовнинг фидойи зиёлиларга, хусусан Озод акага бўлган ҳурматини, меҳрини алоҳида айтиб ўтишим шарт. Бунинг ёрқин мисолини Президентимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобларида Озод аканинг ижодий фаолиятига берган баҳоларида ҳам кўриш мумкин: “ Мен билган ва ҳурмат қиладиган маънавий жасорат соҳибларидан яна бири атоқли олим ва жамоат арбоби Озод Шарафиддинов эди.

Ўйлайманки, ўзини ўзбек халқининг фарзанди деган ҳар қайси инсон ана шундай фидойи юртдошларимиз билан чексиз фахрланади, униб-ўсиб келаётган болалари, шогирдларига маънавий жасорат тимсоли сифатида айнан мана шундай одамларни намуна қилиб кўрсатади. Ва ҳеч шубҳасиз, умр бўйи эл-юрт манфаати, Ватан истиқболи учун курашиб яшайдиган шундай қаҳрамон фарзандлари бор халқ ҳеч қачон кам бўлмайди”.

Озод ака ҳаёт бўлганларида, деб ёзгим келмайди, чунки Озод ака адабиёт аҳли билан, минглаб шогирдлари, дўст-ёрлари билан ҳаммиса бирга, ўнлаб китоблари, юзлаб мақолалари билан эса ҳаммиса сафимизда.

Людмила СКИРДА

Товланди бинафша рангида дунё

ФАҚАТ ЮЗЛАР НУРЛАНДИ

Икки севишганнинг висол онларин
Кузатаман француз ресторанида.
Қиз ўн саккиз ёшда.
У қизил кимонода,
Оддий ерлик қиздан кўра у
Ўхшар атиргулга кўпроқ.
Уларнинг столи
Каттакон ойнаванд девор ёнида,
Ундан кўриниб турар гуллаган сакура.
Улар сўз қотмаслар,
Термулишар фақат сакурага жим,
Гоҳ-гоҳ бир-бирига ташларлар нигоҳ.
Йигитнинг ҳар нигоҳидан кейин
Қизнинг майин ёноқларига
Тепчир қизиллик.
Ва у енгил пайдо бўлар-да,
Енгил йўқолар.
Таомни келтирарлар. Қиз тегинмайди уларга —
Йигит емакка даъват қилароқ
Қўлларига пичоқ ва санчқини
Олмагуни қадар.
Бироқ яна лаҳза ўтмай,
Улар қўлларидагини қўйиб,
Термуларлар сакурага —
Худди сеҳрлангандек.

*Рус тилидан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари*

Людмила СКИРДА шеърияти билан мени мамлакатимизнинг Украинадаги элчиси Илҳом Хайдаров таништирганлар. Муҳтарам элчимиз шоиранинг ижодидан намуналарни меъга йўллаганларида уларни ўқиб, дастлаб ажабландим. Ўзи украиналик ижодкор бўла туриб, япон шеърияти услубида ёзса... Бизда ҳам бир пайтлар урф бўлган япон шеъриятига тақлиднинг бир кўриниши бўлса керак-да, деган хаёлга бордим. Лекин шеърларни қайта-қайта ўқишим асносида улар мени ўзига ром эта бошлади.

Людмила Скирданинг шеърлари тақлиддан баланд туришига, ўзига хос бетакрор ва фусункор туйғулар дунёсига эга эканлигига амин бўлгач, уни ўзбек тилига ўгиришга аҳд қилдим. Бу борадаги биринчи тажрибаларим журналимизнинг 2007 йил 12 сониди эълон қилинди. Кўп дўстларим бу шоира ижоди кўнгилларига манзур бўлганини айтдилар. Мен бундан рағбатланиб, таржимада давом этдим.

Улар хатти-ҳаракатида кўҳлик намоён.
 Мен қиз кўнглидаги
 Масарратни туяман, —
 Уни таомдан тўхтатиб қўйган.
 Ойна ташидаги оппоқ гуллардан
 Кўз узмайди у.
 Бундай латиф ҳолат давом этар узоқ.
 Таомлар бир-бирин ўрнин эгаллар,
 Тегинмаган ҳолда олиб кетар уларни ресторан бекалари.
 Ё раб, севишганлар бир-бирларига
 Сўз қотмаслар то мудом.
 Фақат юзлари нурланар ички туйғудан.
 Қўл етмас бўладими сукунат ҳам шу қадар...

ТАБИАТ УЙҒОНИШИ БАЙРАМИДА

Сецбун-мацури¹ айёми — ибодатхонада
 Қовурилган нўхатларни отардик.
 Бизлар болалардек қувнардик
 Нишонга текканда отган нўхатларимиз.
 Нишон — шляпалар, беретлар,
 Тўрвалар, халгалар, соябонлар эди.
 Одамлар жинлар билан яшашни истамаслар.
 Шу боис хонадонларининг қоронғи бурчакларига
 Нўхатлар отиб, дейдилар:
 “Уйда бахт қолсин — жинлар йўқолсин!”
 Уларнинг мунаввар юзларига боқиб,
 Ишонгим келади,
 Эртага жинларнинг дунёда камайишига.

СЕНИНГ ИСМИНГДАГИ ГУЛЛАР

Мен бир умр севдим нилуфарларни,
 Уста гулкорларнинг гулларини.
 Мармар қўнғироқлар
 Сеҳрли бўйларини тарар.
 Токиода илк нилуфарларни харид қиламан

¹ Қишда нишонланадиган табиат уйғониши байрами.

Людмила Скирда ҳорижда – турмуш ўртоғи Юрий Костенко Украинадан элчи бўлиб фаолият кўрсатган мамлакатларда кўп вақт яшаган. Айниқса, у Японияда узоқ муддат истиқомат қилган. Узининг эътироф этишича, Буюк Ипак йули тарихини ўрганиши жараёнида Шарққа тамоман маҳлиё бўлибди, айниқса Япония унинг юрагини забт этибди.

Шоира бугунги кунда Шарқ ва Ғарбга хос бўлган умумбашарий уйғунликни дунёга изҳор этиш ишқи билан яшамоқда ва ижод қилмоқда.

Мен муҳтарам элчимиздан унинг Ўзбекистонимизнинг тарихи ва маданияти билан қизиқаётганлигини эшитиб, қувондим. Украиналик ажойиб шоира бизнинг юртимизнинг ҳам шайдосига айланиб қолса, ажаб эмас.

Шоира ижодидан қилинган таржималар, асосан унинг Шарқ оҳангидаги шеърлари “Сакура гуллари” номи билан эндиликда тўплам ҳолига келтирилди. Нашр этилиш арафасида турган мазкур китобдан айрим намуналарни муҳтарам ўқувчиларимизга ҳавола қилишга жазм этдим.

Таржимон

Ва сўрайман гулчидан:
 – Бу гуллар япончасига қандай аталгай?
 “Юри”, – дейди у.
 Ва бирам мамнун жилмаяр,
 Худди бу сенинг исминг
 Эканин билгандек, ёлғизим...

ТАБИАТ БИЛАН ЁНМА-ЁН

Сёдзи – меъморчиликдаги ажойиб гоё,
 Деб ўйлайман мен.
 Бу борада баҳслар ортиқча.
 Айтинг, яна қаерда оддийгина уй
 Қўлнинг енгил ҳаракати ила
 Боғнинг бир қисмига айланиб қолар,
 Яъни гуллар, новдаларнинг ажиб ифори,
 Қуёш ҳарорати ва сарин эпкин
 Сизни ўраб олар, чулғар дафъатан.
 Япон хонадонин ройиши ушбу:
 Жиҳозлар, гиламлар, буюмлар нечун –
 Турганда табиат шундоқ ёнма-ён?

ИКЕГАМИДАГИ НИТЕРЕН¹ ҚАБРИ ТЕПАСИДА

Мен биламан,
 Инсонни нима боқий этажагини –
 Бу нурдир,
 У тирик қалбларда қолдирган...

* * *

Соддалик, донишмандлик –
 Ажралмас қисмлари бир бутунликнинг.
 Ҳалқадаги янглиғ –
 Боши қайдадир,² сўнги ҳам шунда, –
 Уқтирар Сенсей.
 Меъёр ва маром шу, шудир фароғат.

* * *

Гуллаган сакура шохида гужгон
 Асаларилар.
 Ўнлаб камералар суратга олар:
 Қовушган онини
 Икки оламнинг –
 Гўзаллик ва
 Меҳнат оламин.

* * *

Апрел. Гулга кирди яйдоқ новдалар.
 Товланди бинафша рангида дунё.
 Шодумон туйгулар тошди кўксимдан.

¹ *Нитерен* (1222–1282) – машҳур япон рассоми.

² *Сенсей* – японларда устоз маъносида қўлланилади.

* * *

Апрелда гуллади магнолиялар,
Сакуралар, азалиялар, олеандрлар,
Камелиялар, гортензиялар, форзиций¹лар!
Ҳамда сон-саноқсиз турфа гиёҳлар...
Ошуфта юракка яна не керак?

* * *

Йигирма йил бурун
Ёзгандим: “Шеърият бу — гўзаллик!” дея.
Шунда бидмаганман,
“Манъёсю”²нинг беш минг муаллифи ҳам
Шундоқ ўйлашин.

* * *

Харуки Мураками³ дейди:
“Ҳеч кимга ҳеч нарса айтмоқчимасдим...”
Мен уни тушундим.

* * *

Қулоқларинг агар кўришни билса,
Эшитишни билса агар кўзларинг,
Дайтоқудзи ибодатхонасин
Ҳовлисида куз ёмғири-ла,
Албатта, сен тил топишгайсан.

* * *

Тушкинликка берилма зинҳор,
Умид ёрдир доим юракка —
Чорасизлик уйдирма бир гап,
Ожизларнинг оҳ-ноласи бу, —
Деб айтар Сенсей...

* * *

Ифорларни ҳидлаш,
Нақшларга термулиш,
Шеъриятдан сабоқ,
Хаттотлик машғулоти,
Илк чечак сурури,
Най чалишни билиш,
Гербарийлар йиғмоқ,
Капалаклар тутмоқ
Пинҳоний висол,
Ишқ мактублари,
Таом такалуфи,
“Кечқў эпкин равони”да ухлаш —
Хейан⁴ даври амалдорин кун тартиби бу.

* * *

Мамояма — шафтолизор тоғ,
Худди шунда Фусима қасри —
Сайр этардик кўклам тонгида,

¹ Японияда ўсадиган гуллар номлари.

² “Манъёсю” — биринчи япон шеърияти мажмуаси, VIII аср иккинчи ярми.

³ Харуки Мураками — замонавий модерн адабиёти намояндаси.

⁴ Хейан (794–1185) — япон миллий маданияти ва санъатининг шаклланиши даври.

Олча гули қордек ёғарди,
Биз маст эдик ишқ ва фусундан.

* * *

Таралади бу кун мусиқа
Ҳаммаёқда, ҳамма тарафда,
Меҳмонхона айвони узра
Кузатардим теваракни мен:
Учар кўкда оқ чағалайлар,
Балиқчилар тўри қирғоқда,
Қайиқчалар тебранар мавжда,
Кўринади узоқда орол —
Юзларида тумандан парда,
Осмон эса бирам ложувард —
Боши йўқдир,
Охири ҳам йўқ.

* * *

Ханами¹ сурури — эҳ, учқур дамлар
Ажиб туйғуларни
Уйғотар қалбда.
Тўкилиб бўлади гуллар яқинда,
Бироқ олдинда бор янги бир баҳор...
Шундоқдир мангу...

ЯПОНЛАРНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОСЛИГИ ҲАҚИДА

Мен бошқа халқни билмайман,
Шу қадар
Мангулик ташвишини қиладиган
Ва гўзал сониялар қимматин туйиб,
Уларнинг қадрига етадиган.
Японлар — ўзини англаган миллат.
Бу борада фикрлар яқдил.
Балки бу — худони осмондан эмас,
Ўзларидан излаганликлари боис.
Инчунун улар
Қиёмат ҳукмидан-да,
Дўзах азобидан-да қўрқмаслар.
Балки улар
Аждодлар васиятин бажарарлар шунчаки?

* * *

Санъат инсон қалбин
Юксакларга кўтармоғи керак,
Уни тозартмоғи керак,
Гўзалликка ошно қилмоғи керак...
О, асл санъатни соғиндик бирам!

¹ Х а н а м и — сакура гулларидан завқланиш айёми.

* * *

Кийомидзудера ибодатхонасида
Шодлик чулғаб олди менинг қалбимни
Ва баҳор осмонига учириб кетди.

* * *

Япон тилидаги биринчи шеърни
Худо Сусано-о Микото ёзган дейишар.
Балки шу сабабли бу мамлакатда —
Шоирлар худомонанд.

* * *

“Гар ҳурмат қилмас халқ ўз салтанатин,
Келар халқни ҳурмат қилмас салтанат
Ва пул ўз ҳукмини юргизар унда,
Маҳв бўлгай адолат бошбошдоқликдан”, —
Уқтирар Сенсей.

ГАГИКУ¹ — АСРЛАР САДОСИ

I

Канген² —
Бу мусиқа ҳақиқатан ҳам
Ҳинддан Чинга, Чиндан Японияга
Қанотлари ила учиб ўтган.
Унинг ёшининг ҳисоби йўқ,
Уни минглаб машшоқлар,
Балки юз минглаб машшоқлар ижро этганлар.
У Осиё руҳи-ла камолга етган,
Балки камолга етган Осиё унинг руҳи ила.
Японияни унингсиз
Тасаввур қилиб бўлмас.
Бироқ, айтинг, нега, нега
Менга украин авжпардаларин эслатар у —
Карпат тоғларида Иван Купалани чорлаётган!

II

Бугаку³ — раққосалар, қизил либосда
Қуштумшуқ ниқобларда кўринарлар.
Бамисли кўз ўнгимда
Тахайюл дунёсидан, эртақлар оламидан,
Сирли тилсимлар қатидан
Сузиб чиқарлар гаройиб сиймолар бир-бир.
Қаранг, улар чорларлар гўё қадим худоларни —
Туйсинлари учун дарахтлар, дарёлар
Йўллаган ичкин қудратни.

¹ Гагику — қадимий мусиқали томоша.

² Канген — томошада чалинадиган мусиқа.

³ Бугаку — гагаку томошасидаги маросим рақслари.

Балким, худди шундоқ рақсга тушганлар
Менинг боболарим ҳам
Маъжусий маконлари теграсида.

* * *

Сенсей айтар: “Шуни билгин, сен
Яралгансан нурдан, ҳаводан”.
“Ўзгалар-чи”, – деб сўрайман мен.
“Кимдир – сувдан, кимдир – зулматдан,
Улар сенинг аксил-зидларинг.
Ўзга зотлар эса яралган –
Оз-озроқдан ул тўрт унсурдан”.
“Нур, ҳаводан яралмоқлик бу –
Не дегани, айтингиз, устоз?”
“Бу дегани –
Ўзгалар учун
Рухий қувват улашгайдир ул”.
“Бошқа қавмда йўқми ундайлар?”
“Йўқ. Ундайлар бошқа қавмда йўқ.
Чунки улар ерлик одамлар.
Ер қуввати – бу тан қуввати.
Бўлишгайми кимдир ўз танин?
Улашмоғинг мумкин ўзгага
Қалб нурунгни, дил сурурунгни.
Ёдингда тут: нурдан яралган
Одамлар ҳеч билмас ўлимни...”

* * *

Бу йилги қиш кўп қаттиқ келди...
Баҳорда ҳам эримади қор.
Кейин бирдан – кўкда қалдирғоч...
Тангри қудратига
Келтирдим имон.

Ўрхон ПАМУҚ

Истанбул

Хотиралар ва шаҳар

25

ҒАРБЛИКЛАР НАЗАРИДА ИСТАНБУЛ

Хам оддий одам сифатида, ҳам жамоат сифатида ҳаммамиз чет элликлар, нотаниш кишилар биз ҳақда нималар ўйлаши билан маълум бир даражада дардланамиз. Бу дардланиш бизга алам қилдиради, ҳақиқат билан алоқамизни лойқалантиради, ҳақиқатнинг ўзидан ҳам муҳим бўлган мезонларга борилса, бу биз учун бир масъулият демакдир. Ғарблик кўзлар шаҳримизда кўрганлари билан менинг алоқам — жуда кўп истанбуллик каби — масъулиятлидир ва шаҳарнинг бир кўзи Ғарбда бўлган барча ёзувчилари каби менинг ҳам баъзи бир пайтлар бу мавзуларда миям ачиб кетади.

Газета ва журналларнинг ёрдами билан истанбулликлар ҳам тан оладиган бир шаҳар тасаввурини ва адабиётини Яҳё Камол билан бирга илк бора комиллаштирган Аҳмад Ҳамди Тонгпинар, худди Яҳё Камол каби Нервалнинг ва Готъенинг Истанбул йўлчилиги хотираларини диққат билан ўқиганди. Тонгпинарнинг “Беш шаҳар” номли китобининг “Истанбул” қисми, йигирманчи асрда Истанбул хусусида бир истанбуллик томонидан ёзилган матнларнинг энг муҳимидир ва қисман Нервал ва Готъенинг ёзганлари билан мавзума-мавзу ва жой-жойида тортиша-тортиша ёзилган дейиш мумкин. Бу матннинг бир жойида Тонгпинар, Истанбулга келган француз ёзувчиси ва сиёсатчиси Ламартиннинг Подшоҳ Абдулмажиднинг жуда “диққатга лойиқ портретини” чизганини очиб бераркан, Ламартиннинг “Туркия тарихи”нинг (бобомнинг кутубхонасида 8 жилдлик муҳташам бир нусхаси бор эди) Абдулмажиднинг пули билан ёздирилган бўлиши мумкинлигига ишора этгандан кейин Нервал ва Готъенинг Абдулмажидга бўлган муносабатларининг жуда ҳам юзакилигини, чунки журналист бўлганлари учун уларнинг “олдиндан ҳукм чиқарган” ғарблик ўқувчиларнинг кутганларига жавоб беришга мажбур эканликларини хотирлатади. Готъенинг (ёки Истанбулга келгач, дарҳол буни қила бошлаган Ғарб сайёҳларининг) подшоҳ ҳарамидоги хотинларни хаёл қилишини ва ўз ёнидаги италийан хотинга подшоҳнинг бир назар ташлашини мадҳ қилишини Тонгпинар “енгилтавр” деб топади, аммо шу жиҳатдан ҳам Готъедан аччиқланмаслик кераклигини айтади: чунки “ҳарам мавжуд эди”.

Бу кичик қайд ва танбеҳда, ғарблик кузатувчиларнинг шаҳарда кўргани нарсалардан жуда ноқулай бўлган ўқимиш-ёзмиш истан-

Давоми. Боши 2008 йилнинг 10,11,12- сонларида.

2008 йилда «Жаҳон адабиёти» журнали саҳифаларида эълон қилинган турк ёзувчиларининг асарларини танлаш ва нашр этишида яқиндан ёрдам берган Туркия ҳамкорлик ва тараққиёт идораси — «ТИКА» нинг Ўзбекистондаги ваколатхонасига самимий миннатдорчилигимизни изҳор қиламиз.

булликларнинг барча дилемма (иккиланиб қолишлари бор). Бир томондан ғарблашиш туфайли, ғарблик ёзувчининг хизматлари ва хулосаси истанбуллик ўқувчи учун ўта муҳим ҳолга келгандир, иккинчи томондан эса яна шу туфайли ғарблик кузатувчиларнинг ҳар қандай бир мавзуда мезондан чиқиши у ёзувчини ва у вакили бўлган Ғарб маданиятини танигани учун мақталган истанбуллик ўқувчининг қалбини дарҳол синдиради. Устига-устак “мезондан чиқиш” нималиги ҳеч билинмайди. Умуман инсонлар каби шаҳарларнинг ҳам сажиясини яратган нарсанинг “мезондан чиқиш” ёки ташқаридан қараган кузатувчининг баъзи нарсаларни мезондан чиқиб, ортиқча кузатишидан иборат эканлиги ҳар доим унутилади. Бир мисол: ғарблик кузатувчи Истанбулда қабристонларнинг шаҳарнинг кундалик ҳаётига киришини, менимча “мезондан чиқиб” кузатади. Аммо Флорбер ҳам фарқлагани каби, кейинроқ Ғарб таъсири билан йўқ қилинажги бу сифат шаҳарнинг ўша пайтки муҳим бир хусусиятидир ҳам.

Ғарблашиш билан бирликда бир замонда турк миллиятчилиги ҳам қад кўтаргани бу алоқани янада ичидан чиқиб бўлмас чигал бир ҳолга келтиргандир. Ўн саккизинчи асрнинг иккинчи ярми ва ўн тўққизинчи асрда Истанбулга қадам боса бошлаган ғарблик кузатувчиларнинг муқаррар мавзулари бўлган ҳарам, асирлар бозори (Марк Твеннинг асирлар бозоридаги энг сўнгги қўлга киритган натижа черкез ва гуржи қизларининг турлари ва баҳолари Америка газеталарининг биржа саҳифаларида қандай ер олажаги борасида ҳажвий фантазияси бор), тиланчилар, ҳаммолларнинг сиртидаги инонилмас юк (болалигимда, сиртлари метрлардан ошган тунука идиш уюмлари, Галата кўпригида юрганини кўрганим ва мени чўчитувчи ҳаммолларнинг Овруполи сайёҳлар томонидан фотоаппарат билан сувратга олинishi ҳаммамизни безовта қиларди, аммо айни мавзуда истанбуллик бир фотограф, масалан, Ҳилми Шоҳанк сувратга олса ҳеч ким безовта бўлмасди), дарвиш такялари (Нервал таниган бир пошо, француз меҳмониغا у ерларига, бу ерларига симлар тикқан Руфой дарвишларининг “телба” бўлишларини, бекордан-бекорга уларнинг такяларига бормасликни тавсия қилади) ва хотинларнинг оёқ-қўллари, юзлари кўринмас даражада ёпиниб юришлари айни вақтда ғарблаган истанбулликлар томонидан ҳам танқид қилинаётган ҳодисалар эди. Аммо айнан шу танқидлар машҳур бир ғарблик ёзувчининг қаламидан ўқилганда, кўпинча қутилмаган қалб қаҳрларига ва миллиятчилик оҳангидаги қаршиликларга йўл очади.

Бу ҳурмат ва нафрат муносабатларининг ҳеч тугамаслигининг бир сабаби эса ғарблашиш тарафдори бўлган зиёлиларнинг Ғарбдан муносиб нарсани олиш, ғарбликлар каби бўлганларини Ғарбнинг энг таниқли идораларидан ва матбуот органларидан эшитиш эҳтиросидир. Ҳолбуки, Пьер Лоти каби ёзувчилар ҳам аслида бутунлай тескари бир сабабдан Истанбулни ва туркларни каттиқ севганларини ҳеч яширмасдилар: Ғарбликларга ўхшамаган, шарқлик, “экзотик” жиҳатларини ҳимоя қилганлари учун. Пьер Лоти ғарблаганларни, ўз анъанавий сажияларини йўқота бошлаганлари учун истанбулликларни танқид этаркан, уни Туркияда севиб ўқиганлар ҳам ғарблаган кичик бир озчилик ичидан чиқарди. Аммо Пьер Лотининг яхшигина шакарланган экзотик романларининг ва мақолаларининг дунёси билан, Ғарблаган истанбуллик ўқувчилар халқаро сиёсий муаммолар чиққан пайтларда жуда керакли бўлган бир “Туркчилик” нуқтасида топишадилар.

Андре Жиднинг 1914 йилдаги Туркия сафарини баён этувчи хотираларида эса бу ҳар дардга чора “Турксеварлик” ҳам йўқдир. Батамом

тескариси Жид турклардан ҳеч хушланмаганини, устига-устак миллат калимасини эмас, аста-аста мода бўлган ирқ калимасини ишла-тиб изоҳлайди.

Бу ирқ, кийган кир кийимларига лойиқдир! Туркия сафари унга Ғарб цивилизацияси, ҳатто Франциянинг нақадар устун эканлигини ёдга солишини мақтаниб ёзади. У ўз асарини нашр қилдирганда, Яҳё Камол бошчилигида даврнинг энг илғор турк ёзувчиларини ҳам жуда кучантирган бу гапларга, бундай вазиятларда ҳозирги вақтларда ҳам қилинганидай, оммавий турк матбуоти, газета ва журналда жавоб берилмаган, истанбуллик турк зиёлилари ҳақоратларни миллатдан сир каби сақлаб, ич-ичларидан узилгандилар. Бунинг бир сабаби ғарблашган зиёлиларнинг Жид ҳақоратларига яширинча ҳақ берганлари эди, албатта. Жиднинг туркларнинг кийимларини ерга урган мақолаларининг китоб қилиб чиқарилганидан бир йил кейин, энг буюк ғарблашиш тарафдори Отатурк, кийим-бош инқилоби қилиб, ғарблик бўлмаган барча кийим-бошларнинг кийилишини тақиқлади.

Ғарблик кузатувчининг шаҳарни теран бир тарзда танқид қилиб ерга урган мақоласини унга қўшилиб ўқиш истаги менда ҳам бордир ва бу турдаги мақолаларни ўқимоқ Истанбулнинг на гўзал, на ғалати, на ҳайратланарли ва ўзига хос бир жой эканлигини такрорлаб турган Пьер Лоти каби ёзувчиларни ўқишдан кўра завқлироқдир. Масалан, кўпинча жойларнинг, манзаранинг гўзаллиги, инсонларнинг жонга яқинлиги, ҳатто ғарблик сайёҳга кўрсатилган эътибор эмас, ёзувчининг шаҳардан, ўқувчининг эса шаҳар ҳақидаги мақоласидан нима кутганлигида туғилади. Ун тўққизинчи асрнинг ўртасидан эътиборан француз-инглиз адабиётида ҳар доим худди шу мавзулар билан бойиган бир Истанбул сиймоси пайдо бўлди. Дарвиш такялари, ёнғинлар, қабристонларнинг гўзаллиги, сарой ва ҳарам, тиланчилар, кўча итлари, ичкилик тақиқи, хотинларнинг яширилиши, шаҳарнинг сир-асрори, Бўғозга бир сафар ва манзаранинг ва силуэтнинг гўзаллиги каби мавзуларда ҳаммаси бир-биридан таъсирланган ва гоҳида айни ўша ерларда қолиб айни ўша гидлар билан кездирилган бу ёзувчилар Истанбулда олдинроқ ўқигани нарсаларни топганлари учун бир хаёл синиқлигини бошдан кечирмасдилар. Усмонли салтанатининг чўккан ва Оврупога кўра орқада қолган бир давлат эканлигини аста-аста сезган бу янги авлод ғарблик саёҳатчилар ортиқ таъсирланмас, шаҳарни ва инсонларни эскидан бўлганидай кўрқинчли, тагига етиб бўлмас ва англашилмас деб топиш ўрнига ғалати, кўнгилочар ва томошабон ўлароқ кўришни ўрганардилар. Зотан то Истанбулга қадар келган бўлсалар ҳам улар учун етарлича бир ютуқ ва эрмак эди ва келганлари ерда, ўзлари каби бошқа ғарблик ёзувчиларнинг кўрганларини кўриб ёзиш, бу ёзувчиларга йўлчиликларининг зафари ўлароқ кўрингани учун, ҳеч бирининг хаёл синиқлигига берилиш нияти ҳам йўқ эди.

Сув буғи билан сузувчи кемалар ва темирйўлларнинг Истанбулни ғарбга яқинлаштиргани, бир онда ўзини Истанбул кўчаларида топган ғарблик саёҳатчига нима учун бу ерга келганини, бу хунук ерда нима ишим бор саволини ўзидан ўзи сўраб кўриш гўзаллигини ва завқини бера бошлади. Олифталиқ билан билимсизлик, кашфиёт билан дурустлик топишаётган бу нуқтада Андре Жид каби “маданиятли” саёҳатчилар, маданиятларнинг фарқлилигини, маросим ва анъаналарнинг ғалатилигини ёки ўлканинг ва маданиятнинг яратилиш хусусиятларини англамоққа ҳаракат қилиш ўрнига, саёҳатчининг

Истанбулда кўнгил очиш, вақт ўтказиш, бахтли бўлиш ҳаққини талаб қилишни кашф этдилар. Шаҳар ҳақида қизиқарли бир нарса гапирмаса, ўзини эмас, Истанбулни зерикарли ва хусусиятсиз деб эълон қилиш даражасида ўзларига жуда ишонган бу сўнгги даврнинг турист ёзувчилари Фарб тамаддунининг ҳарбий ва иқтисодий зафарларининг энг “танқидий” гарблик зиёлиларга ҳам сақлаб қолдирмаганлари бир гурур ва ишонч берганини, ортиқ уларнинг ҳам Фарбнинг бутун инсоният учун бир ўлчов бўлганига ич-ичдан ишонганликларини кўрсатади.

Бу ёзувчилар ва кейингилар Истанбулга бўлган экзотик қизиқиш яхшигина озайган бир даврда ўртага чиқдилар. Бу лоқайдликнинг сабаби, гарблашиш ва Отатурк инқилобларининг тақиқлари натижасида ҳарам, дарвиш такяларининг беркитилгани, подшоҳ каби жуда кўп сайёҳ унсурнинг ёғоч уйлар билан бирга йўқолиши ва Усмонли салтанатининг ўрнини Фарбга тақлид қилаётган кичик Туркия Жумҳурияти олгани эди. Кимса Истанбулга келиб бир нарсалар ёзмаётган, маҳаллий журналистлар “Истанбул Ҳилтон отели”га келган ҳар чет эллик ила репортажлар битиб юрган бу даврнинг сўнгида, 1985 йилда рус-америка шоири Иосиф Бродский “Нью-Йоркер” журналида “Византиядан қочиш” сарлавҳали узун бир мақола эълон қилди. Шоир Оден (1907-1973, инглиз-америка шоири)нинг Исландия ҳақида ҳар нарсани камситиб бир оз ҳазилкашлик билан ёзган бир эссесининг услубидан таъсирланган Бродский, ўз мақоласининг бошида узр тилаган бир тарзда Истанбулга келиш (учоқ билан)баҳоналарини узун-узун санайди. Уша пайтда мен шаҳардан жуда узоқда бўлганим ва Истанбул ҳақида бир нарсалар ўқиш истаги билан юрганим учун ҳазил-хузуллари билан менинг ҳам қалбимни синдирди бу мақола, аммо барибир Бродскийнинг Истанбул тўғрисида “Бу ерда ҳар нарсанинг ёшига ёш кўшилган” дейишини ёқтирдим. “Эски эмас, кўҳна эмас, ҳатто моладан ташда ҳам эмас, бор-йўғи ёшига ёш кўшилган!” дея ўз фикрини ўтказа олган ва бу жиҳатдан ҳақли эди. Усмонли Салтанати йиқилиб кетганда ва Туркия Жумҳурияти нима бўлишини қатъий билмай туриб ўз турклигидан бошқа бир нарсани кўрмай дунёдан узилганда Истанбул эски кўп тилли, музаффар ва тантанали кунларини йўқотди, ҳар нарсанинг ўз ерида оғир-оғир ёшига ёш кўшилди, танҳолашди, бўш, қора-оқ ва бир овозли, бир тилли ерга айланди.

Менинг болалигим ва ёшлигимнинг Истанбули шаҳарнинг космополит қурилиши тез йўқ бўлган бир жой эди. Готье, шаҳарни кузатиб шу хулосага келган жуда кўп сайёҳлар каби 1852 йилда, мен туғилишимдан юз йил илгари Истанбул кўчаларида бир вақтнинг ўзида туркча, румча, арманича, италийанча, французча ва инглизча (сўнгги иккисини кўпинча ладино, яъни ғайридин деган кўшимча билан аташарди) гаплашилганини ва бу “Бобил минорасида” жуда кўп киши, бир пайтнинг ўзида бу тилларнинг бир қанчасида гапира олганларини кузатгандан сўнг, кўпчилик французларнинг французчадан бошқа бир тилни билмагани учун бироз уялади. Туркия Жумҳурияти барпо этилгандан сўнг фатҳнинг давом этиши, Истанбулнинг турклаштирилиши тезлашиши ва шаҳарда давлат олиб борган бир турли этник тозалаш иши барча бу тилларни курутди. Бу маданий тозалашнинг болалигимдан ақлимда қолган бир парчаси, кўчаларда баланд овоз билан румча, арманича (курдлар тиллари билан жуда кўп кўзга ташланмасдилар) гапирганларга “Ватандош, туркча гапир!” дея танбеҳ беришлари эди. Ўнгда-сўлда осилган шундай шиорлар ҳам бор эди.

Ғарблик сайёҳларнинг замон-замон ўзларига ишончсиз руҳда ёзилган саёҳатномаларига қизиқишим фақатгина муҳаббатим ва нафратим ёки аралаш-қуралаш аламларимдан ва қалбимнинг бир фикрга келиш истагидан манба олмас эди. Кўчаларда янглиш нарсалар қилаётган истанбулликларни танқид қилган бир ҳовуч шаҳар мактубчисини ва муфассал давлат маълумотларини бир ёнга қўйсақ, йигирманчи асрнинг бошигача, истанбулликлар Истанбул ҳақида жуда оз нарса ёзгандилар. Шаҳар кўчаларининг, муҳитининг, ҳавосининг, кундалик ҳаёт тарзларининг бир бутун ҳолдаги тасвири, куннинг ҳар бир онда шаҳар қандай нафас олишини, қандай кўрқишларини қайд қилиш, фақат адабиёт билан қилиш мумкин бўлган бу иш юз йиллар давомида ҳар доим ғарблик сайёҳлар томонидан қилинди. Худди 1850 йилларда Истанбул кўчаларининг қандай кузатилганини ва ким қандай кийим-бошларда сайр қилганини била олиш учун Дю Кампнинг фотосувратларига назар ташлаш ёки ғарблик рассомларнинг гравюраларини кўриш керак, шунингдек, мен бутун ҳаётимни ўтказганим кўчаларда, шоҳкўчаларда, майдонларда юз йил олдин, икки юз йил олдин, тўрт юз йил олдин нималар бўлиб, нималар битганини, қайси майдоннинг ўрнида эскидан бўш бир шудгор, қайси бўш шудгор ўрнида эса эскидан катта-катта тош устунли бир майдон бўлганини, бу ерларда одамлар қандай яшаганларини ҳам (Усмонли архивларининг лабиринтларида йилларимни ўтказмай) фақат ғарблик сайёҳ ёзувчиларнинг саҳифаларида ўқий олардим. Уларнинг кўпчилигининг диққати эса экзотик ва расмбоп бўлган нарсаларга қаратилгандир.

Walter Benjamin (Вальтер Бенъямин — 1892-1940 — немис ёзувчиси) “Планернинг орқага қайтиши” номли мақоласида Franz Hessel (Франц Хессел — 1880-1941 — немис ёзувчиси)нинг “Берлинда яёв юришлар” номли китобини таништираркан, “Агар ҳозиргача яратилган шаҳар тасвирларини, ёзувчиларининг туғилган жойларига кўра иккига айирсақ, — дейди, — бу шаҳарда туғилиб улғайган ёзувчиларнинг ёзганлари жуда оз бўлиб қолади.” Benjamin га кўра шаҳарга ташқаридан келган ва кўпчилиги ҳаяжонлантирган нарса, экзотик ва расмбоп кўринишлардир. У ерда туғилиб катта бўлганларнинг ўз шаҳарларига муносабатига эса ҳар доим ўз хотиралари аралашади.

Менинг ўз шахсий вазиятим, ғарблашиш масаласи истанбуллик ўқувчиларнинг ва ёзувчиларнинг (ва балки бундан ҳам кўра бутун дунё учун муқаррар бўлган ғарблашиш масаласи), дунёнинг Ғарбдан ташқаридаги барча шаҳарларида яшаганларнинг жуда ҳам шахсий бўлмаган вазиятидир. Яшаганим шаҳарнинг мендан олдинги авлодларга қандай кўринганининг, яъни Истанбул ҳаётининг кундалигини ва хотира дафтари чёт элликлар туггандир.

Эҳтимолки, шу боисдан ғарблик сайёҳларнинг шаҳар ҳақида ёзганларини, баъзан булар бошқа бировнинг экзотик хаёли эмас, ўз хотираларимдай ўқийман. Бундан ташқари, мен фаҳмига етган, фарқлаган нарсамни бошқа бировнинг сўзида айтилганини фарқлаганимни фарқламаганим бир нарсани, ғарблик кузатувчи томонидан ҳис этилиб ёзилганлиги хуш ёқади менга ҳар доим. Понтон кўприк устидаги болалигимнинг Галата кўприги юк остида аста-аста чайқалишини норвег ёзувчиси Кнут Гамсуннинг фарқ этиши ёки Ханс Кристиан Андерсеннинг қабристонлардаги сарвларнинг “қорамтил” бўлишини ёзгани шу тур кузатишлардандир. Истанбулга бир четэллик каби қараш мен учун ҳар қачон завқли ва жамоат туйғусидай кўринади ва миллиятчиликка нисбатан ҳам ўзгача керакли бир кўникмадир. Баъ-

зан ҳаққоний тасвирланган ҳарам ҳам ёки баён этилган энгиллар ва маросимлар ҳам менинг ҳаётимдан шу қадар узоқ туюладики, айтилган гаплар ҳаёл маҳсули эмаслигини билсам-да, булар менинг эмас, бошқа бировнинг шаҳрининг кечмишидай кўринади менга. Ғарблашиш менга ва миллионларча истанбуликка ўз ўтмишларини “экзотик” деб билиш завқини бергандир.

Шаҳарни ҳар бири бир бошқа турли-турли қараш нуқтасидан кўрмак у билан алоқамни жонли тутати дея тинчлатаман ўзимни. Баъзан ўз уйимдан бошқа ҳеч бир ерга бормаганимни, Истанбулда бир жойда мени сабр-ла кутган нариги Ўрхонни ҳам аслида излашга чиқмаганимни ўзимга айтиб бу миямни қотириб юборажагини, бир шаҳарга бу қадар керагидан ортиқ оид бўлмоқнинг балки унга қарашимдаги истакни ўлдиражагини ўйлайман. Ўша пайтлар шаҳарга қарашимда ғарблик сайёҳларнинг китобларини ўқий-ўқий она шаҳримга бегона бўлиб қолгандирман деб ўйлаб, ўзимга ўзим тасалли бераман. Баъзан шаҳарнинг ҳеч ўзгармаган айрим шоҳқўчалари ва орқа кўчалари, йиқилаётган ёғоч уйлари, сайёр сотувчилари, бўш майдонлари ва ҳузни ҳақида бир ғарблик кузатувчидан ўқиганларим менга ўз хотираларимдай туюлади.

Бунда Истанбул аҳолисининг менинг ҳаётим давомида ўн баравар ортганининг, баъзи шоҳқўчаларнинг, майдонларнинг ҳеч ўзгармаганига қарамай, тиқилинчлар туфайли гўё бошқа маконларга қайтишининг албатта улуши бордир. Шаҳарнинг танҳо ва бўш бўлган пайтларини соғинаман ҳар доим.

Ғарблик сайёҳларнинг Шарққа алоқадор ҳаёлларини Истанбулга мослаштиришларида, шаҳар ҳеч қачон Ғарб мустамлакаси бўлмаганлигида, истанбулликлар учун ҳеч қандай зарар йўқдир. Кези келганда айтай: Готьеда, туркларнинг ёнгин фалокатлари қаршисида кўз ёши тўкмаганларини, бундай вазиятларда кўп йиғлайдиган французларга қарама-қарши ўлароқ виқорли ҳаракатда бўлганларини, чунки тақдирга инонишларини ўқисам, бу қараш нотўғрилигини билсам-да, жуда катта хато қилишган деб ҳам ўйламайман. Аммо бу фикрга ишонадиган француз ўқувчиларининг истанбулликларнинг юз эллик йилдирки ҳузун туйғусидан қутулолмаганларини ҳеч қачон англамасликларини ҳис этаман.

Ғарблик сайёҳларнинг Истанбул ҳақда ёзганларининг ҳақиқий алам қилдирадиган томони, баъзилари кўп порлоқ ёзувчилар бўлган бу кузатувчиларнинг шаҳарнинг ва истанбулликларнинг хусусиятлари дея муболағали сўз қилган нарсаларнинг, қисқа вақт ичида Истанбулдан йўқ бўлиб кетганини фарқ қилмоқдир. Чунки ғарблик кузатувчилар Истанбулда ғарблик бўлмаган “экзотик” нарсаларни кўриб ёзишни севадилар, шаҳарга ҳоким бўлишга уринувчи ғарб-лаштириш ҳаракати ҳам бу хусусиятларни, муассасаларни, анъаналарни ғарблаштиришга ҳалақит беради дея қисқа вақт ичида тарқатиб йўқ қилади. Мана сизга кичик бир маълумот:

Ўн тўққизинчи асргача ғарблик сайёҳлар энг кўп ёзган нарсаларидан бири “Еничери Ўрдуси” ҳақида эди (Янги Аскарлар Армияси, Биринчи Мурод томонидан асос солинган, доимий ва кундалик маошли ҳарбий аскарлар синфи). Бундай Ўрду тез тарқатилди. Бир бошқа ғарблик сайёҳни қизиқтирган нарса асирлар бозори ҳам кўп қаламга олинди, сўнгра тез йўқ бўлди. Ғарблик кузатувчиларнинг кўп севганлари у ер-бу ерларига нина тақиб олган Руфойи дарвишларининг ва мавлавийларининг такялари ҳам, Жумҳурият тузилиши биланоқ беркитилди. Ғарблик рассомларнинг шу қадар

кўп ишоралаган расмларидаги кийим-бошлар ҳам Андре Жиднинг шикоятидан бироз кейин урфдан қолди. Ҳарам ҳам гарблик ёзувчиларнинг кўп севимли мавзулари эди, энди йўқ. Флобернинг севимли дўстига унинг номини Чорсу бозоридаги хаттотларга ёздиражagini айтганидан етмиш беш йил кейин бутун Туркия араб алифбосидан лотин алифбосига ўтди ва бу экзотизмнинг завқи ҳам битди. Барча бу йўқотилганлардан истанбулликлар учун менимча энг оғир бўлгани боғлар-боғчаларнинг, майдонларнинг, кундалик ҳаётнинг ичига кириб борган қабристонларнинг ҳам гарблашиш баҳонасида қамоқхона деворларига ўхшаш баланд деворлар билан ўралган, сарвсиз, дарахтсиз, манзарасиз қўрқинчли жойларга қўчирилишидир. Жумҳурият тарихи бўйича туристларнинг энг қизиқарли деб топгани елка ҳаммоллари ва масалан, Иосиф Бродский диққат қилган эски америка машиналари ҳам, улар ҳақда кўп ёзилганидан кейин қисқа вақт ичида йўқ бўлдилар.

Барча бу “гарблик кузатувчи ва йўқ бўлиш” даврини икки нарса тўхтата билди. Биринчи гуруҳ Истанбулнинг орқа кўчаларида ҳамон ҳукм сураётган ит тўдаларидир. Гарб ҳарбий интизомига бўйсунмайди булар, дея Еничериларни йўқ қилган Иккинчи Муроднинг иккинчи нишони ит тўдалари эди, аммо бу натижасиз бўлди. Машрутиятдан кейин Чинганалар (Чингана — Ҳиндистондан кўп мамлакатларга тарқалган, фол кўрувчилик қиладиган лўлилар тоифаси) ёрдамида қилинган бир бошқа “ислоҳот” ҳаракати билан, шаҳардан бир-бир йиғилиб, Сиври оролига ҳайдалган итлар у ердан яна зафар билан қайтишни билдилар. Бунинг бир сабаби Истанбулнинг ҳар кўчасидаги ит тўдаларини кўп экзотик билган французларнинг, бу ҳайвонлар билан бирликда Сивр оролига тиқилиб кетганларини янада экзотик топиб, бу мавзуда ҳажв билан — Сартр ҳам бир неча йилдан кейин “Ақл чоғи” номли романида ҳазил қилади - кўп нарса ёзган пайтлари ҳам бўлди.

Бу экзотизмнинг нималари фойда келтиришини яхши билган истанбуллик почта откриткачиси Мах Fluchtermann 19-асрнинг охирида ва 20-асрнинг бошида ҳар йили босиб чиқарадиган бир туркум Истанбул манзараси откриткалари орасида худди дарвишлар, қабристонлар, жомелар каби, Истанбул итларига бир жой айирарди ҳар доим.

26

УР-ЙИҚИТЛАРДАН ҲАЗИНЛИККА ТУШГАН ТОНГПИНАР ИЛА ЯХЁ КАМОЛ ЧЕККА МАҲАЛЛАЛАРДА

Тонгпинар ила Яхё Камол Истанбулнинг жимжит, узоқ ва фақир даҳаларига биргаликда узун-узун пиёда сайрларга чиқардилар. Иккинчи жаҳон уруши вақтида Тонгпинар бир бор ёлғиз ўзи яна ўша ерларда, “Кўжа Мустафопошо ила қалин ва баланд шаҳар деворлари орасидаги у кенг ва фақир даҳаларда” айланишаркан, бу яёв юришларнинг ўзи учун нақадар катта сабоқ бўлганини айтади. Бу ерлар Готьенинг ҳам 1853 йилда яёв юриб шаҳарнинг аламларини ичида ҳис қилган ерлардир. Тонгпинар ила Яхё Камол бу маҳаллаларда “маторака йилларида” (уруш тарафларнинг муваффақиятли тинчлик шартномалари билан битгач, қурол-яроғларни йиғиштириш, ярадорларга ёрдам кўрсатиш, ўликларни кўмиш каби ҳодисалардан сўнг тикланиш ишларини бошлаб юбориш йиллари — *Тарж.*) юришни бошлагандилар. Нервал ва Готьенинг шаҳарга келиши билан, бу икки

француз дўст ёзувчининг асарларини маҳлиёлик билан, уларнинг йўлномаларини, Истанбул ҳақида ёзганларини қаттиқ диққат билан ўқиган бу энг буюк турк ёзувчисининг бу узоқ маҳаллаларда юриши орасида етмиш йилда, Усмонли давлати барча Болқондаги ва Ўрта Шарқдаги ерларидан айрила-айрила, кичрая-кичрая йўқ бўлган, Истанбулни таъминлаган кирим манбалари қуриган, айниқса, Болқонда ташкил топган янги давлатларнинг тартибларига кўра этник тозалаш террорларидан қочган мусулмон кўчманчиларининг Истанбулга оқиб келганига қарамай, Биринчи жаҳон урушида юз мингларча киши қирилиб кетгани учун шаҳар аҳолиси кўпаймаган ва бойлиги ортмаган эди. Тамоман тескариси, бу етмиш йилда Оврупо ва Фарб жуда катта бир технологик юксалиш ва бойишни бошидан кечириб яшаркан, Истанбул фақирлашгани, дунёдаги қудратини ва жозибасини йўқотгани учун ишсиз ва жимжит бир кентга айлана бошлаганди. Мен болалигимни дунёнинг бир катта шаҳрида эмас, катта ва йўқсул, эътибордан четдаги бир шаҳарда яшаганимни ҳис қилиб ўтказдим.

Тонгпинар “Чекка даҳаларда бир сайр” сарлавҳали мақоласида ўзининг яёв юришлари ҳақида ва яна Яҳё Камол билан бирга қилган сайрлари ҳақида сўз очаркан, бу пиёда сайрлардан мақсад фақатгина фақир ва кимсасиз Истанбулга, чекка маҳаллаларга бориш эмаслигини баён этади ва бунда Туркия ва Истанбулнинг дунёда фақир ва ҳувиллаган бир жой эканлигини тан олишга руҳий бир тайёрлик ҳам бўлганлиги сезилади. Чекка даҳаларнинг бир манзара сифатида кашф этилиши, Туркиянинг ва Истанбулнинг ҳам чет маҳалла бўлиб қолганлиги билан боғлиқдир. Тонгпинар, мен ҳам болалигимда жуда кўп кўрганим ёнғин жойларидан, харобалардан, йиқиқ деворлардан сўз очади. Сўнгра бу фақир ва хароб маҳаллада “бир амаллаб оёқда туриб қолган катта ва ёғоч бир Ҳамид даври кўноғидан” эшитилган аёл кишининг овозлари (эски кўникмалар билан “ҳарам чуғур-чуғури” дейди Тонгпинар) эътиборни тортади, аммо мақола сиёсий-маданий дастурга мувофиқ ўлароқ бу овозлар Усмонли давридан эмас, “бир пайпоқ фабрикасида ёки тўқиш дастгоҳида” ишлаётган фақир шаҳарли хотиннинг маданий бир корхонадан келганини баён этади. Тонгпинарнинг “ҳаммамизнинг болалигимиздан бери таниганимизни” айтиб ва Аҳмад Расимнинг қайсидир бир саҳифасида ўқиган жумламизни хотирлатиб ва бир бурчагида “осма ёки бир бош узум шаклидаги шийпон, сув крани, кунга қарата ёйиб қўйган кирлари, боласи, мушуги, ити билан, масжиди ва қабристони билан” чекка бир маҳалладир бу ер. Нервал ва Готъени ўқиб шаҳарнинг кимсасиз маҳаллаларидан, харобаларидан, кулбалардан ва кўҳна шаҳар деворларининг кўзларда ҳайрат уйғотувчи кўринишидан олган меланхолияни, Тонгпинар маҳаллий бир ҳузунга айлантиради ва бу ҳузунни маҳаллий бир манзарага ва ишлаётган хотиннинг ҳаётига усталик билан боғлайди.

Қилган ишининг маъноси қандай касб этганини фарқига борган-бормаганини билмаймиз. Аммо чекка маҳаллаларга, шаҳарнинг харобаларига, унутилган бўм-бўш кўчаларига, “кулба” дегани ёнғин ўрни, ишлабчиқариш корхонаси, омборхона ва йиқилмоқда бўлган ёғоч кўноқларга хос гўзаллик ва маъно юклашга ҳаракат қилаётганини фарқлар эди. Чунки айтилган мақолада Тонгпинар шундай деб ёзади:

“Бу хароб даҳаларнинг можаросини бир рамз ўлароқ кўрардим. Бу шаҳарнинг фақат бир даҳасига бундай кўрк бера олиш учун қанчалик кўп вақт ва қанчадан-қанча воқеа, ҳодиса лозим эди. Қанча бос-

қин, қанча буз-буз, қанча кўч-кўчлар билан бу инсонлар бу ерларга келганлар, не-не йиқилишлар ва қурилишлардан сўнгра бу кўркка эга бўлгандилар?”

Энди, балки ўқувчининг ҳам ақлини пешлайдиган шу саволга жавоб бера оламиз: Усмонли давлати йиқилишининг, Истанбул бир томондан Фарб қаршисида ўзлигини йўқотаркан, иккинчи томондан фақирлашуви, бутун бу буюк йўқотишлар уйғотган меланхолия (ҳузун) туйғуси шаҳарга бир қадар боғлиқ бу икки буюк ёзувчида нега Нервал тарзи бир ўзи билан ўзи бўлмади, бу ўзи билан ўзи бўла олган бир “соф шеър” (Яҳё Камол “холис шеър” дер эди) нақшини яратмади? Нервалнинг “*Aurelia*”сида, ишқда йўқолганда юксалган меланхолия, унинг ҳаётдаги бошқа фаолиятлари “қўпол, тарашланмаган ўз-ўзини алдашлар” даражасига тушишига сабаб бўлганини кўрамиз. Нервал Истанбулга меланхолиясини унутмоқ учун келганди. (Фарқига бормасдан бу меланхолияни Готьенинг шаҳарга қаршига юклади.) Турк адабиётининг йигирманчи асрдаги энг буюк шоири билан энг буюк романчиси бўлажак Яҳё Камол ва Тонгпинар бу ҳузунли, кимсасиз даҳаларда айланишаркан, гўё йўқотганлари нарсаларни ва меланхолияни ичларида янада кўпроқ ҳис қилишни истардилар. Нега?

Сиёсий бир мақсадлари бор эди: Истанбулнинг талатўплари орқасида турк миллатини ва турк миллатчилигини кашф этиш, буюк Усмонли салтанатининг йиқилганини, аммо уни қурган турк миллатининг (рум, армани, курд ва бошқа кичик қавмларни Туркия Жумҳурияти давлати билан бирликда унутишга ҳавас ила тайёр эдилар) ҳузун ила бўлса-да, оёқда турганини кўрсатишни истардилар. Аммо турк миллатчилигининг тафаккурини, миллатчи бўлишлари кераклигини ўрганар-ўрганмас, гўзалликдан маҳрум зўравонлик услубини ишлатаётган миллиятчи турк давлатининг мафкурачилари каби эмас, амр ва зўрликдан йироқ бир “гўзаллик” билан комиллаштиришни истардилар. Яҳё Камол Парижда француз шеърининг ва адабиётини яхши ўрганиб, ўн йил яшаганди ва турк миллиятчилигининг, фақат “ғарблик каби” фикрлаб, бу миллиятчиликка уйғун Фарб тарзи бир ишора билан “гўзаллаштириб” қила олишларини биларди.

Усмонли давлатининг Биринчи жаҳон урушидан энгилиб чиқиши, Тонгпинарнинг “*Саҳнанинг ташқарисидагилар*” номли романидаги тил билан айтганда, Истанбулнинг “асир шаҳар” бўлиши, Бўғозда подшоҳ истиқомат қилган Дўлмабоғча саройининг олдида бандаргоҳда занжирланган инглиз ва француз зирҳли кемалари тургани, Истанбулнинг ва Онадўлининг келажагида турк миллатининг кимлигини кўрсатиб қўймагани турли сиёсий заиф лойиҳалар уларни турк миллатчиси бўлишга олиб келган эди. (Сўнги йилларда давлат билан алоқаларини осонлаштириб, уларни элчи ва миллат вакили этиб сайлаб, бу қийинчилик, миллатчи бўлиш, 6-7 сентябр каби нарсонийлик ва Фарб зидди этник шиддат воқеалари қаршисида сасадосиз туришга мажбур қилдилар, аммо улар бундан шикоят қилмадилар.) Онадўлида Юнонистон армиясига қарши қаттиқ жанглари бораркан, урушни, сиёсатни ва ҳарбийларни унча ёқтирмаган Яҳё Камол Анқарага кетмаган, Тонгпинар романининг бошланғичида имо қилгани каби, Истанбулда “саҳнанинг ташқарисида” қолган ва бир томондан ўтмиш турк зафарларини ёдга олувчи шеърлар ёзаркан, иккинчи тарафдан бир “Турк Истанбул” сиймосини яратишни ўз зиммасидаги вазифа деб билганди. Яҳё Камолнинг муваффақият билан поёнига етказган бир сиёсий дастурининг адабий жиҳати, фор-

сий адабиётдан сайлаб олинган анъанавий шеър андозалари ва ўлчовлари (аруз) ила ёзиб, оғзаки турк тилининг ҳавосини ва адосини бирлаштирмак ва турк миллатини буюк зафарлар қозонган ва буюк асарлар берган буюк миллат сифатида тушунтирмак эди. Истанбулни миллатнинг энг буюк асари ўлароқ кўрсатишининг икки мақсади бор эди: Биринчи жаҳон урушидан сўнгги йилларда агар Истанбул бир Ғарб мустамлакаси бўладиган бўлса, бу шаҳарнинг ёлғиз Аё София ва калисолар билан хотирланувчи бир жой бўлмаганини, Истанбул Турк кимлигини ҳам кўз ўнгида тутилиши кераклигини ҳам мустамлакачиларга кўрсатиб қўймоқ. Қутулиш уруши ва Туркия Жумҳуриятининг қурилишидан сўнгра эса Яҳё Камол Истанбулнинг турклигининг асосини “янги миллат бўлишга ҳаракат қилгани учун чизган эди. Ҳар икки ёзувчининг ҳам Истанбулнинг космополит, кўп тилли, кўп динли жиҳатини кўрмасликдан келган, Истанбулнинг “турклаштирилишига” мафкуравий таянч берган “Турк Истанбул” сарлавҳали катта мақоласи бор.

Тонгпинар бир неча йил кейин ёзган бир мақоласида “Биз аламли муторака йилларида” мозийдаги асарларимизни қандай маҳкам тутган эдик!” дея хотирлайди. Яҳё Камол ҳам “Истанбул деворларида” сарлавҳали бир мақоласида, айни йилларда ўз ўқувчилари билан Тўпқопи трамвайига миниб, “Мармар денгизидан Ҳолижга қадар кулакула, ҳар бурчакка кириб-чиқиб, кўзга илинган жойларгача деворнинг ёнидан” пиёда юрганларини, “бус-бутун йиқилган девор парчаларининг” устида ўтириб шеър ўқиганларини ва ҳамма диққат билан тинглаганини баён этади. Истанбулнинг бир турк шаҳри бўлганлигига қаноат ҳосил қилдириш учун бу икки ёзувчи “саёҳатчи” ғарблик кузатувчиларнинг асосини чизгани шаҳарнинг узоқдан кўринадиган силуэти билан, жомеълар ва калисолар билан қурилган гавдаси ила кифоялана олмасликларини фарқлар эдилар. Ламартиндан Ле Корбюзьега қадар барча бегона кузатувчиларнинг диққат қилгани силуэт (Айя-Софиянинг ҳам ҳукмронлиги сабабли) Турк Истанбулнинг атрофида йиғиб кўрсатиш мумкин бўлган нарса “миллий” бир белги эмас, космополит бир гўзаллик эди. Яҳё Камол ва Тонгпинар каби миллатчи истанбулликлар мағлуб, эзилган, йўқсул Истанбулнинг мусулмон аҳолисига урғу бериб, унинг борлигини ва ҳамон кимлигини ҳеч йўқотмай яшаётганини исботлайдиган ва йўқолганлик ва мағлублик туйғусини ифодалайдиган ҳузунли бир гўзалликка эҳтиёжлари бор эди. Шу боисдан чекка маҳаллаларга кезишларга чиқдилар, шаҳарда яшаган инсон билан эскининг, харобанинг, ўтмишнинг ҳузун билан бирлашгани гўзал манзараларни қидирдилар ва Готье каби сайёҳларнинг етмиш йил олдин кашф этганлари (ва жуда яхши ўқиганлари) меланхолик чекка маҳалла манзараларини топдилар. Бутун миллатчилигига қарамай, Тонгпинар ғарблик сайёҳ назари билан баъзан “суратбоп”, баъзан эса “пейзаж” деб ном берилган чекка маҳалланинг анъанавий, бузилмаган ва Ғарб таъсирига кирмаган бир томонини англаштириш учун “хароб эди, фақир ва бечора эди, фақат ўзига хос бир ҳаёти ва услуби бор эди” дея ёзганди.

Парижли икки дўст шоир-ёзувчидан истанбуллик икки дўст шоир-ёзувчининг Усмонли давлати емирилган ва Туркия Жумҳурияти тузилган йилларда таъсирланишининг миллатчилик, йиқит-йиқит, ғарблашиш, шеър, манзара каби иплари бир-бирига ўрилган ҳикоясини каштанинг такрор-такрор келувчи бўртма гулларидай қилиб англаштишга ҳаракат қилдим. Баъзан ипларни бир-бирига хоҳламай улаб, бунёд этишга уринганим бу ҳикоянинг сўнгида истанбулликлар-

нинг кейинроқ кенгроқ тан олажаклари бир фикр, бир хаёл чиқди ўртага. Илк манбаини шаҳар деворларида ва теварагида кимсасиз, кулба ва йўқсил маҳаллалардан олган бу хаёлга “йиқит-йиқитларнинг ҳазинликка солиши” демак, бу ҳазинлик энг яхши ҳис этилгани шаҳар манзараларига ҳам, ташқаридан боққан бир кимсанинг боқиш бурчаги билан (Тонгпинар каби) сувратбоп демак уйгун бўлади. Авваламбор, сувратбоп манзарада бир гўзаллик сифатида кашф этилган ҳузун, истанбулликларнинг йўқотиш ва йўқсиллашиши туфайли яна юз йил давом этиши мумкин бўлган бир ҳузунга тенг келарди.

27

ЭСКИ МАҲАЛЛАДА СУВРАТБОП ЖОЙЛАР

Инглиз санъат тарихчиси ва ёзувчиси Жон Рускин “*Меъморликнинг етти лампаси*” номли китобининг «Ҳофиза» қисмида питореск - расмбоп гўзаллик ҳақида бош қотираркан, бу турли меъморий гўзалликнинг ният қилинган, режалаштирилган асил классик гўзалликдан фарқларидан бири, унинг “дуч келиши” эканлигини айтади. Этимологияси “расм каби” маъносида келган питореск, бу қараш бурчагига кўра, бир меъморий манзарада, мўлжалланган бинолар лойиҳа қилинаркан, ўйланган гўзаллик сабаб ва марказларидан узоқдаги бир ерда белгиланади. Рускин учун шу боисдан питореск гўзаллик, бир асарнинг барпо этилишидан юз йиллар кейин, унинг атрофида белгиланган печакгуллар, ўтлар, ўсимликлар ва табиатнинг бошқа уланган жойлари билан (тўлқинлар, денгиз, қоялар, ҳатто булутлар ҳам бўлиши мумкин) кўшилиб-бирлашиб кетишидан таркиб топади. Бир бинони илк қурилгани шаклда ва кўришни истаганимиздай эмас, бутунлай бошқа бир бурчакдан ва тарихнинг бизга аниқ кўрсатгани янги истиқболлардан, бутунлай бошқа шаклда томоша қиларкан, ўртага чиққан, дуч келган гўзалликдир юқорида айтилган.

Яъни, Сулаймония Жомеъсига, бутун чизиқлари (йўллар)ини, куббадан қўйи ҳажмларнинг зарофат билан пастлаб боришини, ён куббачаларининг ўзини кўрсатишини, деворларининг ва бўшлиқларининг мутаносиблигини, оғир минораларини ва кичик камарчаларининг бир мусиқа парчасида бўлгани каби берган акс садоларни, бинонинг тепага ва ерга ўтиришини, оқлигининг ва куббаларидаги кўрғошиннинг камтарлигини ичимда ҳис этиб боққанимда бу гўзалликдан олганим лаззат, питореск манзарадан олинган лаззат эмасдир. Чунки қурилишидан тўрт юз йил кейин бўлса-да, Сулаймония Жомеъсига боқаркан, бинонинг ҳамон илк қурилган ондаги бутунлик ва мақсад ҳолида ва қандай кўрилиши истанилган бўлса, ўшандай томоша қиламан. Истанбулнинг ёлғиз силуэтининг эмас, манзарасининг кучи ҳам Сулаймониядан ташқари Айя-София, Явуз Султон Салим, Боязид каби шаҳарнинг юрагидан жой олган ва султонлар жомеълари деб аталган жуда эски ва маҳобатли бинонинг ҳануз илк қурилган пайтидаги гўзаллик фикри билан шуълаланишларидан манба олади. Бу иншоотларнинг жуда нари борса бир кўча оралиғидан ёки анжир дарахтлари билан қопланган бир қияликдан, денгизнинг шуъла ўйинлари билан бир парчаси кўринган вақтда олажагимиз лаззатни питореск бир гўзаллик дея оламиз.

Чекка маҳаллаларнинг истанбуллига тақдим этгани гўзаллик эса, хароба ҳолидаги шаҳар деворларида ёки болалигимда бўлгани каби, Румэлиҳисорининг ёки Онадўлиҳисорининг деворлари ва минора-

ларида унган ўтлар, яшилликлар, чирмовуқлар, ҳатто у ерларда ўсган дарахтларда намоён бўлади. Бу гўзаллик ҳали кўп маҳалладаги синган, қаровсиз бир чашма, бўёғи тўкилган ярим хароба эски бир кўноқ, юз йиллик бир газ иншооти биносининг вайроналари, ярим йиқиқ бир жомеъ девори, яхшигина эскиб қорайиб кетган ёғоч деворлар билан ўралган, чинор дарахтларининг ўзгача пайвандлари билан тўқнаш келганда ўртага чиқади. Менинг болалигимда орқа маҳаллаларда қилган сайрларимиз чоғида тўхтаб расмга қарагандай, инсонда томоша истагини уйғотувчи бир турли “питореск” гўзалликларни шу қадар кўп кўрардимки, уларга бир нуқтадан кейин яна дуч келамиз деб ўйлаш хато бўлур эди. Бугун кўпи йўқ бўлиб кетган барча бу ҳузунли харобалар менинг болалигимда Истанбулнинг руҳи эди. Аммо йиллар ўтиб, у замонлар шаҳарнинг руҳи бўлганини айтганим нарсанинг “кашф этилиши” мумкин бўлмай қолди, энди у ерлар гўзал бўлганига, “тамал бир сифат бўлганига” ишонч ҳосил қилиш қийин, чунки ичидаги эндиги манзаралар жуда кўп таъсирларни бошидан ўтказган ва булар жуда чалкаш усуллар билан амалга оширилгандир.

Энг олдин, орқа маҳаллаларнинг ёки харобалар ва дарахтларнинг, ўтларнинг ва табиатнинг ҳозирги гўзаллигидан лаззатланиш учун у маҳаллага, харобаларга тўла у йўқсил жойга “бегона одам” бўлиш керак. Йиқиқ бир девор, тақиқлар боис бўшаб қолган ва қаровсиз ёғоч бир таъя биноси, сув оқмайдиган сув крани, ортиқ ҳеч нима ишлаб чиқармаётган саксон йиллик бир қорхона, миллиятчилик босимлари билан румлар, арманилар, яҳудийлар қувиб чиқарилгани учун бўшаган уйлар, бузилиб ётган бинолар, истиқболини курашга чорлагандай, ҳаммаси бир бошқа тарафга секингина ёнбошлаган (ёки баъзилари, карикатурачилар жуда севгани каби, бир-бирларига ястаниб эгилган) уйлар, уйларнинг скелетлари, фонарлари, дераза ромлари, ўтириб қолган иморатлар, у ерларда яшаганларда соғломлик ва гўзаллик туйғуси эмас, йўқсиллик, имконсизлик, чорасизлик ва лоқайдлик туйғуси уйғотади. Чекка маҳаллаларнинг бу йўқсиллик кўринишлари билан, қаровсиз тарихий бурчаклар тақдим этгани учратилган “гўзалликдан” завқ олганлар ёки харобалардан питореск лаззат топиб, бу ерларга ташқаридан боргандирлар. (Худди шаҳар халқига аҳамиятсиз кўринадиган, Румнинг харобаларидан завқ олган, уларнинг расмини ишлаган шимолий овруполилар каби.) Яҳё Камол ва Тонгпинар “фақир ва олис Истанбулни”, орқа кўчаларда бутун виқори билан яшаётган анъанавий ҳаётни олқишлар, гарблашиш туфайли бу “холис” маданият йўқ бўлаётир, дея дардланар, бу маҳаллалар тақдим этгани “гўзал” кўринишлардан лаззатланар ва бу маҳаллаларда бир ҳунарманд ахлоқи ва иш тарбияси билан яшаган “оталаримиз, ажлодимиз тушунчасини ижод қилиб, қабул эттиришга ҳаракат қиларканлар”; Перада, Яҳё Камолнинг “Азонсиз даҳалар” дегани ва Тонгпинарнинг нафратга яқин бир камситиш ила баҳс этгани, муҳташам Бейўғлида яшардилар. Walter Benjamin шаҳарнинг экзотик ва питореск бўлган жойларига ташқаридан келганлар қизиқади деганини, бу икки миллатчи ёзувчи шаҳарнинг “гўзаллигини” фақат уларга бегона бўлганлар жойларда топа билганларини хотирлайлик. Бу ҳолат, анъанавий бир япон уйи қандай бўлиши керак, қандай кўриниши лозим фикрини “Сояга мадҳия” номли китобида узоқ тасвирлаган.

Бу қарорсиз услубларга бирор истанбуллик тўла маънода Тонгпинар ила Яҳё Камолдай амал қилса, шаҳарнинг ичида сувратбоп гўзал-

лик топганлар фақатгина ташқаридан келганлар эмаслиги кўринади. Истанбулнинг энг катта хусусияти, ичкарида яшаганларнинг ҳам, шаҳарга баъзан ғарблик кўзойнаклар билан, баъзан шарқлик кўзойнаклар билан қарашидир. Истанбул матбуотида Истанбул тарихининг ёритилиши ҳам французлар “bizarreries” деб баҳолайдиган ва “*Минг бир кеча*”нинг инглизча таржимони Ричард Буртоннинг ёки Нервал севган ғалатиликларнинг олдинга чиқарилиши билан боғлиқ эди. Истанбулнинг тарихига бошқа бир тамаддуннинг тарихига боққандай “ғалатиликлар” ичидан энг яхши қараган ёзувчи Кўчу бўлди, албатта. Менинг болагимда шаҳарнинг дунёдан энг узиқ бўлгани замонларда ҳам Истанбул халқи бир жиҳати билан шаҳарга ўзини фақат бегона ҳис этгандир. Шаҳар халқининг боқиш бурчагига кўра, у ерда яшаганларга баъзан шарқлик, баъзан ғарблик кўриниб, енгил бир безовталиқ ва батамом у ерга оид бўлмаганлик андишасини беради.

Яҳё Камол ва Тонгпинар Истанбулнинг бир гўшасида (ғарблашган Перада) яшаркан, бошқа бир гўшасида (эски шаҳарнинг чекка маҳаллаларида) кашф этганлари гўзал, миллий, хузунли, сувратбоп кўринишлар кейинроқ истанбулликларнинг ўзларини англашига ёрдам беради деб билдилар, яшаганлари шаҳар ҳақида қўш хаёли бўлишини истаганларида бир ишора топиб, уни комиллаштириб, сўнг ёйишни маъкул топдилар. Бу чекка маҳаллалар хаёли, 1930–1940 йилларда эҳтиёткор газета ва журналларда тез-тез эълон қилинувчи ғарблик рассомлардан нусха ола-ола қўполлашган гравюралари билан кенг тарқалди. Ким томонидан, қайси асрда, қаерда яратилгани ҳеч эслатилмаган, бир Ғарблининг расмбоп хаёли эканлиги катта ўқувчилар оммасидан яширилган бу кўринишларга, истанбуллик рассомларнинг қора-оқ чет маҳалла эскизлари, қорақаламда чизилган орқа кўча манзаралари кўшиб эълон қилинарди. Бу анъанавий фақир маҳалла манзарасини энг оддий, энг оз экзотик жиҳати билан ишлаган рассом Хўжа Али Ризонинг қорақалам расмларининг у асноларда журналларда эълон қилинган нусхаларидан жуда хушланардим.

Туристларнинг илк онда диққат қилганлари Истанбулнинг кўркем кўлкасига, жомеълари билан сувларининг орасидаги шуъла ўйинларига эмас, шаҳарнинг ғарблашмаган ёки янгилашиш иштиёқи ярим йўлда қолган кўчаларига рассом Хўжа Али Ризонинг ўн тўққизинчи аср охирида ва йигирманчи аср бошида кўрсатгани бу диққатни, кейинроқ Ара Гулар фотосувратлари билан кўрсатди. Истанбулни, ғарблашиш иштиёқида бўлса-да, анъанавий ҳаёт давом этаётган, эски билан янгининг бир титқаланиши, йўқсиллик ва камтарлик мусиқаси билан бирлашган ва манзаралари каби инсонларининг юзини ҳам ўта хузунли бир жой ўлароқ кўрсатган Ара Гуларнинг қора-оқ фотосувратлари; хусусан, 1950-ва 60-йилларда, ўтмишнинг дабдабаси ва Ўсмонли ғарблашишининг банк, меҳмонхона ва давлат бинолари эндиликда яхшигина эскириб, ташқарию ичкарилари тўкилиб бораркан, юзага келган матони жуда шеърий бир таъсирчанлик билан кўрсата олган. Ара Гуларнинг “*Йўқолган Истанбул*” альбомида ёнма-ён кўйган ҳайратбахш фотосувратлари болагимнинг Бейўғли ва Истанбулини, трамвайлари, ётқизилган тош билан қопланган катта кўчалари, кўча афиша ва эълонлари ва қора-оқ ҳавоси билан шаҳарнинг ҳорғинлиги, кўҳналашгани ва хузунининг асосларини чизиб, чекка маҳалла манзаралари билан бирлаштирди.

Бу қора-оқ, синган-тўкилган, эскирган, “фақир, аммо виқорли ва шахсият соҳиби” олис ва овлоқ маҳалла ишорати, айниқса, рамазон ойларда газеталарда босилган тарих ва Истанбул гўшаларида эски

гравюраларнинг, қора-оқ Истанбул расмларининг борган сари янада қўполлаштириб кенг тарқатилган янги нашрлари билан халққа севирилди. Бу ишнинг устоди, чиқарган “*Истанбул энциклопедияси*”-да ёки газеталарга ҳозирлагани оммабоп тарихий гўшаларида ҳеч кимга бахш этилмаган ҳолда бир гравюранинг репродукциясини эмас, у гравюрага қарай-қарай ва қўполлаштириб қилинган бир расмини нашр қилган Рашот Акрам Кўчу эди. Гравюралар ҳам, гарблик расмларнинг аллақачонги рангли расмларидан чиқарилгани учун, рангли расмнинг қора-оқ гравюрининг қора-оқ нусхаси бўлган ва кирли қоғозга ёмон босилган бу чекка маҳалла манзараларининг асосида гайриоддий расми ёки нусхасини кўчирган расмнинг номи кўрсатилмас, фақатгина “бир гавюрадан” деган бир қайд бўларди. Анъанавий шахсиятини ҳимоя қилиниши мумкинлигини инобатга олиб, фақир бўлиш уятли бир нарса сифатида эмас, бутунлай тескариси, виқор берувчи бир нарса каби кўрсатилган қандайдир чекка маҳалла хаёли, йўқсил шаҳар ҳаётининг қаттиқ ҳақиқатидан кўра кўпроқ, газета-журнал ўқиган ярим Фарблашган Истанбул буржуаларининг миллиятчи шахслик хаёлларига мос тушгани учун севилди. Бу хаёл ва эски Истанбул маҳалласи фикри, шаҳарнинг энди шунчаки “олис”, “овлоқ” қатламларини эмас, силуэтидан ташқари ҳаммасини кўрсатишни ўз бурчи деб биларкан, бир томондан яна уни маънолар билан таъминлаган бир адабиёт ташкил топди.

Чекка маҳаллаларнинг Фарблашган, холис турк ва мусулмон жиҳатига ургу беришни истаган эҳтиёткор ёзувчилар, бу ерда пошо ҳокимиятининг ва пошолигининг назоратсизлиги, оиласининг ва қўл остидагиларнинг маросим ва анъаналарга (табiiйки, булар камтарлик, итоаткорлик ва қаноаткорлик эди) риоятлари олдинга чиққан бир Усмонли жаннати қурдилар. Усмонли маданиятининг, Фарб-лашган жумҳуриятчи ўрта синф завқларига зид кўринадиган ҳарам, иккинчи-учинчи хотин, пошонинг зўравонлик кучи, жория каби унсурлари юмшатилиб аҳиллаштириларкан, пошолар ва болалари ҳам аслидагидан модернроқ қилиб кўрсатилди (Самиҳа Ойберди). Аҳмал Қутси Тежар “*Кўчабоши*” номли жуда севилган бир пьесасида чекка маҳалла қаҳвахонасини марказ қилиб олиб (намуна олган жойи Истанбулнинг эски даҳаларидан Рустампошо маҳалласидир), худди Қорақўзда бўлгани каби, шаҳарнинг барча типларининг бир-бири билан бизни кулдириш учун ёқалашгани ва бутун можароларнинг “биз” ҳавоси билан юмшатилигани бир Истанбул кўчасини тасвирлади. Бир замонлар Жиболининг орқа кўчаларида (хотини тамаки фабрикасида ишларди) истиқомат қилган романчи ва ҳикоячи Ўрхон Камол эса орқа кўчаларни, қашшоқлик ва дўстликнинг нон ташвиши туфайли урушиб кетадиган жойлар сифатида кўрсатди. Мен чекка маҳалла хаёлини, бизникидай кўп кишилик ва модерн бир катта оила хаёлига айлантирган (устига-устига, бизникага қарама-қарши хотиржам бир катта оила) ва бир тарафдан эса уйда бир “Араб хола”га бошпана берган “Бахтлилар оиласи”нинг ҳар оқшом устида радиодан эшиттирилган кичик можароларини севардим.

Ортида йиқит-йиқит ва ҳузун бўлган орқа кўча хаёли ёки расмбоп, кулба ва овлоқ Истанбул хаёли Истанбул ёзувчиларининг назарида олдиндан ҳис қилишнинг таҳликали, қоронғи ва ёмонлашган мавжудотлари билан ҳеч қачон бирлаштирилмади. Чунки миллий ва анъанавий бўлган, айна замонда маъсум ва уйимизга муносиб бир

нарса бўлиши керак эди. Чекка маҳаллали ўксиз (етим), қашшоқ ва яхши қалбли болалар ёзувчиси Камолиддин Тугжу, ўн ёшдалигимда қаттиқ севганим мелодрамтик ва Истанбулни яхши англаган ҳикояларини, инсоннинг энг овлоқ кўчада яшаса ҳам, ишчанлик ва яхши ахлоқ билан (кўпинча барча миллий ва ахлоқий қадриятларнинг манбаи зотан чекка маҳалладир) бир кун бахтли бўла олишини, бутун аксича авра-астари чиқиб фақирлашган бизларга англатарди.

Жон Рускин, расмбоп жой, албатта учраяжаги туфайли “муҳофаза” қилиб бўлмаслигига ишора қилади. Зотан, манзарани гўзал қилган нарса меъморчиликнинг муҳофазаси эмас, муҳофазасизлиги, хароб ҳолда бўлишидир. Бутун истанбулликларнинг назарида ҳам тан олинган, севилган, овозаси кенг тарқалган “гўзал Истанбул” сиймоси, ҳузунли бир харобанинг ҳавосидан кўп нарса олиб юришга масъулдир. Таъмирланиб, ярақ-ярақ бўялган ва устларидаги қорайган, чириган тахта рангини кетказиб, илк бор қурилгандагидай ёки ўн саккизинчи асрда шаҳар музаффар ва бойлигида яп-янги ҳолга келтирилган эски ёғоч уйларга истанбулликларнинг нима учун бир турли кўнгиллари исимаганлигини ҳам изоҳлайди бу. истанбулликларнинг сўнги юз йилда севиб ва нафратланиб тан олганлари шаҳар сиймосида йўқсиллик, мағлубият ва йиқит-йиқитдан кўп нарса бор. Ун беш ёшимда ўз-ўзим учун шаҳар расмларини ишларканман, айниқса “орқа кўчаларни” тасвирларканман, бу ҳузуннинг натижалари мени қийнай бошлади.

28

ИСТАНБУЛ РАСМЛАРИ

Ўн беш ёшимдан эътиборан ўзимни мажбурлаб, Истанбул манзаралари расмини чиза бошладим. Истанбулни жуда яхши кўрганимдан қилмасдим буни. Натюрморт ёки инсон гавдаси расмини ўхшатолмас, шунинг учун бу ишни севмасдим. Пешонамизга тушгани, яъни кўчага чиққанимда ёки деразадан қараганимда кўрганим ҳар нарса Истанбул эди зотан.

Шаҳарнинг икки турли расмини солардим.

1. Бўғоз манзараларига, денгиз билан бир бутун бўлган шаҳарнинг кўлкасига асосланган расмлар. Бу расмлар умуман сўнги икки юз йилда шаҳарга келган фарблик сайёҳларнинг “сеҳрловчи” деб топгани Истанбул манзараларини давом эттирарди. Жаҳонгирдаги уйнинг, кўрғонлар орасидан кўринган Бўғоз, Қизқуббаси, Финдиқли ва Ускудар манзараси ва янада кейинроқ кўчиб ўтганимиз Бешиктош Саранчибейдаги, Бўғозга тепадан қараган хонадонларнинг ва эски шаҳарнинг силуэтидан таркиб топган кенг манзараси, бу расмларни уйдан чиқмасдан қилишим учун етарли эди. Расмини солган нарсамнинг машҳур “Истанбул манзараси” эканлигини ҳар доим ақлимнинг бир четида тутардим. Ишлаган ишимнинг гўзаллиги зотан ҳамма билган, бор бўлган бир гўзал кўринишга асослангани учун, бу расм нима сабабдан гўзал, деб ўзимдан ўзимдан оз сўрардим. Расм битиб, умрим бўйи ўзимдан ва яқинларимдан ўн мингларча марта “гўзалми?”, “гўзал чиқиптими?” деб берган саволларимга зотан танлаган мавзуим туфайли “ҳа”га яқин жавоб олишимни билардим.

Мавзу туфайли расм гўзал бўлишига бироз ишончим бўлганлиги учун бу расмларни соларкан, ўзимни бари гўё ичимдан келгандай тутар, бирор фарблик рассомдай ҳис этиш учун ўзимни зўрлашим-

нинг кераги йўқдай эди. Бирор Фарб рассомига очиқдан-очиқ тақлид қилмасдим, аммо жуда кўп кичик тафсилотда, улардан ўрганганларимни ишлатардим. Бўғознинг долғаларини француз рассоми Раул Дюфи (1877-1953) каби болаларча ишлар, булутларни Анри Матисс (1869-1954) каби тасвирлардим, эпложмаганим кичик тафсилотларни “изланувчилар каби” бўёқ доғлари билан тўлатардим. Баъзи пайтларда Истанбул почта откриткаларидан ёки тақвим расмларидан ҳам фойдаланардим. Францияда майдонга чиқишларидан қирқ-эллик йил кейин импрессионистларга тақлид қилиб, Истанбулнинг барча машхур манзарали жойларини расм қилган турк импрессионистларидан фарқли эмасди ишларим.

Мавзуимни ҳамма ўз-ўзидан “гўзал” деб топган Истанбул манзарасидай бир нарса бўлиши, мени расм қиларкан, ўзимни ва бошқаларни ишонтиришим керак бўлган “гўзаллик” талабидан катта мезонда кутқаргани учун тинчлантирарди. Катта ва теран бир ҳавас билан расм солмоқчи бўлган қоғозимнинг, мўйқаламнинг, планшетнинг бошига ўтиб, мени иккинчи дунёга бошлаб бўёқларни ва мўйқаламларни қўлимга олганим, аммо ниманинг расмини солишни билмаган пайтларим кўп бўлган. Масала мавзу эмас, расм солиш бўлгани учун, охири яна уйимизнинг деразасидан кўринган откритка каби манзаралардан бирини солишга иштиёқ билан киришардим. Аммо мавзуни, унга ўхшаш бир расмни юзинчи марта ишлаш ҳеч эмасди мени. Муҳими бир он олдин расмнинг тафсилотлари билан машғул бўлиш, бу дунёдан қочиш эди: Бўғоздан ўтган бир кемани манзарарага, перспективага уйғун қилиб жойлаштириш (Меллингдан бери Бўғоз расмини ишлаган барча рассомларнинг шахсий дарди), орқадаги жомеъ силуэтининг тафсилотлари билан овора бўлмоқ, сарвларни, автомобил кемани яхши чизиш, қуббаларни, Саройбурнидаги фонарни, четда балиқ тутиб ўтирган одамларни қийналмай бемалол чизавериш менга у чизганим нарсаларнинг орасида бўлганимни ҳис эттирарди.

Расм соларкан, ўзимни чизган расмимнинг бир парчаси деб ҳисоблардим. Миямдаги иккинчи дунё, мен расмнинг энг “гўзал” жойидалигимда, яъни расм муваффақият билан битай деб турганда бирдан жуда кучли бир ҳаққонийлик, менинг ашёмдай моддий бир сифатга эга бўлар, бу эса ғалати бир болаларча завқ бериб бошим айланиб кетарди. Бамисоли ҳамма билган (ва шу боис ёқтирадиган) бир Бўғоз ва Истанбул манзарасини эмас, ўз хаёлимдаги гаройиб бир нарсани қойиллатгандай кўринардим ўзимга ўзим. Расм битай-битай деб турганда унга тегмоқ, расм билан алоқадор бир нарсани қучоқлагим, ҳатто оғзимга олгим, тишлагим, егим келарди. Баъзан эса ҳали ич поклиги ва оҳанги ҳеч бузилмаган болалигим ва ўйинқароқлигим бир ҳаприқиш билан тўқнашар, янги расм ишларканман, тамоман ўзимни унутолмаганимни ва ўйнаган ўйинимда ўйиндан мени четлаган баъзи муаммолар чиққанини ҳис эта бошлардим (борган сари бу ҳол кўп такрорланарди) ва ичимдан бир ҳузур келарди.

Бу биринчи тур расм солишларимни, Шиллер шоирлар учун ишлатган бир маънода, naïve (соф) рассомлик бўлганини айта оламан. Расм қилган нарсамнинг мавзуси ҳамда унутлисидан чиндан ҳам ичимдан келгани каби расм ишламоқ, қандай расм ишлаганимдан, услубим ё қўлланган техникаларимдан кўпроқ муҳим эди.

2. Аммо бу расмларнинг болача, рангли, нашъали ва муаммосиз дунёси кун ўтган сайин менга “соф” кўринмай қолди, бу эса расм солишдан оладиган завқимнинг шиддатини пасайтира бошлади. Баъ-

зи ўйинчоқларим — бир замонлар гиламларнинг чеккасида тартиб билан жойлаштириш чоғида ўзимга вазифа билганим кичик машиналар ёки ковбой тўппончалари, отамнинг Франциядан келтиргани поезд излари ва вагонлар — қай тариқа менга ўзимнинг ва оиламиз аъзоларининг зерикарли томонларини унуттиришга етмаган бўлса, соф рангли, соф рассомлигим ҳам ортиқ мени ёнимдаги дунёнинг бўғувчилигидан қутқаролмас эди. Шаҳарнинг ҳамма биладиган манзараларини эмас, сокин ён кўчаларини, унутилмас кичик майдонларини, тош ётқизилган қияликларини (Бўғозга тушиб борган бир қияликдан эса орқадаги денгиз, Қизқуббаси, қарши ёқа кўринадди), фонарли ёғоч уйларни расм қила бошладим. Баъзан расм қоғозига қора-оқ, баъзан эса картон ёки планшет тепасига кўп оқ ва кўп оз ранг билан мойли бўёқда қилганим бу расмларнинг орқасида икки фарқли илҳом манбаи бўлар эди. Газеталарнинг тарихга оид устунларида, журналларда борган сари кўпроқ босила бошлаган қора-оқ орқа кўча расмларидан таъсирланар, сас-садосиз, хузули чекка маҳаллаларнинг поэтикасини жуда севардим. Кичик масжидларни, йиқик деворларни, бир чети кўринган кўҳна камарлар, фонарли ёғоч уйларни, қайта-қайта ўрганиб маъносини чиқарганим истиқболнинг воситаларига бўйин эгиб, узун бир кўча бўйлаб кетганча кичрайиб узоқлашган камтарона уйларни расм қилардим. Иккинчи таъсир манбаи, репродукциялар воситаси билан расмларини таниганим ва мелодрама билан романлаштирилган ҳаёт ҳикоясини ўқиганим француз рассоми Утрилло (1883-1955) эди. Утрилло йўлида бир расм солгим келганида, атрофда жомеъ, минора кўпда кўринмагани учун Бейўғлининг, Тарлабоши ва Жаҳонгирнинг орқа кўчаларидан бир манзара танлардим. Шу мақсадда бир дафъа кўча-кўча айланиб бир ерда бир қанчасини юзларча фотосувратга олгандим. Ичимда расм солиш ҳаваси кучайганда бу қора-оқ фотолардан бирига қарай-қарай бир Бейўғли манзарасини ишлар, Истанбулда камдан-кам ишлатилишига қарамай, худди Парижда бўлгани каби апартаман хонадонларининг деразаларига жалюза чизардим. Бу расмни чизаркан, ҳис қилганим жўшқинлик чоғида ортиқ, эскидан бўлгани каби, солган манзарам расмининг ҳам ўз ҳаёлим, ҳам чин ҳаёт бўлганини; ёки расмда намоён бўлган таниқли ва шунга кўра гўзал дунёнинг бир парчаси эканлиги тўғрисида жуда оз ўйлардим. Бир расм ишлаш учун керакли бўлган ўзимдан қочиш ёки ўзимни ортда қолдириш истагимни энди (расмини ишлаётганим мавзу ва дунё ила тоза ҳолда ўзимни айнилаштириш ўрнига) аралаш ва янада “айёрона” бир руҳий сакраш билан, бир замонлар Парижда бунга ўхшаш расмлар қилган Утрилло деган биттаси билан ўзимни тенглаштириб, буни ҳақиқатга айлантормоқчи бўлардим. Табиийки, тўла тенглашиш эмасди бу; худди Бўғоз манзараларини чизганимда юз берганидай, расмини чизган дунёнинг бир парчаси бўлганимга қай тариқа ақлимнинг фақат бир парчаси билан инонган бўлсам, Утрилло бўлганимга ҳам яна руҳимнинг оддий кичик бир жиҳати билангина инонардим. Бу туйғу, уни ишлаган пайтларимда расмнинг қийматидан ёки уни бошқалар “гўзал” ёки “маънодор” деб топишига шубҳа қила бошлаган пайтларимда ва кўпинча қаердан келганини ўзим ўзимга ҳам изоҳлай олмаганим ишончсиз онларимда мурожаат қилганим бир нарса эди. Бу инончга ортиқ боғланиш мени паришон қилаётганини ҳис этардим. Ишлаган

расмим — худди яқин замонда бошимга тушажак жинсий синовлар асносида бўлгани каби — гоҳида менинг кузатишимдан келиб чиқар, катта жўшқинлик билан, мени ҳам қамраб, завқ ила юксалтирар ва соҳилга уриб парчалаган катта бир долга каби тугагандан ва устимдаги ҳузун ва эсанкираш ҳам ташлаб кетгандан кейин бироз тинчланардим.

Ўзим олган бу фотосувратлардан бирига қараб ишлаган ҳали нами қуримаган бир расмни хонанинг бир бурчагига, деворга осишга мўлжаллаб кўзим баландлигида бир ерга қўяр, унга бамисоли бошқа бировнинг расмидай қарашга уринардим. Агар тез битирган расмни дарҳол ёқтирсам, бир лаззат ва ишонч қамрарди ичимни, чекка маҳалланинг, орқа кўчанинг ҳузни бир зафар туйғуси билан ичимни тўлдирарди. Аммо кўпинча ичимни бир етишмовчилик, нуқсон туйғуси қоплар, калламни ўнгга, сўлга ўйнатиб, кўриш бурчагимни ўзгартириб, узоқлашиб-яқинлашиб, расмга яна янги-янги бурчақлардан қараб, гоҳида сакраб унга яқинлашиб бир нарсалар қўшимча қилиб, битирган ишимни ўзимга қабул эттиришга ҳаракат қилардим. Расмни ишларкан, ҳис этганим қувват билан Утрилло бўлганимга ёки менда ундан бир нарсалар борлигига ортиқ инонмаганим учун, худди севишишлар охирида бўлгани каби бу сафар манзарадан эмас, расмнинг муваффақиятсизлигидан келган бир қайғу қопларди ичимни. На Утрилло, на-да бир бошқаси эдим; Утриллоникига ўхшаган бир расм солган бир одам эдим.

Аммо яна кейинги йилларда тагин ҳам теранлашган расм ишлашни бир дард ҳолига келтириб, у ҳазинлик туйғуси, фақат ўзимни бошқа бировдай ҳис этсам, расм ишлай оламан деган фикр, уят ҳолига айланмай тарқалиб кетарди. Бир услубни, ўзгача назар ва расм қилиш методи бор бир рассомга тақлид қилганим (бу калимани ҳеч ишлатмасдим) ёки у пайтларда ҳис қилганим каби, бироз бошқа бировдай бўлганим учун, энди ўзим ҳам шахсий бир услубим ва шахсиятим бордай ичимда ноаён бир гурур сезардим. Ундан ҳам кейинги йилларда миямни пармалаётган нарсани, фақат бошқаларга тақлид қилароқ бир шахсликка эга бўлажанимиз ҳақиқатини, Фарбликларнинг “парадокс” дегани бу ўз ичида қарама-қарши ҳолатни дастлаб ўша даврларда сеза бошлагандим. Бошқа бир рассомнинг таъсири остида бўлганим учун чеккан изтиробларни, ҳали болалигим ва ишлаган расмларим бир ўйиндай нарса эканлигини ўйлаб бироз юмшардим. Яна бир осон тасалли, расмини қилганим шаҳарнинг, фотосувратларини олганим Истанбулнинг расмдаги таъсирдан ҳам муҳимроқ бир куч бўлганини ўйлаётганим эди.

Ўзимни мажбурлаб расм ишлаганим замонларда, баъзан очиқ қолган пайтларида хонамга кирган отам, расм солиш ҳаяжонимни, худди жуда кичиклигимда чуқимни ўйнарган, мени кўрганда қиладигандай эркалаб қаршиларкан, орада бир ҳеч камситмаган ҳолда менга “Қалайсан, бир кўрайлик-чи, Утрилло?” дер эди. Бу сўзнинг айтилишидаги ҳазил оҳанги менга ҳали бир бошқасини бир боладай тақлид этиши мумкин бўлган ёшда бўлганимни хотирлатарди. Ўн олти ёшимдайдим ва расм мавзусидаги азму шижоатимни билган онам, Жаҳонгирда бир замонлар истиқомат қилганимиз ва у аснода ўзининг ва онасининг (бувимнинг) жуда кўп эски ашёлари турган хонанинг калитини, у ерни ателье сифатида фойдаланишим учун менга берганди. Ҳафта охирлари, баъзан Роберт коллежидан чиққандан кейин бу бўш ва совуқ хонага кирар, каминни ёқиб яхши исигандан кейин ўзим олган фотосувратлардан бир-икки донасини айи-

риб олар, улардан илҳом билан бир ҳамлада иккита катта расм ишлаб роса чарчаган ҳолда ва ғалати бир хазинлик билан уйга қайтардим.

29

РАСМ ВА ОИЛА БАХТИЁРЛИГИ

Онамнинг расм солсин дея менга калит бергани ва мен Жаҳонгирда, бобомнинг апартаментидаги хонада қиладиган биринчи ишим уфлаб-пуфлаб газ печкани ёқиш бўларди. (Ўн бир ёшида, бу хонадонда ҳар доим биргаликда яшарканмиз, ичимдаги пироманьяк — олов билан ўйнаб ёнғин чиқаришни севган киши — одамни жуда яйратадиган газ печкани ёқиш завқи, болаликнинг бу тур жуда кўп ғалати завқлари каби “Оллоҳга топширдик”, яъни “хайр” ҳам демасдан бир кун жимгина гоийб бўлганди, аммо буни анча кейин фарқига етгандим.) Баланд шипли хона қўлларимдаги совуқни олар даражада исиганини ҳис этганимдан ва бўёқлар орасидаги эзилган расм кийим-бошларимни кийганимдан кейин — кўпдан буён расм ишламаган бўлсам ҳам — эҳтирос билан ўзимни унутиб ишлаганим Истанбул расмларини бошқа бировга дарҳол ёки бир-икки кун ичида кўрсатмаслик азмини қочирарди. Бора-бора деворларини расмга тўлдирганим Жаҳонгирдаги хона бир кичик галереяга айланганди, аммо у ерга на онам, на отам, бирон кимса учраб менинг қандай ҳайратланарли нарсалар қилганимни суриштирмасди, расмларимни фақат бир кўриш тугул, ҳатто расм ишларканман, бир оз вақтдан сўнг уларни томоша қиладиган одамларни атрофимда ҳис этишни, бахтли оиланинг ҳаракатларини, уй ичидаги оёқ товушларини ёки шарпаларини эшитишни хоҳлашимни бу хонадонда расм солаётганда кашф этдим. Яхши иситилмаган, чанг ва ис босган, эски ашёлар билан тўла хазин бир хонадонда Истанбулнинг манзараларини чиши мени баттар ҳазинликка соларди.

Кўпчилиги йўқолган расмларим орасида уйда ўн олти-ўн етти ёшларимда ишлаганим ва Толстой севадиган жумлалар билан айтсам, бир “оила бахтиёрлиги”ни билдирувчи баъзи расмларим бугун топилиб қолишини жуда-жуда истардим. Етти ёшдалигимда уйга чақирилган уста бир сурткашга берилган ёндаги ҳолатдан англашилганидай “бахтли оила” тақлидини қилмоқ баъзан менга жуда қийинлик қилганидан бу расмларнинг мен учун фавқуллодда бир аҳамияти бор. Булар Истанбулнинг орқа кўчаларининг ёки Бўғоз манзараларининг эмас, бизларнинг, онам билан отамнинг одатдаги кундалик ҳаёт ичида, уйнинг ичида яшаган пайтларида тизилган расмлар эди. Бу расмларни, онам билан отам орасидаги таранглик юмшаган, бири иккинчисини игналамаган, ҳамма тинч яшаётган замонларда, бир бурчакдаги радиода ёки магнитофонда мусиқа чалинаркан, хизматчи аёл бир оздан сўнг пешинлигимизни ёки кечлигимизни ўчоқ бошида пишираркан ёки ҳаммамиз бирликда чиқажагимиз бир сайр ёки йўлга отланишдан олдин жуда бахтли бўлмасак-да, ҳар қайсимиз ҳаётимиздан мамнун эканлигимиз ҳис этиладиган замонларда бир дафъада битказардим.

Отам кўпинча меҳмонхонадаги диванда ётган бўларди: уйдаги вақтларининг кўпини ҳар доим шундай диванда чўзилганча газета, журнал, китоб ўқиб (ёшлигида ўқигани адабий китоблар ўрнига қарта ўйини китоблари) ёки фикрли, дардли бир тарзда шипга тикилиб ўтказарди чунки. Кайфли бўлган пайтларида магнитофонга қўйган

оркестр мусиқани, масалан, Брамснинг биринчи симфониясини ўғирлаган хаёлни бир оркестрга қаратмоқ учун ётган еридан турар, бармоқлари билан бир оркестр дирижёрининг менга зардали, эҳтиросли, катта хоҳишли кўринган хаёлий ҳаракатларини адо этарди. Шу заҳоти ёнидаги оромкурсида ўтирган онам, ўқиётган газетасидан кўзларини узиб ёки тўқийётган бир ўримини кўяр, менга меҳр ва шафқат билан қарагандай кўринган бир тарзда, отамга кулимсираб қарарди.

Баъзан уй ичидаги бу оила бахтиёрлигининг кўриниши, ўзига диққат тортувчи ҳеч бир махсус ҳаракат ёки суҳбат қилинмагани ҳолда — кўпинча шу боисдан — менинг диққатимни тортарди. Шунда, ичимга кирган бир жиндан сўз очгандай, ярим уятли, ярим жўшқин бир тарзда “расм соламан” дея пичирлагандан кейин, шоша-пиша ичкари хонамга кириб кетар, расм материалларимни — ё мойли бўёқ қутимни ёки отамнинг Англиядан келтирган “Guitar” маркали юз йигирма рангли мой-пастел бўёқ қутисини ва холамининг ҳар туғим кунимда турли-турли узунликда кестириб менга ҳадя қилган “Schuler” маркали расм қоғозидан бир неча донасини олиб келтирар, отамнинг ёзувхонасига ҳар иккисини кўра оладиганим бир тарзда жойлаштиригандан сўнг нари-бери уй ичининг расмини чизардим.

Бутун бу вақт давомида на онам, на отам, лоақал бир калима сўзламаганлари ва ичимдан қаршилик қилиб бўлмас бир расм ишлаш истаги келишини табиий деб билганлари учун, менга бамисоли қисқа муҳлатга Оллоҳ менинг учун замонни тўхтатиб қўйгандай туюларди. (Менинг барча бепарволигимга қарамай, керакли ўринларда Унинг менга ўзгача бир меҳр кўрсатажагига ва ҳимоя қўлини узатажагига орада бир инонардим.) Эҳтимолки, онам билан отам ҳеч бир нарса гаплашмаганлари учун менга бахтли кўрингандирлар. Оила деган нарса, ҳар ўтган кун менга, севилганига инониш, ўзини ҳузурли, тинч ва эмин-эркин ҳис қилиш учун ҳар кимнинг бир сира ичига кирган жинларни ва шайтонларни тинчитиб, овозини ўчириб, бахтлиликка тақлид қилаётган бир жамоа бўлиб кўринарди. Тақлид этила-этила ҳақиқат саналган ва кўпинча бошқа қилинадиган иш бўлмагани учун бурчга айланган бахтлилик позаси бир муддатдан сўнг, ичидаги жинларни ва шайтонларни улоқтириб ташлолмас, отам, — онам айнан шундай сабр билан тўқувини давом эттираркан — кўзини ўқиётган сатрларидан узиб, деразадан ташқарига, узоқларга, Бўғоз манзарасига — гўзаллигига кўп-да эътибор бермай — қараб хаёлларга чўмарди. 1970 йилларнинг бошидан эътиборан Туркияда кенг тарқалган телевидение бизнинг уйнинг меҳмонхонасида ҳам ўрнини олганда, онамнинг, отамнинг, меҳмонхонада ҳеч қимирламасдан ва ҳеч гаплашмасдан яратганлари у сеҳрли сассизликлар ва сассизлик туфайли, айни онда ҳис этганларини тахмин қилганим ғалати бахтлилик ёки ғалати яшаш алами ўрнини ҳар доим бирликда биров уялиб боққанлари телетомошаларнинг хаёлни чалғитувчи кучига ҳавола қилинганда, бир марта ҳам уларнинг расмини ишлаш кўнглимга келмади. Гап мен учун бахтлилик балки мени севган яқинларим ичларидаги жин-шайтонларни бостиришаркан, мен ўз ичимдагиларни жўшқинлик ва артистлик билан ўртага тўка олмаслигимда эди.

Аммо бир кун улар худди суратга тушаётгандай ҳеч қимирламасдан туришаркан, мен қўлимдан келганча кучаниб бу бахтли оила тасвирини битиришга ҳаракат қилдим, баъзан уларнинг бир-бирлари билан гаплашган онлари ҳам бўларди. Бири ўқиган газетасидан

олган маълумотни айтиб қолар, иккинчиси узун сукут сақлагандан сўнг у хабарни шарҳлаган бўларди, баъзан ҳеч нима демасди ҳам. Бошқа пайтларда ҳам, икки киши, масалан онам билан мен гаплашаётганимизда, чўзилиб ётган ерида бизга ҳеч бир алоқаси йўқдай ўрнидан туриб, отам биз гаплашган мавзуда бир фикрга эга бўлганини маълум қиладиган бир нарсани анчадан кейин сўйлайверарди. Узоқ жимликлар, Бешиктош Серенжебейдаги кенг уйнинг ўртасида турганча кўрган нарсалари, чунончи, Бўғоздан ўтган ғалати радарли, баҳайбат бир совет кемаси ёки баҳорнинг келиши билан алоқадор, Африкадан Оврупога кўча бошларкан, устимиздан ўтган лайлаклар ҳақида кискача жумла билан (“лайлаклар ўтяпти!”) бўлинарди. Аммо ҳар доим меҳмонхонада биргаликда ўтираркан, ҳар ким ўз ички дунёсининг теранлигини ҳис қилдирган бу сассизликларнинг менга бергани ҳузур ва бахтлилик ҳам ўткинчи эканлигини англардим. Қўлим шошилинч ҳаракатлар билан сўнгги тафсилотларни поёнига етказаркан, бир томондан бутунлай расм билан машғул бўлганим учун онамнинг, отамнинг гавдаларининг бамисоли ҳозирга қадар ҳеч эътибор бермаганим баъзи тафсилотларини кўриб қўрқувга тушардим. Юзида ярим некбин, ярим бахтли бир ифода билан, кўзларида кўзойнак, кийим тўқиётган онамнинг қўлидаги илгакли симчалардан чиққан юнг копток олдин қучоғига, сўнг яна ерга, оёқларининг ёнига тушар ва бир елим халтанинг ичидаги юнг уюми билан бирлашарди. Онамнинг бу ялтироқ елим халтанинг ёнида турган ва хоҳ отам билан гаплашсин, хоҳ ўз-ўзига чўмиб кетсин, қимирламаган шиппакли оёғига уни яхши чиза олиш учун узун-узун боқарканман, ичимдан ғалати бир сесканиш ўтарди: қўлларимизнинг, оёқларимизнинг, бармоқларимизнинг, ҳатто бошларимизнинг, худди онамнинг, ичига янги мойчечаклар ёки кўкиналар (гул турларидан бири) солинган гулидишлар, кичик курсичалар ёки деворга осиглиқ Изник туваклари каби ашёга ўхшаш бир томони бор эди. Муваффақиятлар билан тўла бахтли бир оила тақлидини қилаётган бўлишимизга ва худди театр томошасида бўлгани каби, ичимдаги инончсизликни муваффақият билан ўлдирмоқчи бўлганимга қарамай, бу ерда, бу меҳмонхонада, уччимиз бирор бурчакда туришимизда, бизларни бувимнинг музей меҳмонхонасини тиқилинч қилиб тўлдирган ашёларидан бирига ўхшатадиган бир жиҳат бор эди.

Ҳар доим биргаликда баҳам кўрган бу сассизликларни ҳамиша бирга бир ўйин ўйнаганимиз (“роҳиб қочди” деган қарта ўйини, йил бошида “лото” ўйини) сийрак пайтлар каби жуда яхши кўрардим ва бамисоли у гўзал фурсатни қўлдан чиқармаслик учун, расмни тез битирардим. Матисснинг тез ҳаракат қилганини мўйқаламига қараб аниқламоқчи бўлиб, Пьер Боннар (1867-1947)нинг уй ичи расмларидан бир нарсаларига тақлид этишга уриниб, гиламларни, пардаларни кичик вергуллар ва жимжимадор зарблар билан тўлдираркан, баъзан ташқарида ҳавонинг қоронгилашаётганини, шу боисдан отамнинг боши тепасидаги торшернинг кучли бир шуъла таратаётганини сезиб қолардим. Ҳаво яхшигина қоронгилашиб, Бўғознинг ва кўкнинг ранги қуюқ ва жозибали бир ложувардга айланганини кўрганимда, торшернинг турунжий шуъласида, Бўғозга қараган катта деразаларда энди Бўғоз манзарасининг, автокемаларнинг, Бешиктош-Ускудар кемасининг ва кема тутунларининг эмас, бизнинг уйимиз ичининг живирлаётганини кўрардим.

Оқшомлари кўчаларда юраркан ёки деразадан ташқарига боқаркан, деразалар орасидан лампаларнинг турунжий шуъласида уй ичларини диққат билан кўздан кечиришни ҳамон жуда яхши кўраман. Баъзан бир деразада, худди отам уйга келмаган узун қиш оқшомларида онамнинг масога ўтириб, соатларча сигарет чекиб сабр билан “пасьянс” очган (қартада фол кўрган) ҳолда, бир масода ўз бошига фол очиб ўтирган хотинни кўрадим. Баъзан камтар кичик бир ертўлада ва бизникидай турунжий бир шуъла остида ҳар доим биргаликда гаплашиб кечки овқатни тановул қилаётган бир оилани кўрар, ташқи кўринишига қараб уларнинг бахтли эканлигига ишонч ҳосил қилардим. Бир шаҳарни бунёд этган нарса унинг ташқи кўринишичалик уй ичлари ва ич маконларининг манзараси эканлигини, бегона сайёҳлар, энг кўп Истанбулда унутишга мажбур бўладилар.

30

БЎҒОЗДА КЕМА ТУТУНЛАРИ

Сув буғи билан ишлайдиган кемаларнинг кўпайгани ва Оқ денгиз¹ да ҳам қатнай бошлаши, ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмидан кейин Оврупонинг марказлари ила Истанбулнинг узоқлигини яқин қилиб, шаҳарга қисқа муддатга келган, нари-бери бир нарсалар ёзган ва битирган ва адабий материаллари билан кейинроқ Истанбуллик ёзувчиларнинг Истанбул фикрини кенгайтириб ҳаққонийлаштиришига йўл очган жуда кўп Фарб сайёҳларини Истанбулга олиб келишидан бошқа, шаҳарнинг манзарасини ҳам кутилмаган бир шаклда ўзгартирди. Илк номи “Ширкат-и Хайрия” бўлган, кейинчалик халқ таъбири билан “Шаҳар Ҳатлари” (ҳат, ҳад — чегара, чегара чизиғи) номини олган ширкат ташкил қилиниб, барча кичик Бўғоз кўй² ларига бир-бир искалалар (бетон қўлтиқлар қилиб, у ерда кемалар тўхтайдиган жой, бандаргоҳ) қурилиб, тахминан Бўғозда буғли кемалар ишлай бошлаган пайтлардан бошлаб аслида Бўғознинг эмас, бутун Истанбулнинг манзараси ўзгарди. (Бу ўзгаришнинг илк хусусиятига ишора қилгани учун французча “сув буғи” маъносида келган сўзнинг Истанбул туркчасига ва шаҳарнинг кундалик ҳаётига “вапур³” ўлароқ жуда муваффақиятли шаклда кирганини хотирлайлик.) Бу ўзгаришлардан, искаланинг атрофида пайдо бўлган майдоннинг ва вапурлар боис қисқа вақт ичида шаҳарнинг бир парчаси қўнишга келган Бўғоз ва Ҳолиж кўйларининг тез катталашганини айтмоқчи эмасман ёлғизгина. (Искала⁴ ва вапурлардан олдин Бўғознинг жуда кўп қишлоқларига йўл йўқ эди.)

Бўғозда тахминан йўлчи таший бошлаган кемалар билан бир вақтда бу кемаларнинг ҳар бири худди Қизқуббаси, Аё София, Румэли-ҳисори, Галата кўприги каби бутун шаҳарда танила бошладилар ва кундалик ҳаётнинг ичига ҳам ошиғи билан кирганлари учун Истанбулликларга бир катта шаҳарда ҳар доим бирга яшаётганларини сездирадиган бирор байроққа, рамзга айландилар. Шунинг учун худди венецияликларнинг вапурларига боғлиқликлари, уларнинг бичим

¹ Биз Ўрта ер денгизи, тўғрироғи, Ўрта денгиз деб атайдиган денгизни Туркияда Оқ денгиз дейишади — *Тарж.*

² Кўй — қишлоқ.

³ В а п у р — кема.

⁴ И с к а л а — бандаргоҳ.

ва моделларига кўрсатганлари ўзгача ҳурмат ва эътибор каби, истанбулликлар ҳам шаҳар атрофи вапурларига битта-битта боғланиб меҳр қўйдилар ва уларнинг расмлари билан тўла китоблар чиқардилар. Готье ҳар Истанбул сартарошининг деворида бир кема расми осиглиқ бўлганини ёзади. Отам ўз болалик ва илк ёшлик чоғида ишга кирган, кунини муҳташам кемаларнинг ҳар бирини узоқдан, шарпасидан танир, менга ҳали-ҳали шеърӣ туюладиган отини ва рақамини баъзан дарҳол, баъзан бироз ўйлаб айтарди: Эллик Уч Иншироҳ, Олтмиш Етти Қаландар, Қирқ Етти Тарз-и Навин, Эллик Тўққиз Қамар...

Қандай биласиз, деган саволимга жавобан отам ҳаммаси бир-бирига ўхшашдай кўринган бу кемаларнинг ташқи фарқларини бир-бир айтиб берарди. Отам баъзан бизни Бўғозга машинада кезишга олиб чиққанида, баъзан сайру сафарларни кўриб ўтирадиган Бешиктошдаги уйнинг меҳмонхонасида берган изоҳлари ёрдами билан бу кемаларнинг баъзи хусусиятларига, бирининг туртиб чиққан жойларига, бирининг узун қарнайига, бирининг тумшукқа ўхшаган бурнига, япалоқ думига, ёки оқимда оҳиста ёнбошлаб сузишига диққат этиш кераклигини ўргатганди, аммо мен уларни ҳеч бир-биридан ажратолмасдим. Шу тариқа мен ҳам, менинг туғилган йилим – 1952 йилда Италияда, Тарантода (Италия жанубидаги Ион денгизига оид қўлтиқ, порт ва шаҳарнинг номи) қурилган ва номлари инглизчасига “боғча” қўшимчаси билан битган “Фонарбоғча” ва “Дўлмабоғча” номли бошқа икки қардошидан – худди отам қилгани каби – диққат билан бир қарашда ва қарнайининг яссилигидан ажрата олганим “Пошобоғча”ни ўз омад келтирувчи кемам сифатида танладим ва шаҳарда кундалик ҳаётимда, ҳаёл суриб юрарканман, денгизга қараган бир қияликнинг оралигидан ёки бир деразадан уни ҳар кўришимда бахтли рақам чиққан бир ўспирин каби чин юракдан севишиш одатимни ҳеч йўқотмадим.

Бўғоз кемаларини Истанбул манзарасига қўшган нарса, уларнинг қарнайларидан чиққан тутунлар эди. Кеманинг ўрнига, жинсига, Бўғознинг оқимига ва табиийки, энг кўп шамолга кўра ўзгарган бу қора кўмир тутунларини, ўзим солган Бўғоз манзараларига қўшимча қилишни жуда севардим. Бўёққа яхшигина ботирилган қилқаламим билан кемаларнинг қарнайларидан чиққан тутунларни расм узра тасвирлашимдан олдин бутун расм битган, ҳатто бироз бўлса-да, қуриган бўлиши керак эди. Қарнай тутунлари, битган, тамомланган бир дунёга, худди бироз кейин расмнинг бир чеккасига ўзимни билдириш учун қўяжагим имзом каби, кеманинг махсус бир муҳридай туюларди менга. Тутунни қуюқлаштирганда ва қарнай тутунни булутга айланганда, бамисоли Истанбулдаги менинг дунём қорайгандай ёки усти ўралгандай ҳис этардим. Бўғозда соҳил бўйлаб юрарканман ёки кемада кетарканман, бир бошқа кеманинг чиқариб кетгани бўғим-бўғим ва қалин тутунлар тагидан ўтишни, шамолга кўра номсизнишонсиз бир қурум ёмғирини юзимда заиф ўргумчак тўри каби ҳис этишни ва миллионларча кичик қора “қурум” нуқталаридан ташкил топган тутуннинг қайноқ ва маъданий ҳидини ичимга ютишни ва Галата Кўприги ва атрофида ёнма-ён занжирга боғланган вапурларнинг қарнайларидан айни онда чиққан тутунларнинг шаҳар узра ёйилишини томоша қилишни севаман.

Неча-неча бора бир расмнинг жўшқинлик билан битказилган охириги нусхасини, Бўғоз кемаларининг қарнайларидан чиққан тутунлар билан тожлантирганим ва тутуннинг расмда туриши менга ҳар доим

бир муаммо чиқаргани учун (баъзан тезда тутун қўшиб туппа-тузук расмни бузиб қўярдим) Бўғоз кемаларининг чиқарган дудларини турли бичимга кириб буралиши, тарқалиши, йўқ бўлиши, кейинроқ солажагим расмларда хотирдан чиқармаслик учун ақлимда тутардим. Аммо расмга илҳом билан урган сўнгги мўйқалам зарблари, расмнинг ўзига шу қадар терс чиқардики, кўрганим нарсани, тутун булутларининг ҳақиқий бичимини охирида ҳар доим унутардим.

Менга энг қўп ёқадигани “мукамал” тутун кўриниши жуда оз шамолли бир ҳавода, тутун тахминан 45 даражалик бир бурчак билан бироз юксалгандан сўнг, денгизга параллел бир қўним жойи олиб олдиниға тарқалмасдан ҳавода туриши, кеманинг Бўғозда олган йўлини кўрсатадиган зариф бир чизиқ тортиб тарқалиши эди. Искалада кутиб турган бир кеманинг, шамолсиз бир кунда тарқалиб кетабошлаган инжа, аммо қуюқ кўмир ранги тутуннинг, бир йўқсил уйининг кичик мўрисидан тутаётган инжа тутун каби ҳазин бир тарафи бўларди. Вапурнинг ва шамолнинг оҳиста шакл ўзгартиришлари, карнайдан чиққандан кейин тутуннинг жимжима ва ёйлар чизиб, Бўғознинг устида араб ҳарфларига ўхшаш шакллар чизишини ҳам севардим. Аммо бир Бўғоз манзарасида шаҳар атрофи кемасининг чизажиги тутун, манзаранинг ва расмнинг ҳазинлигига эътиборни тортадиган тамал бир унсур бўлгани учун, бу завқли ва тасодифий шакл мени беҳузур этарди. Энг оз учрайдиган кўриниш, бутунлай шамолсиз бир кунда, карнайдан кучли ва қуюқ тутунлар чиқариб кетаётган кеманинг Бўғозда бурала-бурала кетаркан, орқасида барча бу жимжималарни кўрсатган ва узун бир муҳлат кўкда осилганча қолган ҳазин бир йўловчилик изи қолдиришидир. Қора ва қуюқ тутунларнинг, Turner (Тёрнер 1775 – 1851 – инглиз рассоми) расмларида бўлганидай, уфқдаги паст ва таҳдид этувчи қора булутлар билан бирлашиши ҳам менга ёқарди. Яна бир расмни битирарканман, тутун булутининг ёки бир неча кема тутунларининг шаклини барча бу завқларим қадар, француз импрессионист рассомларнинг, Эдуар Мане (1832-83)нинг, Алфред Сислей (1839-99)нинг ва Комил Писарро (1831-1903)нинг манзараларини, Маненинг “*S t. Lazare Istasyonu*” номли расмидаги кўкимтир булутни ёки улардан бутунлай бошқа бир дунёга оид бўлган Раул Дюфи (1877-1953)нинг музқаймоқ каби тўп-тўп ва завқли булутларини ҳам ақлимдан ўтказиб чизардим.

Расмларимни битказиш учун кема тутунларининг бичимларидан фойдаланардим, бундай муҳим деталга эътибор бергани ва уларни “Ҳиссий таълим” номли романининг очилиш жумласида тасвир этгани учун (бошқа сабаблар билан ҳам) Флоберни жуда севаман. Бошқа бир мавзудаги бошқа бир масалага қайтиб шуни айтишим керакки, анъанавий Усмонли мусиқасида бир куйнинг оти “ора тақсим” эди ва “соло” ҳолида ижро этиларди. “Тақсим” калимаси айни замонда “бўлмоқ”, “улашмоқ” ва сув иккига айрилган жой маъносида келгани учун, Нервалнинг манзарага, сотувчилар ва қабристондагиларга қараб хаёли бўлинган баланд текисликни, унинг келишидан ўн йил олдин барпо этилган сув тарқатиш маркази бўлгани сабабли, истанбулликлар анча кейин Тақсим дея бошладилар. Атрофида бутун ҳаётимни ўтказганим бу ерни ҳали-ҳануз шундай деб атайдилар. Аммо у ер Тақсим дейилишидан олдин, у ердан Нервал каби, Флобер (Flaubert) ҳам ўтганди.

ФЛОБЕР ИСТАНБУЛДА: ШАРҚ, ҒАРБ, ФАРАНГИ

Гюстав Флобер, Истанбулга Нервалдан етти йил кейин, 1850 йилининг октябрида, Байрутда янги топгани фаранги ва фотограф ёзувчи дўсти Maxime Du Camp ила биргаликда келди ва беш ҳафтага яқин қолиб келди. Шаҳардан кетгандан кейин дўсти Louis Bouilhet (Луи Буйле -1822-1869 француз шоири ва драматурги)га Афинадан ёзгани бир мактубда “инсон Истанбулда олти ой қолиши керак” дейишини жиддий қабул қилмаслик керак: Флобер ортда қолдиргани ҳар нарсани соғинадиган киши эди. Константинополь дея тарихга шўнғиб ёзган мактубларидан осон англашилгани каби, йўлга чиққанидан бери энг кўп Rouen` (Руан)даги уйи, иш кабинети ва онасини соғиниб, узоқ-узоқ йиғлаганди ва озгина вақт ўтгач, дарров ортига қайтгиси келиб қолганди.

Флобер ҳам, Нервал каби, Шарқ сафарида олдин Миср ва Қоҳирага, сўнгра Қуддус ва Ливанга борганди. Нервал каби бу ерларда кўргани қаттиқ, кўрқинчли, хунук, экзотик Шарқ кўринишларидан, ўз хаёлларидан ва хаёлларидан ҳам кўпроқ “ориентал” (“шарқий”) борлиқлардан чарчаган, зериккан бўлгани учун Истанбул билан кўп ўралашмади. (Асил нияти Истанбулда уч ой қолиш эди.) Лоқайдлигининг бир сабаби Истанбул у истаганидай Шарқ бўлмагани эди. Ғарбий Онадўлидаги йўлчилиги асносида манзарани кузатиб, Лорд Байронни хотирлаганини Луи Буйлега Истанбулдан ёзган бир мактубида баён этганди.

Устига-устак, йигирма тўққиз яшар ёш ёзувчи, Шарқ йўлчилигидан, айниқса, Мисрдан, умр бўйи қалбига муҳрланиб қолажак жуда кўп хаёли хотирасига қаттиқ туккан эди. Энди фикри-хаёли келажак билан боғлиқ режаларида ва ёзажак китобларида эди. (Саёҳат асноларида бир кун ёзишни орзу қилгани китоблар орасида юксак маданият соҳиби бўлмиш бир ғарблик билан сартарош бир Шарқлининг оҳиста-оҳиста бир-бирларига ўхшай-ўхшай ўрин алмашиб қолгани тасвирланажак “Ҳарэл Бей” номли бир роман ҳам бор эди.) Онасига ёзган мактубларида эса, кейинроқ ўз санъатидан бошқа ҳеч нарсани жиддий нарса деб ҳисобламайдиган, оддий бир буржуа ҳаётидан, уйланишдан, бир амалдор бўлишдан нафратланувчи Флобер афсонасини ташкил этадиган материал, ўша пайтлардаёқ пиша бошлаган ҳолида бор эди. Юз йил кейин барча модернчи адабиёт ахлоқининг тамалини ташкил этадиган шу сатрларнинг, менинг туғилишимдан юз икки йил олдин, менинг бутун умрим ўтадиган кўчаларда ўйланиб қоғозга туширилган бўлиши мумкинлиги баъзан хаёлимни безовта қилади: “Менинг халқ билан ишим йўқ, келажак, бошқаларнинг нима дейишлари, ҳар қандай бир тузум, ҳатто кечмишда тун бўйи ўйлаб хаёлини қурганим адабий шуҳрат ҳам мени мутлақо қизиқтирмайди. Ҳа, шунақаман мен.” (Флобердан онасига, 15 декабр 1850, Истанбул.)

Ғарблик сайёҳларнинг Истанбул ҳақда нима деганлари, шаҳарда нималар қилиб, нималарни ўйлаганлари, оналарига нималар ёзганлари мени нима учун бу қадар қизиқтиради? Қисман бу сайёҳларнинг баъзилари билан замон-замон ўзимни тенглаштирганим учун (Нервал, Флобер, Амичис) ва худди бир замонлар Истанбул расмларини ишлаб қолдириш учун ўзимни Утрилло ила тенглаштиришим керакдай, ҳаётимнинг кейинги даврларида, улардан

таъсирланиб ва улар билан олишиб ўзимни яратганим учун. Истанбулнинг ўтмиш манзаралари ва кундалик ҳаёти ҳақида ғарблик сайёҳлар истанбуллик ёзувчилар ўз шаҳарларида ҳеч эътибор бермаган кўп нарсаларни кўрсатганлари учун ҳам.

Истасангиз онглиликни олинг, истасангиз фантазия кучини, ҳатто истасангиз эски усул билан мафкура деяйлик, ҳаммамизнинг калламизда ҳаётда қилганимиз ишларни маъно билан тўлатган қисман яширин, қисман ўқиш мумкин бўлган матн бор. Ҳаётимизнинг маъносини берган бу матннинг тўқимаси ичида ғарблик кузатувчилар айтган фикрлар кенг ўринни эгаллайди. Мен каби, Истанбулда, бир оёғи бир маданиятда, бир оёғи бошқа бир оламда турганлар учун бу “ғарблик кузатувчи” аслида кимдир биров эмас, баъзан менинг дунёқарашим, менинг ҳаёлим, ҳатто менинг аксим ҳам бўла олади. Аммо ақлим анъанавий ҳаётнинг эски матнларини ёлғиз матн ўлароқ қабул этолмаганим учун, яшаган ҳаётимни янги бир матн билан, наsr билан, расм билан, фильм билан маънога тўлатадиган бу бегоналарга эҳтиёж сезаман. Устимда ғарблик боқишларнинг қусурли эканлигини ҳис этган пайтларимда, мен ўзим ўзимнинг Ғарблиги бўламан.

Истанбул ҳеч қачон у ҳақда ёзган, чизган, уни расм қилган, филмга айлантирган ғарбликларнинг мустамлакаси бўлмагани учун, кечмишим ва тарихим ғарблик сайёҳлар учун “экзотик” материал бўлиши мени безовта қилмайди ва ранжитмайди. Айни ҳаяжон билан мен ҳам бу сайёҳларни, мен ҳақдаги қўрқувларини ва ҳаёлларини экзотик топаман ва кўпинча кўнгил очмоқ, маълумотимни оширмоқ ёки шаҳар уларнинг мўйқалами билан қандай расм қилинганини кўрмоқ учун эмас, уларнинг олами билан апоқ-чапоқ бўлмоқ учун ҳам ўқийман уларни. Устига-устак орзулари, бурчлари, давлатларининг комиллашиш азми ёки ўз асабларига қизиқишлари сабабли, ўринларидан туриб менинг уйимга келганлар, кўрганларини ёзганлар ва менинг олашим, уларнинг хотиралари ва расмларининг қат-қатига сингигандир. Аввало ўн тўққизинчи асрда келган ғарблик сайёҳларни ўқиганда, фақат улар кўпроқ ва тушунарли тил билан ёзганлари, қайд этганлари, ўхшатганлари ва орзу қилганлари учун “меники” деганим шаҳарнинг ҳам, тамоман меники бўлмаганини англайман. Ўзим ва мен мансуб бўлганим ер тўғрисида бу синиқлигимни ва нотинчлигимни қабул қилишни ёқтираман. Худди, Истанбулнинг кўлкасига, мен йилларча қараганим бурчакдан, – Галата ва бу сатрларни ёзганим Жаҳонгирдан – боққанлари учун уларнинг қарашлари билан ўз қарашларимни тенглаштирганим ғарблик рассомларга муносабатим каби, баъзан Истанбул ҳақида ёзганларини ўқирканман, ўзимни ғарблик сайёҳларнинг тафсилотларига кирган, эътибор берган, синфлаган, ҳукм чиқарган ва кўпинча ўз орзуларини, ҳаёлларини, истакларини кўз-кўз қилган қарашлари билан тенглаштираман. Мени ғарблик қарашларнинг ҳам ўзнес (субъект)и, ҳам неснес (объект)и қилган ва шаҳарга ичкаридан боқиш билан ташқаридан боқиш орасида келиб кетган бу безовталикларим ҳам, худди кўчаларда толгин-толгин юраркан баъзан ҳис этганим каби, шаҳар ҳақида ҳар вақт нозик, ўзгарувчан ва бир-бирига қарама-қарши фикрлар тарқатишимга йўл очади: на ўзимни бутунлай шу ерли ҳис этаман, на бутунлай бегона. Бу, сўнгги юз эллик йилда Истанбул халқининг ҳам шаҳар ҳақидаги тушунчасидир.

Бу айтганларимни бир намуна билан изоҳлаш учун Флобернинг у кунларда энг катта дарди бўлган олати (жинсий аъзоси) ҳақида тўхталаман...

Қисқа вақт ичида сочлари тўкилишига, ҳатто энг сўнгида онасига етишганда ўзини таниёлмаганига сабабчи бўлган захм (сифилис) балосига дучор бўларкан, Флобер Истанбулда ҳам исловотхонага боради. Барча ғарблик сайёҳларга шаҳарнинг айнаи жойларини кўрсатган таржимон уни Галатада шундай “ифлос” бир ерга олиб боради, хотинлар “шу қадар йирганчки”, Флобер чиқиб кетмоқчи бўлади. Флобернинг ёзишига қараганда, айнан ўша аснода у жойнинг эгаси “мадам”, француз мусофирига, қизини рўпара қилади. Флоберга жуда ёққан ўн олти-ўн етти ёшлардаги бир қиз эди бу. Аммо Флобер билан бирга бўлишни истамайди. Уйдагилар қизни зўрлайдилар – қиз бу мажбурлаш натижасида ёзувчининг нима қилаётганини мароқ билан кузатади – ва охирида иккиси ёлғиз қолганда қиз италийанчалаб Флобернинг хаста ё хастамаслигини билиш учун аъзосини кўришни истади. “Ярамни кўришидан қўрққаним учун, ҳақоратга йўлиққанимни айтиб, тарк этдим у ерни!” дея ёзади Флобер.

Ҳолбуки, йўлга чиққан кунларининг бошида Қоҳирада бир хастахонада докторнинг бир ишорати билан пантолонларини (калта шимларини) тушириб, ғарблик текширувчига захм яраларини кўрсатган хасталарни диққат билан томоша қилган ва кўрганларини дафтарига – худди Тўпқопи саройи ҳовлисидаги пакананинг бўйи-бастига, энгил-бошига диққат қилиб ёзгани каби – Шарққа оид янги бир ғалатилик, ифлослик ёки тиббий ҳодисани кўришнинг завқи билан ёзган эди. Флобер гўзал, унутилмас манзараларни томоша қилмоққа, хотиралар орттирмоққа, айнаи чоғда Шарққа юққан бошқаларнинг хасталигини ва ғалатилигини ҳам кўришга келганди, аммо бу ниятини амалга ошираркан, ўзига касал юқтиришни ва ўз ғалатилигини кўрсатишни ният қилмаган эди ҳеч. Эдвард Саид, Истанбулда афсуски миллатчи туйғуларни мадҳ этиш ва ғарбликлар бўлмаса “Шарқ”нинг на қадар ҳайратланарли ер бўлишига бир карра яна инонмоқ учун “*Шарқийетчилик*” номли порлоқ китобида Нервал ва Флобер ҳақида бениҳоя янглиш сатрлар ёзаркан, Қоҳирадаги касалхона саҳнасига мурожаат қилади, аммо уни поёнига етказган Истанбулдаги исловотхона борасида сира сўз очмайди. Балки, Истанбул ҳеч қачон бир Оврupo мустамлакаси бўлмагани учундир. У ҳолда ғарблик сайёҳлар каби миллиятчи турклар ҳам (бутун дунёга Америкадан тарқалган деб саналувчи бу хасталикни нариги маданиятларга ёпиштирганлари учун уни “фаранги касал” дегандирлар. Флобер Истанбулга келганидан элик йил кейин илк “Туркча луғат”ни Истанбулда чиқарган албан миллатига мансуб Шамсиддин Сомий “фаранги”нинг “бизга Оврupодан келганини” ёзади. Флобер эса “*Сийқа тушунчалар луғати*”ида, худди хасталикнинг ўзи каби юқумли бўлган бу “ким юқтирди” муаммосини, йиллар ўтиб янги бир “Шарқ-Ғарб ҳазиллари”га айлантириш орқали хотималаш мумкин, “Фаранги”га ҳамма ҳам озми-кўпми дучор бўлади, деган фикрни илгари суради.

Мактубларда жуда очиқ ва самимий бўлган Флобер ғалати, қўрқинчли, ифлос ва ажойиб эканлигига қизиқиши боис қабристонларда кечалари аскарлар билан ҳасратлашган “қабристон фаҳшлари”дан, бўш лайлак инларидан, шаҳарнинг совуғидан ва Истанбулни Сибирия каби совуқ қилган Қора денгиз шамолларидан, шаҳарнинг катта тиқилинчларидан баҳс юритади. истанбулликлар четдан келган ҳар кас ҳақида ёзган қабртошлар устига Флобер энг таъсирчан сатрларини ёзган. Шаҳарнинг ва ҳаётнинг ичидаги мозор тошларининг, худди оҳишта-оҳишта унутилган ўликларнинг хотиралари

каби, эскиганда тупроққа ботиб ғойиб бўлишларини бамисоли илк у фарқиға боргандай.

32

АКА-УКА: УРУШ-ЖАНЖАЛЛАР

Олти ёшдан ўн олти ёшларимгача акам билан узлуксиз говға чиқарардик ва акамдан борган сари кўпроқ шиддатли калтаклар ердим. У мендан анча кучли ва бақувват эди. Туғилган пайтида ёшида ўн саккиз ойлик фарқи бўлган икки ака-уканинг бир-бирлари билан талашиб-тортишуви, бўғишуви, ёқалашуви, Истанбулда у пайтлар ва балки ҳозир ҳам одатий, ҳатто соғлом бир турмуш тарзи сифатида кўрилгани учун бошимга келганларни тўхтата оладиган кучли бир ирода йўқ эди. Мен ҳам еган калтакларимни одамга хос бирор омадсизлик ва ўз кучсизлигим ва эпсизлигимнинг қандайдир бир натижаси сифатида қабул қилганим; бундан ташқари дастлабки йилларда жаҳл ва ҳақоратланиш онларида баъзан шиддатга биринчи бўлиб мурожаат қилган тараф ҳам бўлганим ва баъзи бир пайтларда калтак еганим тўғри бўлганига ақлимнинг бир бурчаги билан инонганим учун, табиийки, шиддатга қарши биринчи сабабни асос қилиб олган бир қарши чиқиш намунасини кўрсатолмас эдим. Бир жанжал чиқиб, уйда ойналар, бордоқлар синган, ўнгу сўлим кўкарган, қонга беланган пайтларимда воқеа ерига чолиб келган онам, биз бир-биримизни бор кучимиз билан уришимиздан, натижада мен калтак еганимдан эмас, уйда тартиб бузилганидан, яна бир нарсаларни бўлишолмаганимиздан, қўшниларнинг тўполондан безор бўлаётганидан шикоят қиларди.

Йиллар ўтиб, барча бу уриш-жанжалларни ва калтаклашишларни онамга ва акамга эслатганимда, ҳеч бундай бўлмаган-у, мен ҳар доимгидай қизиқарли бир нарсалар ёза олиш учун ўзимга таъсирчан ва мелодраматик бир ўтмиш ижод қилаётганимни уқтирмоқчи бўлди менга. Гаплари шу қадар самимий эдики, уларга ишондим ва ҳар доимгидай, менга ҳаёт эмас, хаёлларим кўпроқ таъсир қилаётган бўлса керак, деб ўйладим. Шу сабабли бу саҳифаларни ўқиётган ўқувчи, гоҳо маъёрдан чиққанимни, гоҳо худди хасталигини билганига қарамай, кузатув тўхтатилмаётганидан бир нави қутулолмаган гамгин бир параноик каби ўз ваҳималаримдан қандайдир чиқолмаётганимни ёдида тутсин. Аммо бир расом учун нарсаларнинг ҳаққонийлиги эмас, бичими, романчи учун ҳодисаларнинг навбати эмас, тартиби ва хотиранавис учун ҳам ўтмишнинг тўғрилиги эмас, симметрияси муҳимдир.

Шу боисдан, ўзимни англатарканман, Истанбулни, Истанбулни англатарканман, ўзимни англатишга ҳаракат қилганимни фарқлай олган ўқувчи бу болаларча ва аёвсиз уриш-жанжалларни, бошқа бир нарсаларга ҳозирлик эканлигини тушунгандир. Зотан, акам билан дастлабки туртишувларимиз ва говғаларимизда ўртадаги кичик тушунмовчиликларни сақфи табиий бир шиддат билан ифода қилмоқчи бўлган болаларнинг “табиий”лигидан ортиқ бир нарса йўқ эди. Ўн-ўн икки ёшимгача акам билан ташқаридан узиқ бир дунё қургандик. Бошқа болалар билан мактабдан ташқарида ортиқ кўриштирилмасдик. Бир талай ўзимиз ўйлаб чиқарган ёки бошқалардан ўрганиб, янги жиҳатлар билан бойитган ўзимиз қилаётган кўп ўйинлар билан машғул эдик.

Соялар билан қопланган уйнинг ичида бир-бирини кўрқитиш, бекинмачоқ, рўмолча яшириш, “илон”, “балиқчи дарға”, бир оёқда сакраш, “адмирал чўкди”, шаҳар номларини топиш, “тўққиз тош”, “дама”, шахмат, қанотлари очиладиган масода соққа (болалар учун қилинган теннис масоси), доим овқатланиладиган катта масода пинг-понг (катта теннис) ва бошқа кўп ўйинлар ўйнардик. Гижимланган газета қоғози ва бошқа ҳар турли мато чиқитларидан ҳар хил катталикдаги тўплар ясаб, уйнинг ҳар ерида, онамиз йўқлигида, терлаб-пишиб ҳоригунча ўйнаганимиз футболда бир-бирини туртиш, бақир-чақирлар чоғида ғовғалар кучайиб кетарди.

Эркакча футбол дунёсини, барча ижтимоий оқибатлари билан ўйинга айлантирганимиз “ясама тўп матчи”га кўп йилларимизни берганмиз. Зар ва қоғоз пуллар билан ўйнаганимиз бу ўйин, футболнинг унсурларига, ўйинчиларнинг майдонга ёйилиши, ҳужум ва ҳимоя тактикаларини яхши тақлид қила олишига ва замонга мос бармоқ ҳунарига ва бироз зако ва “тактикага” асослангани учун, завқли эди. Бильярдларнинг ўша замон футболчиларидан олинган номлари бор эди, уларни бир қарашда танирдик. Акам, худди Истанбул радиосида ўша пайтлар “анъанага кўра футбол матчини англатадиган” Холид Қувонч каби ўйнаганимиз ўйинни хаёлий бир томошабин аммасига шарҳлар, гол урилганда эса, ютган тараф минбарига томошабинлар каби “го-о-ол!” дея бақирар, орқасидан яна шовқин ҳам чиқариларди. Ҳам футбол федерацияси, ҳам ўйинчи, ҳам матбуот, ҳамда тарафкаш ролини муваффақият билан, ҳакам ролини муваффақиятсизлик билан жонлантирганимиз бу бильярд матчларининг охирида, худди футболнинг бир ўйин эканлигини унутиб, бир-бирларини пичоқлаган жангари тарафкашлар қилганидай биз ҳам ўйиннинг ўйинини ўйнаётганимизни унутиб, чин қалбдан ғовға кўтарар, бир-биримизни яралаб, жон оғригунча муштлардик. Кўпинча менинг калтакдан дабдалам чиқарди.

Кўпроқ енгилиш, рашк, қоидаларга риоя қилмаслик, ошиқча шовқин кўтарганим натижасида чиққан бу илк ғовғаларнинг моҳиятдаги туйғуси рақобат эди, албатта. Аммо ахлоқимизни, сабрлигимизни ёки тарбиямизни кўрсатиш мусобақасидан кўра кўпроқ ҳунар, куч, маълумот ва зако рақобати эди бу. Дунёнинг ёки ўйиннинг қоидаларини бир он олдин ўрганиш андишаси билан, ақл ва амал билан ҳукм чиқариш орзусининг ранглари билан қилинганди. Амакимнинг апартаманда бизни тўхтатиб сўрагани топишмоқлар билан математик масалаларининг ёки бошқа катта футбол командаси борлиги учун ярим ҳазил, ярим жиддий даъват этган тортишувларининг, Усмонли-Турк ҳарбий зафарларини турли балли баҳолар баён этгани мактаб китобларининг ёки *“Кашфлар ва Ижодлар Энциклопедияси”* каби ҳадяларнинг оҳиста-оҳиста яратгани бир маданиятнинг кўлкалари бор эди бу рақобатда.

Албатта онамнинг кундалик ҳаёти ўзига осонлаштириш учун нукул ҳар турли танлов эълон этиш одатларининг улуши ҳам ҳис этиларди. “Ким олдин пижамаларини кийиб, ётоғига кирса, унга бир ўпиш совға қилинади”, дерди онам. “Ким совқотмасдан, касал бўлмасдан шу қишни ўтказса унга янги бир нарса олиб бераман.” “Ким олдиға тўкмасдан овқатини олдин еб битирса, уни кўпроқ яхши кўраман.” Аммо бу она фитналари жуда нари борса икки эркак болани “фазилатлироқ”, “беозорроқ” ва “тартиблироқ” қилишга қаратилган нарсалар эди.

Ҳолбуки бизнинг жанжалларимизнинг орқасида ўжар, рақобатчи, ютуқни қўлга киритишга ва ўзимизни қаҳрамонларга тенглаштириш

каби, хукмронликка ва ҳар доим югишга қаратилган бир жиҳат бор эди. Худди дарсларда бармоқ кўтариб билимдонлигимизни кўрсатишга, синфнинг энг аълочиси бўлишга, ўзимизни бошқа “хомкаллалардан” ишонч билан юқори кўйишга интилишларимиз каби, бир-биримизни энгиб, эзиб ўтиб кетиш орқали руҳларимизнинг қоронғи бир ерида Истанбулнинг ўнглаб бўлмас тақдири, ур-йиқит ва ҳазинлик туйғусидан узоқлаша олишимизнинг ҳаёлини сақлаб қолишимиз керак эди. Чунки яна бироз катталашган ёшларида ҳар бир истанбуллик, шаҳарнинг тақдири билан ўз тақдири бир-бирига ўралиб-чирмашиб кетган вазиятда ҳаёт дея ўзини қаноаткорлик, ҳиссийлик ва кўпроқ кичик бир бахтлилик қиёфасига кирган бир ҳазинлик кутаётганини ҳис эта бошлайди.

Акам ҳар доим намунали бўлиб, дарсларни мендан яхшироқ ўзлаштирарди. Барча манзилларни билар, телефон рақамларини, математика формулалари каби яширин бир мусиқа билан хотирасида тутар (биргаликда бир жойга бораркан, мен витриналарга, кўк юзига, калламга нима келса ўшанга, у эса апартаман номерларига ва номларига боқарди), футбол қоидаларини, матч яқунларини, бошкентларни, машина маркаларини ва атлетика даражаларини қирқ йил кейин қайсидир рақиб профессорларнинг етишмовчиликларини ёки *citation index*“ (халқаро илмий цитаталар индекси)даги тўғри-нотўғри жойларини ўзига ишонч билан санаб айтиб ташлай оларди. Расм солишни қанчалик яхши кўришимда, қоғоз-қалам билан ёлғиз қолишга эҳтиёжим қанчалигининг орқасида акамнинг бу ишларга ҳеч қандай қизиқиши йўқлигининг улуши бор эди, албатта.

Аmmo расм билан соатларча машғул бўлганимдан кейин излаганим бахтлиликни тополмаганимда, оғир пардаларнинг ва ашёларнинг уй ичида орттирган қоронғилиги руҳимга ҳузун каби чўка бошлаганида, ўзимга, бутун Истанбулнинг орзу-хаёли бўлган қисқа йўлдан бир зафарга етказадиган ҳаёт фурсати ёки унинг ўрнини оладиган мусобақали бир ўйин излаганимда унинг олдига борар, ўша пайтда қайси ўйинга қизиқсак — бильярд матчи, шахмат ёки бир зако ўйини — уни бир мартагина ўйнаймиз, деб гапни айлантирардим.

Бошини китобдан кўтарган акам: “Яна жанжал чиқармоқчисан шекилли”, дерди, ўйиннинг охирида чиққан ғовғадан ва кейин келган еганим калтакдан эмас, кўпроқ бундай ўйинларнинг аксариятида мени енгганини пеш қилар: “Енгилган курашга тўйма!” дерди энг сўнги ўйинда ҳам мени енгганини уқтириб. “Яна бир соат дарс тайёрлай, кейин”, дея олдидаги китобга ўтириларди.

Унинг иш масо¹си ҳар вақт қанчалик тартибли, саранжом-саришта бўлса, меники ҳар доим шунчалик ёйиқ-сочиқ, бирор зилзиладан кейинги кўринишда бўлар эди.

Бу ёш болалик даврининг ғовғалари худди ўйнаган ўйинларимиз каби, яшаш қоидаларини уларга тақлид этиб ўрганишимизни таъминларди. Кейинчалик эса, ёшларимиз улғайиб шиддат, калтак ва мағлубиятлар руҳимда ўз изларини қолдира бошлаганда, яшаш қоидалари бизни ўйнай бошлаганини ҳис этдим. Тез-тез ўрталикдан йўқ бўлган отанинг ўрнини тўлдиришга уринаётган, орамизда ҳеч қандай етишмовчилик йўқдай кўрсатса шаҳарнинг ҳазинлиги уйига кирмайдигандай ҳаракат қилаётган бир эътиборли онанинг боқишлари ва ўғит ёмғири остидаги бир-бирига суянган икки ака-укадан, энди ўз дунёларини яратишга азму қарорли икки эр етганлик даъвосидаги йигитга айланаётган эдик. Йиллар бўйи ўйин ўйнаган ва бир уйда

¹ М а с о — стол.

яшаган ва говға чиқмасин дея орамизда яратганимиз ҳақ-ҳуқуқ ва қоидалар (ким аввалига қаерда яшайди, жавоннинг нимаси кимга тегишли, қайси китоб кимники, ким қанча вақтгача отам билан бирга яшайди, кеча ётоқларимизга ётгандан кейин хонамизнинг очиқ қолган эшигини ёки буфетдаги чироқни ким қайси сабабга кўра ўчиради, уйга олинган “*Тарих*” журналини олдин ким ўқийди) аста-аста янги говғаларнинг сабабига айланаётган эди. Аччиқланишлар, мазах қилишлар, таҳдидлар, “унга тегма, у меники”лар, “билиб қўй, кейин ўзингга ёмон бўлади”лар ила ҳал бўлмаган жуда кўп муаммолар, қўлни қайиришлар, мушт, калтак ва жанжаллар билан яқунланарди. Ўзимни ҳимоя қилиш учун мен ҳам ёғоч илгич, печканинг оташкураги ёки супургининг сопи, нима тўғри келса, қилич каби қўлимга олардим.

Ҳаммадан ҳам ёмони ҳаётини бўлиб кўринган ҳақиқий бир футбол матчида тақдидан бир бильярд мусобақасининг охирида гурур ва орномус муаммоларидан ҳам ўт чиқиб турарди. Иккимиз ҳам бир-биримизнинг зайф нуқталаримиз ортиги билан билардик ва галати бир рақобат ила синган нуқталарига аямасдан игна санчардик. Устига-устак, жанжалга бир онлик жаҳд билан эмас, режали аёвсизлик билан мурожаат қилардик.

Уни шундай яралаган вақтларимдан бирида акам: “Оқшом ойим билан дадам кинога кетишганда сени калтаклайман”, деганди менга. Оқшом овқат устида онам билан отам кинога кетишганда, мен калтак ейишимни айтган бўлсам-да, бундай ҳолларда бўлгани каби, ишонтирувчи кучлар воқеалардан тинчлангандай, тарафлар ўзларини ярашгандай кўрсатишди ва бизларни биргаликда ёлғиз қолдириб кетишди.

Уйда ҳеч ким йўқлигида, биз иккимиз, бор кучимиз билан бўғишиб кетган бир еримизда, роса чарчаб ва терлаб-пишган ҳолда эканмиз, баъзан эшик кўнғироғи чалиниб қолар, бир говғанинг ўртасида қўшнилarga қўлга тушган эр-хотиндай бир онда эс-ҳушимизни йиғиб, оташин эрмак ўйинимизнинг ўртасида келган кутилмаган меҳмонни ёки қўшнини “келинг-келинг”, “марҳамат, ичкарига киринг” каби киборона сўзлар билан ичкарига олар, акам билан иккимизга галати қараш қилишаркан, онамиз бироздан кейин келажани айтишар, аммо ёлғиз қолганимизда, говғасиз яшолмайдиган эр-хотинларнинг аксича ҳеч нарса бўлмагандай бахтли ва ҳорғин кундалик ишларимизга қайтардик. Баъзида мен роса калтакланганимдан кейин ўз жанозаси хаёлида аза тутган болалардай йиғлай-йиғлай гиламларнинг бирининг устида ухлаб қолардим. Инсонийлиги ва яхши қалблилиги ҳеч қачон мендан оз бўлмаган акам масосида бироз ишлагандан сўнг менга ачинар, уйғотар, туриб ички кийимларни кийиб ётишимни айтарди, аммо мен у масосида ҳамон дарс қиларкан, эгни-бошим билан ётоққа ўзимни отиб ухлашни севардим. Руҳимда ўзимга ачиниш билан ҳазинлик аралаш қоронғи бир нарса ҳукм сураётганини кашф этардим.

Бир нарсага эришиш учун “жанжал чиқарганим”, охирида қўлга киритганим ҳазинлик, мағлубият ва эзилган, ҳақоратланганлик туйғуси мени, ўрганилиши керак бўлган барча қоидалардан, ечилиши керак бўлган математика масалаларидан, ёдланиши керак бўлган моддаларидан ва ҳаётнинг қийинчиликларидан қутқарар, ҳеч нарсага аҳамият бермасдим. Калтак еб ҳақоратлангандан кейин ўзимни эркин ҳис этардим. Ҳеч нарсага аҳамият бермаслик даражасида

эркинлашганим учун баъзан бу калтакларни ўзимга ғайриихтиёрий равишда истардим; “жанжал чиқарма” деган акам ҳам буни сезарди. Баъзан унда оқиллик ва иқтидор ҳам бўлгани учун буни сезганига ақлим етиб у билан бор кучим билан муштлашгим келар, охир-оқибатда ейдиган калтагимни ер эдим.

Ҳар калтакдан кейин ёлғиз ўзим қолган чоғимда ҳам қоронғи бир туйғу мени босиб қоларди, ёмонлигим, эпсизлигим, айбли ёки тамбаллигим тўғрисидаги бир фикр хаёлимда ўралашар эди. “Нима бўпти, — дерди ичимдан келган бир овоз, — ҳа, ёмонман.” Бир онда мени қамраб олган эркинликнинг бу жавоби олдимда янги дунёларни очарди. Охиригача ёмон бўлишга рози бўлсам истаган пайтимда расм сола олишимни, дарсларга аҳамият бермаслигимни, устки кийим-бошим билан ухлай олишим мумкинлигини англаб эдим. Бошқа жиҳатдан енгилган, йиқилган, эзилган, қўл-оёғи кўкарган, баъзан дудоқлари ёрилган, бурни қонаган, у ер-бу ери ёмон тимдаланган, ундан ҳам ёмони қарши боришга кучи етмаслигини кўра-кўра обдан хўрланган, ҳақоратланган ва ғурури топталган ҳолимдан ғалати бир тарзда хушланардим. Балки ана ўша асноларда завқ билан яратганим орзуларим рангининг, хаёлларнинг, бир шамол каби ичимни қоплаган бир кун катта бир нарса қилиш иштиёқининг жонлилиги, ҳаётгийлиги мени сеҳрларди. Барча бу шиддатнинг, ғурурнинг ва хаёлларнинг ёмонлик ёки ахлоқ каби нарсаларга лоқайд бўла оладиган бир кучи, жонлилиги бор эди. Менга теран бир бахтлилик ва янги бир ҳаёт ваъда этган иккинчи дунё устига-устак ҳозирнинг шиддатидан таъминот олаётгани учун яна жонли ва жозибали эди. Бундай замонларда шаҳарнинг ҳазинлигини ичимда ҳис этишни сақфи табиийлар ва дуч келишлар орқали кашф этар, бу ҳузун билан қўлимга қоғоз-қалам олган чоғимда ҳам чизганларимни кўпроқ севардим ҳамда туйғунинг қоронғи жиҳати, ўйин билан, бутун дунёни унутишнинг завқлари билан оғир-оғир орқада қоларди.

33

БЕГОНА МАКТАБ, МАКТАБДА БЕГОНА

Роберт коллежида бир йил инглизча ўрганиш ҳозирлигини кўриш билан бирга тўрт йил лицейда ўқидим ва болалигим битганини, дунё мен болалиқда ўйлаганимдан ҳам айқаш-уйқаш, етилиши қийин ва чексизлиги билан инсонга алам берадиган бир ер эканлигини англадим. Бутун болалигимни она-ота-ака-уй-кўча-маҳалладан иборат ва мен учун дунёнинг маркази бўлган бир жойда ўтказгандим. Лицейгача олган таълимим, бу инсоний ва жўғрофий оламни қанчалик ҳаётимнинг маркази қилганичалик, унинг дунёнинг орқада қолганининг ўлчови эканлигига ўзимни инонтириш билан ўтганди. Энди лицейда, бу ерларнинг на дунёнинг марказию, на-да — буниси янада аламли эди — ҳар нарсанинг ўлчови борлигига қоврулардим. Еримнинг, маълумотимнинг ва ишончларимнинг синганлигини ва дунёнинг битмас-туганмаслигини (коллежнинг америкалик оқсуяк бойлар кўмагида қурилган кутубхонасининг паст шипли ва ёқимли эскиган бир қоғоз ҳиди келадиган лабиринтларида — бир-бирининг ич-ичларига кириб кетган йўлаклари ва залларида йўқ бўлиб кетишни, соатларча китоб титишни севардим) кашф этиш менга бунгача ҳеч ҳис етмаганим бир ёлғизлик ва кучсизлик туйғусини берарди.

Ёлғизлик туйғусининг бир қисми акамнинг йўқлиги туфайли эди. У билан узлуксиз ёқалашиб турсам ҳам, кўп нарсаларни синфлаб, муҳокама этиб, калламнинг бир бурчагига жойлаштириш билан мен учун отамдан ва онамдан кучлироқ бир англама маркази бўлган акам, мен ўн олти яшарлигимда Америкага, Ява университетига ўқишга кетди. Хаёл кучимни ва бекорчилигимни эркинлаштиргани, ҳадеб мусобақалашидан, ҳақоратланишдан ва калтакланишдан мени қутқаргани учун бу ёлғизликдан жуда шикоятчи бўлмадим. Аммо яна-да бошқача ҳузунга чўмганим қийин замонларда унинг йўлдошлигини излардим.

Қийинчиликлар, ичимдаги бир марказнинг тарқалишидан бўлгандек туюларди менга. Аммо калламдаги, руҳимдаги бу марказ аслида нимакин деб ҳеч тагига етолмасдим. Шу боисдан дарсларга, бирор иш қилишга ёки ҳаётга ўзимни батамом беролмасдим гўё. Синфда эскидан ўрганганимдай, ҳеч бир ўзгача меҳнат сарф қилмасдан энг порлоқ ўқувчи бўлолмаганим ҳам баъзан қалбимни синдирадди, аммо ҳеч бир нарса учун керагича хафа ҳам, хурсанд ҳам бўлмайдигандай кўринардим. Бахтлигимга ишонган болалик чоғларимда ҳаёт духобадай юмшоқ, эртақ муҳитига эга бўлган кўнгилочар ва қизиқарли бир ҳикоя эди. Ўн уч-ўн тўрт ёшимдан кейин эса бу ҳикоя тарқалиб ва сўлиб турли-турли бўлақларга айрилди. Бу бўлақларнинг ҳар бирига бирда-яримда ҳаяжон билан инонар, худди ҳар янги ўқув мавсумининг бошида синф биринчиси бўлишга аҳд қилиб, кейин бунинг урдасидан чиқолмаганим каби, бир фурсат бу ҳаёт бўлақларидан бирининг охиригача боришга ният қилар, аммо қандайдир ўзимни йиғиб ололмасдим. Дунё мендан узоқлашаётгандай кўринарди баъзан менга. Устига-устак, унга қарши танимнинг, ақлим ва туйғуларимнинг энг иштаҳа билан очилган чоғида.

Бутун бу ақлим лойқалашган вақтларда кўрганим битмас-туганмас жинсий тушлар менга доим орқага қараб сиғиниш мумкин бўлган бошқа бир олам ҳам борлигини хотирлатарди. Жинсийликни, бошқа биров билан бўлишадиган бир нарса сифатида эмас, ўзимга ўзим қуриб олган бир хаёл сифатида танир эдим. Ҳеч қандай қутлуғлиги билан тан олинмаган атрофимдаги ҳар касни ёки газета-журналларда кўрганим ҳар расми хаёлимда кесиб ёпиштириб қўйган сувратлари билан чидаб бўлмас жинсий алоқа хаёлига қўшган чоғларимда, бир ўзим хонамга бекиниб олардим.

Ақлимда ўша йилларнинг хотиралари билан қўшилиб кетган, ўшандоқ айблилик ва ёлғизлик туйғуси билан қилганим ва кейинроқ Техника университетига меъморликка ўқиркан давом эттирганим бир бошқа нарса мактабдан қочиш эди. Ҳолбуки бу қилиқни ҳам анча эскидан, бошланғич синфлардаёқ бошлагандим.

Даставвал, бошланғич синфлардалигимда, сиқилганим учун, кимса билмайдиган бир нуқсонимдан уялганим учун ёки ўша кун мактабда ошиқча ўқиш бўлажагини билганим учун қочардим. Ўқишнинг ўзи билан алоқаси бўлмаган сабаблар билан ҳам мактабдан қочдим: онам билан отам жанжал қилишгани учун ёки туппа-тузук танбаллик ва масъулият йўқлигидан ёки узун давом этган ва уйда “оппоқ болам, ширин болам”лаб ғамхўрлик билан боқилганим хасталиклардан сўнг мактабга бориш кўникмамни йўқотганим учун. Ёдланиши керак бўлган бир шеър, ўрта синфлардайкан мактабдан кетмайдиган, кетказиб бўлмайдиган, ўзини зўр кўрсатувчи муаллимнинг калтаклашлари ва лицейдаги ҳазинлик, ич сиқилиши ё

экзистенциалист бўҳрон ҳам мактабдан қочиш учун баҳона эди. Баъзан бир уй мушуги бўлганим учун ҳам мактабдан қочардим. Акам мактабда эканлигида, онам билан ёлғиз қолганим, хонада ўз бошимга истаганим нарсани яхшироқ қилишим, зотан акамчалик яхши бўлолмаслигимни ҳам кўпдан англаганим учун қочардим. Аммо асл сабаб орқароқларда, ҳузун билан алоқадор жойларда эди.

Отамдан, бобомдан қолган барча пулларни битирмасидан, бир иш топгани Женевага онам билан кетишидан кейинги қиш, бизга қараган бувимнинг кучи менга етмагани учун мактабдан қоча бошладим. Ҳар куни эрталаб акам билан мени мактабга обориб қўядиган эшик қоровули Исмоил Афанди қўнғироғи чалинганда, акам қўлида папкаси билан эшикдан чиқар, мен, саккиз яшар бола эса бир баҳонани минғирлаб уйнинг ичида айлана бошлардим: сумкамни ёпишни битиролмагандим, сўнги дақиқада унутганим бир нарса эсимга тушганди, бувим менга бир лира берармикин деб қорним оғриди, пайпоғим хўл, кўйлагимни алмаштиришим керак бўларди... Менинг ёмон ниятимни сезган ва синфга кеч боришни сира ёқтирмаган акам: “Биз кетаверайлик, Исмоил амаки, – дерди. – Сиз кейин келиб Ўрхонни оборарсиз.” Эшик қоровули бизни олиб борадиган мактаб, Ишиқ Лицейи, тўрт дақиқа узоқликда эди. Исмоил Афанди, акамни мактабда қолдириб келгандан кейин мени олиб кетиш учун қайтиб келганида мактабда энди дарс бошланган бўларди. Бир муддат у ёқ-бу ёққа ўралашар, етишмаган ё тайёр бўлмаган бир нарсдан бошқаларни айблаётгандай қилар ёки қоровул эшикда кутаркан, қорним оғриғидан қўнғироқнинг чалинганини эшитмагандай тутардим ўзимни. Барча бу ёлғон хатти-ҳарактлар ва найранглар мени асабийлаштирган ҳамда ҳар тонг хоҳламай (афтимни буруштириб) ичганим ва кўпикли, қайноқлигини ва ёмон ҳидини манқаланиб жирканиш билан ҳис этганим сут туфайли қорним ростдан бироз оғриб қоларди. Бир оздан сўнг бувимнинг кўнгилчанлиги тутарди:

“Майли, Исмоил, энди кеч, қўнғироқ чалинганига анча бўлди, бугун бормай қўя қолсин, – дер, қошларини чимириб менга ўгирилди: – Билиб қўй, аммо эртага борасан, тушунарлими, йўқса, полис чақираман. Ойинг билан дадангга ҳам мактубда ёзиб юбораман.”

Йиллар ўтиб, лицейдаги қочоқлигимни ҳеч ким билмагани учун, мактаб ойналарини синдириш янада завқлироқ бўлди. Айбдорлик туйғуси, шаҳарнинг кўчаларидан ташлаган ҳар бир қадамни бунинг тўлови тўланиб келаётгани учун қимматлироқ қилар, ҳамда ақлимда мактабни синдиришдан бошқа бир мақсад бўлмагани учун, кўчалардаги сайрлар асносида ҳақиқий бир мақсадсизнинг, бир бекорчининг, бир дайдининг кўра олгани нарсаларга тегинганим тегинган эди: шу хотиннинг кенг соябонли шапкаси, ҳар кун олдидан ўтиб юрганимга қарамай, пайқамаганим бир тиланчининг рангпар юзи, хоналарида газета ўқиб ўтирган сартарошлар ва малай, қаршидаги апартаментнинг ён деворидаги консерва рекламасидаги қиз, фақат лицейдан қочиб, бу соатда бу ерга келсанг қандай созланишини кўришинг мумкин бўлган Тақсим майдонидаги бомбасимон соатнинг ичи, ҳамбургер дўконларининг бўм-бўшлиги, Бейўғлининг орқа кўчаларидаги калитсозлар, эскичилар, оромкурси таъмирчилари, баққоллар, тошйўл ёнбошларидаги маркачилар, чолғу асбоблари ва уларнинг қисмлари, эски китоб, қўл тамғаси ёки ёзув машинкаси сотувчи дўконлар, ҳар нарса,

бошқа замонларда, масалан, болалигимда онам билан кезаркан ёки оғайниларим билан у ерлардан ўтаркан, ҳис этмаганим қадар, ҳақиқий, гўзал ва одам теккиси келадиган қизиқарли нарсалар бўларди. Кўчаларда кўрганим сотувчилардан тешиккулча, дўлма, палов, каштан ёнғоғи, балиқли нон, айрон, шарбат, – жоним неки истаса олардим. Бир бурчакда туриб, қўлимда бир шиша ширин газсув, кўчада футбол ўйнаётган болаларни (улар ҳам мен каби мактабга бормаганим, ишдан қочганим?) томоша қилганим ёки ҳали ҳеч кўрмаганим бир ёнбағирдан пастга қараб юрганим ўта бахтли онларим ҳам; кўзим соатимда, ақлим шу асно мактабда қилинаётган ишларда, айбдорлик туйғулари билан ҳазинликда бўйилганим замонларим ҳам бўларди.

Лицей йилларимда дарслардан қочиб, Бабакни, Ўртақўйнинг орқа кўчаларини, Румэлиҳисори тепаларини, кўпи у пайтлар ҳали ишлаётган Румэлиҳисори, Эмиргон, Истинья кема бандаргоҳларини ва атрофларидаги балиқчи қаҳвахоналарини, қайиқ чиқариш жойларини, у ерлардан минилган кемалар билан бориш мумкин бўлган жойларни, Бўғоз кемаларига минишнинг завқларини, Бўғоз кўйларини, деразада мудраб ўтирган қари холаларни, бахтли мушукларни ва эрталаб эшиклари қулфланмайдиган эски рум уйларининг ҳамон кўринадиган орқа кўчаларини кашф этдим.

Бу айбларимдан кейин мени тўғри йўлга соладиган жуда кўп аҳдлар қилардим: ҳали яхши бир ўқувчи бўламан, ҳали кўп расмлар ишлайман, Америкага бориб расм ўрганаман, ҳар бири ўта яхши бир ниятдан бирор карикатурага айланган америкалик бойлар билан, зерикарли ва ёмон ниятдан, юракни сиқийшдан бошқа нарса қилолмаган турк бойларининг юрагини сиқадиган нарсаларни ҳам қилмайдиган, дарслардан ҳам ҳайдалмайдиган бир одам бўламан. Қисқа вақт ичида айбдорлик туйғуларининг ҳам ёрдами билан эҳтиросли “идеалист” бўлгандим. Бу идеализм билан, ёлғон сўзлайдиган, танбаллик ёки иккиюзламачилик қиладиган, ўйин кўрсатадиган зиёлиларни, бойларни, катталарни ҳеч ўйлаб ўтирмай маҳкум қилаверардим. У йилларда мен учун зиёлиларнинг энг кўп қилганлари ва энг кечирилмас гуноҳ, етарлича дуруст, ҳақиқий, илғор ёки самимий бўлмасликлари эди. Бир-бирлари юз-хотир қилишларидан тортиб, биз шогирдларга таҳдид қилишгача, Чорсу бозор чайқовчисидай муомаладан тортиб, сиёсий нутқларга қадар ҳаётнинг ҳар онда комилларнинг сурункали иккиюзламачилик қилишлари, менга ҳаёт тажрибаси дейилган ва бу мендаги нуқсон эканлиги тинмай хотирлатилган нарсанинг, инсоннинг маълум бир ёшга боргандан кейин бу иккиюзламачиликларни, найранглари ҳеч ким мажбур қилмаса ҳам қилинавергани, сўнгра эса пушаймонлик билан ўзларини ҳеч нарса бўлмагандай тутишлари эканлигини тушунтирарди. Янглиш тушунилмасин: мен ҳам жуда кўп ҳийла ишлатган, иккиюзламачилик қилган, ҳамма қатори ёлғон ҳам гапирган пайтларим бўлган, аммо буларни қилгандан кейин чекканим айбдорлик туйғулари, калтакланиш қўрқувлари ва руҳимдаги ларзалар шу қадар шиддатли бўлганки, бир муҳлат ўзимни мувозанатли ёки “нормал” ҳис этолмай қолардим, бу эса қилган иккиюзламачилик ёки айтган ёлғоним тўловини юксалтирарди. Янги бир ёлғонни сўзлашдан ёки иккиюзламачилик қилишдан, виждоним буларни қабул этмагани ёки бу иккиси айна нарса эканликларини учун эмас, балки бундан кейинги бир ғалати саросималар мени кўп чарчатгани учун қочишга уринардим.

Борган сари ортганини ва тез-тез такрорланганини пайқаганим руҳимдаги бу ларзалар ҳар он мени топа биларди: ёлғиз ёлғон сўзлагандан ёки катталар, донолар каби иккиюзлилик қилгандан кейин эмас, ҳаётнинг ичида топарди. Бир оғайним билан қўлу бармоқларнинг имо-ишоралари ила ҳазил-ҳузул қиларканман, Бейўғлида бир кино навбати қуйруғида бир ўзим навбатимни кутарканман ёки танишганим бир гўзал қизнинг қўлини силарканман, бир онда бамисоли ичимдан бир кўз чиқади, бироз нарида ҳавода осилиб туради ва бир филмнинг жуда эътиборли камераси каби ўша онда қилганим ҳар бир хатти-ҳаракатимни (қўлимни узатиб будкадаги хотинга билет учун пул узатганим ёки гўзал қизнинг қўлини сиққандан сўнг умидсизлик билан айтишга бирон баҳона излаётганим) ва гапираётган онимдан бошлаб икки юзли ва телбача сўзларимни (“*Русиядан келган қизга, ўрта ўриндан бир билет, севгилар ила*”, “сиз ҳам илк бор сиёсий суҳбатларга келишингизми?”) диққат билан қайд қила бошларди. Бу онда ўзимни бир филмнинг ҳам режиссёри, ҳам артиси, ҳам ҳаётнинг ичида, ҳам ичида бўлганим ҳаётнинг қизиқчи бир кузатувчиси ҳолида кўрардим. Ҳар нарса “нормалдай” ҳаракат қилишга фақат бир қанча сония давом эта олганим бу онлардан сўнг бир уят, қўрқув, даҳшат ва бегона бўлиб қолиш хавотиридан ташкил топган бир руҳий ларза мени бутун ҳолимда қовурарди. Бамисоли руҳим ўз ичида ўрала-ўрала гижимланиб қават-қават бўлиб кичрайган бир қоғоз каби ўз-ўзича титрай-титрай кичраяркан ички аъзоларим, ҳар нарсам бу бухрон асносида чайқала бошларди.

Бундай вазиятларда менга тўғри келадиган бирдан-бир дори бир хонага кириб, эшикни қулфлаб, у ерда бир ўзим қолиш эканлигини билардим. У ерда бир ўзим эканман руҳимнинг чидаёлмаган, мени титратган он тўғрисида қайта-қайта ўйлар, у онни қайтадан кўнглимдан ўтказар, баъзан мени уялтирадиган навбатдаги сўзларимни ўз-ўзимга такрорлардим. Қўлимга қалам-қоғоз олиб бир нарсалар ёзар, чизар, чизаверсам-чизаверсам яхши бўлар, қисқа вақт ичида “нормал” ҳолимга қайта олар ва қайтадан инсонлар орасига чиқа билардим. Баъзида эса оддийгина, икки юзли ёки сохта кўринадиган ҳеч бир нарса қилмаганим ҳолда, туйқусдан ўзимни жуда ясама ҳолда топардим. Кўчаларда юраркан, бир витринада акс этган ўз шарпамга кўзим тушганида ёки Бейўғлида ўша йиллари бир-бир очилган янги сандвиччи-ҳамбургерчи буфетлардан бирида бир четда ўтириб, шанба оқшоми хурсандчилиги сифатида кинода бир фильм томошасидан кейин айрон ичиб, сосиска сандвич ер эканман, бу онда қаршимдаги ойнада кўрганим ўз шарпам менга ўта ҳаққоний, ўта хом, ўта ёқимсиз кўринарди. Бу онга чидаёлмаганимдан ўлгим келарди, аммо шу изтироб ичида иштаҳа билан қўлимдаги сандвични еркан, ўзимни томоша қилишда давом этардим. Бироздан сўнг ўзимни Гойянинг расмидаги ўғлини еяётган девга ўхшатардим. Ойнадаги шарпа, менга айбларимни, гуноҳларимни, ярамас бир унсур эканлигимни хотирлатарди. У йилларда Бейўғлининг орқа кўчаларидаги “рандеву уйларида,” танишиш ва топишиш салонларида айни тарзда рамкалатиб осилган катта-катта ойналар бўлгани учун эмас, фақатгина, тепамдаги яланғоч электр лампа, кир-чир девор, ўтирганим қўлбола тахта курси, ҳар нарса жуда қаровсиз, одатдагидай ва хунук бўлгани учун ҳам шундай ҳис этардим. Бамисоли олдимда бахт, севинч ва зафарлар билан ўтажак бир ҳаёт эмас, устида кўп туравермай орқага ташланиши керак бўлган юракни сиқувчи узун

бир замон парчаси бор эди ва тафсилотларга ва онларга ҳеч бўлакча аҳамият бермасдан ўлдирилиши керак бўлган бу замонни ўлдирадигандай ҳис этардим ўзимни.

Сал бурун томоша қилганим Ҳолливуд фильмидаги каби Американинг ва Оврупонинг бахтли инсонлари гўзал ва маъноли ҳаёт кечиришяпти-ку; дунёда жуда кўпчилик халқлар ташкил этган ва мен ҳам дахлдор бўлганимдан орқада қолган оломонимни эса синиқ-йиқиқ, рангсиз, яхши бўялмаган, эскиган ва арзон ерларда, кимса назарга илмайдиган иккинчи даражали, аҳамиятсиз ва юзаки ҳаётлар кутарди ва мен бундай бир ҳаётга тайёр туриш фикрига аста-аста кўникиб борардим. Фарбча ҳаёт Истанбулда фақат бойлар атрофида бўлиши мумкинлиги ва бу атрофлар ҳам менга чидаб бўлмас даражада сунъий ва руҳсиз кўрингани учун оҳиста-оҳиста шаҳарнинг орқа кўчаларини ва ҳазин манзараларини кўпроқ севар, бир ўзим ўзимча ўтказганим жума ва шанба оқшомлари бу ерларда ва киноларда ўз-ўзимни алдардим.

Ҳеч ким билан баҳам кўрмай китоблар ўқиб, расм ишлаб шаҳарнинг орқа юзини кашф этишга уринганим бу ҳаётга ҳеч аралаштирмаганим баъзи ярамас дўстлар ҳам орттиргандим. Оталари фабрикант, текстилчи (тўқимачлик соҳасининг бошлиғи) ва маъданчи бўлган бир оғайнимнинг “гуруҳига” киргандим. Роберт Коллежига оталарининг “Мерседес”ида келадиган, оқшом мактабдан қайтишда Шишлининг, Бабакнинг шоҳкўчаларида кўрганлари гўзал қизлар ёнида машиналарини секинлатиб уларни даъват этадиган ва “орқа ўйин” дейилган бу даъватга қизлар кўниб машинага ўтиришса, улар билан жинсий бир нарсалар қилишдан бошқа нарсани ўйламайдиган бу ошналарим мендан бир ёшча катта, аммо хомкалла эдилар. Ҳафта охирларида ҳам Мачка, Нишонтоши, Тақсим, Ҳарбия мавзеларида машиналари билан тинимсиз айлана-айлана яна “орқа ўйинига” чиқар, ўзлари каби бегона лицейларга борадиган, ҳар қиш ўн кун Улуғтоққа чанғи учишга чиқадиган, ёзлари Суодийа ва Эренкўйда таътил ўтказадиган қизлар билан танишишни истардилар. Мен ҳам баъзан қўшилган бу “орқа ўйин” овлари вақтида баъзи қизлар бизларнинг ўзларидай зарарсиз болалар эканлигимизни бир қарашда қандайдир дарҳол англаб, машинага ҳеч кўрқмасдан чиқишганда, хайрон қолардим. Бир сафар мен ҳам йўлга чиққаним машинага икки қиз минган, йўлдан ўтган люкс машиналарга минишни одатдаги бир нарса деб биладиган бу қизлар билан таваккалий бир суҳбатга қўшилган, сўнгра ҳаммамиз бирга бир клубга бориб лимонад ва кола ичиб тарқалишгандик. Мен сингари Нишонтошида яшовчи, тез-тез топишиб покёр ўйнаганим бу ошналаримдан бошқа, орада бир шохмот ва ё пинг-понг ўйнаш ёки расмдан ва санъатдан сўзлашиш учун танишганим ошналарим ҳам бор эди ва уларни ҳам ҳалигилар билан қилганимдай, бир-бирлари билан таништириб, учраштирмасдим ҳеч.

Бу ошналаримнинг ҳар бирининг ёнида бошқача бир одамийлик, бошқача бир юмор, бошқача бир овоз ва бошқача бир ахлоқда бўлардим. Буқаламунга ўхшаб, даврадан даврага ўзгарган бу ҳолим режали, яширинча ва писмиқ бир нарса эмасди. Кўпинча бу шахслар, бу ошналарим билан суҳбатлар давом этаркан, гаплашганимиз мавзулар билан ҳаяжонларга тушишса, мен ўзларидан бири бўлардим. Осонгина яхшига яхши, ёмонга ёмон, ғалатига ғалати бўлишимга йўл очган бу хотиржамлигим мени, бир қатор ошнамининг бошига келганининг тескариси, йигирма ёшидан кейин ичимдагини топ ва

ўта юморист бўлишдан асраганлиги тўғрисида ўйлайман. Мен қизиққан ҳар мавзуга, қалбимнинг бир тарафи билан ишониб самимият билан ёндашардим.

Аммо баъзан ҳеч тўхтамай соатларча кулишимга тўсиқ эмасди бу! Баъзан ҳазиллашиб, қизиқчилик қилиб, қиқир-қиқир кулганча соатлар ўтказардим. Кўпинча Роберт коллежида зерикарли дарсларда миямга ҳам бир нарса келиб қаҳ-қаҳлаб кулиб юборган пайтларим ҳам бўларди. Бир он бутун синф эшитадиган даражада шивирлаб айтган латифаларим ёки “бемаза” гапларим билан ўқитувчи томонидан ҳам диққат билан тингланган бир ҳикоя шарҳчиси бўлганимни кўриш мени жўшдирад, ҳажв ўқларимни зерикарли домлаларга қаратардим. Баъзилари бир Америка мактабида ўқитувчилик қилишнинг ёқимсизлиги билан, ўқувчилар орасида ўзларини америкаликларга хизмат қилувчи “жосулар” эканлигига ишора қилган, баъзилари турк миллатчиси зерикарли нутқлар ўқиган турк домлаларнинг, америкаликларга қиёсан бениҳоя ҳаяжонсиз, ҳорғин, қари ва бадбин эканликларини, бизларни ҳам, ўзларини ҳам, ҳаётни ҳам ортиқ ҳеч севмасликларини ҳис этардик. Яхши ният билан, дўст бўлишга уринаётган америкалик домлаларнинг аксича ичларидан дастлаб чиқадиған нарса ёдлатиш ва жазолаш бўлгани учун кўпимиз бу бюрократ руҳли домлалардан нафратланардик.

Турк домлаларга қараганда кўпи ёш бўлган америкалик домлалар, аслидагидан софроқ ва яхши ниятли деб билганлари турк ўқувчиларига Фарб тамаддунининг мўъжизаларини ўргатиш учун ўта яхши ният ва софлик билан шундай ўлиб-тирилдиларки, уларнинг қандайдир диний мезонларга тақаладиган таълим ғайраткашлиги бутун синфни гоҳо-гоҳо ачиниш билан кулимсираш орасида беқарор қолдирарди. Баъзилари узоқ ва йўқсил ўлкалардаги жоҳил учинчи дунёли болаларни тарбиялаш учун Туркияга кўнгилли бўлиб келган, кўпи 1940-йилларда туғилган сўлчи бўлган бу америкалик домлалар бизга Брехтни ўқитар, Шекспирнинг сўлчилик жиҳатларини очар, адабий матн ўқиркан барча ёмонликларнинг манбаининг яхши инсонларни йўлдан чиқарган “ёмон” жамиятларда ётганини кўрсатишга уринишарди. Адабий матнни изоҳларкан, жамият, ўзига бўйин эгмаган яхши инсонларни ташқарига “итариб чиқарганларини” кўрсатиш учун нари-бери “*you are pushed*” деган домлага синфдаги баъзи аскиябозлар “*yes sir you are pushed*” дея иккида бир жавоб қайтараркан, фақатгина сўнгги сўзни туркчадаги бир ҳақорат-ла ўқилишининг бир хил эканлигини билмаган америкалик домла пайқамгани ва бутун синфни яширинча кулимсиратган бир куфр қилган бемазалар, айни вақтда синфда жуда кўп ўқувчисининг ҳам америкалик домлаларга яширинча нафрат пайдо қилган бўлардилар. Даврнинг ҳам миллатчи, ҳам сўлчи, муҳитига мос бу уятчан Америкага душманлик, мактабдаги Онадўлидан чиққан, стипендия оладиган, порлоқ ўқувчиларнинг миясини кўпроқ машғул этарди. Оғир синовлардан ўта-ўта бу айирмачиликли Американ лицейида ўқиш ҳаққига эришган, кўпи чиндан ҳам закки ва тиришқоқ вилоятли йўқсил ўқувчилар бир томондан Америка маданияти, озодлик тушунчаси ва энг муҳими университетда ўқиш учун Америкага бориш ва у ерда қолишдай хаёллар билан сеҳрланаркан, бошқа томондан Вьетнам урушининг ҳам таъсири билан америкаликларга қарши баъзан-баъзан англашилмас бир нафрат ҳам ҳис қилардилар. Истанбуллик бой ёки ўртаҳол оилаларнинг ёки менинг бойвачча дўстларимнинг эса бундай дардлари йўқ эди: улар Роберт коллежида ўқишни, келажакда эгаси ё

бошқарувчиси бўлажаклари катта ширкатларда ишлай бошлашнинг ёки бир катта бегона ширкатнинг Туркия ваколатхонасини очиш сари ташланадиган илк қадамларни кўрардилар фақатгина.

Мен эса келажакда нима бўлишимни мутлақо билмасдим, аммо сўраганларга Истанбулдан айрилмаслигимни ва меъморликка ўқишимни айтаверардим. Меъмор бўлишимга, ёлғиз мен эмас, бутун оила кўпдан бир овоздан қарор қилганди. Бобом, отам ва амаким каби маъқул бир инсон эканлигимга кўра, мен ҳам Истанбул Техника Университетида муҳандисликка ўқишим керак эди, аммо модомики рассомликка шунча ихлосим бор экан, бу ерда меъморликка ўқиш менга тўғри келарди. Ким биринчи марта ўйлади, айтди, ҳеч эслолмаганим бу оддий мантиқни мен ҳам лицейда ўқиркан, кўпдан маъқул топган, кўнглимга туккандим. Истанбулдан айрилмоқ хаёлимнинг бир четидан ҳам ўтмасди. Истанбулни сидқидилдан суйишим, уни ақлим билан ёки эҳтирос билан севганим учун эмас: сақфи табиий ўлароқ, кўникмаларимни, яшаганим ерларни тарк этишга қийналадиган, макон, муҳит, уй, маҳалла ўзгартиришларда сўнг даража танбаллашиб қолган, кўзгалишга эринадиганлардан бири бўлганим учун. Яна анчадан буён ҳар куни бир хил кийим-бошларни кийиб, бир хил нарсаларни еб, ваҳший хаёллар суриб юзларча йил сиқилмасдан яшай оладиганлардан бири эканлигимни кашф эта бошлагандим.

Ҳаётда нима бўлажаким, ҳаётнинг мазмуни нималиги ва нима бўлиши кераклиги каби тамал мавзуларни у йилларда бозор куни сабоҳлари иккимиз бирга қилганимиз машина сайрларида отам билан гаплашардик. Отам Катта Кўрфаз яқинларида “Ойгаз”нинг мудирини эди, Омборлида қурдирган баъзи депо ва тўлдирма бекати иншоотларини назорат қилмоқ ёки Бўғозга айлангани бормоқ, бир нарса сотиб олмақ ёки бувимни кўриб келмоқ каби баҳоналар билан ҳар бозор куни эрталаб мени машинасига чиқариб радиони қўйиб, газни босарди.

1960 йилларнинг сўнгида, 1970 йилларнинг бошларида, бозор куни сабоҳлари бўш бўлган Истанбул шоҳкўчалари ва оддий кўчаларида, олдинлари ҳеч бормаганимиз маҳаллаларда радиога чалинган “сокин ғарб мусиқаси” парчаларини тинглаганча учиб борарканмиз, отам менга ҳаётда инсоннинг ҳаракат қилиши энг яхши нарса эканлигини, пул бир мақсад эмас, бахтли бўлиш учун зарур бўлса ишлатилиши керак бўлган бир восита эканлигини ёки бир замонлар бизни тарк этиб кетгани Парижда отел хоналарида қандай шеърлар ёзганини, Валери (1871-1945)нинг шеърларини қандай туркчага ўгирганини ва йиллар ўтиб бир Америка сафарига шеърлар ва таржималар тўла жомадонини қандай ўғриларга олдириб қўйганини нашъа билан ҳикоя қиларди. Мусиқанинг юксалиш ва пасайишларига шаҳар кўчаларининг ортма-орт тизилишига ёки ҳикояларнинг оқишига мос ўлароқ мавзудан мавзуга сакраганча менга билдиргани ҳар нарсани, 1950 йилларда Жан Пол Сартрни Париж тошйўлларида қандай тез-тез кўрганини ёки Нишонтошидаги Памук Апартаментининг қандай қурилганини ва ё синишларидан бирининг ҳикоясини ортиқ ҳеч унутолмаслигини билардим. Отамнинг баъзан манзаранинг гўзаллигига, баъзан тошйўллардаги гўзал хотинларга эътиборимни тортиб айтган ҳикоялари ва тагини суриштирмасдан ва менга ҳаёт ҳақида берган олимона ўғитларини тингларканман, кўрғошин рангли у қиш тонларида машинанинг олд ойнасида оқётган Истанбул кўринишларини томоша қилардим. Галата кўпригидан ўтаётган

транспорт воситалари, ҳамон йиқилмаган ёғоч уйлар билан ўралган чекка маҳаллаларни, тор кўчаларни, футбол ўйинига бораётган тўдаларни ёки кўмир юкли қайиқларни тортаётган ингичка узунёқ бир шатакчи кеманинг Бўғозда илгарилаб кетаётганини томоша қиларкан, отамнинг менга ҳаёт ҳақида берган олимона ўғитлари, масалан, инсоннинг ўз сақфи табиийларини, калласига келганларини ва бурчларини диққат билан назорат қилиши кераклигини ёки ҳаётнинг аслида жуда тез ўтиши ва инсоннинг не қилгиси келаётганини билишининг яхши нарса эканлигини ёки аслида инсоннинг фақат ёзмоқ, чизмоқ ва расм ишламоқ билан ҳаётда бир теранликка эриша олмаслигига ишора қилаётган сўзларини диққат билан тинглар ва манзаралар билан сўзларнинг миямда қандай бирлашаётганини ҳис этардим. Бир оздан сўнг, тинглаганим мусиқа, машинанинг деразасидан оққан Истанбул кўринишлари, отамнинг “шу ерда бир тўхталикми?” дея кулимсираб машинани автопаркка жойлаши биланоқ тор кўчаларнинг ва тошйўлларнинг ҳавоси, ҳаммаси миямда бирлашарди ва менга ҳаётда сўраган асосий саволаримизга ҳеч қачон жавоб тополмаслигимизни, аммо уларни сўрашимиз яхши эканлигини, яшашдан мақсад ва бахт нималигини биз ҳам тамоман фарқ этолмаганимиз ёки фарқ этишни истамаганим жойларда эканлигини, аммо бутун бу дардларчалик муҳим бўлган бир бошқа нарсанинг ҳам, бу дардларни калламизга жойлаб оларканмиз ёки ҳаётда лаззат ёки теранлик ортидан чопарканмиз, машинанинг, уйнинг, кеманинг деразаларидан кўрганимиз манзаралар эканлигини, чунки замон билан ҳаётнинг худди мусиқа, расм ёки ҳикоялар каби пастлаш-баландлаш билан битажагини, аммо кўзларимизнинг ўнгидан оққан шаҳар кўринишларининг, йиллар кейин ҳам рўёлардан чиққан хотиралар каби биз билан қолажагини ҳис эттирарди.

34

**ЎЗИДАН ВА ШАҲАРДАН НАФРАТЛАНИШ
БАХТСИЗЛИҚДИР**

Баъзан шаҳар бутунлай бошқа бир ерга айланади. Кўчаларнинг инсонга ўзини уйида ҳис эттирган ранглари бирдан йўқолаверади, ҳар кўришимда менга сирли кўринган оломонлар аслида тошйўлларда юзийларки мақсадсиз юрганликларини англайвераман. Барча ранглар лойли ва бемаза кўринган шудгорларга, элекр симёғочлари ва реклама паннолари билан қопланган майдонлар дидсиз бетонларга, шаҳар ва руҳим каби бўш, бўм-бўш бир ерга айланаверади. Ора кўчаларнинг кири, хунуқлиги, очиқ ахлат яшиқларидан шаҳарга таралаётган ёмон ҳид, кўчалардаги, тошйўллардаги битмас-туганмас ўнқир-чўнқирлар, кўтарилиш ва пасайишлар, Истанбулни Истанбул қилган бутун бу тартибсизлик, галаёнлар, туртинишлар менга шаҳардан кўпроқ ўз руҳим ва ҳаётимнинг ноқобил, ёмон ва нуқсонли экани туйғусини беради. Бамисоли бу шаҳар менга, лаёқатим ва амалимга яраша бир жазо бўлгани каби, мен ҳам уни кир қилган кимсалардан бириман. Шаҳардан менга, мендан шаҳарга ҳайбатли бир қайғу ва ҳузун сизиб кираркан, шаҳарда ҳам, менда ҳам иш қолмаганини ҳис этаман: мен ҳам шаҳар каби яшаётган ўлик, нафас олиб-чиқараётган бир жасад, кўчаларнинг ва тошйўлларнинг менга ҳис эттирганидай, мағлубиятга ва нопокликка маҳкум бир бечораман. Ҳар бири бор-йўқ оғирлиги билан руҳимга чўккан хунук, янги ва бетон апартаманлар

орасидан ҳилпираётган бир рўмолчадай Бўғозни кўриш ҳам, бундай вазиятларда умид бермайди. Шунда янада ёмонининг, қаҳрли ва ўлдирувчи асл ҳузун туйғусининг, узоқдаги кўринмас кўчалардан менга яқинлашиб келаётганини, худди куз оқшомларида шаҳар кўчаларига оҳиста сизиб кираётган йўсин ва денгиз ҳидининг, илиқ ва ёқимсиз жануб пўртанасининг яқинлашиб келаётганини сезган тажрибали истанбуллик каби англайман ва худди тўпалонми, ўлимми, зилзилами ёки илиқ жануб пўртанасини кўчада эмас, ўз уйида ўтказмоқчи бўлганлар каби тезроқ уйимга қайтмоқ истайман.

Аммо ҳузун ва бахтсизлик зулматининг яқинлашиб келаётганини англаган чоғимда уйдаги ярим қоронғилик, ним зулмат ва офатдан омон қолган гўшам мендан борган сари узоқлашади ва аччиқ аламли ва хунук кўчалар, тартибсиз, кишини зиқ қилиб юборадиган тошйўллар ва бир онда ҳаммаси бир-бирига ўхшашга ва ичимдаги чорасизликни сезганлари учун мени ораларига олмасликка яширинча қасам ичгандай кўринган инсонлар ҳеч тугамайдигандай кўринади, ҳатто кўрқитувчи шаклда кўпая бошлайди.

Кўёшнинг бирдан бор кучи билан бош кўтариши, шаҳарнинг йўқсул, тартибсиз ва эпсиз томонларини аёвсизларча ёритадиган баҳор мавсумида тушдан кейинги пайтларни севмайман. Тақсимдан, Ҳарбия ва Шишли устидан ўтиб то Мажидиякўйгача (онам, болалигини ўтказгани бу ерлардаги тутзорлардан ва уларнинг йўқ бўлиб кетганидан эртақ айтаётгандай баҳс этарди) чўзилган ва ҳар икки тарафи 1960 ва 1970 йилларда а-б-а-б тартибли “ҳалқаро услубда” қурилган, баҳайбат деразали апартаман бинолари билан ўралган Халоскор Фозий шоҳқўчасини севмайман. Шишлининг “Пангалти”, Нишонтошининг “Тўпоғочи”, Тақсимнинг “Таълимхона” каби орқа кўчалари менда у ерлардан тезроқ қочиб кетиш истагини уйғотади: яшилликлардан узоқ, Бўғоз ҳеч кўринмайдиган бу ерлар, оила жанжаллари, кичик мулк талашиш ҳаяжонлари туфайли бўлина-бўлина кичрайиб қолган ерлар узра юксалган қинғир-қийшиқ апартаманлар билан қопланган баланд-паст бу тепалар ва чуқурлар менга шу қадар ҳавосиз ва қувватсиз кўринадикки, кўчаларда юраркан, деразалардан боққан барча ёмон ниятли холалар билан қари ва мўйловдор амакиларнинг мендан нафратланишларини, устига-устак бунда улар ҳақли эканликларини ҳис этаман. Нишонтоши ва Шишли орасидаги орқа кўчаларда бўлгани каби меъёр тайинловчиларнинг ёки Галата ва Тепабоши орасидаги баъзи кўчаларда бўлгани каби, қандил ва лампа сотувчиларнинг ёки бир замонлар Тақсимнинг “Таълимхона” даҳасида бўлгани каби, машина эҳтиёт қисмлари сотувчиларининг (ҳаётининг энг парвозли даврида, бобомнинг бойлигини бир-бирига алоқасиз турли-турли тижорий тадбиркорликлар билан кўнгил оча-оча тугатгани йилларда, бошқа ишларининг ёнида, отам билан амаким бу ерларда шундай бир дўкон ҳам очганлар, аммо машина эҳтиёт қисмлар тижоратидан кўпроқ, илк турк консерва фабрикасига ҳозирлик ўлароқ помидор суви сиқиб чиқариб, ичига ошиқча миқдорда гармдори кўшиб кўзлари аччиқдан ёшланган ходимларга ичириш каби нарсалар билан машғул бўлгандилар) ёки Сулаймония даҳасидаги кўчаларда бўлгани каби атрофни болга тақ-туқи ва босим тасир-тусури билан кўмиб юборган ошхона ашёлари устахоналарининг бутунлай эгаллаб олгани, уларга хизмат қилган таксилар ва кичик-кичик юк машиналари ва бошқа транспорт воситалари ҳам тиқилиб кетган Истанбул кўчаларидан ҳам нафратланаман. Шаҳардан ва ўзимдан нафрат ичимда тез авж

олаётгани бу каби вақтларда, кўчалардаги барча талабалар, ўз номларини, ишларини, касбларини, ютуқларини йирик ҳарфлар билан шаҳар халқига билдириш учун ўлиб-тирилаётган барча бу бойафандиларнинг ранг-баранг, бичим-бичим ҳарфлари менда улардан кўпроқ ўзимга нисбатан бир газаб уйғотади. Барча бу профессор, доктор, операторлар, ҳалол ишлашга қасам ичган етакчилар ва уларнинг маслаҳатчилари, ҳайъатга аъзо адвокатлар, қувноқ кабобчилар, айвонли баққоллар ва Қора денгиз озиқ-овқат бозорлари ва банк, суғурта, кукун ва газеталарнинг номлари, деворлардаги кино, сигарета, блюзка ва рангли газларнинг афиша ва рекламалари, спортлото, миллий лоторея, ичимлик сувлар ва бутан газ сотувчи дўконларнинг тепасида мағрур йирик ҳарфлар билан ёзилган кўтара савдо баённомалари, менга бутун Истанбулнинг, худди менинг каби, миясининг лойқа ва бахтсиз эканлигини сўйлар ва шаҳарнинг гуруллаши ва ҳарфлари мени кўмишдан олдин қоронғи бир гўшага, ўз ишхонамга чекилишим кераклигини хотирлатади.

Аммо кеч қолибман. Барбод бўлган кўчалардан ўзимни апартаментимиз ичларининг салқинларига олишимдан олдин, шаҳарни менга яхши таниш, сохта улуғворлиги, диққинафас қиладиган жимжимадор реклама панноларининг, девор ёзувларининг, афишалар ва ҳарфларнинг миямнинг ичидаги ўқув машинасини ўз-ўзича ҳаракатга солиб бўлганди...

...Охири шаҳарнинг ҳолдан тойдирувчи тиқилинчлигидан ва битмас-туганмас шовқин-суронидан ва барча хунукликларини кўрсатган пешин қуёшидан қочиб ўзимни қутқарганман, аммо миямнинг ичидаги ўқув машинаси, кўчаларда учраб ўқилган ҳар нарсани ҳорғинлик, безорлик ва қайғу вақтларида бир бахтсизлик кўшиғи каби хотирлаб такрорлайверади.

Ётиб узанганим жойда мени шу қадар бахтсиз қилган нарса шаҳарнинг тиқилинчлиги, эскиганлиги ва ифлослиги эканлигини ўйлайман. Истанбулда ҳар нарсанинг бир енгиллиш туфайли ярмида қолавериши шаҳарни нуқсонли жойга айлантирганди. Деворларидаги эълонларнинг, жуда кўпи инглизча ва французчадан олинган дўкон, журнал, ширкат номларининг ишора қилгани ғарблашишни, асло билдирмайди. Жомеларнинг, минора арофидаги оломоннинг, азонларнинг ва тарихнинг имо қилгани анъанаси ҳам йўқолиб бормоқда. Ҳар нарса ярим, камчилиги кўп ва қусурлидир...

Ҳазинлигим сабабининг шаҳар эканлигини ўйласам, бир он мен ўзимни софлик оламида ҳис қиламан. Шаҳарни “бутунлай ўзи” ва “гўзал бир яхлитлик бўлган” олтин даврини, бир софлик ва ҳақиқийлик онини кўргим келади, уни ўзига муносиб қилиб ясантиргим келади. Аммо Меллинг ишлаган расмларга, Нервал ила Готье ёки Амичис каби ғарблик сайёҳлар таърафлаган ўн саккизинчи аср охири, ўн тўққизинчи аср боши Истанбулига, эндиликда руҳим ва ақлим яхшигина бегоналашганини биламан. Устига-устак, уйнинг ичида ҳаракатланган мантигим, шаҳарни соф бўлгани учун эмас, аралаш-қуралаш бир ер, ярмида қолган ва йиқитилган бинолар уюми бўлгани учун севганимни менга билдиради. Аммо ўз нуқсон ва қусурларимдан қутулишга аҳд қилган тарафим шаҳарнинг бошимга ёғдирган ҳузундан қутулишим кераклигини ҳам айтади менга. Кўчалар шовқини ҳамон миямда.

Эҳтимолки, мен шаҳарга бутунлай оид бўлмаганим учун айбдорлик ҳис қиларман. Байрам кунлари тушки овқатдан кейин ликёр ва пиво кайфи билан бутун оила бувим (отамнинг онаси) хонадонида

кулишаркан ёки ёмғирли бир қиш кунни Роберт Коллежидан бой бола ошналаримдан бирининг отасининг машинаси билан шаҳарда гир айланаркан, ёки баҳор тушликдан кейинлари кўчаларда айланиб юрарканман, ичимда кўтарила бошлаган? кераксизлигим, ҳеч бир ерга оид бўлмаганим, демакки, янглиш туғилганим, демакки, бу инсонлардан узоқлашиб бир овлоққа яширинишим кераклиги борасидаги фикр, йўқ, фикрдан олдин, ҳайвоний бир сақфи табиий, айни замонда, шаҳар инъом этган жамоат туйғусидан, қардошлик ва ҳамдамлик муҳитидан, Оллоҳ ҳар нарсани кўриши ва кечириши нуқтаи назаридан қочиб, ўзлигимча қолиш гоёсига келганим учун катта бир айбдорлик ҳис қиларман.

Лицейга бора бошлаганим йилларда ёлғизлик ўткинчи бир ҳол деб ўйлардим, ҳануз шу фикрни бир қадар бўлса-да, тан олувчи комилликка эга эмасман. (Умид бир болалик ҳоли, хаёл кучининг қаршилигидир.) Бир кун кинога бирга борадиган яхши бир дўстим бўлажани хаёл қилардим (шу тариха сеанс ораларида кинога ёлғиз келганим, дўстсиз бўлганим учун уялмайдигандай эдим). Бир кун ўқиганим китобларни ёки ишлаган расмларимни, ясама бир ҳолга тушмасдан маза қилиб гаплашажагим инсонлар билан танишажагимни орзу қилардим. Бир кун, яширин-яширин тақиқли ва завқли бир нарса қилиш ҳаяжонини баҳам кўрадиган гўзал бир севгилим бўлажани тасаввур қилардим. Ёшим энди балки бундай нарсаларга лойиқдир, аммо жуда ич-ичимдан истаганим учун уялар ва мени қўрқитувчи бу истақларни кутиб олишга руҳим тайёр эмаслигини ҳис этардим.

Кучсизлик, яшаётган жойимизга, уйга, оилага, янада кўпроқ шаҳарга оид эмаслигини ҳис қилишди дея ўйлардим у пайтларда. Шаҳарда яшаган ҳар қандай зотни бор кучи билан ўраб-чирмаб ташлаган у “оғабей”ли, “биз”ли, футбол матчли жамоат руҳидан қандайдир бир тарзда узилар эдим. Руҳимдаги бу синишни ҳис этар, яқинлашган ёлғизлигимдан ғамга чўмар, ичига тушиб қолаётганим қоронғиликнинг бир ҳаёт тарзи бўлиб қолишидан кўрқиб ҳамма каби бўлишга аҳд қилардим. Ун етти-ўн саккиз ёшларимда бир давр, ҳаммани кулдирадиган, ҳар фурсатда ҳазиллашадиган, ҳамма билан дўстона, ҳатто телбаларча яхши вақтичоғлик қиладиган бир жамоат одами каби кўринишни эпладим. Оҳиста-оҳиста яқинлашган бир телбаликни яшириш учун қоронғида ҳуштак чалган одамдай, тинимсиз ҳазилкашлик қилар, латифалар айтар, дарсларда ўқитувчини орқасидан тақлид қилиб синфдошларимни кулдираддим ва қилган ҳазилларим оила йиғилишларида афсона каби, қайта-қайта такрорланарди. Бу ўйинни ортиқ давом эттирган вақтларимда тамсил қилинган нарсаларнинг ифлослигини яширмоқ учун кўп ғайрат сарфлаган бир дипломат каби ҳис этардим ўзимни.

Ҳамма одамлар бир-бирлари билан соғлом ёки зардали, хурсанд ё шафқатли, аммо малолсиз ва табиий муносабатда бўла оладилар, дўст орттирадилар, нима учун мен бундай муносабат ўрнатмоқчи бўлсам, қандайдир мажбурланиш ва рол ўйнаш туйғусига кўмила бошлайман? Кунлик ҳаётни давом эттира олиш учун одамлар каллани у қадар кўп ишлатмасдан ҳам — балки ҳеч ишлатмасдан ҳам қила оладигани ишларни қилмоқчи бўлсам нега мен тишимни тишимга қўйишим, ҳаракат қилишим, кейин эса “поза қилганим” учун ўзимдан нафратланишим керак бўларди? Баъзан ўйнаган ролимга, “сохта” иштиёқимга шундай берилиб кетаманки, ўйин ўйнаётганимдан уялиш мени бутунлай тарк этади, ҳам одамлар каби, ҳамда

артистлигим ва ҳазилкашлигим билан одамларда ҳам кўнгилочувчан бўла олишнинг завқларидан кайф қилиб, бу орада бошқаларнинг орасида эканлигимда ўзимни икки юзли ва сохтакор деб топишнинг аламларидан ҳам охир-оқибат бутунлай қутулдим деб ўйларканман, бирдан ҳузунли бир шамол барча бу иштиёқнинг ўртасида мени авра-астар қилади ва бир чеккага чекилиб уйимга, хонамга, ўз қоронғилигимга қайтмоқ истайман. Барча бу инсонлар билан бирга бўлганим ва жамоатдан узилмаслик учун бу қадар тиришганим учун ўзимдан нафратланаман олдин. Аммо бундай ҳолларда ҳар доим бўлганидай, ўзимни камситувчи боқишларим ўзимга келгунча атрофимга, энди оила дейиш билан она-ота-ака ва қариндош тўдаларига, мактабдошларга, бошқа таниш-билишларга ва бутун шаҳарга қўшилиш мажбурияти сари йўналарди.

Мени руҳан қашшоқ ва икки юзли ҳолга туширган нарса Истанбулнинг ўзи эканлигини сезардим. Мен қўяётган айб шаҳарнинг жондан севган жомеълари, қалъа деворлари, кичик майдонлари, Бўғози, кемалари ва менга ортиги билан таниш бўлган кечалари, шуълалари ва аҳоли кўплигининг ўзи эмасди, албатта. Аммо шаҳарнинг инсонларини бирлаштирган, улар орасидаги олди-берди алоқалари, тижорати, маҳсулот ишлабчиқариши, яшашни осонлаштирувчи бошқа нарсалари бор эдики, мен бунга мослашолмаганимни сезардим. Ҳар ким ҳар кимни танигани, ҳар ким ҳар кимнинг чегараларини билгани, ҳар ким ҳар кимга ўхшашни хоҳлагани, камтарона яшовчилар кўпчилик томонидан алоҳида эътибор билан ҳурмат қилингани, анъаналарга, сиздан олдингиларга, катталарга, тарихга ва афсоналарга маҳлиё шу “бизнинг дунё”га “шахс” сифатида мослашувим борган сари қийинлашарди. Одамлар орасида, оила, дўст, мактаб муҳитида “шахс” бўлолмасдим. Кузатувчи эмас, ўйинчи (артист) бўлишим кутилган ҳар қанақа тўда ва жамоатлар муҳитида, масалан, туғим куни қабулларида (меҳмондорчилигида), бир мунча вақтдан кейин, худди тушда бўладигандай, ўзимни ташқаридан кузатишда бўлар, ҳазил-ҳузул қиларканман ва “дунёда нима гаплар, ака” дерканман, бир бошқасининг сиртини силаб у билан жуда бошқача, жуда самимий ва ҳақиқий бир яқинлигимизни кўрсатиб — зотан барча бу апоқ-чапоқликлар, муносабатлар, одатдаги касбий учрашиб туришлар ҳам мана шундай “ҳақиқий” бўлиши керакдай қиларканман, бир тарафдан ақлимнинг бир чети билан, ўзим ўзимни ташқаридан синчиклаб назорат қилар ва ҳар кимни рози қилаётганим тўғрисида ўйлардим.

Хонамга қайтиб, ўз-ўзим билан қолганимдан кейин (“нега энди эшикни қулфлайверасан ҳар доим” дея бошлаганди онам) икки юзликлик ва нуқсон фақат менда эмас, инсон муносабатларини қурган у жамоат руҳида, “биз” атамасида, инсонни фақат адаштирадиган, ташқаридан яққол кўринадиган “шаҳар мафкураси”да эканлигини сезардим.

Аммо бу истилоҳлар руҳида бир карра бўлиб йиллар ўтгач, йўқ бўлиб кетганини эсга олиб, уларни мазмунли ва кўнгилочар бир ҳикояга тўкишга уринаётган эллик яшар ёзувчингизнинг сўзлари. Ўн олти ва ўн саккиз ёшларимдайкан, ёлғиз ўзимни эмас, Истанбулда ҳукм сурган муҳитни ва маданиятни, бўлиб ўтганларнинг маъносини бизга очиб берган расмий ва норасмий сиёсий атамаси, газеталарнинг катта-катта сарлавҳаларини ва шаҳарларнинг ўзини аслидагидан бошқача кўрсатишга интилишини ва аслида ўзларини ҳеч англагиси келмаётганини, кўчаларда миямнинг ичида зинғиллай бошлаган

ҳарфларни ва реклама панноларини ўта бўғувчан деб топардим, ўзимни ва шаҳарни қуршаган юзакичиликни ёқтирмасдим. Муаммойим, эҳтимолки, болалигимга рангоранг бахтлилик ва ҳақиқий теранлик берадиган “иккинчи дунё”нинг талабларини ўн беш ёшларимда яхши кутиб ололмаганим билан боғлиқдир. Расм ишлар, китоблардан рассомлар ҳаётини ўрганар ва француз рассомларига ўхшаб яшашни хоҳлардим, аммо на Истанбулда у дунёни яратишга кучим, на-да Истанбулнинг у дунёга ўхшатиш мумкин бўлган томонлари бор эди. Турк импрессионистларининг жомеъли, Бўғозли ва ёғоч қўноқли ва қорли кўча манзараларининг энг ёмонлари ҳам менга завқ берганди. Аммо расм бўлгани учун эмас, расм қилган нарсалари Истанбул бўлгани учун. Бошқаларининг ишлагани ёки ўзим ишлаганим бир расм Истанбулга ўхшаса ҳам яхши чиқмас; расм яхши чиқса менинг ишлаганимдай Истанбулга ўхшамасди. Эҳтимолки, шаҳарни бир расм, бир манзара ўлароқ кўришдан воз кечишим лозим бўлгандир.

Ўн олти-ўн саккиз ёшларимда, бир томондан радикал бир ғарблашиш каби, шаҳар ҳам ва ўзим ҳам бутунлай ғарбликдай бўлишини истагандирман, иккинчи томондан эса сақфи табиийларим, кўникмаларим ва хотираларим ила севганим Истанбулга оид бўлишни хоҳлагандирман. Болалигимда бу икки талабни (фақат болагина келгувсида ҳам дайди ҳамда катта билим эгаси бўлажagini айни онда ҳеч қандай муаммосиз орзу қилиши мумкин) ақлимнинг икки алоҳида бурчагида сақлай олиш салоҳиятини ёшим каттайганда йўқотиб қўйганим, мени оҳиста-оҳиста, ҳазин бир инсонга айлантларди. Истанбулнинг етарлича модерн бўлмагани, йўқсиллик ва қашшоқликдан қутулиши, устидаги уқувсизликдан енгилиш туйғусини улоқтириши учун ҳали кўп вақт лозим бўлишини тушунар, ўз ҳаётим ва шаҳрим борасида қайғуга ботардим дейиш ҳам мумкин. Ёшим улғайган сари, бутун Истанбулнинг ҳам таваккул билан, ҳам ғурур билан қўлга киритгани ҳузун, менинг руҳимга ҳам шундай сизиб оқар эди. Аммо айни ҳузунмиди бу ёки шаҳарнинг ҳузнига таслим бўлишининг “ҳузни”миди?

Эҳтимолки, асл сабаб на Истанбулнинг йўқсиллиги, на-да йиқитувчи бир юк ўлароқ шаҳар ташиётган ҳузун туйғуси. Бирда-ярим, ўлаётган, яраланган бир ҳайвон каби бир гўшага чекилиб, ўз бошимда қолиш истагим, ҳар ўтган кун янада тифиз бу истак ташқаридан эмас, тўғридан-тўғри ичимдан келарди, эҳтимол. Йўқотганим учун мени шу қадар ҳазин қилган нарсани нима эди у ҳолда? Нимадан, кимдан айри тушганим учун ҳасратланаман?

35

БИРИНЧИ МУҲАББАТ

Бу бир хотира китоби бўлганига қўра унинг номини яширишим керак, девон шоирларидай махфий севгилим ҳақида бир ишора, бир белги берсам, худди эндигина айтилаётган муҳаббат ҳикояси сингари, бу от ҳам янглиштириши мумкинлигини сездириб қўяйин. Оти, форсча “қора гул” маъносида келарди, аммо на маза қилиб айланиб юриладиган денгиз соҳилларида, на-да у ўқийдиган француз мактабининг синфларида, бу маънони биладиганлар йўқдай кўринарди менга. Чунки узун, ялтироқ сочлари қора эмас, каштан рангли эди,

кўзлари ҳам ўта қуюқ қаҳва рангида. Буни унга донолик қилиб айтганимда, бирдан жуда жиддий тортган чоғларда қилганидай қошларини чимирган, гилос дудоқларини чўччайтириб, маъносини, табиийки, билишини, бу от албан бувисининг оти бўлгани учун ўзига онаси томонидан кўйилганини айтиб берганди.

Менинг онамнинг айтишича, “у хотин”, яъни онаси жуда эрта эрга чиққан бўлиши керак, чунки онам, акам билан мени уч ва беш яшарлигимизда Нишонтошидан Мачка боғига қишда эрталаблар айлангани олиб борганида “бир ёш қизга” ўхшайдиган онаси чайқалтириб, каттакон бир болалар аравасида ухлаб ётган шу қизни кўриб юрар, аллакимлар ёмонликлар қилганларини ёки Отатуркка қарши чиққани учун биз ҳурмат қилишимиз шарт бўлмаган бир пошонинг ҳарамидан чиққани тўғрисида имо-ишора гаплар айтиб кўйганди бир бора, аммо у йилларда ёнган Усмонли қўноқлари ва эски Истанбул оилалари билан боғлиқ ҳикояларга ҳеч қизиқмаганим учун бу тафсилотлар ёдимда қолмаган. Отам эса қорагул жажжи қизлик пайтида қизнинг отаси Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳукумат идорасида ишлайдиган бир танишининг ҳомийлиги билан Америка ва Ҳолландия ширкатларининг вакили бўлиб ишлаган ва тез бойиб кетганини ҳеч ҳам душманчилиги бўлмаган бир кайфиятда сўйлаб берганди.

Болалик йиллари сайрбоғда тўқнаш келиб турадиган бу қизни саккиз йил кейин, бир сафар асносида янги бойлар орасида, 1960 ва 1970 йилларда бир даврлар урф бўлган ва биз ҳам бир уй олганимиз Истанбулнинг шарқидаги Байрамўғли маҳалласида велосипед миниб юрганларида кўра бошладим. Маҳаллалар тиқилинч бўлмайдиган у яхши замонларда тез-тез денгизга борар, қайиқ билан скумбрия ва ставрида овлар, футбол ўйнар ва ўн олти ёшдан ўтганимдан кейин, ёз оқшомлари қизлар билан рақс тушардим. Кейинроқ эса, лицейни битириб, меъморликка ўқий бошлаган йилларимда, уйимизнинг ост қаватида расм солар ва китоб ўқирдим. Бунда дарсликлардан бошқа ҳар қанақа китобларни ўқийдиган болаларни “интеллектуал” ва шу боис шубҳали ва “комплексли” ҳисоблайдиган бой оғайнилари билан узоқлашишни истаганимнинг қанчалик фойда-зарари бор эди? “Комплексли” сўзини иқтисодий ва психологик сабаблардан безовта бўлган ҳар инсон учун ишлатган синфдош дўстларим ҳам балки энди менга ҳам бурун жийиришарди. Менга нисбатан эрта қўллаб бошлаганлари “интеллектуал” калимаси билан қузатилган “тиришқоқ кишилар бойларнинг душмани” мавзусидан ҳам безовта бўлганим учун китобларимни – Вулф, Фрейд, Сартр, Манн, Фолкнер китобларини маза қилиб ўқишимни айтганимда, сатрлари тагига чизиб ўқийсанми дея сўрашарди мендан.

Аммо Қора гулнинг эътиборини бир ёз охирларида шу ёмон шуҳратим туфайли тортдим. Ҳолбуки, бутун ёз бўйи ва дўстларим ортиқча кўрина бошлаган олдинги ёзларда ҳам иккимиз бир-биримизни кўп тарк этмасдик. Дўстларимга дуч келиб қолган чоғларда, ярим кечаси, ярим соат узоқликдаги Истанбулга, Бағдод шоҳкўчасига “Мерседес”, “Мустанг”, “BMW” велосипедларида қувлашиб (ва баъзан, атай тўқнаштириб), баъзан дискотекаларга бориб танца қилиб, сўнг орта қайтиш; суръат, турли ашқол-дашқоллар билан борилган кимсасиз бир қояликка жойлашиб, ичиб тугатилган газ сув ва шароб шишаларига чиройли ов милтиқлари билан ўқ отганда қий-чув кўтарган қизларни тинчлантириб, йиқитиб; АҚШ кўшиқчиси Боб Дилан (1941 й. туғилган) ва Англиянинг “Битлз” гуруҳи

қўшиқларини тингларкан, покер ёки монополи (monopoli, 1934 йилда АҚШда пайдо бўлган масо узра ўйналадиган ўйин) ўйнаш каби ҳар доим биргаликда қилинган қўнгилочарлар орасида, бир-биримизга парвосиз эдик.

Барча бу суронли ёш улфатчилик чоғлари, ёз сўнгида оҳиста-оҳиста тарқалган, ҳар йили сентябр ойида албатта бир-икки қайиқни дабдала қиладиган, яхталарни, тезлик моторларини таҳликага соладиган лодос (жануб пўртанаси) тўфони ҳам орқасидан ёмғир келтириб тинганди ҳамки, ўн етти ёшидаги Қора гул остки қаватга, менга жиддий аҳамият бергани учун, келиб кета бошлади. Барча оғайниларим бирда-яримда у ерга зиёратга келиб турганлари, бўёқларим билан, қилқаламларим билан қоғозларга бир нарсалар чиздириб юрганлари, китобларимни шубҳа билан титкалаганлари учун унинг бу келиб-кетишида бирон фавқулудда жиҳат йўқ эди. Устига-устак, бой-камбағал, қиз-эркак жуда кўп турк ёшлари каби, унинг ҳам бекор кунларини тўлдириб, вақт ўтказиши учун биронтаси билан жиннилик қилиб юриши керак эди.

Олдинлари, орқада қолган ёзнинг гийбатларидан, ким кимга ошиқ бўлгани, ким кимни қандай рашк қилиши каби менинг у ёз кўпда яхши кузата олмаганим нарсалардан гаплашганларимизни хотирлайман. Қўлларим кир бўлгани учун, у бўёқ идишнинг қопқоғини очиб бериш ёки чой тайёрлаш каби нарсаларда баъзан менга ёрдам берар, кейин яна чеккадаги жойига ўтар, пайпоқларини ечиб, битта қўлини бошига ёстиқ қилиб диванга чўзиларди. Бир куни ўтирган жойидан ўзига айтмай қорақалам билан қизнинг суратини солдим. Бундан мамнун бўлганини сездим ва кейинги келишида ҳам расмини чиздим. Бир бошқа сафар, росмана унинг портретини чизажагимни айтганимда “Қандай ўтирай?” дея сўради мендан, олдинига камера қаршисига чиққан филм юлдузига номзод каби ҳам мамнун, ҳамда қўлини қаерга қўйишни билолмай.

Ингичка узун бурни, яхши чиза олиш учун кўзларимни тикканимда тегралари ноаён бир жилмайишга очилган кичкина оғзи, кенг манглайи ва узун бўйи, қуёшдан куйган узун оёқлари бор эди, аммо ўша менга келган пайтларида бувисидан қолган башанг, узун этакли кўйлак кийгани учун фақатгина кичкина ва текис оёқларининг учини кўрардим. Расмини ишларканман, кичик сийналарининг теварагига, узун бўйинининг атрофидаги фавқулудда оппоқ танига боққанимда юзида нозик бир уялиш зуҳур бўларди.

Илк бошларда кўп гаплашдик, кўпроқ у гапирарди. Кўзларида, дудоқларида кўрганим бир ғамгинлик ҳақида оғиз очиб “бундай ғамгин қарама” деганим учун кутмаганим бир очиклик ва тўғрилиқ билан уйдаги ота-онасининг ғовғаларини, ўздан кейинги тўрт укасининг уруш-жанжаллари, бўғишишлари, отасининг қаттиққўллиги, уларни уйга қамаб жазолаши — уйдаги ҳамма нарса, — моторли қайиқда сузишни тақиқлагани, укаларини тасира-тусур шапалоқлаб ташлашлари, кўпинча унга қарши чиқиб укаларини ҳимоя қилиши, отаси бошқа хотинларнинг кетидан юргани учун эзилган онасига ҳам тасалли беришларини; менинг отам ҳам шундай ишлар қилганини эшитгани, чунки менинг онамнинг қартадош ўртоғи бўлган унинг онаси билан дардлашганини эшитганини кўзларини кўзларимнинг туб-тубига тикиб айтиб ташлади.

Аммо аста-аста сукутларга чўмардик. Ҳар доим ўз ўрнига бориб ўтирар, ё менинг ишлаётган ва француз рассоми Боннар (1867-1945) нинг қаттиқ таъсиридаги расмим учун турли таврларда турар, ётар ё ўтирар, ёки ён-веридаги китоблардан бирини очиб диванда турли

позаларда ўқирди. Кейинчалик, унинг расмини ишласам ҳам, ишламасам ҳам, устахонамда ишлаб ўтирганимда шарт кириб келиб, сўзни чўзиб ўтирмай, бурчакдаги диванга чўзилиб китоб ўқишни, китоб ўқиркан, расм қилинишни ва баъзан қўз қири билан мен унинг расмини қай тарзда ишлаётганимни томоша қиладиган одат чиқарди. Ҳар куни эрталаб ишлай бошлашдан бир оз олдин у келсин дея кутишимни, у ҳам мени ортиқ куттирмасдан юзида ўша уялиб кулимсираш, негадир узр сўрагандай бир ҳолда жойига ўтиб чўзилганларини хотирлайман.

Сийраклашган суҳбатларимизнинг мавзуларидан бири эса келажак эди: унга кўра мен истеъдодли ва меҳнаткаш эдим ва келажакда дунёга донг таратган рассома бўлишим аниқ эди — ё турк рассоми деганмиди — у ҳам менинг Париждаги томошабинларга тўла кўрғазмамга ўзининг француз мактабида бирга ўқиган ўртоқлари билан боражаги ва “болалик” дўстлар эканлигимизни айтиб гурурланажани гапирганди.

Бир оқшом усти, ёмғирдан сўнг ялтир-юлтир манзарага ва бирпас кўринган найкамалакка яриморолнинг нариги томонидан боқиш баҳонаси билан, менинг қоронғи устахонамдан чиқиб, маҳалла кўчаларида биринчи марта биргаликда узоқ-узоқ айландик. Ҳеч нарса ҳақда гаплашмаганимизни, ёз битгани учун ярим бўшаб қолган маҳалладаги бир қанча таниш кишиларнинг боқишларидан ва оналаримизга дуч келиб қолиш эҳтимолидан безовта бўлганимизни хотирлайман. Аммо бутун бу сайрни “муваффақиятсиз” қилган нарса, булар, ҳатто найкамалакнинг биз етиб бормасдан олдин ғойиб бўлгани эмас, орамиздаги сирли таранглик эди. Бўйи на қадар узун, юриши нақадар чиройли эканини илк бора ўшанда фарқига боргандим.

Яна бир шанба оқшоми биргаликда бир ерга боришга аҳд қилдик ва ўзимиз каби ҳануз маҳаллада бўлган бир қанча мароқли ва иккинчи даражали дўстларга бу мавзунини ҳеч кимга билдирмай учрашдик. Отамдан машинани олгандим, хавотирда эдим. У грим қилган, калта юбка кийган, машинада анчагача қолган хушбўй атир ҳиди анқиб турарди. Аммо ҳали кўнгилочар жойга бормасимиздан бурун сайримизни “муваффақиятсиз” қилган у хаёлотнинг яна орамизда эканлигини ҳис этдик. Ярим бўш, аммо сершовқин дискотекада менинг устахонамдаги суҳбатларнинг ва энди нақадар теран бўлганини фаҳмлаганимиз узун ва оромбахш сукутларнинг бебаҳо тақлидларини қиларкан топдик ўзимизни.

Яна оҳиста бир мусиқа парчаси чалинаркан, рақс тушдик. Олдин бошқалар ҳам шундай қилганларини кўрганим учун қўлларини сиқиб ушладим, сўнгра шуни жуда хоҳлаётгандай уни маҳкам кучоқладим, сочларидан бодом ҳиди таратаётганини фарқладим. Бир нарса еганда, оғзини кичик ҳаракатлар билан ўйнатишини, бир нарсадан завқланганда юзида олмахон қарашлари акс этишини севардим.

Уни уйига элтиб қўйишдан олдин машинадаги сукутни бузиб, унга “Расмингни ишлайми?” дедим. Кўпда ҳаяжонланмай рози бўлди, аммо боғчамиз қоронғилигидан ўтиб бораркан — қўлим қўлини тутганди — ишхонамнинг чироқларининг ёниқлигини кўрганда — ичкарида кимдир борми? — деб, киришдан воз кечди.

Эртаси яна келди, диванга ястаниб, индамай ўтирди, расм солишимни, қўлидаги китобнинг саҳифаларини ва ташқаридаги кўпик-кўпик долғали денгизни кузатиб, ортиқча такаллуфларсиз жўнаб кетди.

Октябр ойида Истанбулда уни излаш ҳеч ҳаёлимда йўқ эди, берилиб ўқиётган китобларим, эҳтирос билан солаётган расмларим, радикал сиёсатга қизиқувчи дўстларим ва университет йўлаклариди бир-бирларини ўлдиргудай баҳслашаётган марксчилар, миллиятчилар ва полисларнинг ёнида ёзлик оғайнилариимдан ва кириш эшигида баррикадалар ва соқчилар кутаётган бойлар маҳалласи билан алоқадор ҳар нарсадан уялардим.

Аммо иситиш тизимлари ишлай бошлаган совуқ бир ноябр оқшомида уйларига телефон қилдим, гўшакни онаси олганда ҳеч гаплашмай кўя қолдим ва ҳеч нарса бўлмагандай ўзимча юравердим. Эртаси кун нега бекорчи телефон қилганимни сўрадим ўзимдан. Ошиқ бўлиб қолганимни англамаган эдим, шунингдек, кейинги барча ишқ мижозларимда изларини кўзимга суриш даражасида кимлигим яққол кўриниб турган кимсага айланганимни ҳам ҳануз тушуниб етмагандим.

Бир ҳафта кейин, яна совуқ ва қоронги бир оқшом пайти телефон қилдим. У гўшакни олди. Ҳаёлимнинг бир чеккасида анча олдиндан диққат билан ёдлаб қўйган жумлаларни, нима гапираётганимни ўзим ҳам билмай ҳозир ҳаёлимга келгандай сўйладим: ёз охирида унга қараб чиза бошлаганим бир расм бор эди, мана энди ўшани битиргим келяпти, бунинг учун тушдан кейин менга вақт ажрата оласанми?

“Худди ўша кийимдами?” деб сўради. Бу ҳақда ўйламагандим. “Ҳа, худди ўша кийимда”, дедим.

Чоршанба куни бир замонлар онам ҳам борган Француз католик қизлар мактабининг эшигида уни кутарканман, лицей эшигида қиз кутган мендай ёш валакасалангларнинг, эшикдаги она-ота-ошпаз-бола жамоасидан узоқ турганларини, теваракдаги дарахтларнинг орқасига, эшик табақалари панасига бекинганларини кўрганман. Француз католик қизлар мактабининг ложувард юбкали, оқ кўйлакли юзларча ўқувчилари орасида кўзим тушганда менга у бўйи қисқаргандай кўринди, сочлари турмакланган, қўлларида дарс китоблари ва расм чизиш пайти кийишга мўлжалланган кийими солинган пластик пакети бор эди.

Онамнинг бизни чой ва ширинлик билан сийлайди деб ҳисоблагани доимий уйимизга эмас, онам расм ишлашим учун фойдаланишга рухсат бергани Жаҳонгирдаги эски ашёлар билан тўла устахона-хонадонга боришимизни билганда у безовта бўлди. Аммо у ерда мен каминни ёққанимдан ва у ҳам ёзлик уйдаги каби узун бир диванга жойлашиб, менинг ҳам “жиддий” хатти-ҳаракатимни кўргандан кейин тинчланди ва исиган хонада менга билдирмай узун кийимини кийиб чўзилди.

Шундай қилиб, муҳаббат муносабатлари шаклини олмасдан, ўн тўққиз яшар рассом ила унинг ҳали расмий балоғат ёшига етмаган модели шаклида янгидан бошланган алоқамиз бамисоли ноталарини ўзимиз ҳам тушунмайдиган ғалати бир мусиқанинг оҳанги билан давом эта бошлади. Авваллари икки ҳафтада бир Жаҳонгирдаги хонадонга келарди, кейин ҳафтада бирга тушди. Бир-бирига ўхшаган ҳолатда диванга узанган ёш қизнинг бошқа расмларини ҳам ишлай бошладим. Ёзнинг сўнгги кунларида гаплашганимиздан озроқ гаплашардик энди. Мен меъморлик факултети, китоблар, рассом бўлиш режалари каби нарсалар билан лим тўла асл ҳаётимнинг ичига кириб кетган бу иккинчи ҳаётим софлигини бузишдан қўрқар, бу дардларим тўғрисида гўзал ва ғамгин моделим билан ҳеч гаплашмасдим. У англамаяжаги учун эмас, бир-бирларимиздан кўп айри туришимизни истаганим бу икки дунёни қориштирамаслик учун. Ёзлик ошналаримни, оталарининг фабрикасини қўлга олишга

ҳозирланаётган лицейдош дўстларимнинг дунёсини тарк этгим келарди, аммо Қора гулни ҳафтада бир кўриш — энди буни ўзимдан ажратолмасдим — мени жуда бахтли қиларди.

Баъзан ёмғирли кунларда, худди болалигимда худди шу апартаментда холам билан меҳмон бўлиб қолганимда бўлгани каби, Жаҳонгирдаги Товуқ учмас қияликка чиққан бир ярим тоннадан ортиқ юк ташимайдиган кичик машиналар ва Америка машиналари ҳўл тошйўлларда гилдиракларини гирра-гирра сиргантиришар, биз эса дам олардик. Мен расм соларканман, борган сари чўзилиб кетаётган ва ҳеч шикоятда бўлмаганим бу сукутларда баъзан кўз кўзга қадаларди. Олдинлари кўзларимиз учрашганда шундай ҳолдан ҳам бахтли бўлар даражада бола бўлгани учун кулимсирар, бу ҳолатни бузиши мумкинлигидан уялиб кетиб, дарҳол дудоқларини эски ҳолига келтирар ва йирик қаҳваранг кўзларини айни сукут ила кўзларимдан узолмай қоларди. Узоқ давом этган бу ғалати сукутларнинг оқибатида унинг юзига ўта диққат билан боққан менинг юзимда акс этган ифодадан таъсирланганини ҳис этар, ҳар боқишини ҳеч бузмасдан ҳамон кўзларининг ичига боқишда давом этарканман, боқишларимнинг кўпайганини уни бахтли қилаётганини дудоқларининг четларида намоён бўлаётган ва бу сафар тиёлмагани янги кулимсирашдан англрдим. Бир мартасида бу бироз бахтли, бироз теран кулимсирашига мен ҳам дудоғимнинг четлари билан тушунарли бир тарзда кулимсираб (бир ёндан эса мўйқаламим планшетнинг устида беқарор сайр қиларди) жавоб берганда гўзал моделим узр тилаган бир ҳаво билан нега кулганини — ва ҳолатни бузганини — изоҳлаш эҳтиёжини ҳис этди.

— Менга бундай қарашинг жонимни ўртайди...

Аслида биргина кулимсирашини эмас, ҳафтада бир тушдан кейин Жаҳонгирдаги бу чангли-тўзли хонадонга нега келганини ҳам изоҳлар эди бу. Бир неча ҳафтадан кейин дудоқларининг четида яна айнан шундай кулишни кўрганда мўйқаламни ва бўёқларни ташлаб, унинг ёнига бориб, диваннинг четига ўтириб, сўнгги бир неча ҳафтадан бери мўлжаллаб кўйганимдай уни жасорат билан ўпа бошладим.

Жуда кеч бошланиб қолган изғириқли шамол ўз ишини қилди: ҳаво қоронғилиги ва хонанинг қоп-қоронғилиги, иккимизга ҳам роҳат бераётганлиги учун, ўз табиий оқими билан, ҳеч бир чегарани тан олмасдан бизни тегишли манзилга олиб борди. Иккимиз бирга ётган дивандан Бўғоз кемаларининг прожектор шуълалари қоронғи сувларда ва хонанинг деворларида мароқли кезишлари кўринарди.

Доимий тартибларимизни бузмасдан учрашиб туришда давом этдик. Моделим билан ҳаддан зиёд бахтли эдим, аммо бундай вазиятларда келгувсида бошқа қизларга тақдим этажагим тотли севги сўзларини, қизганишларимнинг тинимсизлигини, хавотирлар, жаҳаннамлар ва шунга ўхшаш ҳиссий таъсирларни ва бошимдан ўтаётган зиддиятларни нима учун билдирмадим гўзалимга? Ичимдан келмагани учун эмас. Биримизни биримиздан фарқли қилиб, бир-биримизга боғлаган рассом-модел муносабати бир сассизликни тақазо қилгани учундир балки. Ақлимнинг энг теран бир гўшасида уят билан ва болача ўйларим, шунингдек унга уйлансам келгувсида рассом эмас, бир фабрика соҳиби бўлишим кераклигини англаганим учундир балки.

Гап-сўзсиз расм солишлар ва гап-сўзсиз севишишлар тўққиз мўъжизавий чоршанба давом эди, кейин бахтли рассом билан унинг модели орасига бир қатор оддий андишалар ўз кучини кўрсата бошлади. Ўғилларим нима билан банд экан, деб ора-сира бир текшириб қўядиган онам бир баҳона билан Жаҳонгирга борган, илгари эски

ашёлар омбори, эндиликда Ўрхоннинг устахонаси бўлган жойга ҳам кириб, расмларни кўриб, ўгли Боннар таъсирида ижод қилаётганини кўрган, шунга қарамай рассом ўглининг гўзал моделини атрофлича ўргангани. Ҳар расмдан кейин кўнбир сочли моделининг менинг қалбимни синдириб: “Бу менга ўхшайдими?” (“бунинг аҳамияти йўқ” дердим донишмандлик билан) дея сўраган саволига кескин ва жиддий бир жавоб бўлгани учун, онамнинг расмларимдан модел кимлигини фаҳмлагани балки иккимизни ҳам севинтириши лозимдай эди, аммо айни онда онамнинг моделим онасига телефон қилиб болалар орасидаги бу яқинликдан бахтлилик билан сўз очиши иккимизни ҳам кўрқитди. Чунки Қора гулнинг онаси, қизи чоршанба куни тушдан кейин доим Франция консуллигининг театр курсларига боради, деб биларкан. Жаҳли чиққан отасини-ку қўяверинг!

Дарҳол чоршанба учрашувларини тўхтатдик. Орадан озгина вақт ўтгач, бошқа кунларда — мактабдан эрта чиққан тушдан кейинги соатларда ва ё менинг ўқишларим бошланишидан олдинги эрталабки вақтларда топиша бошладик. Жаҳонгирдаги хонадонга, онамнинг тазйиқлари давом этаётган, зотан у ерда жимгина ўтириб расм солар даражада ортиқ вақтимиз бўлмагани ва бир ора полислар томонидан изланаётгани қатъият билан айтилаётган сиёсий айбли бир синфдошимнинг у ерда бекинишига рухсат берганим учун ҳеч бормасдик. Истанбул кўчаларига чиқардик, аммо Нишонтоши, Бейўғли ва Тақсимдан, танишлар учраши мумкин бўлган гавжум йўллардан узоқларда бўлардик, менинг Тошқишлоқдаги университетимга, унинг Ҳарбиядаги француз қизлар мактабига тўрт дақиқалик узоқликдаги Тақсимда топишар, автобус билан шаҳарнинг узоқ гўшаларига борардик.

Аввалига Боязид майдонини, у замонлар ҳамон эски муҳитини сақлаб келаётган Чинорости қаҳвахонасини (Истанбул университети-нинг марказий дарвозасида сиёсий тўқнашув бошланганда официант бола хизматини тўхтатиб ҳам ўтирмади), “Бу ерда Туркияда чиқарилган ҳар китобдан бир дона бор” дея фахрланиб кўрсатганим Боязид давлат кутубхонасини, серсоя Саҳҳофлар бозорини, ҳаволар совуганда кичик дўконларидаги газ ёки печкаларига яқинроқ ўтирган катта ёшли китобчиларни, тарозчиларнинг бўёғи тўкилган тахта қўноқлари билан Византия вайроналари ва анжир дарахтлари билан ўралган кўчаларини, амакимнинг баъзи қиш оқшомлари ҳаммамизни машинасига миндириб олиб боргани Вафо бўзачисини ва у ерда чорчўп ичида деворда осибдиқ Отатурк бўза ичган бордоқни кўрсатдим унга. Нишонтошлик, “оврупой” бир бой қизи эканини инобатга олиб, Бабак ва Тақсимдаги барча янги ва мода бўлган дўкон ва ресторанлар ҳақида гўзал моделимга ҳикоя қилишни лозим топмадим, Ҳолижнинг нариги ёқасида, ҳузунли, йўқсил ва эски Истанбулнинг орқа кўчаларида унга ўнтача нарсани кўрсатиб шарҳлар эканман, бир бўза бордоғининг ўттиз беш йил ювилмасдан сақланганига диққатини тортишни ҳам эп кўрмадим. Чунки қўлларини мен каби палтосининг чўнтақларига тикиб, мен каби тез-тез юришни севган йўлдошимдан мамнун эдим ва бу ерларни илк бора икки-уч йил олдин ўз-ўзимга кашф этаркан диққатимни тортган нарсалар моделимнинг ҳам диққатини тортишини истамасдим, бундай қилсам унга нисбатан кўнглимда уйғонган тоза бир ишқ дарди ғалати бир қорин оғриғига боғлиқдай кўринарди.

У ҳам мен каби, Сулаймониянинг, Зайракнинг орқа кўчаларидаги юз-юз йиллик тахта уйларнинг тўкилай-тўкилай деб турган муҳитидан, илк силкинишдаёқ йиқиладигандай туришларидан, йўқсилликларидан кўрқди олдин. Мактабининг шундоққина қаршисидаги одамларга тўла

қўналгадан беш дақиқада борганимиз Расм ва Ҳайкал музейининг кимсасизлигидан қаттиқ таъсирланди. Чекка маҳаллалардаги кўр чашмалар, ҳеч нарса қилмасдан қаҳвахонадан кўчани томоша қилиб ўтирган оқ соқолли дўппи кийган чоллар, деразаларда ўрнашиб олиб, ўша ердан ҳар ўтган-кетган бегона одамни кул сотиб олувчи тожирдай диққат билан кузатиб ўтирган холалар, биз ўтаётганимизда биз ҳақда ўзимизга эшиттириб, бўлар-бўлмас гапларни айтиб ўтирган маҳаллалик бекорчилар (кимсан-кимсан огабейлар булар – шулар ҳам ўз огаиниларимиз, сингилларимиз-қизларимиз, атайин адашиб келишган бу ёқларга!) унда ҳам менда ҳам бир ҳазинлик ва уят уйғотарди. Бизга ҳадялик ашё сотмоқчи бўлган ёки шунчаки бир гапга солишни истаган болаларнинг: – “Турист, ҳой турист” деб, кетимиздан қолмагани учун, у ҳам мен каби “бизни нега бегона деб ўйлайдилар?” дея асабийлашмасди ҳеч, аммо ҳар қалай Қапаличорс, Нуриусмония каби жойлардан узоқроқ юрардик. Орамиздаги жинсий талпиниш чидаб бўлмас даражага етган пайтларда – ҳануз Жаҳонгирга бориб расм ишлашимизни хоҳламасди – биз ҳам Расм ва Ҳайкал музейига тез-тез бориб турган Бешиктошдан дуч келган бир моторли қайиққа миниб, вақтимиз етганча Бўғозни, куз охирида бутун япроқлари тўкилган ўрмончаларни, шамол эганда соҳил олдиларида чўчиётгандай титраган денгизни ва шамолда булутлар ўрин алмашириганда ранги ўзгарган сероқин сувларни ва қарағайлар билан қопланган соҳил дарахтзорларини оралаб айланардик. Йиллар ўтиб, бутун бу пиёда юришлар ва айланишлар асносида нега ҳеч қўл ушлашиб юрмаганимизни ўзимдан сўраганимда, гапнинг рости, менинг журъатсизлигимни яширган жуда кўп жавоб топгандим ўзимга: 1. Биз, икки ҳуркак бола, ишқларимизни кўрсатиш учун эмас, бекиниш учун Истанбулга чиқардик. 2. Қўл ушлашиб юриш бахтли бўлган ва бахтлилигини кўрсатишни истаган ёшларнинг ҳаракати эди, ҳолбуки, мен, биз бахтли бўлсак ҳам буни қабул қилар даражада юзаки бўлишдан кўрқардим. 3. Бундай бахтлилик хатти-ҳаракати йиқилган иморатлар билан қопланган йўқсил ва ўзини эҳтиёт қилувчи маҳаллаларда худди “турист”дай хунук таассурот уйғотар ва бизнинг юришларимиз “қалбимизни бағишламасдан кўнгил очиш” маъносида эди. 4. Чекка маҳаллаларнинг, йўқсил ва ур-йиқитлар тўла Истанбулнинг ҳазинлиги иккимизга аллақачон юққанди зотан.

Бундай ҳазинликка тушган пайтларимда мен чопа-чопа Жаҳонгирга бориб кўрганим Истанбул кўринишларига параллел бир расм яратгим келарди, у расмнинг қандай бўлиши кераклигини билмасдим. Менга қўшилишни рад этган гўзал моделимнинг эса ҳузунга қарши бутунлай бошқа бир чора истабини илк бора англаб етганимда, бу ҳол мени хаёл синиқлигига дучор қилганди.

“Бугун кайфиятим бузуқ” деганди Тақсимда бир учрашувимизда. “Ҳилтон отелига кириб лоақал чой ичайлик? Барча бу фақир маҳаллалар менинг кайфиятимни бугун баттар бузмасин. Зотан, вақтимиз ҳам йўқ”.

Устимда у пайтлар сўлчи ўқувчилар киядиган бир аскар кийими бор эди, соқол олмагандим, мени Ҳилтон Отелига киритганлари тақдирда ҳам ёнимда чой пулим бормиди? каби муаммолар туфайли боришга оёғим тортмаса ҳам отелга бордик. У ердаги йиғинда бир таниш, отам ҳар тушлиқдан кейин бу ерда чой ичаркан, ўзини Оврүпода деб билган бир болалик дўсти мени таниди, ёнимдаги гамгин севгилимнинг қўлини намойишкорона бир ҳаракат билан сиққандан сўнг қулоғимга, мадмуазел дўстинг жуда чиройли экан, дея пичирлади, аммо иккимизнинг ҳам хаёлимиз бошқа ёқдайди.

– Отам мени дарҳол мактабдан олиб Швейцарияга жўнатмоқчи, – деди кейинроқ гўзал севгилим, йирик-йирик кўзларининг ҳар биридан йирик-йирик томчиларни кўлидаги чой финжонига устма-уст оқизаркан.

– Нима учун?

– Бизни сезиб қолишибди.

Биз ким, дея сўраганмидим? Қора гулимнинг бундан олдинги севгилларини ҳам газабли ва рашкчи отаси шундай муҳим деб ҳисоблаганмиди? Мен нега бундай муҳим муомалага лойиқ топилдим? Бу саволларни берган-бермаганимни бутунлай эслаёлмайман. Чунки ярим худбин, ярим қўрқоқ бир нарса юрагимни қорайтирган, мени шафқатсизлик билан ўз ичига кўмганди. Ҳам уни йўқотишдан – устига-устак келажакда нақадар аччиқ бир алам чекажамим ҳали хаёлимнинг бир четига ҳам келмаганди – қўрқардим, ҳамда у кўрқувлари туйфайли ортиқ диванга чўзилиб расм чиздирмаётгани ва мен билан севишмаётгани учун норози эдим.

– Пайшанба куни буни Жаҳонгирда муҳокама қиламиз, – дедим. – Дўстим Нури чиқиб кетди, уй бўм-бўш энди.

Аммо кейинги учрашувда яна Расм ва Ҳайкал музейига бордик. Энди мактабдан шоша-пиша келиш ва ўпишиш учун расмлар билан тўла устахона йўқлиги учун, оёғимиз музейга тортаверарди. Яна тагин музей бизни шаҳарнинг ҳазинлигидан ва борган сари ортаётган совуқларидан ҳам ҳимоя қиларди. Аммо бирмунча вақтдан сўнг бўм-бўш музей ва у ердаги маза-матрасиз расмларнинг ўзлари ҳам бизга шаҳардан баттар кучли бир ҳазинлик манбаи бўла бошлади. Устига устак энди бизни таниб қолган қоровуллар хонама-хона бизни таъқиб этиша бошлагани ва моделим билан менинг орамда тарангликлар борган сари ортаётгани учун, у ерда ўпишмасдик.

Ҳолбуки, яқиндан буён музейда кейинги қувончсиз кунларимизда ҳам баъзи бир нарсаларга шундай ўрганиб қолгандикки, улардан ҳеч воз кечолмасдик. Истанбулнинг саноқли музейларининг барча қоровуллари каби бизга “Яна нега келдингиз?!” жумласи билан аччиқ-нордон боққан икки қарияга энди сўрамаётган бўлишларига қарамай, талабалик ҳужжатимизни кўрсатаркан, сунъий бир хушчақчақлик билан ҳар сафар ҳол-аҳвол сўрар, музейнинг Боннар ва Матисс асарлари осилган бирор кичик хоналарига кираркан, бу рассомларнинг отларини камтарона эҳтиром ила пичирлаб тилга олар ва илҳоми жуда кўп нуқсонга эга бўлган академик турк рассомларининг ачинарли таблоларининг олдидан тез ўтиб кетаркан, улар тақлид этган овруполик усталарнинг номларини шоша-пиша санаб кетардик: Сезанн Леже, Пикассо. Бизни кўнгил синиқлигига дучор этган нарса, кўпчилиги Оврупога йўлланган, асли ҳарбий бўлган бу рассомларнинг ғарблик рассомлардан таъсирланганлари эмас, бу таъсирлар билан ишлаган расмларининг бизнинг муҳаббат ва биз совқотиб кезган шахримизнинг муҳити, тизими, руҳини жуда оз тасвирлаганлари эди.

Яна шуниси ҳам борки, бир замонлар Дўлмабоғча саройининг валиаҳдига тегишли бўлган бу хоналарга – Отатурк вафот этган хонадан икки қадам нарида ўпишганимизни ўйласак, ҳар туқимиз тик бўлиб кетарди – фақатгина бўш ва муносиб бўлганлари ёки Истанбулнинг одамни чарчатувчи йўқсиллигининг қаршисида Усмонлининг сўнгги давр ихтишомини, яъни юксак шиплари, ҳайратлантирувчи айвон темирлари ва бир қанчаси ёнларидаги деворга

осиғлиқ расмлардан кўра кўпроқ гўзал бир Бўғоз манзарасига қарата қурилган баланд деразаларини эмас, ўзимиз ёқтириб қолган бир расмни томоша қилгани ҳам келардик.

Бу, Халил Пошонинг “Ётган аёл” таблоси эди. Хилтон отелидан кейинги илк учрашувимизда, музейда ҳеч алаҳсимасдан тез-тез юриб расмнинг қаршисига ўтдик: мовий бир диванга ёшгина бир жувон, худди бу расмни илк бора кўрганда эсанкираган менинг ҳавасли моделим каби, пайпоқларини ечиб узанган ва рассом (эри)га ғамгин боқаркан худди одатда севгилим қилганидай бир қўлини бошига ёстиқ қилганди. Бу расмни бизга жозибали кўрсатган нарса, рассомнинг модели билан менинг моделим орасидаги ғаройиб ўхшашлик эди, шунингдек, расм осилган кичик чекка хонанинг илк кезишларимизда ўпишиш учун муносиб эканлиги эди. Катта ёшли ва қизиқувчан қоровуллардан бирининг яқинлашганини ғажир-ғужур овоз чиқарган паркетлардан сезиб, дарҳол ўпишишни бас қилиб, расмга боқиб жиддий-жиддий бир ҳолатда билан гаплаша бошлаганимиз учун расмнинг бутун тафсилотларини билардик. Кейинчалик Халил Пошо ҳақида қомуслардан олганим маълумотлар ҳам кўшиларди гапирган гапларимга.

– Ҳаволар совуганда қизнинг оёқлари совқотаётганини ўйлайман, – дедим мен.

– Бошқа ёмон хабарларим бор, – деди севгилим, расмга ҳар боқишимда Халил Пошонинг моделига жуда кўп жиҳатдан ўхшаркан деган хулосага келганимда. – Онам ҳам бу сафар мени совчилар олдига чиқармоқчи.

– Сен ҳам чиқаверасанми?

– Комедияга ўхшаб кўринади. Харидорим, билмадим, кимларнинг Америкада ўқиган ўғли экан, – дея бой бир оиланинг отини айтди майна қилиб.

– Отанг улардан ўн карра бойроқ.

– Тушунмаяпсанми, улар мени сендан қутқаришмоқчи.

– Совчиларга қаҳва дамлаб чиқасанми?

– Муҳими бу эмас. Уйимизда говға чиқишини истамайман.

– Жаҳонгирга кетайлик, – дедим, – сенинг ҳам ўша “Ётган аёл” каби расмингни солгим келяпти. Сени тўйиб-тўйиб ўпгим келяпти.

Кўнглимга илашган истаklarимни аста-аста билиб олган ва улардан кўрқётган гўзалим сўнги сўровимга жавобан иккимизнинг ҳам хаёлимизда турган асл муаммога қаратишга киришди:

– Отам сенинг рассом бўлиш истагинга ёмон муносабатда, – деди. – Сен майхўр ва камбағал рассом, мен яланғоч модел бўлармишман... Шундай кўрқувлари бор.

Кулимсирашга уринди, аммо сунъий чиқди. Паркетларнинг қаттиқ ғажир-ғужуридан қоровулимиз яқинлашиб келаётганини билиб, ўпишаётган бўлишимизга қарамай, одатдагидай “Ётган аёл”га ўгирилиб мавзуни ўзгартардик. Ҳолбуки, “Отанг қизи билан “юрган” (бу сўз шу маънода туркчада илк бор айни даврларда ишлатила бошланганди) ҳар бир йигитнинг нима ишлар билан шуғулланишини ва қизига қачон уйланажagini билишга мажбур бўляптими?” дегим келарди. (Аммо рақсга тушган ҳар қизга ошиқ бўлган баъзи дўстларим каби мен ҳам хаёлимнинг бир четида унга уйланишни орзу қила бошлагандим.) “Отангга меъмор бўлмоқчилигимни айт!” демоқчи бўлдим. (Аммо бу, ҳам отасига жавоб етказишга уриниш, ҳамда энди шу ҳафта охирида рассом бўлишимни қабул этиш маъносида келарди.) Жаҳонгирга борайлик деган сўровимга ижобий жавоб ололмаётганимга энди бир ҳафталар бўлганди – бу вақт ичида совуққонлик ва мантиқ

билан ҳал қилиш қобилиятини йўқотган каллам бир жанжал чиқариш аزمи билан “Рассом бўлишнинг нимаси ёмон экан?” деб сўрашни истарди. Аммо “Туркиянинг илк Расм ва Ҳайкал Музейининг, Истанбулнинг энг гўзал жойидаги бир кўркем валиаҳд хонасининг бўм-бўшлиги ва деворлардаги ачинарли расмларнинг сафолати бу муаммога етарли бир жавоб эди. Ҳарбий киши бўлган Халил Пошонинг ёшлигида ҳеч бир расмини сотолмасдан, унга моделлик қилган маъюс рафиқаси билан ҳарбий уйларда арзон гаров еб-ичиш-ла кун ўтказганини ҳам яқингинада ўқигандим.

Кейинги учрашувимизда, уни чин дилдан кўнглини очиш учун ҳаракат қилиб Шаҳзода Абдулмажиднинг “Ҳарамда Гёте” ва “Ҳарамда Бетховен” номли жиддий расмларини кулимсасин, дея кўрсатди моделимга. “Жаҳонгирга борамизми?” дея сўрайвердим сўнгра. Ҳолбуки энди бу сўровни сўрамаслик борасида ўз-ўзимга онт ичгандим. У кўлимни тутганда, узоқ бир муддат жим қолдик. “Сени олиб қочсам қандоқ бўларкин?” дедим ёшликда кўрган фильмларни эслаб.

Телефонда гаплашишларимиз ҳам чекланишга келгани учун янада кўп қийинлашган учрашувларимизда, музейда, “Ётган аёл”нинг олдида, гўзал ва ҳузунли моделим кўзларидан ёшлар оқаркан, менга отасининг бир жиҳатдан ўғилларини жуда ёмон саваларкан, иккинчи томондан қизини ҳам “касалвон” деб севиб ардоқлашини, ҳар нарсадан қизганишини ва ундан кўрқинини айтади. Ундан ташқари ўзи ҳам отасини жуда яхши кўрарди. Аммо энди ўзи мени ундан кўпроқ севишини биларди ва қари музей қоровулининг йўлакка чиққанини эшиттирган оёқ товушлари эшигимизга келгунча ўтган етти сонияда шу пайтгача ҳеч ҳис этмаганимиз бир шиддат ва чорасизлик билан ўпишдик. Ўпишаркан, иккимиз ҳам синиши мумкин бўлган бир сопол буюмни ушлаб олган каби бир-биримизнинг юзимизни ушлаб турардик.

Бутун бу асно давомида, муҳташам бир чорчўпнинг ичидан ҳузун билан бизни кузатаётган Халил Пошонинг хотинига айландик кейин. Қоровул эшикда пайдо бўлганда:

– Мени олиб қоч, – деди гўзалим.

– Жуда яхши.

Бундан бир неча йил олдин бувим(отамнинг онаси)дан олиб йиғиб юрган пулларимдан бир банкда ҳисоб очиб қўйган эдим; она-отам ғовғаларининг натижасида бир ҳисса маблағ ҳам унга қўшилган, ундан ташқари Румэли кўчасидаги бир дўконнинг тўртдан бири ва бир мунча ҳисса векселлари ҳам меники эди, аммо улар қаердалигини билмас эдим. Грэхэм Гриннинг эски бир романини икки ҳафтада туркчага ағдарсам, яна полислардан қочмай қўйган Нури ёймачидан олажагим пул билан кўшсам, ҳисобимга кўра, гўзал моделим билан Жаҳонгирда яшаяжагим устахонамга ўхшаш бир хонадоннинг икки ойлик ижараси ҳақига етарди. Уни ҳақиқатан олиб қочган тақдиримда ҳам йиғган маблағим бу кунларда қанчалик дардга эм бўлишини сўраган онам бизнинг хонадонда қолишимизга изн берармиди?

Шуларни, келгусида ўт ўчирувчи бўлишни ўйлаган бир боланинг хаёлларида салгина ҳақиқатга яқинроқ бир савияда ўйлай-ўйлай ўтказган бир ҳафтадан кейин Тақсимдаги учрашадиган жойимизга келмаганда, совуқда уни бир ярим соат кутдим. Оқшом чоғи кимгадир ичимни бўшатмасам ақдан озажагимни ўйлаганим учун кўпдан бери ҳеч изламаганим Роберт коллежидаги лицейдош дўстларимга телефон қилдим. Мени ошиқ, дардли ва чорасиз кўришдан мамнун бўлганлари Бейўғли майхонасида фирт маст бўлганимни кулимсираб қаршиладилар ва ҳали ўн саккизга кирмаган қиз билан отасининг

розилигини олмай уйлансам, ҳатто бир уйда яшасак ҳам турмага тикажакларини хотирлатдилар, сархуш телбаликларим ўрнига унинг учун ўқишни ташлаб, ишлаб пул топа бошласам, қандай қилиб рассом бўлишимни юз-хотир қилмай саволга тутдилар ва “ётган қиз” билан хоҳлаган пайтимда учраша олажагим бир уй-жойнинг калитини ҳам дўстларим қўлимга тутқаздилар.

Мактабнинг қиз болаларга тўла эшигидан узоқ бир гўшада уни икки марта кутгандан кейин бир тушликдан сўнг лицейда севгилимни ўқишдан чиқиши билан олиб қочишга муваффақ бўлдим. Бундан олдин бориб кўриб, бироз “тузукроқ” бир жойга ўхшатишга уринганим “уй-жойга” боришга кўндирдим, у ерга бошқа ҳеч ким келмаганига қасамлар ичиб ишонтирдим. Фақат менга калитни берган яхши юракли коллеждош дўстимнинг эмас, отасининг ҳам ўша йилларнинг тили билан айтганда “гарсоньер” (яширин учрашувлар учун ижарага олинган уй-жой) сифатида қўлланганлигини кейинроқ билганим уй-жой шундай ифлос бошпана эдики, Қора гулим, у ерда расм ишлашнинг ҳам ё ўзимизни яхши ҳис қилиш учун расм чиздириш ҳолатида туриб беришнинг ҳам беҳуда бўлажагини менга дарҳол ҳис эттирди. Бир деворида банк тақвими осиглиқ турган, рафларида икки Johnny Walker виски шишаси орасида Британия Энциклопедиясининг элик икки жилди терилган бу уй-жойнинг катта ётоғида севгилим билан, ҳар сафарида янада ортиб борган бир ҳузун билан олиша-олиша уч карра севишдик. Мени у кутганимдан ҳам кўпроқ севишини, севишаркан титрашларини ва иккида бир кўзёш тўкишларини кўрганда қорнимдаги оғриқ ортар ва менга яқинлашиб келаётган аччиқнинг шиддатини кестирсам-да, ўзимни янада чорасиз ҳис этардим. Чунки ҳар учрашувимизда отасининг феврал таътилида ўзини чанғи учиб келиш баҳонасида Швейцарияга олиб кетиб, у ерда америкаликларнинг болалари юбориладиган олий мактабга ёздирмоқчилигини айтардики, унга инонмасликнинг иложи йўқ эди. У пайтларда баттар дардланмасин дея турк фильмларидаги шерюрак йигитлар каби, “барибир сени олиб қочаман” дер, гўзалимнинг юзидаги бахтли боқишларни кўрганда айтганларимга ўзим ҳам ишонардим.

Феврал ойининг бошида таътил арафаларидаги сўнгги учрашувимизда яқинлашган фалокатни миямиздан чиқариш ва ўзига раҳматлар айтиш учун бизга уйининг калитини берган дўстим билан кўришдик. Бошқа лицейдош дўстларим ҳам аралашган ва севгилимни биринчи марта кўрганлари ўша оқшом, менга, инсонлигимнинг ўзгарувчан томонларига ҳисса қўшган оғайниларни, даврамдагиларни асло бир-бирлари билан таништирмаслик, аралаштирмаслик борасидаги ички аҳдларим нақадар тўғри бўлганини хотирлатди. Қора гулим ила коллежли оғайниларим орасидаги муносабатлар бошланишданоқ ёмон кетди. Аввалига у билан яқинлик яратиш учун менга билдирмасдан оҳистагина у билан ақлсизлик қилишга уринганларида, бошқа бахтли бир пайтида бўлса (масалан, таътил кунлари маҳалласининг соҳилларидан хурсандлик билан денгизга сакраб-сакраб сувдан чиққан кунларида...) доим ҳазилларга қўшилиб турадиган гўзалим шум ниятни пайқаб қолганда, албатта, менинг шаънимни ҳимоя қилди. Онасининг, отасининг ким бўлгани, қаерда яшаганлари каби мол-мулк ва бойлик масаласига қандай қарашини, уларга сиғинмаслигини бир ҳаракати билан кўрсатганда, кечанинг қолган қисмини Бабакдаги бир ресторанда Бўғозга қараб, ичкилик ичиб футбол матчларидан, ҳимоя усулларидан сўзлашидан ташқари

биргина эрмагимиз, қайтиш йўлида Бўғознинг энг тор бир жойида, ошиёнда машинани тўхтатиб, қарши соҳилдаги янги бир меҳмонхонанинг ёнғинини томоша қилиш бўлди.

Қандиллида, бурунга яқин Бўғознинг энг гўзал ёғоч далаҳовлиларидан бирининг ҳам ёнғинини ҳис этганда уни яхшироқ кўра олиш учун машинадан тушдим. Ёнғиндан томоша завқи олган дўстларимнинг кўринишларидан сиқилган гўзалимнинг қўли кўлимда эди. Бир томондан чой ичаркан, иккинчи томондан эса сўнги Усмонли қўноқ уйларида бирининг ёнишини ҳам кузатаётган одамлардан, машиналардан узоқлашмоқ учун Ҳисор бўйлаб пиёда кетдик. Лицейдалигимда дарслардан қочиб, кемада қарши томонга ўтиб у кўчаларда кўп кезганларимни айтиб бердим унга.

Совуқда, кичик бир қабристон ёнида қоронғиликда Бўғоз оқимининг бошни айлантирувчи ваҳмали кучини суяк-суякларимизда ҳис этаркан, гўзал моделим мени қаттиқ севишини пичирлаб айтганда, унинг учун ҳар нарса қилишга тайёрлигимни билдириб, бор кучим билан кучоқладим. Ўпишаркан, орада бир кўзларимни очиб қараганимда, барқутдай танида қарши соҳилдаги ёнғиннинг турунжсимон шуьласини кўрадим.

Қайтиш йўлида машинанинг орқасида қўл ушлашиб индамай ўтирдик. Машинадан тушиб, апартаман эшигига бола одимлари билан шоша-пиша кетиши уни сўнги кўришим бўлди. Сўнг бошқа учрашувга келмади.

Уч ҳафта кейин, ярим йиллик таътил тугаб, ўқишлар бошланганда тушликдан кейинги соатларда, қизлар мактабининг эшиги томонга бориб бироз узоқдан ўқишдан чиқаётган қизларни бир-бир кўздан кечириб, уни кута бошладим. Ўн кундан сўнг кутишларим беҳуда кетишини, ортиқ бормаслик кераклигини ўзимга қанчалик уқтирсам ҳам, оёқларим мени лицей эшигига олиб бораверар, ҳар сафаридида қизлар галаси тарқалиб кетгунча кутардим. Бир куни тўдалар ичидан ўғил укаларининг энг каттаси ва энг сеvimлиси кўринди ва опаси Швейцариядан кўпдан-кўп салом йўллаганини айтиб, бир конвертни узатди менга. Бир кисел сотувчининг дўкони олдида сигара чекарканман, очганим мактубда у янги мактабидан мамнун бўлганини, аммо мени ва Истанбулни қаттиқ соғинганини ёзди.

Мен ҳам унга узундан-узун тўққиз мактуб ёздим, етгисини битирганда конвертга солдим ва бештасини почта орқали жўнатдим. Аммо жавоб ололмадим.

36

ҲОЛИЖ КЕМАСИ

1972 йил февралда меъморлик факултетининг иккинчи босқичида дарсларга қатновим борган сари сийраклаша бошлади. Гўзал моделимдан айрилганимнинг, борган сари ичига чўмганим ёлғизликнинг ва ҳузуннинг қанчалик улуши бор эди бунда? Баъзан Бешиктошдаги уйдан ҳеч чиқмас, кун бўйи китоб ўқирдим. Баъзан қалин бир китобни (“Иблислар”, “Уруш ва тинчлик”, “Будденброклар”) ёнимга олиб, дарсда ҳам ўқишда давом этардим. Қора гулнинг йўқлигидан кейин ҳам “устахонамга” бориб расм ишлаш ҳаяжоним ғалати бир тарзда озайиб борарди. Қоғознинг, планшетнинг устига чизиқ тортар, бўёқни сурарканман, болаликда ҳис этганим ўйин ва ғалаба туйғусини етарлича туймасдим ортиқ. Бахтли бир болалик эрмаги ўлароқ бошлаган расм завқимни, сабабини бутунлай қамраёлмай йўқота бошлаганим, ўрнига эса нима

қилишимни билмаганим учун, кучли бир беҳузурлик тўлқини бутун руҳимни аста-аста енгиб олаётганди. Расм ишламай яшаш, орада бир буни тарк этишга мажбур бўлганим асл дунёни, бошқалар “ҳаёт” атайдиган нарса оҳиста-оҳиста қамоқхонага айлантирарди. Бу туйғу мени боса бошласа – ва кўп сигара чека бошласам – нафас олишим ҳам қийинлашар ва одатий ҳаёт ичида нафас етишмасликдан бўғилаётганимни ҳис этардим. Ўзимга бир ёмонлик қилишими, бундан ҳам хушланмасам дарсдан, ўқишдан қочишими келарди бундай пайтларда ичимдан.

Устахонамга яна бир вақт топиб борар, бодом ҳидли моделимни бор кучим билан унутишга ҳаракат қилар ёки бутунлай тескариси, бор кучим билан эшлашга ҳаракат қилиб расм ишлардим, аммо солган расмларимда етишмовчилик албатта бўларди. Болалигим аллақачон битганди, аммо ҳануз расмдан менга айнан болаларча бахтлилик келишини истаганим учун хатолик қилаётганим балки. Расм соларманман иш ўртасида ўйлаб, бу расм нима бўлишини англр ва ишардан қониқмай ярмида қолдирардим. Бу беқарорликлар менга ҳар янги расмда, болалигимда бўлгани каби, ўзимни бахтли ҳис этишни хоҳласам расмни ортиқ олдиндан ўйлашим кераклигини сездирганди. Расм ҳақидаги бу фикрни қандай комиллаштиришни ҳам билмасдим. Балки бу кунларга қадар расм ишлаб ҳар доим бахтли бўлганим учун, расм туфайли кўпроқ ҳасрат чекишим кераклигини, санъатимни фақат шу ҳасрат билангина комиллаштиришим мумкинлигини англамасдим.

Бутун бу безовталиқлар қалбимни хира қилаётганини кўриш ҳам мени кўрқитарди: “Меъморлик санъати ҳам” йиллар ўтиб, мен учун расм солиш каби бир нарса бўлажанин англагандим. Устига-устак чақмоқ қандлардан ёки тахта кублардан уй ясашдан ташқари, меъморлик билан алоқадор бахтли бир болалик ҳам бўлмаганди. Техника Университетининг кўпчилиги оддий ва муҳандис руҳли домлалари ҳам меъморлик ила боғлиқ артистликка, ижодкорликка оид бирон завқи йўқ эди. Меъморлик дарслари менга чинакам қилишим керак бўлган нарсани, яшашим керак бўлган бошқа бир “ҳақиқий” ҳаётни бой берган вақтимда йўқотганим ерлар бўлиб кўрина бошлади шу тариқа. Бу туйғу мени қамраган чоғларда, синфда айтилаётган гаплар, тезроқ чалинишини истаганим дарс кўнғироғи, домланинг маърузалари, дарс ораларида сигара чекиб гурунглашганлар, ҳар кас назаримда бир замонлар яшаб ўтган ўз илдизларимнинг ҳаёлотига айланар, ўзим ҳам, бу мақсадсиз, янглиш ва бўғувчи дунёдан қандайдир ҳеч чиқолмаётганим учун ўзимни майда одам деб кўрар ва нафас олишга қийналардим. Қайсидир тушларимда бўлгани каби, вақтнинг физиллаб ўтгани, етиб боришим керак бўлган ерга қандайдир боролмаганим бу бўғувчи оламдан чиқмоқ учун дарсларда дафтарларга алланималар ёзар, ёнларига бир нималар чизардим: домлаларнинг расмлари, дарс тинглаётган синфдошларимнинг орқадан олинган қора қалам чизимлари, дарсларда баён қилинган фикрлар ва бўлаётган воқеаларнинг тақлидлари, пародиялари, ҳолатлари ва дастлабки қофияли “манзумалар”... Барча бу ёзув-чизув ишларимга ва меъморлик синфларида ёзиб-чизганим ҳар нарсани мароқ билан кутиб оладиган ва истаганимдай кулимсираб ўқийдиган кичик мухлислар гуруҳи тузиб олганимга қарамай вақтнинг физиллаб оқиши ва ҳаётимнинг бундан буён бекор ўтаётгани туйғуси баъзан шу қадар ғалаён кўтарардики, бутун бу кунни ўтказиш учун келганим Тошқинлоқдаги Меъморлик Факултети биносидан ичкари кирганимга бир соат бўлар-бўлмас жонимни қутқаришни истагандай югуриб (ва йўл тошлари орасидаги

чизикларни босган-босмаганимни ҳеч фарқламай) ўзимни ташқарига отар, Истанбул кўчаларида бошим оғган томонларга кетардим.

Тақсим ила Тепабоши орасидаги орқа кўчаларни, бир замонлар онам билан Галатасаройдан дўлмуш, маршрутли такси, шунингдек, бир рейсда юривчи катерга миниб уйга қайтаркан ўтган йўлларимиз ва олти ёшлик пайтим менга узоқ эртак диёрлари бўлиб кўринган, Перанинг ўн тўққизинчи аср сўнгида армани усталар томонидан қурилган маҳаллаларини бузилмасдан олдин ўша кўнларда кездим. Баъзан Меъморлик Факултетидан Тақсимга чиқар, дуч келган бир автобусга минар ва кўнглим тилаганидай оёғим тортган томонларга кетардим: Қосимпошонинг тор ва йўқсил кўчаларини, Болотнинг илк боришларимда менга қўлбола театр декорациясидай кўринган эски уйлари, янги кўчиб келганлар ва йўқсиллик билан ғалати бир каштага айланган эски рум ва яхудий маҳаллаларини, Ускударнинг то 1980 йилгача ёғоч уйлар билан қайнаб-тошган сўнг даража мусулмон ва ёруғ орқа кўчаларини, Кўжамустафопошонинг тезда бетон кўрғонлар билан кўринишни ўзгартирган ва менга ёмон ниятли кўринган эски ва кўрқинч кўчаларини, Фотиҳ Жомеъсининг менга ҳар доим жуда бошқача кўринган ҳайратбахш ҳовлисини, Балиқли ва атрофини, Куртулуш ва Фариқўйнинг йўқсуллигин эскиган ва инсонга бу ўрта синфларнинг давлат талаби билан дин, ирқ ва тилни ўзгартира-ўзгартира мингларча (аслида эллик йилдир) ҳар доим бу ерда яшаганини уқтирган ва ёнбағир пастлаганги сари (худди Жаҳонгир, Тарлабоши ёки Нишонтошида бўлгани каби) яна йўқсиллашган маҳаллаларини ҳеч қандай мақсадсиз шунчаки кезиб чиқдим. Фақат мактабдан, дарслардан ва аста-аста ҳис этганим каби, ҳамма қатори бир иш-масо-кабинет эгаси бўлишдан қочмоқ учун илк дафъа борганим маҳаллалар, ичимдаги ёмонлик, ғазаб, ҳузун туйғуларининг ранги билан миямга ҳеч ўчмас бўлиб қазилиб ўрнашди. У ерларда бир нарсалар излаб, ўз мақсадсизлигимдан ва дайдилигимдан ичим ёришиб ва девор-девор, кўча-кўча ўрганганим бу шаҳар билан бир кун бир нарсалар қилажагимни ҳам ақлимнинг бир гўшаси билан сезиб қилганим бу кезишлар менда шунақанги бир ҳиссий излар қолдирдики, кейинроқ яна кўп марта шунчаки оддий сабаблар билан ва оддий туйғулар билан бир иш ёки бир чорлов сабаби билан бу кўчаларга борган пайтларимда бу ерлар менда ҳазин хотираларни жўштиривчи ўзгача гўшалар бўлгани борасида олдинига бир хулосага келолмаган, фақат хароба ҳолидаги ёки бир маҳалла сув кранини ёки ўтган йилларда янада эскиган бир Византия калисосининг (Пантократор, Кичик Айя-София) йиқик деворини ёки бир қияликнинг тепасидан, бир жомая девори билан а-б-а-б эшикли хунук бир апартаментнинг орасидан кўзга ташланувчи Ҳолиж¹ манзарасини кўриб эсимга тушганда, бу ерларга биринчи келган пайтимдаги дардли, мотамсаро ҳолимни ва айни шу ердан, айни нуқтадан боққаним манзаранинг энди менга нақадар ўзгача кўринганини англадим. Манзарани янглиш ёдга олиш эмасди бу, фақатгина айни манзарага бутунлай бошқача туйғу билан боқиш эди. Шаҳарнинг манзараларига боқмоқ, кўчаларда юриб, кема билан кезиниб, Истанбул берган туйғуларни сувратлар билан бирлаштирмакдир, аммо бу, кезинишда шаҳарнинг манзараларини фақат томоша этмак эмас, айни чоғда ичида бўлганимиз руҳ ҳолини шаҳарнинг сизга инъом этгани сувратлар била бирлаштира билмакдир. Буни ҳунар билан ва чин юракдан адо этиш, инсоннинг ҳофизасида шаҳарнинг кўринишларини энг теран ва самимий туйғулар билан, алам

¹ Ҳ о л и ж — кўрфаз маъносини билдиради, бу ерда Бўғоз соҳилидаги кўрфазлик жойнинг номи.

билан, ҳасрат билан, ҳазинлик билан ва ўрни-ўрнида бахтлилик, яшаш қувончи ва некбинлик билан бирлаштирмақдир.

Бир шаҳарга бундай қарашни ўрганган бўлсак ва энг ҳақиқий ва энг теран туғуларимиз билан манзараларни етарлича бирлаштириш фурсати имкон қадар узун давом этган бўлса ва бир сидра айни шаҳарда яшаган бўлсак, сўнгра бир сидра худди баъзи мумтоз қўшиқларнинг бизга баъзи ишқларни, севгилиларни, умид синиқликларини ҳануз эслатгани каби – шаҳримизнинг кўчалари, кўринишлари, манзаралари – бизга бир-бир баъзи туйғуларни, руҳ ҳолларини эслатувчи нарсаларга айланади. Эҳтимол, жуда кўп маҳалласини, орқа кўчасини ёки фақат тепадан кўринган жуда бўлакча бир манзарасини бодом ҳидли севгилимни йўқотганим ва мактабдан қочганим кунларда илк бор кўрганим учун менга шу қадар ҳазин бир жойдай кўринар.

Энди ортидан чоппи расмини ишлайдиган моделим ҳам йўқлигини англаб етганим дастлабки кунларда, тузуккина кўпайган бу мактабдан қочишларим ва дайдиб кезишларимнинг бирида кейинроқ тушларимни кўп қатори ва сийқа хаёллар (тўлиной соат милларининг майдони, яъни циферблатига айланади) эгаллайдиган пайтда ҳолимга яраша баъзи нарсаларни ҳис этдим. 1972 йилнинг март ойида бир тушлик узра Тақсимдан минганим дўлмушдан (худди Қора гул иккимиз одатланганимиздай) у замонлардаги расмга кўра, истаганим жойда, Галата кўпригининг устида тушиб қолдим. Бўғиқ, қоронғи, гримлангандай сиёҳранг бир кўк бор эди юқорида. Қор тинадиганга ўхшамасди ва кўприкнинг тошйўллари бўм-бўш эди. Кўприкнинг Ҳолиж томонида ёғоч зинапояларни кўрдим, пастга тушдим.

Бу ерда энди кўзғалаётган бир шаҳар атрофи кемасини кўрдим. Дарғаси, машинисти, арқон тортувчиси, ҳаммаси кичик кема занжирга боғланган жойда тўпланган, бир денгиз моторининг қисмлари каби кемага минган ва бир-бир минаётган йўловчиларни гўё кутиб олар, ўз ораларида сигара чекиб, чой ичиб суҳбатлашар эдилар. Мен ҳам ичкари кирарканман, муҳитни инобатга олиб, уларга салом бердим ва бу ерда, кеманинг ичида, силжиш соатини кутаётган ранги ўчган палтоли, дўпшили, қўллари саватли, рўмолли бу ҳорғин инсонлар билан кўпдан таниш, улар билан бирга ҳар кун кемада Ҳолижда йўлга чиқиб ишга бориб-келиб юрган одамлардай ҳис этдим ўзимни. Кема овозсиз силжиганда бу беназир жамоатчилик туйғуси, шаҳарнинг қалбига оид бўлиш ҳисси шундай куч билан мени қамрадики, оқибатда бошқа нарсани ҳам ҳис этдим: юқорида, энди троллейбусларнинг шохларини ва банк рекламаларини кўрганим кўприкнинг устида, шаҳарнинг бош йўлларида, 1972 йилнинг март ойида бир тушлик узра яшаб турган, бизлар қуйида, жуда ҳам эски, жуда ҳам кенг ва оғир бир замон ичидайди. Кўприкнинг бир учратиб кўрганим Ҳолиж бандаргоҳига етаклаб борувчи зинапоясидан тушаркан бамисоли ўттиз йил орқага, Истанбулнинг дунёдан янада узук, янада йўқсил ва янада ҳузунли бўлган кунларига – ортга кетгандим.

Кичик кеманинг биринчи қаватидаги орқа салонининг титраган деразаларидан Ҳолижнинг бандаргоҳлари, эски Истанбулнинг ёғоч дала-ҳовлилар билан қопланган тепалари, сарв дарахтлари соясидаги қабристонлар аста-аста оқа бошлади: сон-саноқсиз фабрикачалар, устахоналар, мўрилар, тамаки омборлари, хароба ҳолидаги рум калисолари, сув ёқасидаги кулба ва тор кўчалар билан энг кўркем Усмонли жомеълари, қияликлар, қоронғи тепалар, денгизчилик аслаҳоналари, йўсин босган кема қолдиқлари, йўқсул маҳаллалар... Зайракдаги Пантократор калисоси, Жиболидаги катта тамаки

омборлари, то орқадаги Фотиҳ Жомеъсининг сояси ҳам кеманинг терли ва титроқ деразалари туфайли титилиб эскиб кетган филмларда кўрганим Истанбул манзаралари каби, кун ўртасида менга худди кечанинг ичида бўлиб кўринарди.

Бандаргоҳлардан бирига яқинлашганда, кеманинг мотори онамнинг тикув машинасининг овозини эслатувчи гур-гури тинар, деразалар ҳам титрамай қўйгани учун Холижнинг тургун сувлари, Фонар бандаргоҳининг ёнидаги товуклар ва хўрозлар билан кемага минган қўли саватли холалар, орқадаги эски рум маҳалласининг тор кўчалари, устахоналар, омборлар, эски машина балонлари, шаҳарда ҳануз кезиб юрган от аравалар, юз йиллик почта откриткалари каби кескин ва очиқ чизгилари билан ва қора-оқ кўзга ташланарди. Кема такрор ҳаракат қилиб Холижнинг қабристонлар билан қопланган қарши ёқасига қараб йўл оларкан, деразалар янгитдан титрай бошлар, кеманинг мўрисида бўралаган куюқ қора тутуннинг таъсирида манзара янада хузунли ва расмдай кўринарди. Баъзан кўк қоп-қоронғи бўлиб кетар, худди бир бурчаги ўт тушган филм каби совуқ бир қор ёрулигини намоён этарди.

Буюк тарихининг ёнида яшаётган йўқсуликни, ташқи таъсирларга шу қадар очиқ бўлишига қарама-қарши ўлароқ ўзидан бошқасини билмайдиган маҳалла ва жамоат ҳаётини сирли равишда давом эттираётганлиги, ташқаридан юз ўгирган ёдгорий ва табиий гўзаллигининг орқасида кундалик ҳаётининг синиқ-тўкик, узилган муносабатлардан қурилганлигимизки Истанбулнинг сири? Аммо бир шаҳарнинг асосий хусусиятлари, руҳи ёки ўзига алоқадор ҳар сўз ўз ҳаётимиз ҳақида, янада кўпроқ ўз руҳий аҳволимиз ҳақида билвосита ўлароқ гапиришга айланади. Шаҳарнинг бизнинг ўзимиздан бошқа бир маркази йўқ.

1972 йилнинг мартада мактабдан қочиб, эски Холиж кемасида Айюбга борарканман, ўзимни истанбулликлар билан бу қадар мустаҳкам бир шаклда бир жон-бир тан бўлиб кетганимнинг маъноси нима эди? Қалбимни синдирган ишқ ҳикоясининг ва бутун ҳаётимни бераман деб ҳисоблаганим рассомлик завқининг қўлимдан қочишининг, шаҳар ҳузни ёнида аҳамиятсиз эканлигига ўзимни инонтиришни истагандирман балки. Ўзимдан кўпроқ мағлублик, эзилганлик ва қайғули бўлган Истанбулга қараб ўз аламларимни унутмоқчи бўлганман дейиш ҳам мумкин. Аммо мелодраматик турк филмларининг, аввалбошдан хузун-ла яраланган, шу боисдан ҳам “ишқда ва ҳаётда” йўқотишга мўлжалланган қаҳрамонлари каби шаҳарнинг ҳузнини ўз ҳузнимга баҳона ҳам этмасдим. Чунки ўзгача вазиятим туфайли ўз аламимни бошқа кимса билан бўлишишни истамасдим. Ўзгача вазиятим: оилам ва яқин даврам шоир-рассом бўлишимни жиддий қабул қилмасди ҳеч. Шаҳарнинг шоир-рассомлари эса шаҳарни кўрмас даражада Фарбга кўз тиккандилар. Галата кўприги устидаги троллейбусли, банк рекламали модерн даврга оид бўлиш учун ўлиб-тирилишарди. Мен эса шаҳарни кўриш баҳоси ҳазинлик эканини англаган, аммо бу ҳазинликка ўрганган эмасдим, балки ичимдаги бахтли ўйинқароқ бола туфайли Истанбулда ҳазинликка энг узоқ одам мен эдим, бу туйғуга кўникишни истамас, борлигимни ичимда ҳис этганда уни қабул этолмас, безовталаниб уни ўзимдан нари итарар, Истанбулнинг фақатгина “гўзаллигига” сифинишни истардим. Бир шаҳарнинг гўзаллиги, тарихининг бойлиги ёки асрори бизнинг руҳий аламларимизга нега дори бўлмасин? Балки яшаётган шаҳримизни, худди оиламиз каби, севмасликнинг иложи бўлмагани учун севармиз! Аммо унинг нимасини, нима учун севагагимизни кашф қилишимиз керак бўлади.

Хосқўйга яқинлашган Ҳолиж кемасининг ичида бутун ақл лойқалиги ва ҳуснимга қарамай, менга дарсларда ўргатилганлардан кўпроқ теран бир маълумот ва тасалли инъом этгани учун ҳам Истанбулга шу қадар боғлиқ эканлигимни ҳис этардим. Кеманинг титраган деразаларидан хароба ҳолидаги эски ёғоч уйлар, давлатнинг ҳеч битмаган хатти-ҳаракатлари натижасида бўшаб қолган Фонарнинг ярми тарк этилган рум маҳаллалари ва хароба ҳолидаги бинолари билан бирга энди қора булутлар ичида янада сирли турган Тўпқопи саройи, Сулаймония ва Истанбулнинг тепалари, жомеълар ва калисолар-ла вужудга келтирилган кўлкаси кўринарди. Тарих ила йиқ-йиқларнинг, йиқ-йиқлар ила ҳаётнинг, ҳаёт ила тарихнинг бу ўзига хос бир-бирига сингиши шаҳарнинг ёғоч ва тошлардан бино этилган эски кўринишининг қолдиқлари, узоқ маҳаллаларга бориш завқи менга битаётганидан андишаланганим расм завқининг ўрнини тутадиган қандайдир тайёр бир “иккинчи дунё” бўлиб туюларди. Бу тўсатдан келган, шеърий лойқалик, ҳаяжон ичида бўлишни истардим! Болалигимда бувмининг уйида, дарслардан зерикканда бу иккинчи дунёга, ҳаёл дунёсига қочганим каби, ҳозир ҳам меъморлик дарсларидан зерикканда Истанбулнинг ич-ичларига шўнғиб кетардим. Истанбулда яшашнинг баҳоси бўлган ҳазинликка, бу қочиб бўлмас қайғуга бир он олдин боғланиб роҳатланмоқчи бўлганимни ҳам айта оламан.

Бу сайрларда борганим жойларда ҳар доим бир нарсалар ер, ҳозирги нормал дунёга, яъни уйга, қўлимда ҳар доим ул-бул билан қайтардим: чириллатиб айлантирилганда тикка-тик турадиган, қирралари илонизи бир телефон жетони; оғайниларимга қулимсираб кўрсатажагим “ҳам оёқ кийимни тортиб турадиган, ҳам газ сувли шишанинг қопқоғини очадиган”, минг йиллик бир девордан чатнаб тушган бир гишт парчасининг қирралари, у замонлар Истанбулнинг барча эскичиларида мўл бўладиган чоризм банкнотлари, ўттиз йил олдин синган бир ширкатнинг тамғаси, маҳалла сотувчисининг тарози тошлари, сайрларимнинг сўнгида кўпинча оёқларим ўзидан ўзи мени юзма-юз келтирган саҳҳофлардан олинган арзон ва эски китоблар... Шаҳарнинг ҳар қандай одамга учрайдиган, бу нарсаларга бой томонини, фақатгина ундан нарсалар, тошлар, чипталар, китоблар сақлаган ҳолда эмас, унинг билан боғлиқ китобга, журналга, қоғозга қўчган ҳар турли маълумотни, дастурни, қонун-қоида жадвалларини қизиқиб ва “аҳамиятли” билиб тўплаган ҳолда ҳис этардим. Бу тўплаганим нарсаларни абадий сақламаяжагимни, улар билан бироз ўйнаб, алаҳсиб унутажагимни ҳам ақлимнинг бир учида билардим. Шу боисдан ҳам мен ҳеч вақт, ишни охиригача етказган масъулиятли тўпловчилар ёки Кўчуга ўхшаш маълумот йиғувчилар каби бўлолмаслигимни ҳам ҳис этардим. Аммо илк бор йиғувчиликка ишқим тушган паллада бу маълумотларнинг бир кунмас-бир кун катта лойиҳанинг — катта тарихий бир расмнинг ё бир туркум расмларнинг ёки ўша пайтда ўқиб юрганим Толстой, Достоевский, Маннларники бир роман ёки нималигини ўзим ҳам билмаган буюк бир нарсанинг — парчаси бўлажagini ҳам сўйлардим ўзимга. Истанбулнинг ҳар турли ғалати ва эски нарсаларини, империал буюклик ва тарихнинг тўқнашувлардан таркиб топган тўқимасининг шеърийлигини муқаррар бир ҳузун билан бирликда ҳис этганим замонларда, бу тўқиманинг кўпдан-кўп ўзига хос сирларининг ва шаҳар поэзиясининг фақатгина, фақатгина менга кўринишини ҳам ҳисобда тутардим: ҳузунни, ҳам ўз бахтли ва айричаликли ҳаётимга бегона бир нарса, ҳамда шаҳардан менга юқиши муқаррар бўлган бир туйғу ва қайғу каби ўзлаштириб Ҳолиж

кемасининг деразаларидан кўрганларимни, бир кимса мен каби кўрмаган, дердим гурур билан ўз-ўзимга!

Бу поэтик нуқтаи назарга эга бўлган пайтимда шаҳар ила алоқадор ҳар нарсаи ёки ҳар маълумоти, чиндан ҳам ёзилаётган бир шеърнинг, бир расмнинг, бир санъат асарининг ёки музейнинг жуда ажойиб бир залида зўр асар қаршисидан чиққандай ҳаяжон билан қаршилардим. Бундан ташқари бу ҳиссиёт билан тўқнаш келганим ҳар нарса, ҳар маълумот бир санъат асари бўларди. Бу ҳаяжон билан бир бошқа соҳанинг маълумотидан, деразаларни титратган кемадан сўз юритай.

Оти “Кўжатош” эди. Эгиз укаси “Сариер” билан бирга 1937 йилда Ҳолижда, Хосқўй денгиз арсеналида ясалган, иншо этилганди. Бу икки кемага Хидив Аббос Ҳилми пошонинг “Неъматуллоҳ” номли сайр кемасидан чиқарилган 1913 йил маҳсулоти бўлмиш икки мотор ўрнатилганди. Кема деразаларининг бу қадар қаттиқ зириллаши, моторнинг кемага яхши мос келмагани ва яхши ўтиришмаганидан бўлсамикин? Бундай тафсилотларни севганим учун ўзимни истанбуллик ҳис этар, бу туйғу ҳазинлигимни, ҳаёт қаршисидаги кўрқувларимни янада чуқурлаштирар ва ҳақиқийроқ қиларди. Кичик “Кўжатош” кемаси мени Айюбда қолдиргандан ўн икки йил кейин, 1984 йилда меҳнат нафақасига чиқиб кетди.

Мақсадсиз сайрларимнинг, “ғойиб бўлишларимнинг” сўнгида ўзим билан ола келганим бир ашё, бир қанча эски китоб, бир ташрифнома, эски бир откритка ёки эски ва ноёб бир ашё каби ўралганим шаҳар ила алоқадор бир маълумот манбаи, қилган сайримнинг “ҳақ” эканлигининг бир далили бўлиб кўринарди менга; шаҳар билан боғлиқ тушларим, орзуларимнинг бу митти ашёлар ва янада кичик маълумотлар воситачилиги билан ҳақиқатга айланажagini ўйлардим. Худди Goleridge`нинг, тушида кўрган гулини уйғонганда кўлида топган қаҳрамони каби, бу нарсалар ва китоблар менга Истанбулнинг, болалигимда ичида айланганим бахтлилик берувчи иккинчи дунёси каби менинг бир хаёлим эмас, бу хаёлга яқин бир ҳақиқат эканлигини ҳам ҳис эттирарди.

“Кўжатош” кемасининг мени дардим билан қолдиргани Айюб, Ҳолижнинг охиридаги бу кичик ва мукамал кўй (Айюб) менга чин борлиқ эмас, ҳар доим хаёл бўлиб кўринади. Ўз менлиги билан ўралашган “Шарқлик”, асрорли, диндор, рассомона, мистик бир хаёл ўлароқ Айюб шу қадар мукамалдирки, менга бошқасининг Истанбулга яқинлаштирган нарсалари Шарқ хаёлидай, Истанбулда яшаган бир турли Турк-Шарқ-Мусулмон Диснейландидай кўринади. Шаҳар чегараси деворларининг ташқарисида бўлиши, шу боисдан Византия таъсирини ва Истанбул ташиб бораётган устма-уст интизомсизликни ташимаганимикин бунинг сабаби? Ёки гўзал қабристонларининг, дарахтларининг, уйларининг айқаш-уйқашлигими? Баланд-баланд тепалар туфайли бу ерда шомнинг эрта тушишими? Ёки бу ерда ҳар нарса, меъморий ўлчовлар ҳам диний ва мистик тавозу билан кичик кўрсатилишими Айюбни Истанбулнинг буюклигидан, кучли ва энергетик таъминоти ҳар хиллигидан – кирга, зангга, тутунга, синиқ, ёриқ, чиқит ва йиқит-йиқитга ва ифлосликка олиб борувчи кучидан – узоқ тутганимикин? Шаҳарга “романтик” Шарқ орзулари билан келган, ҳар касни қониқтирадиган жиҳатини Айюб, Истанбулнинг тинмай ғарблашган ёки Ғарб материални олиб ўзиники қилган ва ўзини янгилаган марказидан, бошқарув идораларидан, давлат ташкилоти ва

биноларидан узоқ бўлишидан олгандир. Пьер Лотининг бу ҳайратланарли Шарқ орзуси, мукамаллиги туфайли ҳам менга йўлдан урувчи бўлиб кўринади ҳар доим. Шу сабабли Айюбга бориш, ўша кун Ҳолижнинг харобалар ва тарих билан биргаликда яратган манзарасида бахтиёрлик билан ҳис этганим ҳузуннинг охири бўлди. Истанбулнинг харобалари, ҳузни ва бир замонлар соҳиб бўлгани нарсаларни йўқотгани учун севганимни секин-секин эсга олардим. Бошқа ашёлар олиш, мени бахтли қилган харобаларни кўриш учун у ердан узоқлашдим ва бошқа жойларга кетдим.

37

ОНАМ БИЛАН СУҲБАТ: САБР, ЭҲТИЁТ, САНЪАТ

Узоқ йиллар кечкурунлари онам меҳмонхонада бир ўзи ўтириб отамни кутди. Отам қарта қиморхонасига, кейинроқ бошқа ерларга кетар, ярим кечаси, кўпинча онам уни кутишдан зерикиб, ухлагандан кейин уйга келарди. Онам билан мен, бирга кечки овқатдан кейин (жуда бандман, ҳозир боролмасам керак, сизлар еяверинглар, дея телефон қилган бўларди отам) онам масога ёзган оч-сарик бир дастурхон устида қарталар билан фол кўрарди. Элик иккиталик икки даста ўйин қартасини такрор-такрор очиб, ҳам рақам ва қиймат ҳамда бир гал қизил ва бир гал қора ранглиларини бир қаторга қўйиш билан машғул бўлган ўйинининг мантиғида, аслида фолда бўлгани каби ўз келажагини билмақдан ёки ўйин қарталари билдирган ишоратларни ўқиб ҳаёти бундан кейин қандай бўлажаги ҳақида бир ҳикоя ўйлаб топиш завқидан кўра, ўйинчи сабрини синаш деган бир жаҳат бор эди. Шу боисдан пасянс (*patience* – сабр) дейилган ўйиннинг ўртасида, баъзан мен хонамдан меҳмонхонага кириб келиб фоли қандай натижа берганини сўраганимда, онам ҳар гал бир хил жавоб берарди:

– Фолдан бир нарса кутмайман, жоним, вақт ўтказиш учун очаман. Соат неча бўпти? Яна бир марта очай, кейин ухлайман.

Буни айтarkan, Туркияда эндигина ишлай бошлаган қора-оқ телевизордаги эски бир филмга ёки эски рамазонлар ҳақидаги бир баҳсга (давлат нуқтаи назарини билдирадиган биттагина канал бор эди зотан) узоқдан, ўтирган жойидан шунчаки бир қараб ўтирар, “Мен кўрмайман, ўчир хоҳласанг”, дерди.

Аммо бу сафар, экранда акс этаётган болалигимнинг қора-оқ кўчаларини ёки футбол ўйинини бирмунча вақт мен томоша қилардим. Телеэкрандаги тасвирлар ила алахсийман десам жуда бошим говлаб кетар, аччиқланиб ва беқарорлик билан эшигини ёпиб олиб доим ичида бир ўзим ўтирадиган хонамдан озгина ташқарига чиқардим ва ўша кунларда оқшомлари онам билан ҳар доимгидай бироз суҳбатлашиш, бироз тортишиш учун қилардим бунни.

Тортишувларнинг баъзилари одамни эзиб юборадиган говғаларга ҳам айланиб кетарди. Кейинроқ бу говғалардан пушаймон бўлар, хонамга қайтиб, эшикни ёпиб тонггача китоб ўқирдим. Баъзан эса онам билан говғалашгандан кейин совуқ Истанбул кўчасига чиқар, Тақсим тарафларда, Бейўғлида қўлимдаги сигарани тутата-тутата ёлғиз бемақсаддан-бемақсад юрар, ёмон, қоронғи орқа кўчаларда яхшигина совқотгунча айланар, бутун шаҳар ва онам ухлагандан кейингина уйга қайтардим. Ундан кейинги йигирма йил қилажагим нарсани, кечалари тонгга яқин тўртда ухлаб, пешинга яқин соат ўн иккида уйғонишни аста-аста одат қилаётгандим.

У кунларда онам ила суҳбатларимиз ва тортишувларимиз, гапга алоқаси бўлса-бўлмаса бир мавзуга келаверарди: 1972 йилнинг қишида Меъморлик факултетининг иккинчи йили ўртасида, бирдан дарсларга қатнамай қўйгандим. Рўйхатдан ўчирилмаслигим, ўқишдан ҳайдалмаслигим учун энг керакли бир қанча дарсга бориш у ёқда турсин, Тошқишлоқдаги Меъморлик факултетига ҳеч учрамасдим.

Баъзан жасоратсизлик билан “келгусида меъморлик қилмасам ҳам, бир университетдан дипломим бўлади” деб ўйлар, бу фикр оғайниларим ва отам томонидан ҳам тез-тез такрорланар ва буларнинг бари менга таъсир қилгани учун, аҳволим ҳечқурса онамнинг назарида номаълум ҳолга келар эди. Ваҳолонки, мен ортиқ меъмор бўлмаяжогимни ич-ичимдан жуда яхши билардим. Бундан ҳам ёмони, расм ишлаш завқимнинг, ичимда ҳамон алам берувчи бир бўшлиқ қолдириб ўлганини ҳам кўриб турардим. Иккинчи дунёга қочиш гоёси туфайли тонгларга қадар китоблар, романлар ўқиб, кечалари Тақсим-Бейўғли кўчаларида, Бешиктошда юриб ҳам қутулолмаслигимни билганим учун беқарорлигим гоҳо-гоҳо бир саросимага айланар, шунда бирданига масодан сакраб туриб, ниятимни онамга қабул қилдиришга ҳаракат қилардим. Нега бундай қилаётганим ва яна буни онамга қабул эттиришга уринганим нарсанинг нималигини ҳам тўла билмаганим учун суҳбатларимиз бир турли кўрлар курашига айланарди.

— Ёшлигимда мен ҳам сендақа эдим,— дерди онам, кейинроқ англашимча, эҳтимолки мени йўлга солиш учун. — Сенга ўхшаб ҳаётдан қочардим. Холаларинг университетда, интеллектуаллар орасида ёки балларда, партияларда кўнгил очишаркан, мен сенга ўхшаб уйда қолар, телбаларга ўхшаб бобонгнинг эски “*Illustration*” журналларига қараб ўтирардим, — дерди-да, сигаретидан бир ютум торгар, айтганлари менда қандай из қолдирганини кўрмоқчи бўларди. “Уятчан эдим, ҳаётдан кўрқардим.”

У буларни айтгаркан, миям “сенга ўхшаб” ифодасидан қутилолмас, борган сари ичимда жаҳлим катталашаркан, ўзимни тутишга уриниб, онамнинг буларни “менинг яхшилигим учун” ёки шундай ҳисоблагани бир нарса учун айтганини ўзимга такрорлардим. Аммо онамнинг сўзларининг орқасида у ҳам дахлдор бўлгани учун қалбимни синдирган, эҳтимолки, шу ваядан тортишиб уришмоқчи бўлганим теранроқ бир назар бор эди. Қарашларимни телетасвирлар намоён этган Бўғозда бир баландлаб, бир пастлаб оғир-оғир бораётган шаҳар ҳадлари кемаларининг прожектор шуълаларига айлантирганча, мени аччиқлантирган бу мавзу тўғрисида ўйлар эдим.

Онам очиқ айтмаган нуқтаи назарни Истанбулнинг танбал бойлари ва улар каби ўйлайдиган газета бўлимларининг ёзувчилари ёмонлиги тутган ва густоҳлик онларида: “Бу ер (Истанбул)да зотан ҳеч қандай яхши нарса бўлмайди!” деган сўзларни тез-тез тилга олардилар.

Бутун шаҳарнинг иродасини синдирган ҳузун ила боғланган эди бу умидсизлик. Аммо ҳузуннинг орқасида бир йўқотиш ва йўқсиллик бўлганига кўра, бўш вақти етарли Истанбул бойлари нега бундай қарашни бунчалик кўп такрорлардилар? Бойликлари тасодифий бўлгани учундир балки. Бу тасодифни яширмоқ учун тақлид қилмоқчи бўлганлари Фарб тамаддунининг порлоқ маҳсулларига ўхшаган нарсалар яратолмаганлари ва бутун бу муваффақиятсизликни яратувчиси ва бир бўлаги бўлганлари умидсизлик ва ҳузунли бир маданиятни йиқмоқ учундир балки.

Бу бузгунчи ва эҳтиёткор ўрта синф тилидан бутун ҳаёти бўйича жуда оз нарса олган онамнинг умидсизлигида яна ҳақли бўлган бир жиҳат бор эди. Отам уйлангандан кейин, акам билан мен туғилишимиз биланоқ унинг қалбини аёвсизлик билан синдира бошлаганди. Унга турмушга чиқарқан ҳаёлининг бир четидан ҳам ўтмаган отамнинг йўқликлари ва оиланинг йўқсуллашуви онамни ҳаёт қаршисида узлуксиз бир ҳимояланиш ҳолатига туширганлигини ҳар доим ҳис этдим. Болалик йилларимизда, онам, акам, мен Чорсу бозорида, Бейўғлида бирга юрарканмиз, киноларга, паркларга бораркан, онамга эркакларнинг қарашларини сезганимда юзида акс этган ифодада, оилани ва ўзини ташқаридан ҳимоя қилувчи бир эҳтиёт ва диққатни дарҳол сезардим. Ёки акам билан мен кўчаларда тортишиб-туртиша бошлаганимизда, онамда бир газаб ва бешишлик билан бирга бир эҳтиёткорлик эҳтиёжини ҳам кўрардим.

Онамнинг тез-тез сезганим бу табиий эҳтиёткорлик туйғуси “тўғри бўлинг, қаторда бўлинг, ҳамма каби бўлинг,” деган сўзларидан билинарди бизга. “Диққатни тортманг ҳеч.” Тавозели бўлишни, қаноатни олдинга сурган ва бутун маданиятга тамғасини урган тасаввуф тарбиясидан, анъанавий ахлоқдан ҳам кўп нарсаларни ўзлаштирган бу назар инсоннинг миясини бир нарсаларга боғлаб ўқишни ташлашни, дарсларга қатнамасликни англай оладиган даражада эмасди. Ўзимни ҳурмат қилишим керак, ахлоқий ва фикрий ютуқларимни жуда жиддийга олмаслигим керак, ҳиссиётга бериладиган бўлсам, меҳнатқаш, тўғри ва яхши бўлишим керак, ҳаммага ўхшаш учун ҳиссиётли бўлишим мумкин. Расм, санъат, яратувчилик — фалон-пистон каби нарсаларни жуда жиддийга олиш овруполикларга хос нарса, каби гапларни айтарди онам ҳар доим. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида Истанбулда яшаган бизлар, бойлигини йўқотган, йўқсилликка дучор бўлган, кучдан қолган, иродаси ва истаги заифлашган бир маданиятнинг инсонлари эдик. “Бу ерда зотан ҳеч қандай яхши нарса бўлмаяжagini” аввалбошдан ақлимдан ҳеч чиқармаслигим, кейин ҳасратга ботиб юрмаслигим керак.

Бошқа пайтлар айни мавзуни теранлаштирмақ учун онам, менинг отимни Усмонли подшоҳлар отлари ичидан ўзи танлаб менга қўйганини, чунки подшоҳлар қаторида энг кўп Султон Ўрхонни севганини айтарди. Бунинг сабаби Султон Ўрхоннинг асло буюк ишлар кетидан югурмаганлиги, кўзга ташланмасликка интилганлиги, одатий ҳаётида ҳеч нарсани ошириб юбормаганлиги ва тарих китобларининг иккинчи Усмонли подшоҳида ҳурмат билан, аммо у ҳақда ортиқча тўхталмай сўз юритишлари эди. Онам кулимсираб баён этган бу танловининг маъноси ва аҳамиятини тўла-тўқис англашимни истарди ҳар доим. Шунинг учун отамнинг қайтишини кутган у оқшомларда хонамдан чиқиб ҳар гал онам билан тортишишни бошлаганимда Истанбул менга синиқ-тўқилган, ҳузунли ва камтарона ҳаёт тақдим этганини, шунингдек, онам мен учун тўқиб чиқарган навбатдаги ҳаёт ҳикоясига қаршилик кўрсатганини ҳам билардим. Баъзан ўз-ўзимдан: “Мен олдида бориб нега у билан тортишаман?” деб сўрардим ва бу сўроққа бирон қониқарли ва ҳақиқий жавоб топмагунча руҳимда маъноси менга ноаён аралаш-қуралаш жараёнлар яширинганини ҳис қилган бўлардим.

— Аввал мен ҳам ўқишдан қочардим,— деди онам, қарталарини тез-тез ёркан.— Касалман, қорним оғрияпти, иссиғим бор, фалон-пистон, дер эдинг. Жаҳонгирда яшай бошлаганимда бир ора шундай одат чиқардинг. Тагин бир куни эрталаб: “Касалман, ўқишга

бормайман” дединг. “Бас энди!!” дея бақирдим сенга. — “Касал бўлсанг ҳам, бўлмасанг ҳам ҳозир дарҳол уйдан чиқиб ўқишга борасан. Сени уйда кўришни хоҳламайман...”

Эҳтимолки, мени асабийлаштирганини жуда яхши билгани учун иккида бир айтадиган ҳикоясининг шу нуқтасида онам ҳар доим қилгани каби олдин бир қулди, сўнгра бир мунча вақт индамади, сигаретидан бир ютум тортди ва менинг юзимга ҳам қарамасдан, аммо ҳар доимгидай мамнуният билан қўшимча қилаверди: “Ундан кейин бирон марта ҳам “Касалман, мактабга бормайман” демадинг.”

— Энди айтаман у ҳолда! — дедим бирданига кўрслик билан. — Энди бир марта ҳам Меъморлик факултетига бормайман.

— Жуда яхши, унда нима қиласан? Менга ўхшаб ҳар доим уйда қамалиб ўтирасанми?

Онам бир говға кўтариб, уйнинг эшигини уриб, кеча қоронғилигида Бейўглининг орқа кўчаларида ярим сархуш, ярим телба каби ҳар бир одамдан ва ҳар нарсдан нафратланишимга ишониб ва сигарета чекиб, ёлғиз узоқ юриш истаги ичимда секин-секин катталашарди. У йилларда баъзан соатлар давом этган бу юришларим асносида оёғим торган томонларга кетаркан, шаҳарнинг витриналарига, ресторанларига, ярим ёруғ қаҳвахоналарига, кўприкларига, кинотеатрларига, эълонларига, ҳарфларига, хуноклигига, лойлигига, тошйўллардаги қўлмақларининг устига тушаётган ёмғир томчиларига, неон чироқларига, машиналарнинг шуълаларига ва ахлат тунукалари атрофида ўғриларга ўхшаб айланаётган кўппакларга боқар, энг арзон маҳалланинг энг тор ва энг ҳазин кўчасида эканман, ичимдан чопа-чопа уйга қайтиш ва шаҳарнинг бу кўринишлари, бу қоронғилик руҳи, бу аралаш-қуралаш, сирли ва ҳорғин ҳолини тасвирловчи бир нарсалар ёзгим келарди. Худди бир замонлар бахтлилик, завқ ва эҳгиродан таркиб топган бу туйғунинг руҳимда типирчилай бошлаши билан бирга тенги йўқ бир расм солиш истагининг ичимда юксалгани каби бир нарса эди бу, аммо нима қилажагимни ҳам бутунлай билмасдим.

— Лифтми келаётган? — деб сўради онам.

Иккимиз ҳам диққат билан тингладик, аммо лифт моторининг инграётганга ўхшаш овозини эшитмадик: отам келмаётган экан. Онам менга ҳайратланарли кўринган яп-янги бир сабр билан фол очишга киришиб кетганда, бирпас уни кузатдим. Болалигимда мени қўлларига олиб, бағрига босиб юрган чоғлари кундалик ҳаётда ҳар қуни ҳар доим кўрадиманим, мени унга боғлаган, ундан шафқат келмаса ўта аччиғимни келтирадиган бир нарсалар бор эди, аммо бу ишоратлар ва хатти-ҳаракатларнинг нималигини бутунлай англаб етмасдим. Унга меҳрим ийиб ёки аччиғим чиқиб, икки ўт орасида қотиб қолганимни ҳис этдим. Тўрт ой олдин, узоқ давом этган изқуварлик, таъқиблардан кейин онам, отамнинг Мажидиякўйда бир жойда махфий севгилиси билан кўришиб турадиган апартаменти тошган, калитни устомонлик билан қоровулдан олган ва бўш уйга кирганда, кейинроқ менга совуққонлик билан баён этажаги кўринишнинг устидан чиққанди. “Отанг уйда киядиган пижаманинг айнан ўзи ўша уйдаги ётоқхонанинг ёстиғи устида турарди ва бош тарафидаги комодининг устида эса, худди бизнинг уйдагида бўлгани каби отанг ўша пайтларда ўқиб юргани бриж китоблари (қарта ўйини ҳақидаги китоблар) устма-уст уйилиб, минора бўлганди.”

Онам кўрганларини анчагача ҳеч кимга айтмаган, бир неча ойдан кейин мана ҳозирги ажабтовур сабр билан қартада фол очиб, сигарета чекиб, кўз қири билан телетомошани ҳам кўриб ўтирган кечаларнинг бирида, мен хонамдан чиқиб у билан гаплашиб

ўтирарканман, бирдан менга ҳаммасини айтиб берганди. Буни эшитишдан ҳеч хушланмаганимни англагани учун онамни қисқа қилиб айтган бу ҳикоясини ҳар хотирлашимда, отамнинг ҳар кун бориб бирпас яшагани у иккинчи уйнинг борлиги тукларимни тикка қилиб юборган бир метафизик туйғу уйғота бошлаганди: бамисоли отам мен қилолмаган нарсани қилган-да, шаҳардаги ўхшашини, эгизини топган ва ҳар кун бирпас гўзал севгилиси билан эмас, эгизи билан топишаётгандай кўринарди баъзан менга ва бу таассурот ҳаётимда ва руҳимда бир нуқсон борлигини менга ҳис эттирарди.

— Қандай бўлмасин, университетни битиришинг керак, — деди онам ўйин қарталарини очаркан. — Модомики, расм билан кунинг ўтмас экан, у ҳолда ҳаётда ишлашинг керак бўлади. Биз ҳам энди аввалгидай бой эмасмиз.”

— Бўлмаган гап, — дедим, чунки ҳаётда ҳеч қандай иш қилмасам ҳам, онамнинг, отамнинг мулклари менга етарли эканини ақлимнинг бир чеккасида аллақачон ҳисоблаб қўйгандим.

— Яъни расм билан куним ўтади деб ўйлаяпсанми?

Онамнинг сигаретасини кулдонга асабий-асабий босишлари, овозидаги енгил майнавозчилик ва енгил кулимсираш тарзи ва мен учун жуда муҳим бўлган мавзуда гапираркан, ҳеч қандай муносабатсиз ҳолда қарталар билан ўйнаб ўтириши, оқшомлари юз берадиган она-бола ғовғаларидан бири энди муваффақият ҳамда жуда тезлик билан яқунланажagini ҳис эттирарди.

— Бу ер Париж эмас, Истанбул, — деди онам, қандайдир ўзини бахтли ҳис қилаётгандай. — Дунёнинг энг яхши рассоми бўлсанг ҳам кимса сени бир пулга олмайди. Сўққабош қоласан. Олдинда гўзал бир ҳаёт бор экан, ҳар нарсадан воз кечиб нега расом бўлгинг келаётганини ҳеч ким тушунмайди. Санъатни, расмни кадрловчи бой бир жамият бўлсак бошқа гап эди. Аммо Оврүпода ҳам Ван Гог (голланд рассоми, 1853-1890) ила Пол Гоген (француз рассоми, 1848-1903) ҳам бироз телба бўлганлигини зотан ҳамма билади.

Отамнинг 1950 йилларда ютоқиб ўқигани экзистенциализм (бор бўлиш, мавжудлик фалсафаси) адабиётининг афсоналари онамнинг ҳам қулоғига чалинганди, албатта. Бу турдаги маълумотларнинг тўғрилигини синамоқ учун онам тез-тез мурожаат қиладиган, обдан титилиб, саҳифалари сарғайиб кетган қомусий лугатга бир қараб қўйишга ундаб мен ҳам майнавозчилик қилишга киришдим:

— Сизнинг *Petite Laroussен*гизда барча санъаткорлар телба бўлади деб ёзилганми?

— Билмайман, ўғлим. Инсон жуда қобилиятли, жуда меҳнаткаш санъатчи бўлса, толеи ҳам бор бўлса, Оврүпода ҳарҳолда машҳур бўла олади. Туркияда эса, албатта, телба бўласан. Эҳтиёт бўл, янглиш фикрларга берилма, буларнинг барини келажакда бошинг эгилмасин деб айтяпман.

Жинларимни бошимга чиқарган наrsa, ҳар бири ичимга тошдай ботаётган барча бу сўзларни, қарта билан фол очатуриб ва ортиқ бу ҳақда тўхталмай сўйлайвериши эди.

— Қандай фикрларга берилибман? — дедим балки яна ёндирувчи бир сўздан яраланишни хоҳлаб.

— Кимдир биров сени руҳан эзилиб юрипти, деб ўйлашини хоҳламайман, — деди онам. — Шунинг учун ўқишга бормаётганингни дўстларингга айтолмайман. Улар учун сендай бир инсоннинг рассом бўламан деб университетни ташлаши тушунса бўладиган наrsa эмас. Ўқиёлмай ташлаб кетди, деб ўйлашади, ғийбат қилишади.

– Уларга нима десангиз деяверинг,— дедим.— Улардай танбал каллаварам бўлмаслик учун зотан ҳамма нарсани ташлашга тайёрман.

– Йўқ, ундай қилмайсан,— деди онам.— Болалигингда ҳам ахийри қўлингга жилдингни олиб, тапир-тупур мактабга кетардинг.

– Меъмор бўлгим келмаётганини англаб етдим энди.

– Яна икки йил ўқи, университет дипломига эга бўл, ўғлим, сўнгра хоҳласанг меъмор бўл, хоҳласанг рассом бўл.

– Йўқ.

– Биласанми, Нуржаҳон меъморликни ташлашинг ҳақида нима дейди,— деди онам, яхши сезиб турганимдай дилимни куйдириш мақсади билан.— Отанг билан говгаларимиз бошингни эггани учун бунчалик газабланганингни, отангнинг ўйинқароқликлари туфайли ҳам мактабдан кетаётганингни айтяпти Нуржаҳон.

– Сизнинг товукмия ўртоқларингиз мен тўғримда нима деб ўйлашлари мени тирноқча ҳам қизиқтирмайди! — дедим газабдан телба бўлгудай. Ҳар сафар бўлгани каби ҳайратлантирувчи нарса, онамнинг мени аччиқлантирадиган бир гап айтишдан хушланаётганини билишимга қарамай, унга ов бўлиб, ўзим бошлаган ўйиннинг охирида унинг тўрига тушиб ҳақиқий бир газабдан ўзимни йўқотишим эди.

– Жуда гурурлисан, ўғлим,— деди онам.— Аммо менга ёқяпти бу ҳолинг. Чунки ҳаётда муҳим бўлган нарса пул эмас, аслида гурур. Жуда кўп инсонлар гурурли ва ориятли бўлганлари учун Оврупода санъаткор бўла оладилар. Чунки у ерда санъатчига оддий қувур созловчи, бир косиб каби эмас, жуда бир бошқача шахс сифатида қарашади. Аммо сен, бу ерда ҳам рассом бўлиб гурурли бўла оласанми? Расмларингни бундай ишларни ҳеч тушунмайдиган бу инсонларга қабул эттира олиш, сота олиш учун давлатга, бойларга, янада ёмони, жоҳил журналистларга ялтоқланишга мажбур бўлиб қоласан. Сен шундай қила оласанми?

Жаҳл ва қаҳру газабдан эс-хушимни йўқотиб бошни айлантирувчи бир ваҳшийлик ҳолатида ҳис этдим ўзимни; аччиги ўзимни ҳам эсанкиратувчи бир ҳирс борлигимни эгаллаган, уйдан чиқиб кўчаларда бақриб югургим келарди. Айни чоғда онам билан яна бир неча дақиқа, ғалати бир янчиш, исён этиш, кимнидир азоблаш ва азобланиш азми билан оғиз жангига киришажагимни, кейинроқ, энг шиддатли сўзлар қилгандан кейин эшикни бир уриб, қоронғи тун оламига ўзимни отиб, орқа кўчаларга югуражагимни билардим. Сўнгра оёқларим мени чағиртошли, ўчиқ ёки ғира-шира чироқли, ётқизма тош билан қопланган, тор ва ҳузунли кўчаларга олиб боражак, у ерларда ҳам бу қайғули, ифлос ва йўқсил ерларга оид бўлишнинг телба сурури ва бир кун буюк бир нарса қилиш азму хаёллари билан узоқ юрмоқчи ҳамда кўзларимнинг ўнгидан ўйин ўйнаётгандай ўтган расмларга, шарпаларга, хаёлларга, шўрлик, аммо эҳтиросли бўлиш бахтиёрлиги билан қарамоқчи эдим.

– Флобер ҳам бутун ҳаёти бўйи онаси билан бир уйда турган!— дея давом этди онам қогозларини диққат билан бир-бир очаркан, мени баттар аччиқлантирган ярим шафқатли, ярим камситувчи бир овоз билан.— Аммо сен бутун ҳаётингни мен билан битта уйда уйқутираб ўтказишингни хоҳламайман. У ер Франция. Буюк санъаткор деганда оқар сувлар ҳам тўхтайдди. Бу ерда эса ўқишни ташлаб, бутун ҳаётини онасининг қаршисида ўтказган рассом охир-оқибатда ё жиннихонага тушади ё майхонага. Фақатгина рассомлик йўлида ишласанг бахтли бўласан, биласан буни. Бир ҳунаринг, сенга ишонч берадиган, пул

топтирадиган бир ишинг бўлса, ишон менга, расм ишлашдан ҳам кўп завқ ола биласан.”

Бахтсизлик, газаб ва қайғу онларида нега ярим кечаси шаҳар кўчаларида юришимни хаёл қилишдан хушланардим? Нега Истанбулнинг сайёҳлар севган, откриткаларда босилган ўша кунлик-қуёшлик манзараларини эмас, ярим қоронғи орқа кўчаларини, кечки пайтларини, совуқ қиш кечаларини, хира кўча чироқларининг шуъласи остида хаёл суриб кетаётган ярим қўлка инсонларини ва энди ҳар ким унутган ётқизма тошли манзараларини, танҳолигини севардим?

– Ўғлим, сен ҳам биласанки, ҳеч кимса бу ўлкада ишлаган расмлари билан кун кўролмайдди. Судраласан, камситиласан, ерга уриласан ва бутун ҳаётинг руҳий сиқилишлар, беҳузурликлар ва ўзинг тўғрингда шубҳа-гумонлар билан ўтади. Сендай ақлли, кўркам, ичи ҳаётга тўла бир инсонга шулар тўғри келадими?

Бешиктошда тушаман-да, маршрутли таксига минмасдан, Дўлмабоғча саройининг девори ёқалаб стадионгача яёв юриб бораман, дея ичим қуриб борарди. Камида йигирма метр юксаклигидаги, тошлари йўсин босган, қорайган, қалин ва эски сарой девори бўйлаб чинор дарахтларининг орқасида кечалари юришдан хушланардим. Жаҳлим чиққан онларда чаккамда уришлари шиддатланган томир каби ичимда ортиб борган қувватни Дўлмабоғчада ҳис этсам, ўн икки дақиқада ёнбағир тепаси Тақсимга чиқаман, дедим ўзимга ўзим.

– Кичиклигингда, энг ёмон кунимизда ҳам, ҳар доим кулиб юрадиган, нашъали, севимли, ёруғ юзли, яхшиликка ишонувчи, қандай шакар бир бола эдинг. Сени кўрган одамлар ўз-ўзидан жилмайишарди. Ёлғиз севимли бўлганинг учун эмас, ёмонлик, бадбинлик-умидсизлик нималигини билмайдиган, жони ҳеч сиқилмайдиган, энг оғир пайтда ҳам ўз-ўзича хаёллар суриб бахтиёр ўйнашни биладиган, яхшиликка ишонадиган бир бола бўлганинг учун ҳам. Шундай бир инсоннинг бойларнинг қўлига термилувчи, бахтсиз, дардли бир санъаткор бўлишига онанг бўлмаганим тақдирда ҳам рози бўлмасдим. Шунинг учун ҳам бу айтганларимдан ҳеч хафа бўлмай, мени диққат билан тинглашингни истайман...

Тақсимга чиқаркан, Галатанинг шуълалар қўйнидаги ярим қоронғи манзарасига бир назар ташлаб, сўнгра Бешиктошга ўтаман, Истиқлол шоҳқўчасининг кираверишидаги китоб пештахталари атрофида уч-беш дақиқа айланаман, сўнгра осиб қўйилган телевизорнинг ва тиқилинч одамларнинг ғала-ғувури билан гувуллаган пивохоналарнинг бирида арақли бир пиво ичиб, ичкаридаги одамлар каби (атрофда машҳур бир шоир, ёзувчи, санъаткор бормикин дея олазarak бўлиб) сигарета тутатаман, барча бу мўйловдор эркаклар оломонининг ичида қизиқарли кўриниб ва ёшгина бўлатуриб (ҳали бола юзли) ўз бошимга ичиб ўтиришим ҳамманинг диққатини тартаётганини ҳис этганда эшикдан чиқиб тун қўйнига шўнғиб кетаман. Шаҳарнинг бош кўчасида бироз юргандан кейин Бейўғлининг орқа кўчаларида, Чуқуржумода, Галатада, Жаҳонгирда хўл тошйўлларда аксланаётган кўча чироқларининг ва телеминоранинг шуълаларини томоша қилиб, орада бир тўхтаб, бир эскичи дўконининг, шу қаторда бир боққолнинг витрина сифатида қўлланилаётган музлаткичнинг ёки болалигимдан қолмиш бир реклама манекенини ҳамон кўргазмага қўйган бир дорихонанинг пештахтасига боқарканман, аслида нақадар бахтлилигимни фарқлардим. Энди уйда онамни тингларкан, ичимда ҳис этганим бош айлантирувчи, гўзал ва соф газаб, сир соатдан сўнгра Бейўғлининг орқа кўчаларида — йўқса, Ускударнинг ёки

Фотиҳнингми орқа кўчаларига бориб совқотиб юрарканман, бутун келажигимни ялт-юлт порлатган бир эҳтиросга айланажак эди. У чоғ пиводан ва узун-узун юришлардан енгилгина маст бўлган калламда шаҳарнинг ифлос, қоронғи ва ҳазин кўчаларининг жуда яхши кўрганим эски бир филм каби титрашларини ҳис этмак - худди жуда яхши кўрганим бир мевани ёки кичик бир соққани оғзимга олиб соатларча сақлаш каби бир туйғу эди бу – бўш кўчалардан уйга қайтиб, масойимга ўтириб, қоғоз-қаламда бир нарсалар ёзиб-чизмакни истар эдим.

– Шу девордаги расмни отанг билан иккимизнинг тўйимизда Нерминлар ҳада этишди бизга. Уларнинг никоҳ тўйида биз ҳам уларга ҳада олиш учун отанг билан машҳур бир рассомнинг уйига бордик. Туркиянинг энг атоқли рассомининг, расм олиш учун эшик кўнғироғини ниҳоят кимлардир чалди дея нақадар севинганини, бу севинчини яшириш учун ўзини ҳар турли ҳолларга солганини ва биз кўлимизда расм билан чиқиб кетарканмиз, нақ ерларга қадар эгилиб қандай таманнолар билан кузатганини кўрсайдинг, бу ўлкада рассомми, санъаткорми бўлишни ҳеч истамасдинг, ўғлим. Шунинг учун бу инсонлардан, ўғлим рассом бўлиш учун мактабдан кетганингни ҳар кимдан сир тутяпман. “Танбал каллаварам” деганинг у инсонлар бир кун сотиб олсинлар дея расм ишлай олишинг учун сенинг бутун ҳаётингни, келажигингни қорайтириб мактабни ташлаганингни пайқашса, отангни ва мени майна қилиб завқланиш учун, садақа бергандай бир-икки расм сотиб оладилар сендан, балки ачинарлар, бироз пул ҳам берарлар. Аммо асло бир санъаткор рассомга қизларини бермайдилар. Расмини ишлаганинг у шакар қизнинг отаси, қизининг сенга ошиқ бўлганини билар-билмас уни нега апил-тапил дарҳол Швейцарияга жўнатди деб ўйлайсан? Бу фақир ўлкада, бу иродасиз, заиф ва жоҳил инсонлар орасида, эзилмасдан ҳаққоний яшай олишинг учун ўз ишинг, бойлигинг бўлиши керакки, бошингни тик тутабилгин. Меъморликни эҳтиёт қил, ташлама, ўғлим, афсуслар чекасан кейин. Иккида бир мақтайдиганинг ўша Ле Корбюзье, қара, рассом бўлишни хоҳлаган, аммо меъморликка ҳам ўқиган...

Бейўғлининг кўчалари, қоронғи гўшалари, қочиш истаги ва айбдорлик туйғулари билан калламнинг ичида, неон чироқлари каби ёниб-ўчар эди. Баъзи ғазабланган ва ўта ҳаяжонланган онларимда ҳис этганим каби, шаҳарнинг барча севганим ўша ярим қоронғи, ярим жозибали, ифлос ва бадхоҳ кўчалари ичидаги қочилажак иккинчи дунёнинг ўрнини аллақачон олишган эди. Онам билан ўша оқшом орамизда бир говға чиқмаяжигини, бироз кейин эшикни очиб менга тасалли берадиган кўчаларга қочажагимни ва узоқ яёв юрганимдан кейин ярим кечаси уйга қайтиб бу кўчаларнинг ҳавосидан ва кимёсидан бир нарсалар чиқариш учун масойимга ўтиражагимни билардим.

– Рассом бўлмайман, – дедим. – Ёзувчи бўламан мен.

2002-2003

Туркчадан
Миразиз АЪЗАМ
таржимаси

ҲОМЕР

Одиссея

Йигирма тўртинчи қўшиқ

- К**илленалик тангри Ҳермес* қатл бўлган куёвлар руҳин
Бир ерга жам қилар эди силкиб олтин таёқчасини.
Бу таёқча билан Ҳермес бедорларни ухлатар эди
Ё ғафлатда ётганларнинг, гар хоҳласа, кўзин очарди.
5. У силкиган эди олтин таёқчасин, барча арвоқлар
Чийиллашиб Ҳермес ортидан учдилар,* зимистон ғорнинг
Деворига қапишган кўршапалаклардан бири ерга
Гар қуласа, ҳамжинслари пир-пир учиб чуввос солгандек,
Бу руҳлар ҳам чувиллашиб уча кетди ҳалоскор тангри
  10. Орқасидан; У руҳларни зулмат ва зах йўлақлар оша
Элтар экан, улар тошқин Океаннинг қирғоғидан, сўнг
Ҳелиоснинг дарвозаси ёнидан* ва само аҳлининг
Ухлайдиган манзилидан учиб ўтиб, етдилар охир
Асфодилон ўтлоғига,* бу масканда майитлар руҳи
  15. Гала-гала бўлиб учиб юрардилар. Улар даставвал
Учратдилар Пелей ўғли Ахиллеснинг руҳини. Унга
Ҳамроҳ эди Патроклнинг, Антилохнинг ва иқтидорда,
Кўркамликда Ахиллесдан сўнг ғоятда нодир паҳлавон
Телемонзода Аякснинг* арвоқлари. Бу мезбон руҳлар
  20. Янги учиб келганларни аста-аста ўраб олдилар.

* Белгиси қўйилган сўзларга қўшиқ охирида изоҳ берилган.

ТАРЖИМОНДАН

Русчадан
Қодир
МИРМУХАМЕДОВ
таржимаси

Яратган Эгамга шукурлар бўлсинки, мен буюк Ҳомернинг иккинчи достони “Одиссея”нинг таржимасини ҳам ниҳоясига етказиш бахтига муяссар бўлдим.

Гап шундаки, камина 1946-50 йилларда институтда таҳсил олган чоғимда, буюк олим, қалби пок, олижаноб инсон Ҳамид Сулаймоновнинг антик дунё адабиётидан берган сабоқларини жуда-жуда мароқланиб тинглаган эдим. У пайтларда бу қизиқишим антик дунё адиблари асарларини ҳамда бу адабиётга мансуб илмий рисоаларни йиғиб, бўш вақтларда ўқиш билан чекланган эдим. Чунки менинг вақтим Тошкент мактабларида ўқитувчилик қилиш билан банд эди ва айна пайтда таржимонлик фаолиятим эндигина атак-чечак қилиб бошланаётган эди.

Таржима қилганим беш-олтита роман ва қиссалардан сўнг, 1970 йилнинг бошларида мен дабдурустдан Ҳомернинг “Илиада” достонидан парча таржима қилиб кўрмоқчи бўлдим ва бир ой давомида қайта-қайта ёзиб, ўчириб, “Илиада”дан 53 сатр таржима қилдим. Бу ишни мен фақат хавасга қилган эдим; у пайтда бу дурдона асарнинг таржимони бўлиш тушимга ҳам кирмаган эди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

92

- Шунда Атрейзод Агамемноннинг руҳи улар олдига
 Яқин келди; унга эргашган эдилар Эгист* уйида
 Агамемнон билан бирга ҳалок бўлганларнинг руҳлари.
 Аввал Ахиллес арвоҳи деди Агамемнон руҳига:
25. “Чақмоқдор Зевс ҳамма ахейлардан ортиқ сенга, Атрейзод,
 Меҳр қўйган, деб ўйлардик: зероки биз кўп изтироблар
 Чеккан олис Трояда сен қудратли саркардаларга
 Бош қўмондон эдинг; лекин мана, барча фоний бандалар
 Қисматида бўлган ўлим ҳатто сени ҳам тортибди-да
30. Ўз домига. Ундан кўра, шон-шавкатинг, улуғ мартабанг
 Бўлган чоғда Троянинг заминида мард лашкарларинг
 Кўз олдида ҳалок бўлсанг, муҳориблар қабринг устида
 Баланд қилиб тупроқ уйган ва оқибат буюк шуҳратинг
 Ўғлонингга ота мерос бўлиб қолган бўлар эди-ку.
35. Ва лекин сен, тақдир экан, энг аянчли ўлим топибсан”.
 Жавоб қилди Агамемнон руҳи Ахиллеснинг руҳига:
 “Эй тангрилар арзандаси хушбахт Ахилл, Аргос юртидан
 Сен олисда, Троянинг тупроғида маҳв ўлган бўлсанг
 Ҳамки, жуда кўп ганимни ер тишлатдинг ва шонли ахей
40. Лашкарлари жасадингни ҳимоялаб жангга кирдилар;
 Лек сен улкан ва баҳайбат вужудингни чангга ботириб,
 Тепангдаги қонли жангга парво қилмай тинч ётавердинг;
 Сен учун биз кечгача уруш қилдик; жангнинг охири
 Кўринмасди, гар Зевс чақмоқ отиб бизни ажратмаганда.
45. Биз жанггоҳдан олиб чиқиб жасадингни, кемаларимиз
 Турган ерга олиб бордик; кейин уни тахта супага
 Ётқиздик-да ҳамма ёгин ювиб, мойлаб чиқдик яхшилаб;
 Кўп ахейлар жонсиз жасад тепасида хўнг-хўнг йиғлашди,
 Марҳумнинг ҳурматин қилиб кесишди соч толаларини.
50. Кейин мотамсаро онанг* сузиб чиқди денгиз қаъридан
 Санам қизлар билан бирга; ва онангнинг оху фарёди
 Таралибон денгиз узра, ваҳимага солди барчани;
 Улар кўрқиб, кема-кемаларга қоча бошлаган эди,
 Оқилона маслаҳатлар хазинаси қария Нестор*
55. Шундай дея нидо қилди қочаётган муҳорибларга:
 “Тўхтанг, ахей ўғлонлари! Сиз нимадан кўрқиб қаёққа

Шундай бўлса ҳам, бу таржимамни энг таниқли устоз шоирларга кўрсатишга жазм қилдим.

Энг аввал “Гулистон” журналининг бош муҳаррири Асқад Мухторга бу “янги ижодим”ни олиб бориб, ундан шу таржимамга бир кўз ташлаб чиқишни илтимос қилдим.

– Яхши, Қодиржон, – деди Асқад ака, – мен ўқиб кўрай, эртага келсангиз, ўз фикримни айтаман.

Эртаси куни, Асқад ака таржимамни чиппакка чиқаради, деган хавотир билан унинг кабинетига кириб бордим.

– “Илиада” катта эпос, – деди у салом-алиқдан кейин ва менга тикилганча сукутга толди.

Уни таржима қилиш... жайдари шоирларнинг қўлидан келмайди. Лекин сиз уни маромига етказиб таржима қила оласиз. Мен ишонаман... Ҳозир сиз нашриёт директори Ҳамид Фуломнинг олдида боринг, таржимангизни унга кўрсатинг ва “Илиада”ни ўзбек тилига таржима қилиш бўйича нашриёт билан шартнома тузинг...

Эъзозли адиб, ҳалол қалб соҳиби Асқад Мухторнинг бу таржимам тўғрисидаги фикри шундай эди. Достон таржимаси тайёр бўлгандан кейин эса, у китобимга сўзбоши ҳам ёзиб берди.

Мен Ҳамид Фулом ҳузурига боришдан олдин яна бир олижаноб инсоннинг олдидан ўтмоқчи бўлдим. Бу инсон менинг устозим, бутун умри одамларга фақат яхшилиқ қилиш билан ўтган Миртемир домла эди. Устоз мени ҳар доимгидай илиқ қарши олдилар, лекин “Илиада”дан қилган таржимамни кўрсатгани олиб келганимни эшитиб, ҳеч ишонмагандай ҳайрон бўлдилар. Шунга қарамай, домла дарҳол қўлёзмамни синчиклаб

- Қочмоқдасиз? Шўр денгиздан санам қизлар билан чиққан бу
Аёл ўлган ўғлонининг мотамсаро волидасидир”.
- Деди Нестор; ахейларга далда бўлди унинг бу гапи.
60. Шундан кейин хур санамлар жасадингни ўраб олишиб,
Заррин-чақмоқ саруполар кийдирдилар ва аза тутиб
Йигладилар; тўққиз Муза – хушдил овоз соҳибалари
Номингни мадҳ этиб, тинмай мотам куйин ижро этдилар.
Йигламаган зот қолмади бу қалб шифокорлари айтган
65. Мунгли куйдан. Ҳам тангрилар, ҳам бандалар кечаю кундуз
Ўн етти кун тепангда кўз ёш тўқдилар; ўн саккизинчи
Кун келганда сени ўтда ёндирдилар тантана билан;
Шарафинга кўп қўй, эчки ва буқалар қурбон қилинди;
Сени хушбўй мой, тотли бол ила ювиб, само аҳлининг
70. Либосида ёндирдилар; сўнг ахейлар шов-шув кўтариб
Ялтироқ мис совуларда ҳам отлиқ, ҳам пиёда елиб,
Гир-гир айландилар гулхан атрофидан; Ҳефест олови
Жасадингни гажиб бўлгач, биз саҳарда суякларингни
Йигиб, асл шароб билан поклаб ювдик ва мойладик-да
75. Аста солдик онанг олиб келган нодир олтин кўзага;
Ҳефест қўли бунёд этган кўзани Дионис совға
Қилган экан волиданга. Ҳозир сенинг ҳокинг сақланур
У кўзада, дўстим Ахилл, Патроклнинг ҳоки ёнида;
Антилохнинг ҳокидан сал нарироқда; сен бу йигитни
80. Дўстинг Патроклдан кейин ҳаммадан кўп эъзозлар эдинг.
Найзабардор лашкаримиз Ҳеллеспонтнинг соҳилидаги
Сувга туртиб кирган жойда дафн этилган учта кўзанинг
Устига тоғ янглиғ баланд қилиб тупроқ уйдиларки, у
Ҳозирги баҳрийларга ҳам, биздан сўнгги авлодларга ҳам
85. Узоқ ердан маёқ каби мудом кўзга ташланиб турур.
Сенинг онанг мусобақа голибига бериладиган
Совринларни тангрилардан сўраб олиб келди майдонга.
Сен, Ахиллес, машхур шоҳлар ва диловар қаҳрамонларни
Дафн этишга бағишланган ўйинларни ва соврин олиш
90. Ниятида йигитларнинг қандай ғайрат қилганларини
Кўп кўргансан; лекин сени дафн этиш маросимида

ўқиб, сатрлардаги бўғин ва туроқларни бармоқ букиб санаёй бошладилар. Ўқиб бўлгач эса, жуда жиддий тарзда шундай дедилар:

– Қодиржон, сиз мени ҳайрон қолдирдингиз. Ҳам ҳайрон қолдирдингиз, ҳам қувонтирддингиз. Баракалла! Кўряпман, “Илиада”ни таржима қилиш кўлингиздан келади. Тезроқ киришинг бу улуг ишга. Фақат қофияларни йўқотинг (таржимамда қофияли икки сатр бор эди), – бир оз сукутга толгандан сўнг эса: – Шояд мен ҳам сизга эргашиб, “Одиссея” таржимасини тезлаштирсам, – деб кўшиб қўйдилар.

Кейин домла ҳам менга, дарҳол Ҳамид Фулом ҳузурига бориб, “Илиада”ни таржима қилиш учун шартнома тузишни ва майда-чуйда ишларни йиғиштириб қўйиб, дoston таржимасига киришишни тайинладилар.

Фақат шундан кейингина мен Ҳамид аканинг олдига боришга журъат этдим. Мен бу хурматли зот олдига атиги 53 сатрдан иборат бир парча таржимамни кўяр эканман, бундай йирик, шоҳона асарнинг таржимони бўлишга даъвогар эмаслигимни, уни фақат ҳавас учун бироз таржима қилиб кўрганимни айтдим.

– Майли, ташлаб кетинг, ўқиб кўраман, – деди Ҳамид ака.

Эртаси куни “Ўзбекфильм”га телефон қилишиб, мени Ҳамид Убайдуллаевич қақираётганини айтишди.

Мен Ҳамид аканинг кабинетига кириб бордим. У менга: “Нима қилардингиз, Қодиржон, шундай мураккаб ишга қўл уриб? Буни ахир шоирлар таржима қилиши керак-ку!” – демади, балки: “Таржимангизни синчиклаб ўқиб чиқдим. Менга ёқди. Кўзим етиб турибди – сиз бу ишнинг урдасидан чиқасиз. Сиз билан шартнома тузамиз”, деди. (Ё Парвардигорим, эъзозли инсонлар Асқад Мухтор, Миртемир домла ва Ҳамид Фуломнинг пок руҳларига жаннати фирдавсингнинг энг мунаввар масканларини ато этгин.)

- Ғолибларни тақдирлаш-чун онанг кумушоёқ Фетида
 Олиб келган совринларни кўрсанг эди ҳангу манг бўлиб
 Дол қолардинг; сен тангрилар арзандаси эдинг, Ахиллес,
 95. Ўланингдан сўнг ҳам шундай бўлиб қолдинг ва шон-шухратинг
 Сақланажак авлодларнинг юрагида абадул-абад.
 Лек нимага эришдим мен ғолиб чиқиб буюк урушда?
 Ота юртга қайтишимни фожиали қилди тангри Зевс:
 Қатл этдилар мени хоин Эгист билан фоҳиша завжам”,
 100. Кўп нарсалар тўғрисида улар очиқ суҳбатлашдилар.
 Бу аснода яқин келди Ҳермес улар истиқболига —
 Одиссей қатл этган куёвлар руҳини бошлаб келганди.
 Икковлари ҳайрон бўлиб бу руҳларга яқин бордилар;
 Келган бу руҳлар ичида Агамемнон арвоҳи бирдан
 105. Амфимедон арвоҳини кўриб қолди; бу итакалик
 Зот бир пайт Агамемноннинг уйида меҳмон бўлганди;
 Агамемнон руҳи ҳазин овоз билан Амфимедонга
 Шундай деди: “Сизларга не бўлди ўзи? Нега бунча кўп
 Навқирон ва барно ёшлар галалашиб келди Аидга?
 110. Айт, Посейдон қуюн ҳайдаб келиб, тўлқин қутиртириб,
 Сизларни гарқ айладими кемаларингиз билан бирга?
 Ё далада ўтлаб юрган бировларнинг буқаларини
 Ўғирлашга чоғланганингизда, ёки бирон шаҳарни
 Ғорат қилиб, аёлларин асир олмоқ бўлганингизда
 115. Сизларни маҳв айладими ўзингиздан кучлироқ ганим?
 Эсингдами, Одиссейни Илионнинг метин қалъасин
 Вайрон айлаб жанг қилишга унатгани келган эдик биз
 Иним зулфизар Менелай билан бирга? Бизлар денгизда
 Бир ой сузгандан сўнггина шаҳарларни ғорат айловчи
 120. Одиссейни жанг қилишга кўндиргандик ахири зўрға.”
 Амфимедон руҳи жавоб қилди Агамемнон руҳига:
 “Аъло ҳазрат Атрейзода, эл султони, Зевс дастпарвари,
 Ҳозир айтган ҳамма гапинг хотирамда; гар билмоқ бўлсанг
 Ҳамма бўлган воқеани: тангриларнинг бизга не офат
 125. Йўлагани, қандай қилиб пашша каби қирилганимиз
 Тўғрисида сўзлаб берай; Пенелопа биронтамизга

Мен “Илиада”нинг таржимаси устида 10 йил ишладим. 1984 йилда таржимам Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилиниб, яхши баҳо олди. Кейин кўлёзмани нашриётга топширдим. Лекин нашриётнинг янги раҳбарлари негадир (сабабини ҳали ҳам билмайман) “Илиада”ни чоп этишни ҳар йили кейинги йил режасига кўчиравердилар.

Бахтим бор экан, 1987 йилда Эркин Воҳидов Фафур Фулом номидаги нашриётга раҳбар бўлиб келди ва тез вақт ичида “Илиада”ни босмаҳонага тушириб юборди. Китоб босилиб чиқди.

Энди яна кетма-кет бир неча роман, қисса ва пьесаларни таржима қилиш билан вақтим ўта бошлади. Лекин “Илиада”нинг давоми бўлмиш “Одиссея” ҳеч хаёлимдан кетмасди.

Гап шундаки, оғир бетоблик сабабли 1979 йилда бу фоний дунёдан кўз юмган устозим олижаноб инсон Миртемир домла “Одиссея”дан фақат биринчи кўшиқни ҳамда иккинчи кўшиқнинг 130 сатрини таржима қилишга улгурган эканлар. Таржима чала қолган эди.

Шунда менинг кўнглимга, агар Миртемир ака не хайрли ниятлар билан бошлаган бу “Одиссея” таржимасини, домлага бўлган шогирдлик ҳурматимни ифодалаш учун, ўзим таржима қилишга киришсам, домланинг руҳи шод бўлармикин, деган фикр келди ва, албатта норози бўлмасалар керак, деб ўйлаб, 1992 йилда достоннинг биринчи кўшиғини таржима қилишга киришдим.

Бу пайтда мен бекорчи бўлиб, уйда ўтириб қолган эдим. Ҳамиша мени бундан 4 минг йил бурунги Юнонистон, Одиссейнинг ваҳимали ва ҳайратомуз саргузаштлари худди оханрабодек ўзига тортиб турарди.

Шунинг учун, ҳар қандай иқир-чиқир ишларимни йиғиштириб қўйиб, “Одиссея”ни таржима қилишга астойдил бел боғладим...

- Эрга тегишни хоҳламай ва тополмай бунинг иложин,
 Ўйлаб-ўйлаб ўлдирмоқчи бўлган бизни. Мана, эшитгин
 Унинг қандай хоинона найранг ўйлаб топганини сен:
130. У ўзининг ётоғига катта дастгоҳ ўрнатиб, нафис
 Мато тўқий бошлабди, сўнг бизни йиғиб у шундай деди:
 “Эй йигитлар, бугун эса – маъшуқларим, модомики шоҳ
 Одиссей йўқ экан энди, биз никоҳга андак шошмайлик,
 Аввало мен тўқиб бўлай бу матони охиригача;
135. Қайин отам тобутига ёпмоқ учун тўқилган уртук
 Чол дунёдан кўз юммасдан олдин тайёр бўлмоғи керак,
 Токи ахей аёллари бўлмасинлар мендан домонгир,
 Шундай азиз инсон гўрга уртуксиз дафн этилди, дея.
 Маликанинг бу гапига бизлар рози бўлдик мардона.
140. Хўш, кейин-чи? У кун бўйи тўқиркану ўша уртукни,
 Лек кечаси чироқ ёқиб, тўқиганин сўкаркан қайта.
 Уч йил давом этди алдов, уч йилгача ишондик унга;
 Тўртинчи йил бошланганда бу сирни биз эшитиб қолдик
 Бир оқсочдан; ўзимиз ҳам чиқиб қолдик найранг устидан
145. Мато сўкаётганида; шундай қилиб у мажбур бўлди
 Уртугини битиришга, хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам.
 Ахири у битиришга мажбур бўлиб кўзлаган ишин,
 Кўрсатганда бизга ойдек ё куёшдек ёрқин уртукни,
 Ёвуз даймон* Итакага Одиссейни олиб келибди;
150. Энг аввало борибди у чўчқабоқар Евмейникига;
 Қумлоқ Пилосга кемада сузиб бориб келган тангриваш
 Телемах ҳам ўша ерда юз кўришган отаси билан.
 Сўнг икковлон келишволиб бизларни не фалокатларга
 Дучор қилиш режасини, олдин ўғил қайтган шаҳарга,
155. Сўнг кийими йиртиқ-ямоқ ва увада, ҳасса таяниб
 Оёғини зўрга судраб босаётган ғариб бир чолга
 Ўхшовчи қув Одиссейни Евмей бошлаб келди етаклаб.
 Қаршимизда турган бу чол ўз уйига қайтган Одиссей

Мана, ниҳоят 2008 йилда бу улкан асар таржимаси яқунланди. Эндиги иш хурматли ноширларимизнинг хоҳиш-ихтиёрига ҳавола.

Шояд бу дурдона асар китобсевар халқимиз учун келажакда мендан бир хотира бўлиб қолса...

Бугун мен хурматли журналимиз “Жаҳон адабиёти”нинг кадрли ўқувчиларига “Одиссея”нинг охири XXIV қўшиғини тавсия қилмоқчиман.

Бу кўшиқни англаш осон бўлсин учун, унда баён қилинган воқеалар арафасида юз берган ҳолатларни мухтасар тарзда ёзиб ўтмоқчиман:

Достон қахрамони шоҳ Одиссей бундан йигирма йил бурун Троя бўсағасида жанг қилиш учун жўнаб кетади, у ерда ўн йил қирғинбарот жангларда жасоратлар кўрсатади, жанг тугагач, яна ўн йил турли замин ва денгизларда кўп муҳтожликлар, мусибатлар, даҳшатли саргузаштларни бошидан кечириб, ахири йигирма йил давом этган жудоликдан сўнг ўз салтанати Итакага жулдурваки бир гадо чол қиёфасида қайтиб келади; бу ерда юртнинг зодагон, бойвачча йигитлари, Одиссейнинг бедарак бўлиб кетганидан фойдаланиб, бир неча йилдан бери унинг хотини малика Пенелопага уйланиш ниятида ҳар куни саройга галалашиб келиб ишрат қилишар, тезроқ ичимиздан биттамизни танла, деб Пенелопани қисташар, шаҳзода Телемахни эса хўрлашар эди.

Бу изтиробли ҳолатни ўз кўзи билан кўрган Одиссей ўғли Телемах билан маъбуда Афина Паллада кўмагида барча куёвтураларни қириб ташлайди; фақат шундан кейингина хотини Пенелопага ўзини танитади. Тунда Пенелопа ва Одиссей шу ўтган узоқ йиллар давомида ўз бошларидан кечган жамики азобу ўқубатларни ва саргузаштларни бир-бирларига сўзлаб берадилар. Тонг отиши билан Одиссей ёнига ўғли Телемахни ва содиқ куллари подачи Филойтий билан чўчқабоқар Евмейни олиб, ўз отаси кекса Лазертни кўргани унинг боғига йўл олади...

“Одиссея” достонининг ана шу воқеалар акс этган қисми этиборингизга ҳавола этилаётир.

- Эканини ҳеч биримиз билмабмиз ҳам; биз доим уни
160. Ҳар балолар билан уриб, масхаралаб, ҳақорат қилдик;
Ўз уйида бўлса ҳамки, у тишини тишига қўйиб
Чидади кўп вақтгача бизнинг таҳқир ва пичингларга.
Сўнг билсак, у қаҳҳор Зевсдан мадад олиб, базмгоҳдаги
Барча силоҳ-совутларни тепадаги хилват қазноққа
165. Олиб бориб яширибди ўғли билан ўзи икковлон;
Шундан кейин у сермакр режа тузиб, Пенелопага
Одиссейнинг эгилиши қийин бўлган камони билан
Ажалкаш ўқларин олиб келиб қўйиб, биз шўрликларни
Нишонга ўқ отиш мусобақасига даъват этмоқни
170. Буюрибди ва шу тарзда ҳаммамизни қирмоқ бўлибди.
Бизлар бўлсак (ҳаттоки энг зўримиз ҳам) камонни асло
Эголмадик, чилласини тортолмадик – етмади қудрат.
Вале Евмей ул камонни Одиссейга олиб бормоқчи
Бўлганида, бизлар унга: “Тўхта, Евмей, берма камонни
175. Гадой чолга!” деб ҳайқирдик. Лек Телемах парво ҳам қилмай,
Амр этди камонни қув Одиссейга элтиб беришни.
Машаққатларга бардошли шоҳ Одиссей буюк камонни
Олиб, зумда чилласини тортиб илди камон қошига
Ва у отган ўқ бешикаст ўтди барча ҳалқа ичидан;
180. Сўнг у чиқиб остонага, садоқдаги ҳамма ўқларни
Ерга тўкди ва атрофга ваҳшиёна нигоҳ ташлади.
Энг аввало у маҳв этди Антинойни; кейин гўёки
Қутургандай, кетма-кет ўқ узаверди; хато кетмади
Бир ўқи ҳам; кувлар кетма-кет маҳв бўла бошлади;
185. Шу аниқки, қай бир тангри Одиссейга ёрдам қиларди.
Бизлар унинг ҳамласидан ҳар тарафга қоча бошладик.
Шум қотиллик бошланганди, доду фарёд авжга минганди;
Бошларимиз мажақланган, бутун саҳн қонга беланган.
Биз аянчли ўлим топдик, Агамемнон. Жасадаларимиз
190. Ҳануз ўша ерда ётур дафн этилмай; ўлганимиздан
Беҳабардир ҳали хешу ақраболар ва ёру дўстлар;
Ҳали ҳеч ким бизга аза тутмаган ҳам, бизларни ювиб
Тарамаган ҳам, оловда жасадимиз ёндирмаган ҳам”.
Амфимедоннинг руҳига жавоб қилди Атрейзод руҳи:
195. “О тангриваш қув Одиссей, азиз дўстим, сен бахтли эрсан!
Танлагансан сен ўзингга дили бегард, вафодор ёрни;
Зеро, кекса Икарийнинг доно қизи бул Пенелопа
Узоқ йиллар сенсиз яшаб пок сақлаган номус-орини
Ва ҳамиша содиқ қолган қалбан севиб теккан эрига;
200. Тангрилардан илҳом олган хонандалар Пенелопанинг
Бу вафосин ҳали алқаб ёяжаклар бутун заминга
Лек ўз эрин қатл эттирган Тиндарейнинг маккора қизи*
Ҳақида энг мудҳиш куйлар хониш қилгай келажақ авлод;
Бу бадкирдор мальюн хотин ҳам ўзининг, ҳам диёнатли
205. Аёлларнинг пок номини қора доғлар ила булғади.
Улар зимистон Аидда шундай маъюс суҳбатлашдилар.
Бу аснода Одиссей ва ҳамроҳлари шаҳардан чиқиб,
Кекса Лаэрт жон куйдириб қараётган боққа етдилар;
Боғ ёнида уй бор эди; уй атрофи бостирма бўлиб,
210. Бунда қуллар кундуз куни овқатланар, кечаси шунда
Ухлардилар; бор эди бир кампир бунда секел* қавмидан;
У чол хизматида бўлиб, уни боқар, парваришларди.
Шоҳ Одиссей ўғлига ва ўзгаларга юзланиб деди:

- “Ҳаммангиз уйга киринглар ва энг семиз чўчқани сўйиб
215. Тушлик таом ҳозирланглар; мен бораман отам олдига:
Кўрай-чи, чол хира тортган кўзин тикиб ўз ўғлонини
Танирмикин ё танимасмикин узоқ жудоликдан сўнг”.
- Шундай деб у қуролини қаролларга топширди; улар
Телемахга қўшилишиб кирдилар чол Лаэрт уйига;
220. Одиссей боғ томон кетди кўришгани отаси билан.
Лек боғда у Долионни учратмади, унда қуллар ҳам,
Долионнинг ўғиллари* ҳам йўқ эди. Уларнинг бари
Боғ атрофини ўраш учун тиканакли бута ўргани
Кетгандилар мўйсафид чол Долионнинг бошчилигида.
225. Одиссей бу боғда кекса отасининг ёлғиз ўзини
Учратди; у дарахт тагин чопар эди боши ҳам бўлиб;
Ҳамма ёғи исқирт эди; эғнидаги кийими жўлдур;
Тикан кирмаслиги учун, болдирини хом тери билан
Ўрагани, лат емасин, деб қўлига эскирган қўлқоп
230. Ва бошига тақир эчки терисидан тақя кийганди.
Одиссей ўз отасини кўрди шундай аянчли ҳолда.
У ўзини нок дарахти панасига олганча, сукут
Сақлаб ачиқ кўзёш тўқди анчагача. У не қиларин
Билмас эди: шарт ўзини танитиб, у чолни бағрига
235. Босиб, унинг қўлларидан ўпиб, ота юртига қайтиб
Келганини очиқ-ойдин айтсинми ё саволлар бериб
Отасининг аҳволини аста-аста билиб олсинми?
Ниҳоят, у ўйлаб-ўйлаб, отасининг аҳволи сохта
Гаплар билан ўсмоқчилаб сўраб билиб олмоқчи бўлди.
240. Шу ниятда яқин борди Одиссей ўз бузрукворига;
Чолнинг боши эгик эди – дарахт тагин юмшатарди у.
Нодир ўғил – шоҳ Одиссей яқин бориб деди отага:
“Сен миришкор тажрибали боғбонмисан дейман, қария;
Боғинг жуда сариштадир; дарахтларнинг ҳаммаси: зайтун,
245. Анжир ноку турфа узум токлари ҳам, гулхонангдаги
Хушбўй гуллар, полиздаги кўкатлар ҳам батартиб ғоят.
Лекин, ота, хафа бўлма, дилимдаги сўзни айтаман:
Нечун тузук қарамайсан сен ўзингга – қариганинда
Андухдасан, ювуқсизсан, бир ҳолатда кийган кийиминг;
250. Хўжайининг сени унча хуш кўрмаса ҳам, бунга сенинг
Ялқовлигинг сабаб эмас. Қиёфангдан сен асло қулга
Ўхшамайсан; мен қандайдир шоҳларга хос аломатларни
Кўрмоқдаман вужудингда; одатда, сен каби кексалар
Пок ювиниб, пок кийиниб, тўйиб овқат еб, пар тўшакда
255. Оёқларин узатишиб ҳузур қилиб ётиши лозим.
Лекин, ота, қани, очиқ сўзла менга яширмай сирни:
Соҳибинг ким? Сен боғбонлик қилмоқдасан кимнинг боғида?
Яна очиқ айт-чи, ота, мен ростдан ҳам келиб қолдимми
Итакага? – Шундай деди учратганим шу ерлик бир кас.
260. У жуда кўрс одам экан; мен унга бир маҳал уйимда
Меҳмон бўлган бир азиз шахс тўғрисида гап очмоқчийдим,
Индамади; у тирикми, шу ердами ё зулмат Аид
Қаъридами? Сен билишинг керак буни, эшит гапимни:
Бир пайтлар мен уйимда бир одамни меҳмон қилгандим;
265. Илгари ҳам узоқ-яқин ўлкалардан келган мусофир
Ва акобир кишилар кўп бўлганлару хонадонимда,
Лек ҳеч қачон мен ундайин закий зотни учратмаганман;
У ўзини итакалик деб, донғи кўп элларга кетган

- Аркесийзод Лаэрт ўгли эканини айтганди менга.
270. Одиссейни меҳмон қилдим мен дўстона мурувват ила —
Ширин-шакар ва лаззатли таомлар кўп эди уйимда;
Мен бу азиз меҳмонимни кузатганда, асл нав етти
Талант* олтин, ажиб гулдор кумуш қадаҳ, ўн икки сидра
Ёпинчиқ ва шунча хитон билан шунча мантияни ҳам
275. Тухфа қилдим, яна тўртта ёш ва гўзал чевар қизларни:
Бу кўли гул оқсочларни Одиссейнинг ўзи танлади”.
Чолнинг кўзи намланганди; жавоб қилди у Одиссейга:
“Сен, мусофир, дарҳақиқат, шу айтганинг юртга келгансан;
Лек бу юртни кўпдан бери забт этганлар ёвуз одамлар;
280. Эссиз, шунча совға ҳадя қилибсан ул меҳмонингга сен;
Лек агар у азиз зотни Итакада топганингдайди,
У ҳам сени иззат ила кутиб олиб, кўмиб ташларди
Талай-талай нодир, нафис ва бебаҳо совға-саломга;
Меҳмон аҳлин совға билан қутлаш бизда азалий одат.
285. Ва лекин сен жавоб бергин менга ҳеч бир сирни яширмай:
Ўша шўрлик эрни меҳмон қилганингдан бери уйингда,
Орадан қанча вақт ўтди? Ўғлим эди ўша мусофир —
Бахти қаро Одиссей! Ким билсин, энди у ватанидан
Олис ёқда, теран денгиз қаъридаги балиқларга ё
290. Чўл қушлари ва ёввойи ҳайвонларга ем бўлган балки.
Онаси ҳам, отаси ҳам уни дафн этолмадилар;
Бебаҳо сеп бериб уйланган хотини Пенелопа ҳам
Зор-зор йиғлаб аза тутиб эри кўзин, одат бўйича,
Юмолмади; зурриётим ўлиги ҳам топмади қадр.
295. Сен, мусофир, очиқ айт бор ҳақиқатни, мен билиб олай:
Кимсан? Қайси қавмдансан? Юртинг қайда? Отанг, онанг ким?
Итакага сени олиб келган кема қайда турибди?
Ҳамроҳларинг қайда қолди? Ё бу ерга ёт бир кемада
Келувдингми ва у кема сени ташлаб кетиб қолдимми?”
300. Деди Лаэрт. Жавоб қилди унга соҳибнайранг Одиссей:
“Майли, агар билгинг келса, айтай ҳамма гапни бир бошдан:
Алибантда туғилганман; ўша ерда кўркем қасрда
Яшайман мен; у мамлакат ҳукмдори Полипимонзод
Афейд менинг отам, исмим Еперитдир*. Мен Секаньядан
305. Сузиб келаётганимда ёвуз даймон менинг кемамни,
Хоҳишимга зид ўлароқ, бу томонга оқизиб келди;
Мен кемамни Нейон тоғи этагида қолдирдим, ота.
Билсанг керак, меникида меҳмон бўлган ўғлинг юртига
Сузиб кетганига роса беш йил бўлди. У йўлга чиққан
310. Куни кўкка ўнг томондан учган қушлар билдиргандилар
Сафар яхши ўтишини; мен ўғлингга оқ йўл тиловдим;
У ҳам яхши кайфиятда сузиб кетди; биз чин юракдан,
Тез-тез дийдор кўришишга ваъдалашдик ва хайрлашдик”.
Шундай деди шоҳ Одиссей; уқубатнинг қора булути
315. Сиеҳ қилди чол дилини; аччиқ инграб чуқур хўрсинди
Ва бир ҳовуч тупроқ олиб, сочди мўйи сафид бошидан.
Ўғил дили пора-пора бўлди, қайтиб кетди нафаси —
Ота қайғусин кўришга унинг ортиқ мадори қолмай,
Ўз бағрига босди уни ва пешма-пеш ўпаркан, деди:
320. “Отажон, мен Одиссейман! Сен соғиниб кутган ўғлингман!
Мана, йигирма йилдан сўнг, тангриларнинг хоҳиши ила,
Қайтиб келдим ватанимга; кўй, йиғлама, фарёд на ҳожат!
Эшит, ота: вақт зиқ жуда; мен уйимда ёв куёвларни

- Битта қўймай маҳв этдим, қилган ёвузликлари учун”.
325. Шундай деди. Лаэрт ҳайрон қолиб жавоб қилди ўғлига:
“Ғар сен чиндан ҳам уйига қайтиб келган Одиссей бўлсанг,
Менга бирон аниқ белги кўрсатгинки, қолмасин шубҳам”.
- Қув Одиссей шу гап ила жавоб қилди кекса Лаэртга:
“Аввал кўргин тиззамдаги чандиқни сен; эсингда бўлса,
330. Парнаста бир ваҳший тўнғиз ботирганди сўйлоқ тишини
Шу тиззамга; (ўзинг ҳамда онажоним жўнатгандинлар
Мени бобом Автоликнинг юртига, у бизларникида
Меҳмон бўлиб, кейин менга, ғар Парнаста боргудек бўлсам,
Кўп совғалар беражагин ваъда қилиб жўнаб кетганди).
335. Ғар хоҳласанг, бир пайтлар гўдак бўлган чоғимда боғда
Мен орқангдан чопиб юрар эдим доим; шунда бир куни
Менга совға қилган эдинг анча-мунча дарахтларингни;
Улар номин ўзинг бир-бир айтган эдинг; санаб берайми?
Мева тугган ўн уч туп нок, ўн туп олма ва қирқ туп анжир
340. Берган эдинг; яна эллик туп ток ваъда қилгандинг, ота;
Йил бўйи ҳосил берувчи бу тоқларда унган узумнинг
Йирик-йирик гужумлари тангри Зевснинг марҳамати-ла
Ҳусни ортиб етилганда, қаҳрабодек олтин рангда ё
Қирмиз рангда чарақларди Ҳелиоснинг порлоқ нуридан”.
345. Чол вужуди титраб кетди ва юраги орзиқиб тушди;
Ўғли аниқ санаб чиққан эди барча дарахтлар номин.
У дилбандин кучоғига босди йиғлаб; сўнгра ҳушидан
Кетди; тангриваш Одиссей тамомила дилафгор бўлган
Отасини кучиб олди. Салдан сўнг чол ҳушига келиб
350. Кўзин очди ва ўғлига шундай деди ҳазин сас ила:
“Ҳамду сано бўлсин бузург отам Зевсга! Ғар бадкирдорлар
Чиндан ҳам маҳв бўлган экан, Олимпда бор экан-да ҳали
Қасос олгувчи тангрилар! Лек, Одиссей, шаҳарда исён
Бошланажак ҳадемай ва бу ерга халқ бостириб келур
355. Ва чопарлар мудҳиш хабар тарқатурлар Кефаллениа*
Таркибида бўлган барча ороларга – шундан кўрқаман”.
- Деди Лаэрт. Қув Одиссей отасига жавоб қайтарди:
“Ҳеч ҳам кўрқма; сен, отажон, бундан асло хавотир олма,
Яхшиси, юр, борайлик биз ҳозир сенинг уй-маконингга;
360. Мен бу ёққа кела туриб, юборгандим сенинг уйингга
Телемахни, Филойтийни ва уларга қўшиб Евмейни –
Бизлар учун пиширгани тўйимли ва лаззатли таом”.
- Шундан сўнг йўл олди ота билан ўғил чолнинг уйига;
Телемах у ерда кекса Евмей ҳамда Филойтий билан
365. Пишган гўштни тўғрардилар, қадаҳларга май қуярдилар.
Бу чоғ чўри хотин чолни чўмилтириб, мўрт баданига
Ҳушбўй зайтун мойи сурди ва кийдирди янги мантия;
Сўнг Афина кўринмасдан яқин келиб чолнинг қаддини
Адил қилди, вужудини тўлиштирди ва ёшартирди
370. Чеҳрасини. Чол ҳаммомдан чақнаб чиқди мисли чақмоқдай.
Отасини илоҳдай пок, кўркама кўриб қувонди ўғил
Ва тикилиб туриб унга деди шундай барқанот сўзлар:
“О отажон! Олимпик бир тангри сенга латофатли ҳусн
Бахш этибди ва мункайган қоматингни адил қилибди”.
375. Ўз ўғлига майин сасда жавоб қилди шавкатли Лаэрт:
“О чақмоқдор тангри Дий*! О Феб Аполлон! О Афина! Мен
Кефаллениа лашкарига сардор бўлиб Нерикон шаҳрин
Забт этганим чоғдагидек ёнбошингда зирҳ совут кийиб

380. Турсам эди кўмак бериш учун сенга, ёв кўёвларнинг
Галасини шафқат билмай қийратардим. Ва сен албатта
Мамнун бўлиб ўз отангдан, кўнглинг тоғдай кўтариларди”.
Улар бир-бирлари билан шундай ширин суҳбатлашдилар.
Ва ниҳоят, ҳаммалари тўкин дастурхон атрофига
Тартиб билан ўтиришиб шоду ҳуррам қўл узатдилар
385. Эндигина сузиб келинган лаззатли мўл-кўл таомга.
Салдан кейин Долион ва ўғиллари қайтди даладан.
Чикди чўри улар барин дастурхонга таклиф қилгани.
(Чолнинг ҳамма ўғилларин секаньялик бу чўри кампир
Боққанди ва кекса чолни ҳам доимо парваришларди).
390. Улар кириб ошхонага, қутилмаган янги меҳмонни
Кўрдилару ҳанг-манг бўлиб остонада тўхтаб қолдилар.
Одиссей хушатвор сўзлар билан шундай деди уларга:
“Нега қотиб қолдинг, ота? Қани, ўтир, овқатланамиз
Биргаликда; нега ҳайрон бўлаяпсизлар? Биз кутиб қолдик
395. Ҳаммангизнинг даладаги ишдан қайтиб келишингизни”.
Шундай деди. Чол Долион елиб келиб, севинганидан,
Хожасининг қўлларидан қайта-қайта ўпа бошлади;
Кейин шундай барқанот хуш сўзлар айтди унга юзланиб:
“Вой, ахийри келибсан-ку, эркам менинг, қувончим менинг!
400. Оҳ, тангрилар насиб этди бизга сени тирик кўришни —
Биз бу бахтдан умидимиз узган эдик. Соғ бўл ва қувон!
Тангрилар ёр бўлсин сенга! Қани, айт-чи, бизга бор гапни:
Ота юртга қайтганингни сен оқилад Пенелопага
Билдирдингми? Ёки унга энди хабар қилмоқчимисан?”
405. Деди. Шундай жавоб қилди қув Одиссей чол Долионга:
“Ҳамма гапдан хабари бор унинг; мунча ташвиш қилмасанг”.
Шу жавобдан сўнг ўтирди чол Долион силлиқ курсига.
Ўғиллари таъзим қилиб хожасига, ҳамма сингари
Ўтирдилар оталари қаторига овқатлангани.
410. Ҳамма бирдай тенг тановул қилар эди Лаэрт ўйида.
Бу чоғ бутун шаҳар аҳли кўёвларнинг мудҳиш қисмати,
Ваҳшиёна ўлимлари ҳақида шум хабар эшитди;
Бу хабарни эшитганлар ваҳимага тушиб, бақариб
Ва дод солиб тўпландилар Одиссейнинг уйи олдида;
415. Ўликларни олиб чиқиб, баъзиларин дафн этдилар,
Бошқаларин жўнатдилар оиласи турган шаҳарга —
Балиқчилар олиб кетди кемаларда бу мурдаларни;
Сўнг одамлар йўл олдилар кенг майдонга гамбода ҳолда;
Ҳамма йиғилгандан кейин олижаноб Евпейт даставвал
420. Мурожаат қилди халққа; у изтироб чеқарди қаттиқ
Одиссей отган биринчи ўқдан маҳв бўлган суюкли
Ўғлонидан жудо бўлганига асло-асло чидолмай;
Шундай деди жамоага бу қария гам-ҳасрат ила:
“Азиз дўстлар, Одиссей биз ахейларнинг бошимизга энг
425. Фожиали кунлар солди. Бир пайт у бағоят нодир
Фарзандларимизни ўзи билан олиб кетиб, барини
Кемалари билан бирга шўр денгизга гарқ этган эди;
Энди бўлса, қайтиб келиб, маҳв этибди Кефалленьянинг
Энг азамат йигитларин; мен илтижо қиламан сиздан,
430. Ҳали қотил Пилосга ё Эпейларнинг муқаддас юрти
Элидага қочиб кетишга улгурмай, уни ҳибс этиб
Ўлдиришда менга ёрдам беринг, азиз биродарларим.
Акс ҳолда биз уятга қолажакмиз; гар сиз билан биз

- Жигаргўшаларимизни қатл этган қотилдан ҳозир
435. Уч олмасак, биз шарманда бўлажакмиз ва биздан кейин
Туғулажак авлодларимиз ҳам бўлур бадном ва бадбахт.
Мен бир кун ҳам яшай олмам агар ундан қасос олмасам;
Ва шу ўлганлар ортидан киргум қаро ерга ўзим ҳам.
Йўқ, халойиқ, жазоламай туролмаймиз бу қотилларни!”
440. Шундай деди ғамзада чол; ҳамма теран қайғуга ботди.
Шу пайт бу халқ мажлисига Одиссейнинг уйида тунаб
Қолган ҳофиз Фемий билан жарчи Медонт келиб қўшилди;
Мажлис аҳли ҳайрон қолди тирик кўриб бу икковини.*
Шундай деди халойиққа доно фикр соҳиби Медонт:
445. “Итакалик фуқаролар! Кулоқ солинг менинг гапимга
Адолатпеша Одиссей Зевс амрига зид қилмади ушбу ишини;
Ўзим кўрдим, тангрилардан бири Ментор* қиёфасида
Дабдурустдан пайдо бўлиб, гоҳ Одиссей рўпарасида
Туриб унга далда берар, гоҳ куёвлар оломонини
450. Тирқиратиб қувар эди ҳар томонга; куёвлар эса,
Ваҳимага тушиб тап-тап қулардилар жон қазо қилиб”.
Бу гапдан халқ кўрқиб кетди, қони қочди, ранги оқарди.
Шунда туриб кўпни кўрган чол Алиферс маъруза қилди;
У бохабар эди кўҳна ўтмишдан ҳам, келажакдан ҳам;
455. Ва хушният ила шундай мурожаат қилди ҳаммага:
“Итакалик фуқаролар, кулоқ солинг менинг гапимга;
Мазкур машъум фалокатнинг сабабчиси фақат сизларсиз!
Мен ҳам, донишманд Ментор ҳам ўз вақтида дегандик сизга,
Бебош ўғилларингизни тийинглар, деб; лек бизга кулоқ
460. Солмадингиз – ва йигитлар кўл урдилар кўп гуноҳ ишга:
Одиссейнинг уйин ғорат айладилар ва унинг ҳеч вақт
Уйга қайтиб келмаслигин орзу қилиб, вафодор ёри
Маликага таҳқиромуз ёвузликлар қилдилар тинмай.
Энди сизга маслаҳатим – бу гапимга итоат этинг
465. Ва, баттарроқ фалокатга учрамайлик, десаңгиз агар,
Тинч ўтиринг уйингизда”. Шундай деди. Йиғилганларнинг
Кўпчилиги ғазабланиб ўрнидан дик туриб кетдилар.
Қолган одамлар қилт этмай жойларида ўтираверди.
Дарғазаблар парво қилмай Алиферснинг доно гапига,
470. Жангга ҳозирлик кўргани эргашдилар кекса Евпейтга.
Ҳаммалари ярақлаган зирҳ совутлар кийиб шаҳардан
Чиқдилар-да йиғилдилар тайинланган манзилга бориб.
Мотамсаро лашкарбоши Евпейт ўлган ўғлони учун
Қасос олиш ниятида эди; лекин пешонасига
475. Ёзилмаган эди унинг ўз уйига омон қайтмоғи;
Огоҳ бўлиб пойлаб турар эди уни йўлда қисмати.
Бу чоғ Зевснинг чақмоқ кўзли қизи* деди ўз падарига:
“Эй Кронзод, олий тангри, жавоб бергил сен саволимга:
Қандай ишга жазм қилдинг? Бошлаб яна энг фожиали
480. Фуқаролар урушини, аланглатмоқчи бўлдингми
Қонли жангни? Ё тинчитиб, яраштириб бу рақибларни,
Ҳаммаларин уй-уйига қайтармоқчимисан?” – деди у.
Булут қувар Кронзода жавоб қилди доно қизига:
“Асал қизим, менга берган саволинг қизиқ бўлди-ку;
485. Ахир ўзинг айтмабмидинг, Лаэртзода уйига қайтгач
Куёвларни битта қўймай қийратур, деб? Бу ёгини ҳам
Ҳал қилавер ўзинг билиб. Мен очайин ниятим сенга:
Куёвлардан қасос олди тангримонанд Одиссей – бунга

490. Ҳақли эди; у – шоҳ бўлур яна; буюк қасам ичилиб,
Юртда тинчлик ўрнатилур; қатл бўлган халқ ўғлонлари
Номларини биз фаромуш қилгаймиз эл хотирасидан;
Меҳрибонлик қовуштирур бутун элни ва бошланажак
Мамлакатда фаровонлик, маъмурчилик ва тинчлик даври”.
Деб тангри Зевс Афинанинг кетишига ижозат берди
495. Ва у парвоз этиб тушди Итакага юксак Олимпдан.
Ҳамма энди овқатланиб бўлган эди Лаэрт уйида.
Янгроқ овоз билан доно бир гап айтди Одиссей шунда:
“Биронтангиз чиқиб қаранг, келмаяптимикин бирон кас”.
Деди у. Ва Долионнинг кенжа ўғли чиқди эшикка;
500. Чиққан заҳот кўриб қолиб келаётган одамларни, у
Ваҳимали овоз билан хожасига ҳайқариб деди:
“Эй хўжайин! Келишяпти! Қуролланинг! Улар кўпчилик!”
Ҳамма одам шоша-пиша кийди зирҳли мис совутларни;
Одиссейнинг ўзи тўртов*, ундан кейин чол Долионнинг
505. Олти ўғли сафга турди. Заруратдан икки мўйсафид
Лаэрт билан Долион ҳам қуролланиб жангга шайланди.
Ҳаммалари ялтироқ мис совут кийиб чиқдилар уйдан
Соҳиб ила биргалашиб. Бу аснода эгидабардор
Зевснинг чақмоқ кўзли қизи, – ҳам ўзи, ҳам сўзи Менторга
510. Ўхшагучи Афиная яқин келди шоҳ Одиссейга;
Маъбудани кўриб, дили яйраб кетди Лаэртзоданинг
Ва ўғлига юзланиб у деди шундай барқанот сўзлар:
“О Телемах, шижоатли мардлар шухрат қозонмоқ учун
Жанг қилганлар. Энди сен ҳам, ўғлим, шундай мардлик кўрсатиб,
515. Ворис бўлгин ул диловар аждоқларимизга муносиб”.
Одиссейнинг оқил ўғли жавоб қилди бузрукворига:
“Кўрасан сен ҳозир, ота, мен бу жангда мардлик кўрсатиб,
Ворис бўлгум шижоатли аждоқларимизга муносиб”.
Набирасин бу гапидан фахрланиб деди Лаэрт чол:
520. “Ё шафқати аҳли само, менга қандай саодатли кун
Бахш этдингиз! Эшитдим мен мард ўғлим билан
Набирамнинг диловарлик ҳақидаги баҳсларини!”
Шунда Зевснинг далир қизи яқин бориб деди Лаэртга:
“Аё менинг энг ардоқли дўстим Лаэрт Аркесийзода,
525. Зевсдан ҳамда Афинадан мадад сўраб сен киргил жангга
Ва найзангни ғанимларга қарата от таваккалига”.
Маъбуданинг бу каломи ато этди чолга жасорат.
У сарпадар Зевсга ҳамда Палладага ибодат қилиб,
Олдга чиқди ва найзасин отди ёвга нишон танламай.
530. Ажалкаш тиф Евпейтнинг мис яноқлўшли дубулғасига*
Санчилди-да мажақлади қариянинг бошчаноғини.
Евпейт ерга қулар экан совутлари жаранглаб кетди.
Мана энди Одиссей ва унинг ўғли олдинги сафда
Келаётган ғанимларни найзалару шамширлар билан
535. Маҳв эта бошладилар; ёвлар бари қирилиб кетган
Ва ҳеч бири ўз уйига соғ қайтмаган бўлар эди, гар
Эгидакаш олий тангри Зевснинг қизи бузург Афина
Бу қирғиннинг олдин олиб, наъра тортиб ҳайқирмаганда:
“Итакалик фуқаролар, тўхтаг! Энди бас қилинг жангни!
540. Тарк этинг шум адоватни, қон тўкишни тўхтатинг дарҳол!”.
Маъбуданинг ваҳимали даъватидан барча ғанимлар
Кўрқиб кетиб дағ-дағ титраб, қўлларидан яроқларини

- Туширдилар ва ерга тап-тап ётдилар; сўнг сал вақт ўтмай,
 Шаҳар томон жон ҳовучлаб, аzza-баzza чопа кетдилар.
545. Шунда, ҳеч бир қонли жангдан тап тортмовчи Одиссей наъра
 Тортиб, худди бургут каби қочоқларни қува бошлади.
 Лек шу маҳал Зевснинг момақалдиругин чақмоғи кўкни
 Тарс иккига айирди-да чақнаб тушиб ерга урилди
 Маъбудага яқин жойда. Одиссейга деди Афина:
550. “Эй ҳийлагар олижаноб Лаэртзода, сен ўзингни тий
 Қон тўкишдан; тийинмасанг момақалдироқлари билан
 Бутун осмону фалакни ларзалантиргувчи сарпадар
 Кронзода тангри Зевснинг ғазабига дучор бўлгайсан”
 Маъбуданинг айтган гапин ижро этди дарҳол Одиссей.
555. Шундан кейин, доно Ментор сиймосида бўлган маъбуда –
 Зевснинг қизи Афина энг улуғ қасам ичиб, шоҳ билан
 Халойиқни қовуштирди ва сулҳ тузди икки ўртада.

ИЗОҲЛАР

1-сатр. **Килленалик тангри Ҳермес.** – Тангрилар муждачиси Киллена тоғида туғилган.

12-сатр. **Ҳелиоснинг дарвозаси.** – Қадимги юнонларнинг тасаввури бўйича, Ҳелиос (Қуёш) дарвозаси энг чекка ғарбда бўлган ва у ҳар куни кечқурун шу дарвозага ботган.

14-сатр. **Асфодилон ўтлоғи.** – Марҳумлар салтанати Аидда уларнинг руҳи сайр қиладиган ўтлоқ.

16-19-сатрлар. **Ахиллес, Патрокл, Антилох ва Аякс.** – “Илиада” достонидаги қаҳрамонлар. Улар Троя жангида ҳалок бўлганлар.

22-сатр. **Эгист.** Агамемноннинг хотини Клитемнестранинг ўйнаши. Бу иккови Троя жангидан зафар кучиб қайтиб келган олий саркарда Агамемнонни ва унинг сафдошларини ўлдирадилар.

50-сатр. **Мотамсаро онанг.** – Яъни санам Фетида.

54-сатр. **Қария Нестор.** – Бу Пилос давлатининг шоҳи ўта донишманд одам бўлган.

149-сатр. **Даймон.** – Бу сўз юнон тилида “илоҳий қудрат” ёки “тангри” деган маънони билдириб, гап қайси тангри тўғрисида бораётгани аниқ бўлмаганда шу атама ишлатилади.

202-сатр. **Тиндарейнинг маккора қизи.** – Яъни Агамемноннинг хотини Клитемнестра.

211-сатр. **Секел қавми.** – Секанья, яъни Сицилия фуқароси.

221-сатр. **Долион ва ўғиллари.** – Лаэртнинг боғидаги қуллар.

273-сатр. **Талант.** – Қадимги Юнонистонда кумуш ё олтин талант пул бирлиги ҳисобланган. Аммо Ҳомер давридаги талантнинг аниқ қиймати бизга маълум эмас.

304-сатр. **Полипимонзод Афейд отам, исми Еперит.** – Бу исмларнинг маъноси бор: Полипимон – “кўп азоб чеккан”, Афейд – “ҳеч ким раҳм қилмаган”, Еперит – “қувғин қилган”, маъноларини билдиради.

355-сатр. **Кефалления** – Бир неча оролларнинг умумий номи.

376-сатр. **Тангри Дий.** – Зевс.

443-сатр. **Мажлис аҳли ҳайрон қолди тирик кўриб бу икковини.** – Барча куёвларни маҳў этган Одиссей, ўгли Телемахнинг гапидан сўнг ҳофиз билан жарчига шафқат қилганди.

447-сатр. **Ментор.** – Одиссейнинг қадрдон дўсти. Маъбуда Афина кўпинча шу Ментор қиёфасида пайдо бўлиб, Одиссейга ва Телемахга ёрдам беради.

504-сатр. **Одиссейнинг ўзи тўртов.** – Яъни Одиссей ва унинг уч сафдоши: Телемах, подачи Филойтий ҳамда Евмей.

530-сатр. **Мис яноқдўшли дубулға.** – Жангда муҳорибнинг икки юзини ҳимоя қилиш учун дубулғага қулоқчин сифатида ўрнатилган мис пластинка.

Кувайт ҳикоялари

ЛАЙЛО УСМОН

ЖИННИ ҚИЗ

Бекорчи болакайлар Норани ақлдан озган деб ҳисоблашарди — аслида у ақлдан озган ҳам, жинни ҳам эмасди. “Қизлар маҳалласи”да уни шимол қизларидек оқбаданлиги, катта-катта тим-қора кўзлари туфайли энг чиройли қизча деб билишарди. Бу маҳаллада қизлар кўп туғилгани учун уни “Қизлар маҳалласи” деб аташган.

Нора кўчада кўриниши билан болалар чапак чалиб, овозларининг борича “Нора жинни”, “Нора жинни” деб қичқира бошлашарди.

Шунда шўрлик қиз ўзини тезроқ панага олишга шошилар, ичида эса у онаси маҳаллада қизининг ақлдан озгани тўғрисида гапириб берган кун ва соатни аямай қаргарди.

Бу ҳодиса анча олдин, кўп ойлар олдин рўй берганди. Болаларнинг каттаси бўлгани учун Нора сабзавот ва бошқа озиқ-овқатларни сотиб олгани тез-тез дўконларга чиқиб турарди. Кўпинча бу нарсаларни маҳаллаларидаги ягона бақ-қол Саййиддан сотиб оларди. Бу ўша сиз билган европача либосдаги олифта Саййид ҳар доим — эғнида шим ва кўйлак, бошида гардиши ҳаддан ташқари энли шляпада юрарди.

Бир куни Нора катта бир балиқни қопга солиб, оғирлигидан кўтара олмай, ерда судраб келарди. Саййиднинг дўкончаси жойлашган кўчадан ўтгач, у катта дарвозага етиб келди, шу ерда бир эски қудуқ бор эди. Иккала кўли билан қопни ушлаб, орқаси билан юриб келаётганидан у қудуқни кўрмай унга думалаб тушди. Ҳозиргина келаётган одамнинг тўсатдан ғойиб бўлиб қолганини кўриб, кўча қоровулининг кайфи учди. Унинг қичқирғига одам тўпланди. Жудаям озгин бирини челаққа ўтқазиб, қудуққа туширишди-да, Нора билан бирга тортиб чиқариб олишди. Қиз хушидан кетган эди-ю, аммо Аллоҳга шукр, ўлмай қолганди. Бошининг орқасини қудуқ деворига қаттиқ уриб олганди. Доктор кўриб, озгина мияси чайқалганини, ўзига келгач, унча-мунча галати қилиқлар қилиши мумкинлигини, аммо бундан ташвишланмаслик кераклигини айтди.

Норани онаси эса дуч келганга қайгусини айтиб дардлашарди, ажабтовур қизим ақлдан озди деб зорлангани-зорланган эди. Бора-бора бу Норанинг ўзига таъсир қилиб, қовоғини солиб юрадиган, ҳеч кимга қўшилмайдиган одамови бўлиб қолди. Кўчага ҳам чиқмай кўйди. Дўконга эса сингиллари бориб келишарди.

Бир неча ойлик “зиндонли” ҳаётдан сўнг Нора охири кўчага чиқишга азм қилди. У бўлиб ўтган воқеа ҳамманинг эсидан чиқиб кетган деб ўйларди. Қаёқда! Унга кўзи тушган ҳамон бир ажинадек қизалоқ дугоналарини чақира бошлади: “Ҳой, тез бу ёққа келинлар! Жинни чиқди!” Шундай деди-ю, бошқа қизлар чопа-чоп келиб, шарақлаб кула бошлашди, Норани қуршаб олишди ва бир маромда айланиб, қўшиқ айта бошлашди:

Нора жинни, Нора жинни,
Норанинг мияси йўқ.

Бундай бўлишини кутмаган Нора аламдан чинқариб юборди. Қизчалар ундан кўрққандай ёлғондакам ҳар томонга қочишди ва бир-бирларига:

— Эҳтиёт бўлинглар, жинни тагин тишлаб олмасин! — деб қичқаришди.

Кўзлари жиққа ёш Нора чопиб уйга кирди-да, аламини онасидан олди:

— Ҳаммасига сиз айбдорсиз. Сизни ёмон кўраман!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

105

Шундай дея у яна ичкарига қамалиб олди.

Шу кундан бошлаб Норанинг тинч ҳаётига яна “қўз тегди”. Уни кўрган борки, масхара қилмай қўймасди. Ҳатто маҳалла доясининг меров ўғли Солиҳ ҳам Норани бурчакларда пойлаб турар, қиз уни кўриб қаргаб қочиб кетаётганда, орқасидан: “Нора жинни, Нора жинни”, деб қичқиради.

Аммо аста-секин Нора ўзини қўлга ола бошлади. Баъзан унга ўзини жинни қилиб кўрсатиш ўзига ёқар эди ҳам. Энди биров унинг жигига тегадиган бўлса, бу ҳам ўчакишиб, оғзини катта очар ва тилини чиқариб кўрсатар, тим-қора кўзларини олайтириб, масхара қилганга қаттиқ тикилар эди, у бўлса кўрқиб: — “Ойижон, мени анови жиннидан қутқаринг!” — деб қочиб қолар эди.

Рақибининг бунақа кўрқишларини кўриб, Нора ўзини дадилроқ ҳис этар эди.

Маҳалладагилар энди Норани илгаригидай тинмай ғийбат қилишмасди. Ҳалиги бахтсиз ҳодисадан сўнг Норанинг отаси қудуқнинг атрофини ўраб қўйиш учун пул берди, ўз қўли билан унга қопқоқ ҳам ясади. Суюкли қизининг бошига тушган балогоа бошқа биров ҳам дучор бўлишини истамасди.

Нора бўйга етиб, чинакам соҳибжамол қизга айланди. Калта сочлари энди елкасини тўлдириб, ҳар тўлқин турганида, қизнинг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб юборар эди. Жума кунлари ойиси хинага бўяганида сочи янада товланиб кетди. Она барча олтовлон қизи учун хинани маҳалланинг сатанг хотини Умм Сааддан сотиб олар эди.

Энди Нора ҳам, унинг ёшидаги бошқа қизлар ҳам илгаригидек кўнгиллари хоҳлаганда ўйнаб келиш учун кўчага чиқа олмас эдилар, чунки улар энди бўй етиб, қўзга кўриниб қолишганди.

Бир куни оқшом чоғи Нора тасодифан ота-онасининг ўзаро суҳбатини эшитиб қолди-ю, тун бўйи ухлолмай чиқди.

— Ҳой эр, — дерди онаси, — Норанинг бўйи етиб қолди, аммо шу ҳолда уни ким ҳам оларди?

— Аввали Парвардигор. Солиҳнинг ундан нимаси ортиқ? Тенг тенги билан, тезак қопи билан.

— Ўйлаб гапираяпсизми, отаси? Нима қилишимни ҳам билмайман, бошим қотган... Йўқ, келинг, шу ўртанча қизимиздан гаплашайлик.

Ота-онаси кейин ҳам шу мавзуда кўп гаплашишди. Нора эса нуқул ойнага қараб ўйларди: “Ростдан мен бошқаларга ўхшамайманми? Наҳотки, бошқа одамлардай яшаш менга насиб қилмаган бўлса?”

Гоҳ-гоҳ Нора ўкраб йиғлар, онаси ва сингиллари унинг йиғисини эшитиб, бошларини чайқар эдилар:

— Шўрлик қиз! Нимани ҳам тушунарди!

...Вақт ўтиб бораверди. Ногоҳ Норанинг отаси бетоб бўлиб, ётиб қолди ва савдогар Фаҳднинг дўконига ишга чиқа олмади. Бир куни эшик тақиллади ва эшикни очгани Нора борди. Эшикни тақиллатган қўшни маҳалланинг хушрўй йигити, Фаҳднинг ўғли Наиф эди. Хўжайиннинг ўғлини кўриб, Нора бир дам ўзини йўқотиб қўйди. Қизнинг гўзал тўлинойдек балқиб турган чехрасини кўриб, Наиф ҳам каловланиб қолди. Ниҳоят, у ўзини қўлга олиб, сўради:

— Отанг қани?

— Уйдалар. Лекин улар касал ётибдилар.

— Нима бўлганини билгани келгандим. Кирсам майлими?

— Ҳозир. Онамни чақирай.

Нора югуриб ичкарига кириб кетди. Наиф унинг орқасидан ҳавас билан қараб қолди. Қизнинг мавжланиб, орқасини тўлдириб турган сочларидан ўпгиси келиб кетди...

Қизнинг отаси Жасим тузалиб, дўконга келганда хўжайин уни жуда хушмуомалалик билан қаршилади ва деди:

— Ўғлим қизингиз Норага уйланмоқчи. Бунга нима дейсиз?

Жасим қулоқларига ишонмади, нима жавоб беришини билмай, лол эди.

— Гапимни эшитдингизми? — Фаҳд Жасимни елкасига уриб қўйди: — Наиф қизингиз Норага уйланмоқчи. Ё қизингизни узатиш ниятингиз йўқми?

Жасимнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Аммо, эй Наифнинг муҳтарам отаси... Эй Аллоҳ... Бу ёғи қандоқ бўлди? Сизлар кимсизлар-у, биз киммиз...

Савдогар норози қиёфада хўмрайиб, лабларини қимтиди.

– Нега ундай дейсиз? Сизни билмаймизми? Инсофли, диёнатли одамсиз. Сиз билан қариндош бўлсак ёмон бўлмайди. Таклифимдан суюнарсиз деб ўйлагандим.

– Аллоҳ умрингизни узоқ қилсин, – деди Жасим, – Мен-ку, жон-жон дердим... Аммо Нора... қизгинам ҳалигиндай... – Ота мияси айниган дегандай қўлини ҳавода маъноли ўйнатиб қўйди.

– Ўз қизингизга туҳмат қилманг, – бирдан жиддийлашиб деди Фаҳд. – Норанинг тўрт мучаси соғ. Нега унинг бахтига тўсқинлик қиласиз?

Жасим бошини эгди, қўлларини кўксига қўйиб, бир неча бор такрорлади:

– Менинг қизим – сизнинг қизингиз. Илоё, қизимнинг бахтини берсин.

Маҳаллада янги хабар яшин тезлигида тарқалди. “Бой савдогарнинг суҳурдай ўғли Наиф жинни Норага уйланармиш. Шаҳзоданинг ишқи қурбақага тусибди! Маҳаллада чиройли қизлар кам эдимиз?”

Нора эса бахтдан ял-ял ёнганча ҳаммага бирдек табассум билан қарарди...

...Маҳалла қувонди. Шойи-барқутларга чулганган Нора тўйга тайёргарлик кўрмоқда. Унинг кўзлари қувончга тўлган. Тўлмай-чи? Ахир у маҳалладаги энг барно йигитга турмушга чиқаяпти. Шаҳарда бу йигитга ҳавас қилмаган қиз бормиди?..

Ўша қизлар энди Нора каби “жинни” бўлишни орзу қилмоқда эдилар.

ҲАДАЯ СУЛТОН АС-САЛИМ

АЁЛ ҚАЛБИ

Мен азобларимни ҳеч кимга билдирмайман. Менинг йиғлашим мумкин эмас, чунки кўз ёшларим менинг қасамимни бузишга мажбур қилиши мумкин. Фақат тунда, ёлғиз қолганимда, ёстиққа юзимни босиб, тўйиб-тўйиб йиғлардим. Одамлар кўзига эса мен ўзимни қувноқ ва хушчақчақ қилиб кўрсатишим керак, юзимдан табассум аримаслиги керак.

Умидлардан холи ҳаёт, фақат азоб-уқубатлардан иборат кунлар қанчалик бефайз бўлишини билсанг эди!

Сен эса, дугонажон, яна мендан бахтлимисан, деб сўрайсан. Бошимга тушган гамлардан сенга лоақал биттасини ҳам раво кўрмас эдим. Мен доим кўрқувда яшайман, токи менинг энг яқин кишим – севимли опам мени қуйдириб кул қилаётган дўзахий алангани сезмасин. Акс ҳолда бу аланга ҳеч бир гуноҳи бўлмаган опамни ҳам жизгинак қилиши мумкин. Мен унга бахтсизлик келтираман, ўзимни эса бир умр надомат азобига мубтало қиламан. Ҳамдардлик дардни енгиллаштиради. Мен шундан ҳам маҳрумман.

Сен менинг тақдиримни билмоқчимисан? Майли, айтсам айта қолай.

Бунинг бошланганига анча бўлди. Ёрқин қувноқлик, бахтга умидворлик менга ҳам ҳамроҳ эди. Барчаси кўз ёш ва азоб билан яқунланди. Хабаринг бор: мен ва опам ота-она меҳридан эрта жудо бўлган эдик. Эрта етим қолгач, амаким Абу Жасимникида паноҳ топдик. Амаким бизга ота, хотини эса оналик қилди. Улар бизнинг ота-онамиз йўқлигини билдирмасликка ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, барибир она меҳрини нима ҳам боса оларди?

Мен болалигимдан уятчан ва орзуларга берилган эдим. Опамдан фарқли равишда ўзим ўйлаб топган хаёл ва орзулар оламида кезар эдим. Амаким ва келинойим менга меҳрибон эдилар, лекин мен ўзимни бегона ҳис қилар эдим. Биз улғайиб борардик. Амакимнинг ўғиллари Жасим ва Абдулваҳоб ҳам ўсиб боришар эди. Кичкиналигимизда биз доим бирга ўйнар эдик. Ёшлик палласи етганда дўстлик нозик боғлиқликка айланди. Биз энди опам билан мактабни тугатиб, бошқа ўқишга бормадик, ўша пайтдаги одатга кўра кун бўйи уйда ўтирар эдик. Бир куни мен амаким хотинига мана бундай деётганини эшитиб қолдим: “Хасса, қизларимиз бўй етиб қолишди. Фанима Жасимга жуда муносиб, Хадича эса Абдулваҳобга мос. Узукка кўз қўйгандай улар”. Ўша кундан бошлаб мен Абдулваҳобга бошқача кўз билан қарайдиган бўлиб қолдим. Кутилмаганда мен унда ўзим орзу қилган йигит тимсолини кўрдим. Назаримда,

у менга умр йўлдошим сифатида тақдир ёшлигимда олиб қўйган муҳаббат ва меҳрни қайтариши мумкиндай эди.

Нигоҳларимиз тўқнашган пайтларда ҳаяжондан юрагим ҳаприқиб кетар, юзларим анордай қизариб, кўнглим бир дунё қувончга тўлиб, ўз хонамга учиб кирардим. Мен унга ёқишимни ва унинг қалбини забт этганимни ҳис қилардим. Биз ҳеч қачон муҳаббатимизни бир-биримизга ошкор қилмас эдик. Бироқ иккимиз ҳам кўнглимиздан кечаётган туйғуларни сезиб турар, нигоҳларимиз учрашганда вужудимизни кучли ҳаяжон босар эди. Мен келажак ҳақида орзу қилар, ҳаёлимда шинамгина уй, қувноқ болакайларимиз қий-чувига тўлган уйда яшаётгандай бўлар эдим. Абдулваҳоб ишдан қайтганда, қўлимда гўдак билан уни қучиб олишимни тасаввур қилардим. Мен қувонч билан бахтимни кутар эдим. Лекин доим ҳам бандасининг айтгани бўлавермас экан, денгизчилар тили билан сўзлаганда, кемага керакли шамоллар вақтида керакли томонга эсмас экан. Жасим Лондонга ўқишга кетди. Бир йилдан сўнг унинг кетидан Абдулваҳоб ҳам ўша ёққа йўл олди. Биз опам билан кун санаб, уларнинг қайтишини кутар эдик.

Кунлардан бир кун амаким уйга чуқур қайгуга ботиб келди. У ўз одатига хилоф тарзда ҳеч кимга кулиб ҳам қарамади ва тезгина ўз хонасига кириб кетди. Келиноийм изидан хонага кирди-ю, унинг йиғлагани қулоғимизга чалинди. Биз ичкарига чопиб кирдик. Келиноийм ерда беҳуш ётар эди. Аввалига биз ўзимизни йўқотиб қўйдик, кейин эса уни ўзига келтира бошладик. Ўзига келгач, у бошига уриб: “Оҳ, болажоним!” деб фарёд қила бошлади. Амаким унсизгина йиғлар эди. Жасим ўлган эди. Бутун уй фарёдга тўлди, биз аламдан кийимларимизни йиртар эдик.

Ўша кундан бошлаб уйимиздан хурсандчилик юз ўтирди. Мен опамга ҳамдард бўлиб кўз ёши тўкар эдим. Болалигим ёдгори, жигарим, ҳаётдан тез кетган дўстим Жасимга аза тутар эдим. Мен тақдирнинг кутилмаган зарбаси натижасида сочи оқарган амаким ва келиноиймнинг дардига шерик бўлиб, кўз ёши тўкар эдим. Лекин кўнглимнинг туб-тубидан Абдулваҳоб ўлмаганига хурсанд эдим.

Фам-андухга кўмилган хонадонда қайгули кунлар бошланди. Амаким ҳеч ёққа чиқмас, кўз ўнгимда сўлиб борар эди. Дўстлари уни бу ташвишлардан чалғитишга уринсалар ҳам фойдаси йўқ эди. Агар биров ноҳос уни “Абу Жасим” деб қақриб қолса, у мусофир юртида жувонмарг бўлган тўнгич ўли тирилиб келгандек аланг-жалаңг бўларди.

Вақт ўтиб борарди, Аллоҳга астойдил сажда қила-қила аламлардан бироз ўзига келиб қолган бўлса-да, амакимнинг юзидаги табассум бир умрга сўнган эди. Одамлар, ҳамма нарса майда-чуйдадан бошланади, дейишади. Лекин биз яқинларимиздан жудо бўлганимизда бунинг акси бўлади. Дастлаб дард бениҳоя оғир бўлиб, жуда секинлик билан унутилади, охири элас-элас хотираларгина қолади. Опамда ҳам шундай бўлди. Дастлаб у анча кун туз тотмади, алаҳсиради, бетоқат бўлди. Лекин вақт ўтиши билан у ўзини тутиб олди. Соғлиги ҳам тикланди.

Уч йил ўтгач, Абдулваҳоб уйга қайтди. У етилиб, ҳақиқий эркак бўлган эди. Айрилиқ, кутиш азоблари тугади. Биз яна нигоҳларимиз тўқнашганда андишадан ҳаяжонланиб, қизара бошладик, қалбларимизда яшириниб ётган сўзларни эшитардик. Абдулваҳоб келгач, уни уйлантириш ҳақида гап қўзғала бошлади. Бу гапларни ҳар эшитганда қотиб қолар эдим ва тезроқ тўй бўлишини ич-ичимдан хоҳлар эдим. Бир куни тушлиқдан кейин меҳмонхонада ўтирган эдим, амаким билан Абдулваҳоб кириб келишди. Одоб юзасидан мен хонадан чиқдим ва ошхонада уларга чой дамлай бошладим. Эшикка яқинлашганимда, амакимнинг сўзлари қулоғимга чалиниб қолди:

– Амакининг кизи сенга жуда муносиб, Абдулваҳоб.

– Бироқ мен унга акасидайман-ку! Ахир, қандай қилиб эр-хотин бўламиз?

Кўз олдим қоронғилашиб кетди! Бу гапларни Абдулваҳоб айтаяптими?

Наҳотки, ўйлаган нарсалар фақат орзу бўлиб қолса? Кўзларидаги ҳалиги муҳаббат-чи? Наҳотки, бу ҳам кўзбўямачилик бўлса? Йўқ, бундай бўлиши

мумкин эмас! Мен бунга ишонмайман. Йўқ, ишонмайман! У мени севишини унинг қарашларидан, учрашганимизда рўй берадиган сурурли ҳаяжонлардан сезардим-ку! Наҳотки, у шундай осонлик билан мендан воз кечса?

Мен бировлар гапини ўғринча эшитишни хуш кўрмас эдим, лекин эшик ортидаги гаплар қулоғимга ўзи баралла эшитилмоқда эди.

— Мен сени ўстирдим, маълумотли қилдим, — дерди амаким, — сени йўқотгим келмаяпти. Ҳа, ўғлим, амакингнинг қизи сенга жуда муносиб.

— Мени ҳам тушунинг, ота. Аллоҳ шоҳидки, сизни норози қилиш ниятим йўқ. Лекин бу қиз менга сингил қатори бўлиб қолган.

— Яна ўша гапми? Мен бу сўзларни эшитишни истамайман. Сен унга уйланасан.

— Отажон! Ўтинаман!

— Гапим — гап: унга уйлансанг ҳам уйланасан, уйланмасанг ҳам уйланасан!

Бу қандай гап? Наҳотки, севгилимни тортиб оладиган бошқаси пайдо бўлган бўлса? Ким у?

Туни билан йиглаб чиқдим, юрагим зим-зиё эди. Эрталаб мен Абдулваҳобнинг кўзларида мени мафтун қилган ҳамон ўша меҳрибонликни кўрдим, лекин энди аввалги хурсандлик ўрнини қандайдир маъюслик эгаллаган. Йўқ, менинг қалбимни алдаш қийин. У фақат мени севади. Лекин нимага у менга уйланишга қарши? Балки биронта башанг аёлнинг макрига илингандир? Майли, менга у бахтли бўлса бўлди. Хоҳлаганига уйлансин. Мен эса Аллоҳдан унинг бахтини сўраб, кўз ёш тўкаман. Ўзингни қурбон қилиш ҳам бир бахт. Мен уни мажбур қилолмайман.

Бугун ҳам ўша гапларни эшитдим. Лекин охири Абдулваҳоб рози бўлди. У худди ўлимга кетаётган одамга ўхшарди. Наҳотки мен унга шунчалар жирканч кўринсам? Мен уни севаман, лекин бундай никоҳга рози эмасман. Мен рози бўлолмайман. Унга ортиқча даҳмаза бўлишни истамайман.

Энди уйда фақат бўлажак тўй ҳақидагина гаплашишар эди. Мен ва Абдулваҳобдан бошқа ҳамма буни хурсандчилик билан кутмоқда. Мен ўзимни ҳақоратлангандек ҳис қилардим. Абдулваҳоб эса тобора қайғуга чўкиб, сўниб борарди. Унга ачинардим-у, аммо нима қилишни билмасдим.

Ниҳоят, мен ҳаммасидан хабар топдим.

Маълум бўлишича, турмушга мен эмас, опам чиқаётган экан. Катта қиз кичкинасидан олдин турмушга чиқиши керак. Бу бор гап. Бу ерда севи-пеггининг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Мен тентак эсам, Абдулваҳобни хиёнатда айблаб, ранжиб юрибман. Аслида мен ҳам, у ҳам тақдир ва одат қурбонлари бўлган эканмиз, холос. Менинг опамдан хафа бўлишга ҳақим йўқ эди — унинг ҳеч гапдан хабари йўқ-да. Абдулваҳобдан ҳам ранжишга ҳаққим йўқ. У ота юзига оёқ босолмасди. Унинг учун отанинг норози бўлишидан даҳшатли нарса йўқ. Нима бўлганда ҳам бизнинг бундан буёнги ҳаётимиз дўзахга айланадиган бўлди-да.

Тўй куни юрагим зардобга тўлиб кетган бўлса-да, ўлганимнинг кунидан жилмаяр эдим. Келин-қуёв ёлғиз қолишганда мен алашимни йиғидан олардим. Ичимдан ўтганини ўзим биламан, рашқдан куйиб-ёнсам ҳам сир бой бермаслигим керак. Мен энди унга қарай олмайман, чунки у энди опамнинг эри. Мен энди ўз туйғуларимни унутиб, шу ҳаётга кўникишим керак. Опам ҳозир фарзанд кутмоқда. Оиладаги тинчликни бузгандан ўлганим афзал. Мен опамни яхши кўраман.

Амаким эса ўз бурчимни бажардим деб, хурсанд. Энди улар келинойим билан қандай қилиб набира боқишни ўйлашар эди. Сен мендан энди нима қилмоқчи эканимни сўраяпсан. Ҳеч нима. Абдулваҳоб мени унутишини истайман. Балки у ўзини қўлга олар ва унинг нигоҳидаги мени ёндирувчи ўт сўнар. Бўлмаса, мен ҳам чидолмайман. Шикоят қилгандан нима фойда, дугонажон! Бахтсиз бу дунёда бир мен эмасман-ку! Менга ўхшаб, дардини ичига ютган қизлар қанча! Кунлар қанчалик бир-бирига ўхшаш зерикарли! Кун ботганда ўзингда бир қадар енгиллик сезасан, лекин кейинги тонг кун янада узунроқ келишини башорат қилади.

Сен Абдулваҳоб бор гапни отасига гапириб, кураша олмасмиди, деб сўрайсан. Бунинг иложи йўқ. Нега бунга рози бўлдинг, дейсанми? Ўзинг айт-чи, бизга ўхшаш қизлар қачон кўнглидагини айта олган?

Менинг бахтсиз тақдирим ҳақидаги гаплар шулар, дугонажон! Сендан илтимос, бу ҳикояни одамларга айтиб бер, токи улар аёлнинг ҳам қалби борлиги, фақат бошқалар тиккан алам ва қайғу либосини киймасдан, у ҳам ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши мумкинлигини билишсин.

Кувайт ҳикоянавислиги ривожланиш йўлида¹

Кувайт – Форс кўрфазида жойлашган араб мамлакатларидан бири. Араблар уни ал-Ҳалиж деб аташади. Қадимда Козим деб номланган. Кувайт ҳудудидан дунёнинг турли қисмларини боғлаб турувчи муҳим савдо йўллари ўтади.

XX асрда Кувайт тўғридан-тўғри замонавий оламга қадам қўйди ва бир неча ўн йиллар ичида аҳоли жон бошига тақсимланган даромад бўйича дунёнинг энг бадавлат мамлакатларидан бирига айланди. Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт туфайли саноат юксалди ва қурилиш қўлами ниҳоятда кенгайиб кетди. Буларнинг ҳаммаси маданий кўтарилиш билан барабар рўй берди.

Асрлар давомида меҳнатсевар қувайтликлар муносиб ҳаёт кечириш учун курашганлар. Сахий денгиз уларни балиқ ва камёб марваридлар билан таъминлар эди. Кувайт ривоятларида довиорақ денгизчилар ўлжа излаб узоқларга йўл олганликлари, гаввослар марварид излаб денгиз тубига янада чуқурроқ тушганлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Ўтган асрнинг 40-йиллари охиридан бошлаб Кувайтда замонавий адабиёт шакллана бошлади. Унинг олдида янги ҳаётий воқеликни ва инсоний муносабатларни тасвирлаш вазифаси турар эди. Мамлакатда рўй бераётган шиддатли ўзгаришларни кўрсатишга ҳикоя жанри жуда мос келар эди. Ҳозиржавоб жанр бўлган ҳикоя турмушдаги жараёнларга тезкорлик билан муносабат билдиришга жуда қулай эди. Дастлабки босқичда анъана таъсирида бўлган янги Кувайт ҳикояси эски шаклларга янги мазмун сингдиришга интилишдан бошлаб, замонавий бадиий воқеалар, услубий оқимларни эгаллашга

ча бўлган ривожланиш йўлини босиб ўтди. Кувайт ҳикояси тараққиётидаги бир неча босқичга тўхталиб ўтиш зарур.

40–50-йиллардаги ҳикояларда сюжетнинг бўшлиғи, тасвирнинг жўнлиги очиқ сезилиб туради. Уларда насиҳат оҳанги ва юзаки баёнчилик устувор бўлиб, аксарияти оилавий муносабатлардаги ахлоқий меъёрларга бағишланган эди.

Кувайт новелласи 50-йилларнинг охирида бирмунча шаклланиб, ҳаётни таҳлили тасвирлаш йўлига кирди. Жаҳон адабиёти ва Ливан, Сурия, Тунис, Ироқ каби маданий жиҳатдан ривожланган араб мамлакатлари адабиёти тажрибасини ўрганиш бу жараёнда катта аҳамиятга эга бўлди. Айниқса, Миср адабиётининг таъсири алоҳида ўрин тутади. Чунки мисрлик ёзувчилар XX асрнинг бошларидаёқ ҳикоя жанрида жиддий муваффақиятларга эришган эдилар.

Оммавий ахборот воситалари – радио, телевидение, газета ва журналлар, кейинчалик интернетнинг шиддатли ривожланиши, публицистика ва журналистиканинг гуллаб-яшнаши Кувайт адабиётининг ривожланишига катта шароит яратди. Бутун араб оламида кенг тарқалган, юз минглаб нусхада нашр қилинадиган “Ал-Араби”, “Ал-Кувайт” журналлари аҳолини умуминсоний тамаддун ютуқлари, жаҳон маданияти ва адабиёти билан таништириш учун кўп ишлар қилди. Бундай махсус журналлар саҳифаларида жаҳонга машҳур мумтоз ёзувчилар билан бирга энди ижодини бошлаган, ҳали таниқли бўлмаган ёшларнинг асарлари ҳам босилар эди. Шунингдек, замонавий Кувайт ҳикоясининг шаклланишида, шубҳасиз, халқ оғзаки ижоди алоҳида ўрин тутади. Қадимий ривоятлар, ҳикоятлар, афсоналар қаҳрамонларининг ҳис-туйғ-

¹ Юқорида берилган ҳикояларни араб тилидан ушбу мақола муаллифи таржима қилган.

улари, ҳаёлот парвози, лирик кечинмалари маҳаллий анъаналар ва урф-одатларни, миллий руҳни акс эттиришга интиланган ёш ёзувчиларнинг бадиий диди шаклланишига таъсир кўрсатди.

Кувайт ёзувчиларининг ўз асарларида шиддатли воқеликни англашга, рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини ўрганиш, тушуниш ва таҳлил қилишга уриндилар. Улар янги шахснинг, айниқса, аёл маънавий оламининг шаклланишига эътиборни қаратдилар.

Аёллар мавзуси 1950–1970 йилларда Араб шарқи адабиётида жуда ривожланган эди. Бу ҳолат Кувайт адабиётида ҳозир ҳам давом этиб келмоқда. Албатта, кўп ҳолларда баён оҳангида мелодрама шакли кўзга ташланади. Лекин ёзувчи, ўқувчилар олдида анъаналар асосида шаклланган оила ва жамиятда билим олган аёл ҳаётда ўз муносиб ўрнини қандай топиши мумкин, деган савол кўп ҳикояларда турли тарзда акс этган. Ҳадая ас-Салим (“Аёллар ҳаётидан икки воқеа”), Али Жадид (“Конли уфқ”), Сурайё ал-Бақсомий (“Офтоб келинчаги”), Лайло Усмон (“Можарога аралашган аёл”)ларнинг ҳикоялари мавзуси шунга бағишланган.

Бу босқичда маиший ҳикояда панднасихат оҳанги ижтимоий таҳлил билан, шунингдек, шахснинг ўзгарган шароитдаги маънавий дунёси, руҳий кечинмаларини бадиий тасвирлаш билан алмашади. Ислохотлар ўтказиш ва мамлакатни янгилаш жараёнида фаол иштирок этаётган, жамиятнинг ўрта табақасига мансуб шахс биринчи ўринга чиқади. Амалдорларнинг тийиқсиз хатти-ҳаракатлари ҳаққоний кўрсатилган Халафнинг “Жаноб бошлик” (“Ҳазратул-мудир”) ҳикояси адабиётдаги жиддий ҳодиса сифатида баҳоланди.

Айрим танқидчилар Кувайт адабиётида мустаҳкам мавқе эгаллаган романтик йўналишнинг пайдо бўлишини Европа ва Миср, Сурия адабиёти таъсири билан боғлайдилар. Лекин таъкидлаш лозимки, романтик услуб араб давлатларида XX асрнинг бошларида пайдо бўлган. Бошқа танқидчилар, хусусан, таниқли Кувайт адабиётшуносларидан Иброҳим Ғалум ва Муҳаммад Шараф бу ҳодиса Кувайт жамиятидаги ўзгаришлар самараси, деб ҳисоблайдилар.

“Амина” (Бадрия Мусайд), “Шарпа” (Фодил Халаф), “Қария ва қушча” (Фаҳд ад-Давари) каби ҳикояларда замондошларнинг барча зиддиятли ҳис-туйғулари ва ташвишларини ўзида акс эттирган қаҳрамонлар образи тасвирланган. Сулай-

мон аш-Шоти (“Олдиндан сезиш”), Фарҳан ал-Фарҳан (“Садқат қадри”), Ҳасан Ёқуб ал-Али сингари ёзувчилар ҳаётдан ҳафсаласи пир бўлиб, умидлари чилпарчин бўлган қаҳрамонлар образини ҳаётий тўқнашувлар жараёнида маҳорат билан кўрсатадилар. Бу қаҳрамонлар янгиликлар кетидан қува олмайдилар, чунки эски одатлар ва анъаналарга боғланиб қолишган. Ташвиш ва саросимага тушган қаҳрамонлар руҳий бухрондан қутулиш йўлини кўр-кўрона излашади. Шу билан бирга ўз теварагида қайнаб-тошган ҳаётдан узоқлашиб, ўз олами, ўз орзуларига ғарқ бўлишади. Гоҳида эса ўтмиш ёки болалигидаги беғубор ҳаётий ҳодисаларни кўмсаб яшайдилар.

Муҳаммад ал-Мажиднинг интеллектуал қаҳрамонлари ҳам гўзаллик, муҳаббат, яхшилик ва бахтга олиб борувчи идеалларни излашади, охир-оқибат уни тополмасдан ўзлигига, ўз ички дунёсига қайтиб, жамиятдан айри яшашга мажбур бўладилар.

Таниқли Кувайт танқидчиси Муҳаммад Йасир Шараф бундай кайфиятларни тезкор ўзгаришлар даврига хос ахборотлар оқимини қабул қилиш қийин кечаётгани билан изоҳлайди. Араб Шарқи Миср, Сурия ва Ироқдаги миллий озодлик ҳаракатлари, кейинчалик Исроил билан билан уруш натижасида жунбушга келгани маълум. Кувайтнинг ўзида Британия васийлигига қарши ватанпарварлик кайфиятлари кучая борди. Тараққиёт учун янги уфқлар очила бошлади. Яқиндагина анъанавий феодал тузумдан чиқиб, янги иқтисодий муносабатларга шиддат билан кириб келган жамиятда эски анъаналар янги қадрият ва мезонлар орасида маълум зиддиятларни туғдирди. Адабиётда бу ҳодисаларнинг тушуниш ва бадиий умумлаштириш тамойили кучайди.

Иброҳим Ғалум фикрича, Кувайтдаги кўпгина ёзувчилар ижодида дастлабки босқичи бўлган романтизм “цивилизациялашган тараққиёт билан мустаҳкам алоқадор “ғоявий йўналиш” — (“ат-таважжуҳ ал-фикри”)га айланди.

Лекин романтизм Кувайт ҳикоячилигида бош адабий йўналиш сифатида мустаҳкам ўрин эгалламади. Аксари адиблар ижодида романтик кайфият ижодий метод сифатида устувор ҳисобланган реализм билан уйғунлашиб кетди. Сулаймон ал-Хулайфий, Абд-ал-Азиз ас-Сарий, Сурайё ал-Бақсомий каби таниқли ёзувчилар ҳикояларида ана шу ижодий тамойил етакчилик қилади. Улар асарларида қаҳра-

монларнинг характери жамият ва муҳит билан мустаҳкам алоқада очилиб берилади. Бу қаҳрамонлар барча зиддиятлари, камчиликларига қарамай, бошдан-оёқ ўз халқи, жамиятнинг фаол вакиллари.

Ёзувчи Абд-ал-Азиз ас-Сарий руҳий таҳлил устаси ҳисобланади. Бу йўлда у “онг оқими” (“тийар ал-ваъйи”) техникасидан кенг фойдаланади.

Ёзувчи Али Жаид “Конли уфқ” ҳикоясида интертекст (матн ичида матн) усулини қўллайди. Асосий воқеалар йўналишига қўшимча матн киритилади. Масалан, ҳикояда асосий матн сифатида камбағал талаба ва дўкондор қизнинг бесамар муҳаббати ҳикоя қилинади. Қўшимча матнда илонни қафасдаги куш ёнига бориши тасвирланади. Илон қафасга судралиб киради. Ёзувчи унинг ҳар бир ҳаракати ва қўрқувдаги кушнинг тапиралиши моҳирлик билан кўрсатиб беради. Сиртдан қараганда иккала матн ўзаро алоқадор эмасдек туюлади. Бироқ ҳикоя ўқиб чиқилганидан сўнг интертекстуал усул асар ечимини кучайтиришда муҳим омил бўлганини сезамиз. Кушча учиб кетишга муваффақ бўлди, илон эса бир бурчакка тиқилиб, қулча бўлиб олди. Талаба ва қиз ажралишади. Ҳар қайсиси ўз йўлидан кетади, талаба ўқишини давом эттиради — у оиласини оёққа қўйиши керак. Киз эса бадавлат одамга турмушга чиқади.

Сулаймон ал-Хулайфий, аксинча, сюжетнинг кескинлиги ва кучли ечими билан ажралиб туради. Унинг “Бефойда саволлар”, “Чиқиш визаси” каби ҳикоялари шулар жумласидандир.

“Чиқиш визаси” ҳикоясида Сулаймон ал-Хулайфий Кувайт воқелиги учун муҳим ва мураккаб бўлган муҳожирлар муаммосини кўтаради. Бу одамлар Кувайтга пул топиш дардида келган ва у ерда энг оғир ишларни бажараётган чет элликлардир. Улар ўзига хос турмуш кечириб, туб аҳоли билан ҳеч қачон аралашиб кетолмайдилар. Муҳожирлар Кувайт ҳаётида кўп ахлоқий муаммоларни келтириб чиқаради. Воқеликни ҳаққоний тасвирлашга интилаётган Кувайт ёзувчилари бу долзарб муаммога бефарқ қараб туrolмайдилар. Бу мавзу адабиётда етарли даражада очиб берилди. Иқбол Аҳмад Абдул Ваҳҳоб аз-Зурқийнинг “Ички овоз”, Лайло Усмоннинг “Ёддан чиқмайдиган уй”, “Кетиш”, Муҳаммад Али Ваҳҳанинг “Фалокат” каби ҳикоялари айнан шу мавзуда ёзилган.

Сурайё ал-Бақсомийнинг ҳикоялари миллий руҳнинг кучлилиги, кундалик Кувайт турмушини кенг акс эттириши

билан ажралиб туради. Ёзувчи деталларни синчковлик билан тасвирлайди, унинг қаҳрамонлари халқона фазилатлари билан кўзга ташланади. Ҳозирги кунда Сурайё ал-Бақсомий таниқли Кувайт ёзувчиларидан бири ҳисобланади. Унинг асарлари дунёнинг кўп тилларига таржима қилинган.

Таниқли ёзувчи Лайло Усмон ўз ҳикояларида оддий одамларнинг оддий хурсандчиликлари, ҳаёти, турмушдаги қувончи ва ташвишларини тасвирлашга катта эътибор беради.

Лайло Усмон ва Сурайё ал-Бақсомий тажрибаларини ёш иқтидорли ёзувчи Ҳабба Бу Хамсин муваффақиятли давом эттирди. У 2005 йилгача бир нечта ҳикоялар тўпламини нашр эттирди. Унинг сўнгги тўпламларидан бири “Хавфсиз тубанлик”да Кувайт жамиятига хос типик манзаралар маҳорат билан тасвирланади. Ёзувчининг ўзига хос ҳикоя услуби миллий характерларнинг салмоқли тасвири орқали чуқур ҳаётийлик касб этади. Бу ҳақда танқидчи Мидҳат Аълам: “Ҳабба Бу Хамсин ҳаётни нозик деталлар ёрдамида, янги шаклларда тасвирлайди. Ёзувчининг услуби катта авлод услубидан ўзининг мураккаблиги ва мажозийлиги билан ажралиб туради”, деб ёзади.

Ҳабба Бу Хамсин адабиётга XX асрнинг охирида кириб келган. У ижтимоий шарт-шароит адабиёт устидан ҳукмрон бўлмаслиги керак, акс ҳолда у бошқа эстетик қадрият ва бадиий тамойилларга мурожаат қилишни чеклаб қўяди, деб ҳисобловчи авлодга мансуб. Халаф Аҳмад Халаф, Аҳмад Хужайрий, Исо Абдуллоҳ Ҳилол, Халифа ал-Орифий, Амин Солиҳ, Ҳабба Бу Хамсин, Тариқ Абдуллоҳ, Муҳаммад аш-Шарқ сингари ёш ёзувчилар бу авлоднинг ўзагини ташкил этади. Улар Кувайт адабиётига символизм-рамзийа, экспрессионализм-таъбирийа, абстракционизм-тадридийа, сюрреализм-сюрреалийа, эксизтенциализм-вужудийа каби фалсафий адабий оқимларни олиб кирдилар. Уларнинг ижодида неоромантизмдан (ички овоз, ўтмишни қўмсаш) тортиб анъанавий реализм, символизм ва бошқа турли йўналишлар устувордир.

Кувайт адабий танқидчилиги ёш авлоднинг турли услубларда ижод қилиши, кекса авлодга хос ижодий анъаналарнинг ўзгариши ва экспертлар қўлланишига хотиржам муносабатда бўлди. Улар бу ҳодисани турли эстетик тамойилларнинг кўринишлари, деб қабул қилдилар.

Салоҳ Абд ас-Сайиднинг “Инқироз” ҳикояси ҳозир урф бўлган адабий оқим — постмодернизм таъсирида ёзилган.

Маълумки, постмодернизм XX асрнинг иккинчи ярмида ғарб адабиётида кенг тарқалди, кейинчалик у шарқ адабиётига, жумладан, араб адабиётига ҳам кириб келди. Постмодернизм бегона ва ноқулай, бўшлиқдан иборат дунёда мустаҳкам таянч тополмаган ўзлигини йўқотиб қўйган ёш авлоднинг фожиавий кайфиятини чуқур ифода этади. Салоҳ Абд ас-Сайиднинг ҳикоясидаги воқеалар ҳам шу тахлитда намоён бўлади. Унинг ҳикоясида оддий одамнинг ҳибса олиниши тасвирланади. Лекин бу воқеа қаерда рўй берганлигини тушуниб бўлмайди, бироқ шу нарса маълумки, бу ҳодиса қаерда рўй беришидан қатъи назар, зўравонликка қарши йўналтирилган. Ҳикояда қўлланган барча бадиий усуллар — сабаб-оқибат алоқаларининг йўқлиги, фрагментарлик, баён ракурсининг тез-тез ўзгариши, услубнинг баёнга асослангани — буларнинг ҳаммаси постмодернизм тамойиллари билан алоқадорликдан дарак беради. Ҳикоя ўқувчида чуқур таассурот қолдиради. Дунё қаҳрамоннинг

ҳис-туйғулари орқали онг ости оқими тарзида намоён бўлади. Муаллиф анъанавий таҳлилдан қочиб, қаҳрамонларнинг руҳий изтироблари баёнига асосий эътиборни қаратади.

Шунга қарамай, турғунлик ва умидсизлик руҳи Кувайт ҳикоячилиги асосий йўналишга айланиб кетмади. Унда яратувчанлик руҳи кўпроқ. Бу ҳикоялар даставвал реализм анъаналарига мос келувчи, воқеликни танқидий таҳлил қилишга асосланган услубда яратилди. Кувайт ёзувчилари воқеликни англаши билангина чекланиб қолмай, ҳаётдаги жўшқин яратувчилик жараёнида фаол иштирок этиш ва бу йўлда тўғаноқ бўлган барча нарсаларни асарлари воситасида четга суриб ташлашни муқаддас бурчи деб билади. Айни замонда Кувайт ҳикоячилари янги бадиий ифода воситаларини тинимсиз излашмоқда. Зеро, Кувайт адабиёти араб дунёсида, хусусан, Форс кўрфази мамлакатлари адабиётлари орасида пешқадам бўлиб, жаҳон адабий жараёнига тез суръатлар билан қўшилиб бормоқда. Шу нуқтаи назардан сўнги 50 йил унинг маданияти ва адабиёти тарихида муҳим аҳамият касб этади.

*Шаҳло АҲМЕДОВА,
Тошкент Давлат
Шарқиунослик институти*

Адиб таваллудининг 210 йиллигига

Оноре де Бальзак ва «Инсон комедияси»

Буюк француз ёзувчиси Оноре де Бальзак ижоди Европа танқидий реализми адабиётининг юқори чўққиси ҳисобланади. Адиб қаламига мансуб “Инсон комедияси” эпопеяси у яшаган давр буржуа тузуми ва жамияти тарихини ўзида ҳаққоний мужассамлаштирган қомусий асардир.

Оноре де Бальзак 1799 йилнинг 20 майида Франциянинг Тур шаҳрида мансабдор шахс оиласида таваллуд топди. Ёш Бальзак ўрта маълумотли Париж пансион (ёпиқ типдаги мактаб-интернат — М.Х.)ида олгач, ота-онасининг хоҳиши билан ҳуқуқ мактабига ўқишга киради. Аини пайтда, Сарбонна университетида қатнаб, адабиётдан маърузалар тинглайди, бор таланти ва иқтидорини бадиий ижодга бахшида этади. Ёзувчиликка бўлган истаги хом хаёл эмаслигини исботлашга ва ўз орзу-умидларини рўёбга чиқаришга интилган Бальзак отасидан икки йилга муҳлат сўраб, Парижда қолади. Бу пайт истеъфога чиққан жаноб Франсуа Бальса (ёзувчининг отаси — М.Х.) оиласи билан Париждан узоқ бўлмаган Вильпаризи шаҳарчасига кўчиб кетган эди.

Деярли барча кунларини муҳтожликда ўтказган ёш Бальзак, икки йил давомида XVIII аср классик трагедия жанрининг усталари Пьер Корнель ва Жан Расин ижодига тақлидан “Кромвел” (1819) номли шеърини фожиасини ёзиб тугатади. Бахтга қарши ёзувчининг бу илк асари унга шуҳрат келтирмайди, адабиёт анжуманларида танқидга учрайди. Шундан сўнг у бир неча тахаллусларда қатор қисса ҳамда новеллаларини эълон қилади. Бу асарлар ҳам ёш адиб номини адабиёт оламига танитмайди. Ваҳоланки, ёзувчининг мазкур асарлари сюжетда романтизм адабиёти руҳи акс этиб турса-да, бироқ улардаги хаёлий воқеалар, афсонавий ҳодиса ва тўқима образлар тасвири мазмунга зерикарли тус берган, китобхонни зериктириб қўйгувчи ҳолатда эди. Хуллас, Бальзакнинг реалликдан узоқ бўлган бу асарлари ҳам романтик ёзувчилар Виктор Гюго, Жорж Санд, Александр Дюма ва Сент-Бёв тарафидан кескин танқид қилинади. Дастлабки машқлари саналган бу асарлари баҳридан ўтган Бальзак кейинчалик “фақат ўз номим (Бальзак-М.Х.) билан чиққан китобларимнигина ўзимники ҳисоблайман”, деб ёзади.

Ёзувчининг Бальзак тахаллуси билан 1829 йилда чоп қилинган “Шуанлар” номли биринчи романи ўз муаллифини адабиёт оламига танитди. Дарҳақиқат, Бальзак бу асари билан романтизм оқимидан чекиниб, танқидий реализм томон бурилганди. “Шуанлар”да 1799 йили Франциянинг Бретон вилоятида Республикага қарши бошланган исённи бостириш билан боғлиқ воқеалар реал образлар воситасида тасвирланган эди. Ёзувчи романда мансабдор шахслар ва генераллар билан бир қаторда оддий халқ вакилларини ҳам бош қаҳрамон даражасига кўтараркан, уларнинг ўз ватани Франция тақдирига бефарқ қолмай, балки энг оғир дамларда ҳам унга жон фидо айлаб курашганликларини юксак маҳорат билан таърифлайди.

XIX аср ўттинчи йилларининг биринчи ярмида Бальзак француз жамиятига мансуб турли табақалар вакилларининг ҳаётини тасвирловчи “Гобсек”, “Сағри териси тилсими”, “Полковник Шабер”, “Қишлоқ врач”, “Евгения Гранде”, “Горю ота” сингари қатор роман ва қиссаларини яратди. Бу йиллар Оноре де Бальзак ижодининг энг гуллаган даври бўлиб, у яратган юқоридаги асарлар ўз муаллифини танқидий реализм адабиётининг шоҳсупасига олиб чиққан эди.

1834 йил Бальзак ёзган асарларини бирлаштириб, уларга “Инсон комедияси” деган умумий ном беради. “Инсон комедияси” учта асосий бўлимдан (“Одатлар ҳақида этюд”, “Фалсафий этюд” ва “Аналитик этюд”) иборат бўлиб, улар ўз ичига 143 номдаги катта-кичик асарни қамраб олиши лозим эди. Бироқ ёзувчи ўзининг йигирма йилга яқин ижоди давомида улардан 97 тасини ёзишга улгуради.

Буюк адиб ўзининг муаззам “Инсон комедияси”га ёзган сўзбошисида шундай таъкидлаганди: “Француз жамияти ўзи тарихнинг яратувчиси бўлиб чиқди, менга эса унинг котиби бўлиш вазифаси насиб этди. Эҳтимол мен шунча тарихчилар томонидан унутилган тарих яъни хулқлар тарихини ёзиб чиқишга муяссар бўларман. Мен кўп бардош ва жасорат йиғиб, насиб бўлса, XIX аср Францияси ҳақидаги китобимни охирига етказарман”

Дарҳақиқат, Бальзак ўз олдига қўйган бу улкан вазифани айтганидек содда эрта олди, ўзи яшаган давр буржуа Франциясининг хулқлар тарихини бадиий сюжет ва образларда равшан тасвирлаб берди.

Ёзувчи яратган эпопеянинг бош китоби, бу “Горио ота” романидир. Ундаги воқеалар адибнинг бошқа асарларида давом эттириб борилади. Китобхон романда иштирок этган Растиньяк, Бяншон, Вотрен, Нусинген, Гобсек, Тайфер каби персонажлар билан кейинги асарларда ҳам учрашади. Масалан, “Горио ота” романидаги икки муҳим образ – Горио ота билан Эжен Растиньяк бир-бири билан боғлангандир. Горио ота аслида буржуа корчалонлари даврасида кўп йиллар ном чиқарган, охириги пайтга келиб ўз қизларининг бахтли бўлишлари учун бор бисотини сарфлаган, оқибат бир мири ҳам пули қолмай, “итдек хор бўлиб ўлган” замонасининг вакили бўлса, Растиньяк камбағал оиладан чиққан, эндигина киборлар даврасига қадам қўйган келгуси буржуа жамияти вакили образидир. Йигитнинг киборлар даврасидаги дастлабки муваффақиятлари ва кекса Горио отанинг ҳалокати Реставрация (1815–1830) йиллари француз жамиятида Бальзак шоҳиди бўлган ижтимоий ахлоқ қонунларидан бунёд бўлганди. Ёзувчи бу тоифа одамларни романдаги Виконтесса де Босеан хоним тилидан шундай таърифлайди: “Қанча совуққонлик билан иш тутсангиз, шунча мартабангиз ошади. Ҳеч аямай зарба бераверинг, ана унда қаршингизда титраб туришадиган бўлишади... Ҳаётда жаллод бўлинг (Растиньякка қарата – М.Х), жаллод бўлмасангиз, унинг ойболтаси остида қоласиз”. Ёш Эжен Растиньяк ана шу насиҳат кетидан, яъни “зафар қозониш” йўлида курашмоқ ниятида кетади. Горио ота бўлса, “ҳаёсиз нақдина” йўлида зарбага учраб қурбон бўлади.

1830 йилларнинг иккинчи ярмида ёзувчи “Цезар Биротто”, “Ушалмаган орзулар”, “Дехқонлар”, “Кузина Бетта”, “Арслик депутат”, “Ялангоёқларнинг дабдабаси ва қашшоқлиги” каби қатор роман, қисса ва новеллаларини яратди. Бальзак бу асарларида ҳам судхўрлик ва рақобат, молиячи найрангбозлар, мулк учун, олтин учун курашиб тубанлик ботқоғига ботган корчалонлар, турли тоифадаги одамлар қиёфасини гавдалангирди. Масалан, буржуа идеологияси, пулга ва олтинга сиғиниш одатининг XIX аср Францияси шаҳарларидан энг олис вилоятларигача етиб бориб, энг софдил кишиларни ҳам бахтсиз этаётганини санъаткор “Евгения Гранде” романида тасвирлар экан, бундай ҳаёт устидан чиқарган ҳукмнинг образлар орқали ифодалашдан ташқари “бу буржуа замони фожиасидир, унда заҳар йўқ, ханжар иштирок этмайди, аммо бу фожаи унда иштирок қилувчи учун машҳур Атридлар оиласида бўлиб ўтган барча драмалардан ҳам бешафқатроқдир” деган таърифни қўшимча қилади.

“Гобсек” қиссасида эса олтинга, бойликка ҳирс қўйган судхўр Гобсек образида хасисликнинг киши ҳаётида қандай майдонга келишини ва унинг оқибатларини таҳлил этиб беради. Таҳлил қилибгина қолмай, балки бу ҳодисани тамомила қоралайди ҳам. Буни санъаткор ўз қаҳрамонининг маънавий қашшоқлигини фош қилиш билан рўёбга чиқаради.

Шунингдек, буржуа жамиятида истеъдод эгаларининг хору зор бўлиши ёзувчининг “Сағри териси тилсими” романидаги олим Рафаэл, “Ушалмаган орзулар” романидаги Люсьен Шардон, “3.Маркас”даги файласуф Маркас образлари орқали очиб берилган. Истеъдодсиз, лекин уддабурон кишилар, масалан “Ушалмаган орзулар”даги журналист Лусто, “Пьер Грассу”даги рассом

Пьер, “Евгения Гранде”даги Шарль ҳар хил йўллар билан мансабга кўтарилади, бойлик орттиришади. Ёзувчи бу асарларида буржуа тузуми ҳукмрон бўлган жамиятда фақат жиноят йўлига кирган, йиртқичлик қоидаларини мукамал эгаллаган шахсларгина фаровон ҳаёт кечиради, деган хулосага келади.

1835–1843 йиллар давомида Бальзак ўзининг энг йирик асарларидан бири “Ушалмаган орзулар” романини ёзиб тугатади. Бу роман муаллифнинг олдинги асарларига қараганда ҳажм жиҳатидан ҳам, образлар дунёсининг баркамоллиги, воқеалар тасвирининг кенглиги ва ҳаққонийлиги жиҳатидан ҳам бирмунча устун туради. Масалан, шу пайтгача машҳур саналган “Горио ота” романидаги воқеалар фақат Париж шаҳрида содир бўлиб ўтса, “Ушалмаган орзулар”нинг сюжети дастлаб чекка вилоятларнинг бири Ангулемда бошланиб, сўнгра Парижга кўчади ва ниҳояси яна Ангулемда якунланади. “Горио ота” романида бош қаҳрамон Эжен Растиньякнинг провинциядаги ҳаёти эслатибгина ўтилади, холос. “Ушалмаган орзулар”да эса, бош қаҳрамон Люсьен Шардоннинг қишлоқдаги ҳаёти ҳам батафсил ёритилганини кузатамиз.

Оноре де Бальзак бойликка ҳирс қўйган буржуа синфининг жирканч қиёфасини, бузуқ ахлоқини тўғри тушуна билди. У ўз асарларида меҳнаткаш халқнинг ёппасига норозилигини, уларнинг турмадагидан баттар турмушини ҳаққоний кўрсатиб берди. Бальзак инсон психологиясининг чуқур билимдони ҳам эди. Буни биз адибнинг хусусий мулкчилик психологиясини очиб беришдаги маҳоратида ҳам кузатамиз. Шунинг учун ҳам “буюк инсоншунос”нинг бу санъати жаҳон адабиётида янги саҳифа – танқидий реализм саҳифасини очди. Унинг реализми – ўзи яшаган жамиятни муросасиз танқид этган реализм эди. Бальзак ўзининг “Инсон комедияси” туркумини яратиш билан замонасининг хушёр зиёлиси, ўткир тилли сатирик ёзувчиси, билимдон файласуфи сифатида жаҳон адабиётида шухрат қозонди.

Дарҳақиқат, Бальзак оғир ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди. Сурункали меҳнат ва ҳаётий қийинчиликлар туфайли соғлигини йўқотган адиб умрининг охириги (1848–1850) йилларида янги асар эълон қилолмади. Узоқ йиллар хат ёзишиб келган меҳрибон дўсти ва сирдоши поляк аёли Эвелина Ганскаяга уйланиш ниятида 1850 йилнинг мартида Украинага келади. 14 март куни Бальзак ва Ганскаянинг никоҳ тўйи бўлиб ўтади. Орзуси ушалган адиб Париждаги сирдош дўсти Зюлма Карро хонимга қуйидаги хабарни йўллаган эди: “Менга ҳаётимнинг на бахтли болалигидан, на навқирон ёшлигидан тўйиб баҳра олиш насиб этди. Афтидан умримнинг ёзи ва кузи тотли ўтадиган кўринади”. Афсус, бундай бахт Бальзакка насиб бўлмади. Май ойида касали зўрайган адиб рафиқаси билан Парижга қайтади. Парижга келгач, у тўшакка ётиб қолади. 1850 йилнинг 18 августида буюк романист оламдан кўз юмди. “Жаноб Бальзак барча буюкларнинг буюги, улуг инсонларнинг улуги эди... у ёзиб қолдирган асарлар бутун бир китобни, замонамизни тўлиқ ва ёрқин картиналарда акс эттирувчи ҳаёт саҳифасини ташкил қилади”, деганди дафн маросимида сўз олган ёзувчи Виктор Гюго.

Дарвоқе, Бальзак яшаган жамият унинг меросини қадрламаган бўлса-да, адиб ўз асарлари билан ўн тўққизинчи асрнинг ўрталаридаёқ бутун Европага танилган эди. Ўтган асрга келиб, ўзбек китобхонлари ҳам ёзувчи асарларини она тилида ўқишга муяссар бўлдилар.

“Ёзувчининг ўз олий ҳаками бор – бу келажакдир”, деганди Бальзакнинг ўзи. Улуг санъаткор айтган бу ҳикматнинг нечоғлик рўёбга чиққанини жаҳон халқларининг адиб ижодига катта қизиқиш билан қараб келаётганидан ҳам билсак бўлади.

*Муҳаммаджон ХОЛБЕКОВ,
филология фанлари доктори,
профессор*

Ариадна ЭФРОН

Шоира байрамлари

Марина Цветаева ҳақида хотиралар

ОНАМ ҚАНДАЙ ИНСОН ЭДИ?

Онам – Марина Ивановна Цветаванинг бўйи унчалик баланд эмас эди – 163 сантиметрлар келарди. Қадди мисрликларникидай тик, кенг елкали, беллари нозик эди. Ҳамиша ёш кўринувчи юзлари худди бугланиб тургандай кўринар, оёқлари узун эди. Қадам ташлашлари енгил ва шиддатли, ҳаракатларида кўполлик ҳам, дағаллик ҳам йўқ эди. Одамларга яқинлашганда юришлари секинлашар, қадини ростлар, уни танишаётгани, унга қарашаётганини сезса, ҳаракатларида қимтиниш кучайса-да, ҳеч қачон сиққлик билинмасди.

Онамнинг тиниқ каштан рангли сочлари ёшлигидан тўлқинланиб турар, қалин ва майин эди. Улар жуда тез оқара бошлади, бу эса сочининг рангини кучайтирар, юз рангини оқартириб-қорайтириб кўрсатарди. Юзлари тиниқ ва нурли эди, узун киприклари, малларанг қорачиқлари кўзининг рангига уйғунлашиб, сингишиб кетган эди.

Юзида белгилар ва чизиклар аниқ – устанинг гул қўли ҳаммасини бекаму кўст яратгандай.

Малла – сариқ қошларининг ўртаси иккига тортилиб, уларни бир-бирдан ажратиб турарди.

Бутунлай ўйга чўмганда юзидан ички туйғулар, таъсирчанлик, ўзгарувчанлик ва тўлиқлик қалқиб турарди.

Аммо буларни камдан-кам одам ўқий-уқий оларди.

Кўллари қаттиқ, фидойи, меҳнаткаш эди. Иккита кумуш узуги ва никоҳ узуги бармоқларидан ҳеч қачон тушмас, бармоқларини сиқмас, аксинча, ярашиб турарди.

Овози ёш қизлариникидай ҳамиша майин, баланд ва жарангдор эди. Бутунлик, сиққлик сўзларида ифодаланиб турарди.

Тинглашни биларди; суҳбатдошини ҳеч қачон синдирмас, аммо баҳсларда ўткир эди. Мунозара, баҳлашув ва муҳокамаларда совуққон бўлса-да, чақмоқли фикр – мулоҳазаларини ўртага ташлаб, суҳбатдоши билан курашарди.

Ажойиб ҳикоя айтгучи эди.

Ариадна Сергеевна ЭФРОН (1912-1975) оташнафас рус шоираси Марина Цветаванинг тўнғич қизи. Ўқимишли, ота-онаси қаби истегъодли бу қиз «халқ душманининг фарзанди» сифатида ўзининг энг гўзал ёшлик ва кучга тўлган даврини сургун, қамоқхоналарда ўтказди.

Унинг иродасини бу қийинчиликлар енголмаган бўлса-да, даҳшатли йиллар ота-онаси, сингил ва укаларидан фожиали тарзда айирди, ҳаёти долғали, изтиробли, айни пайтда, ижод завқи билан ўтди. Қалбини қалам ва илҳомга ишониб топширди, яхши кунлар умидидан айрилмади, оғир йилларни елкасида кўтариб, ҳамиша ёруғликни кутди. Болалиги, ёшлиги, бутун умри адабиёт, санъат оламида ўтган Ариадна Эфроннинг гўзал асарлари, мўйқаламига мансуб ажойиб суратлар, бетакрор таржималари, айниқса, иккинчи марта сургундан қайтиб, тинч ҳаётга эришгач, онаси – «Марина Цветаева ҳақида хотиралар» китоби бугунги кунда ўта қадрлидир. Бу китоб бизни нафақат хассос шоира фарзанднинг туйғулари, балки Марина Цветаева оламига олиб киради, ўша давр тарихи, нафаси билан жуда яқиндан таништиради. Мазкур китобдан олинган айрим бобларни эътиборингизга ҳавола этмоқдамиз.

Шеърларни бир ёки бир неча кишига эмас, балки катта аудиторияда тургандай ўқирди.

Ҳарорат билан ҳар бир сўзининг мазмунини таъкидлаб, «увиллаш»дан йироқ, ҳеч қачон сатрнинг охирини тушириб юбормай ўқирди; энг мураккаб ҳолатлари юзига ловиллаб урилиб, қиёфасида, ҳаракатларида билинарди.

Бир марта сўраганларидаёқ бажонидил ўқирди шеърларини, ҳатто баъзан сўрашларини ҳам кутиб ўтирмасди: «Истайсизми, шеър ўқиб бераман?» дея ўзи таклиф этарди.

Онам бутун умр улуг инсон бўлиб яшаб ўтди — ҳаётни севиб, унга қониқмай кетди. Унинг ўқувчиларга, тингловчиларга бўлган эҳтиёжи ҳаммиша улкан, ҳар нарсадан устун ва айна пайтда, талаблари кескин эди.

Қўлига энди қалам олган ёш шоирларга самимий ва ўта тоқатли эди. Уларда «илоҳий учқун»ни кўриш — ҳаёлан бўлса ҳам! - ҳис қилишни жуда истарди! Ҳар бирида биродарини, ворисларини, бу ҳали ҳаммаси эмас — Шеърятнинг ўзини! — сезиб турарди. Улар билан ҳеч қачон паст муносабатда бўлмас, аксинча, уларга боғланиб, елкадош бўлишни истарди.

Сўзи билан амали бир, қўли очик ва самимий эди. Ёрдамга, далда бўлишга, елкаларини қўйиб бўлса-да, кўтариб юборишга шошиларди, энг сўнгги, энг арзимас нарсаларини ҳам бўлишарди, ўзида ортиқча нарса сақламасди.

Беришни билган беминнат қўли таъма қилмасдан олишни ҳам биларди; у узок йиллар давомида «айланиб-айланиб келгувчи эзгуликнинг қўли»га, буюк, бузилмас инсоний қўмақдошликка ишонарди.

Бегоналарга марҳаматли, яқинлари — дўстлари, болаларига ўзига қандай талабчан бўлса, шундай талабчан эди.

Баъзи бир юқоридан кўз ташлаб юрган замондошлари адашишди — у модадан йироқ эмас эди. Аммо буни моддий томонларини ҳам ҳисобга олган ҳолда муҳтожликда ҳатто бировларнинг кийимларини огринмай эгнига олди, кийди. Ҳеч қачон бойликнинг ортидан қувмади.

Энг олий нарсани Вақт чиғиригидан ўтган пўлат ирода деб билди. Енгил-елпиликни, ўтиб кетувчи ҳою ҳавасни, йиғлаб-сиқташ, эргашиб кетавериш, увокланиш, бир сўз билан айтганда, «жимжимадорлик»ни қабул қилолмасди.

Кеч ётарди, уйку олдидан ўқирди. Эрта турарди.

Одатлари камтарин, меъёрида овқатланарди.

Чекарди. Россияда — ўзи тайёрлаган қўлбола папирослар, эркалар чекадиган сигареталар, ярим сигареталарни оддий олчаранг мундштук (папирос чекиладиган найча)да чекарди.

Қора қаҳва ичарди. Тиниқ уруғларни малла рангга киргунча қовурар, эринмай қадимий турк келисида майдаларди.

У қон-қони билан табиатга боғланиб, чирмашиб кетган эди. Тоғлар, чўққилар, ўрмонларни севарди, оташин руҳи денгизга қаттиқ боғланган эди. На сузиб, на учиб тагига етолмас эди бу муҳаббатнинг! Денгизни шунчаки севолмасди у.

Қияликлар, ялангликлар манзаралари, намли, ботқоқли, қамишли жойлар, ёмғирли йил фаслларида оёқ остидаги тупроқ ивиб кетиб, яёв юришга қийинчилик тугдирганида шафақ ёйилиб кетганда чангигандай сезарди ўзини .

Унинг хотираларида абадий қадрони Тарусадаги болалик йиллари ва Кўктебел бўлиб қолди. У бу хотираларини ҳаммиша эсларди. Аҳён-аҳёнда уларни Медан ўрмонларининг собиқ «қиролликнинг ов манзиллари» деб аталмиш қирларидан, Уртаер денгизи бўйларидаги тоғликлардан, уларнинг ранглари ва ҳидларидан изларди.

Иссиқликни енгил кўтарар, совуққа чидами йўқ эди.

Узилган гулларга, вазалардаги, туваклардаги гулларга бефарқ эди. Боғда ўсаётган гулларни эъозларди. Уларни банд-банд бўлиб ўсишларини, ёйилиб ётишларини, ёввойи узум, бутуқлар, чирмовуқгул, атиргулларни қадрларди.

Инсон қўли билан яратилган хиёбонлар, тўгонлар, йўлларни ёқтирарди.

Итлар ва мушукларга ҳеч завол топмас меҳр, садоқат ва тушуниш (ҳатто хурмат!) билан қарарди, уларнинг ҳам меҳрига сазовор бўларди.

Сайрга чиққанда албатта олдига мақсад, мўлжал белгилаб қўярди. Сотиб олгандан кўра кўпроқ «топганлари»га хурсанд бўларди; кўзиқоринлар, мева-

лар, айниқса, бу Чехияда ўтказган оғир кунларимизда, қишлоқ чеккасида яшаётган пайтларимизда кўпроқ билинарди: ўт-чўпларни қанча кўп терсак, шунча қувонарди, шулар билан печкани иситиб кун кўрардик.

Шаҳар ташқарисиди ўзини эркин сезар, юришлари энгил кечганидан кўпинча ўзини йўқотиб кўяр, баъзан қайтиш йўлларида адашиб кетарди.

Баландлик, кўпқаватлилик, одамлар гавжум жойлар, автобус, эскалатор, лифтлардан кўрқарди. Шаҳар транспорти турлари ичидан (бир ўзи юрганда) фақат трамвай ва метродан фойдаланарди. Агар улар бўлмаса, пиёда юрарди.

Математикага қобилияти йўқ, ҳар қандай техникага бегона сезарди ўзини.

Кундалик турмуш ташвишларини унчалик ёқтирмасди. Ҳар кунги ташвишларнинг тугамаслиги, яна қайтиб келавериши худди шулар Вақтни еб қўйиши, асосий ишга имконият, шароит, вақт етишмаслиги уни толиқтирарди. Бироқ буларнинг ҳаммасини сабр билан ютди ва қийинчиликларни сиртига чиқармай яшашга уринди.

Одамлар билан киришимли, меҳмондўст, тезда тиллашиб, яқинлашиб келадиган инсон эди у. Жуда камдан-кам ҳолларда одамлар билан айрилишиб кетарди. «Интизомли одамлар» жамияти ва бу доирани галати одамлар деб ҳисобларди. Ўзи ҳам галатиликдан холи эмас эди.

Дўстликка ҳам, душманликка ҳам совуққон эмас эди. «Ўзингдан даҳо яратма» маталини ўзи ҳам бузиб яшарди.

Ёшликни қадрла, қариликни ҳам гашти бор, деб ҳисобларди.

Ажойиб ва бетакрор юмор туйғуси бор эди унда. Ҳеч кимнинг устидан кулмас, ҳеч кимга кўполлик қилмасди.

Унинг болалигига чуқур таъсирини ўтказган тасвирий санъат (отасининг доираси) ва мусиқа (онасининг доираси)дан мусиқани қабул қилди. Шакл ва ранг унга бегона ва ёт бўлиб қолаверди. Фақатгина тасвирланган воқелик билангина қизиқарди. Китоб графикаси, жумладан, графика (Дюрер, Доре)ни севарди, мусаввирлик санъатидан кўра мусиқага яқинроқ эди.

Театрга бўлган эрта қизиқишга ёш турмуш ўртоғи ва дўстлари таъсир ўтказишган. Буларнинг бари унинг ёшлиги билан бирга қолиб кетди Россияда...

Ҳамма мўъжизалар ичида кинони тан оларди, айниқса, «овозли»сини. Бунда умумижодийлик, умумтушуниш, англаш туйғуси, умумтасаввурнинг кенг ва катта имкониятларини кўрарди.

Меҳнат одамларига — ҳамиша! — чуқур биродарлик ҳурмати билан қарарди; базмлар, ифлослик, талаб қилиш унинг нафақат вужудига ёт, балки телбалик, бақир-чақир, текинхўрлик каби ёқимсиз ва нохуш эди.

Бир сўзли, сўзининг устидан чиқувчи, бир ишни охиригача бажарувчи эди.

Ўзининг камтарлигини сақлаган ҳолда қадрини ҳам биларди.

У ҚАНДАЙ ЁЗАРДИ?

Ҳамма ишлари, кечиктириб бўлмас юмушларини белгилаб, эрта тонгдан тиниқ бош ва оч қорин билан ишга ўтирарди. Қайнаб турган қора қаҳвасини ёзув столига кўярди. Бу шундай кундалик ишга айлангандики, у оддий столга эмас, иш столига келгандай эди. Бу ишни қилмаса, қилолмаса — ёзолмасликдан қийналарди.

Стол устидан бор ортиқча нарсани бир томонга йиғиштириб ташлаб, дафтар ва тирсақлари учунгина жой қолдирарди.

Кўлини пешонасига тираб, бармоқлари билан сочларини тарар, ўйларини жамлар, ўзини ўзи йиғиб оларди.

Ёзаётганда ҳеч нарсани эшитмас — гўё бу оддий кўлёмза эмас, балки бор туйғуларини ютаётган фикр ва қаламнинг қудрати эди.

У алоҳида варақларга эмас, ҳамиша дафтарга ёзарди. Ҳар қандай — ёзув дафтарларидан тортиб, то гроссбух (бухгалтерия иш дафтарлари) гача ишларди, асосийси, бўёқ чапланиб кетмаса кифоя эди. Инқилоб йилларида дафтар тақчил бўлганда қоғозлардан дафтарларни ўзи тикиб оларди.

Оддий қаттиқ ёғочли ручкада ингичка мактаб перосида ёзарди. Бўёқли ручкалардан сира фойдаланмасди.

Вақти-вақти билан чекиб, қаҳва ичиб кўярди. Сўз жарангини эшитиш учунми, гудраниб-гудраниб оларди. Урнидан туриб кетмасди, хона бўйлаб айланиб юрмасди, аксинча, қадалгандек, миҳлангандек стулда ўтирар, столдан нари кетмасди.

Илҳоми келса, асосийсини ёзиб оларди, бунни ҳайратли даражада тез уддаларди. Ўзини ўзи йигиб олган ҳолатда шеърнинг қора ишларини қиларди — керакли сўз туркумлари, сифат, қофияни изларди, матн тайёр бўлгач, гўё унга шўнғиб кетарди, қайта ишлашдан чарчамасди.

Айтайлик, фикр ва туйғуларнинг уйғунлигига эришиб, кетмакет қофиялар, турли-туман сатрлар қўйилиб келса, кераксиз деб билган сатрларни чизиб ташламай, белгилаб кўяр, улардан янги нимадир яратишга уринарди.

Катта асар — катта иш бошлашдан аввал унинг бор моҳият-мазмунини охиригача пишиқ ўйлаб олар, қурар, режалар тузар, ўзига дам бермас, ўша оқим — ўша ҳолат — ўша руҳдан чиқиб кетмасликка тиришар, бундай пайтда уни фақат илҳом, ижод бошқарарди.

Ўзига хос чиройли, аниқ эди ёзуви. Уни ўқимоқчи бўлган ўқувчи ўсиб бораётган қисқартмаларга ҳар қадамда дуч келар; кўпгина сўзлар сўзнинг биринчи ҳарфи билан белгиланар; борган сари қўлёзмалар қўлёзманинг қўлёзмасига айланиб борарди.

Ёзув характери жуда эрта, болаликданоқ бошланган эди.

Аслида, ёзувга нисбатан ҳақоратли муносабатларга тенг бефарқлик деб тушунарди. Ҳар қандай муҳаррирга, терувчига ҳурмати баланд эди. Шунинг учун ҳам оққа кўчирадиган матнларни чиройли ёзувда ёзар, айниқса, босмаҳонага юборадиган қўлёзмаларга алоҳида эътибор берарди. Хатларга кечиктирмай жавоб ёзарди. Эрталабки почтадан хат келса, қўлёзмаларини четга суриб қўйиб, хатнинг жавобини ўзи ёзиб ўтирган дафтарнинг бир четига ҳам ёзиб кўяр, бунни ижоднинг бир оқими деб ўйларди. Хатларга ҳам ижодга қарагандай қарар, қўлёзмаларидай қадрларди.

Баъзан дафтариغا кун давомида яна қайтиб келарди. Тунда фақат ёшлик пайтларидагина ишларди.

Иш пайтида ҳар қандай ҳолатни руҳига бўйсундирарди, таъкидлайман: ҳар қандай!

Меҳнатсеварлик қобилияти ва ички туйғуларнинг уйғунлиги унинг шоирлик истеъдоди билан баробар эди.

Ишлаб бўлгач, дафтарини ёпиб, деразасини очарди — олддаги куннинг барча ташвишлари ва заҳматларига бағрини тутгандай...

БЛОК КЕЧАСИ

Кеч тушмасдан уйдан чиқдик. Онам менга Александр Блок ҳам Пушкин каби улуг шоирлигини уқтириб кетмоқда. Унинг ҳар бир сўзидан аллақандай ажиб туйғу мени чулғаб бораётганини ҳис этиб боряпман. Онам рассом Милмотининг кичкина ҳужрасида китобларни варақлаб ўтирибди. Унинг ўзи эса ҳалигача йўқ.

Мен боғ бўйлаб чошиб, ўйнаб юрибман. Ёзув: «Александр Блок кечаси», «Политехника музейида П. Коган кечаси». Умуман олганда, бу ерда ҳаммаси байрамона. Хиёбонларда, дарахтлар соясида иссиқ нонлар сотишмоқда ва граммофон янграб турибди.

Ниҳоят, рассомлар Милмоти ва Вишеславцев ва шоир Павел Антакольский рафиқаси билан кириб келишди. Биз билет сотиб олишга кетаяпмиз. Олд эшикка кириб борганимизда, ёқимли ва жарангдор овоз «Блок!» деб чорламоқда. Бинафшаранг бахмал залга кирдик. Ҳамма жойлар банд. У эса ҳамон йўқ. Антакольский бизга бир неча стул олиб келди. Эндигина ўтирувдик ҳамки, шивиршивир бошланди: «Блок! Блок! Қерда? Блок! — “Столга яқинлашди, ўтирди!” — Настарин...» Ҳамминанг юзида севинч порлади.

Текис, қотиб қолгандай юз. Тўқ рангли кўзлари сал пастга тушгандай, билинар-билимас кичик оғиз, юзининг ранги малла. Бутун борлиги қотиб қолгандай кўринди. Кўзлари, лаблари, хуллас, бутун гавдаси қотиб қолгандай қимирламайди.

У «Ўч» поэмасини ўқий бошлади. Қахрамоннинг исми – Байрон, ҳақиқий шоир Байрон эмас, албатта. Байрон қадимий дворян оиласининг кенжа қизига мафтун бўлиб қолади, қиз ҳам.

Қизнинг отаси бунга қарши бўлади, аммо муҳаббат голиб чиқиб, у йигит билан кетади. Қиз қоронғу тунларнинг бирида бир ўзи отасиникига қайтиб келади. Озиб-тўзиб кетган, ҳориб-толиққан, қўлида эмизикли боласи. Кун сайин ўғил ҳам ўсиб-улғаяди, аммо жанг майдонида эмас, бал залларида дилини хушлашни афзал билади. Балларининг бирида эшитадики, унинг отаси Варшаванинг Атиргул кўчасида жон бермоқда. У бу ерга етиб келганида отасининг жони аллақачон узилган экан. (Отасининг қабрда ётган қиёфаси, ташқи кўриниши бутунлай Блокнинг ўзига ўхшаб кетарди. Меҳрли кўзлар, таранг тортилган тана ва руҳидан ҳамон эзулик балқиб турибди. Қўлида – никоҳ узуги).

Ўғил қабр ёнида турар экан, кўзи мотам либосидаги юзига қора парда торган аёлга тушади. Бу – онаси эди.

Бу асарнинг бошқа қисмида уруш, қўшинлар, ҳалок бўлганлар ҳақида сўз кетар, улар Ватан номи билан ўлимга тик боқар, улардан императрица кўз узмасди.

У равон, ўзгармас овозда сўзларди. Асар сўнгида ўғил вақт ўтиб, отасини бутунлай унутиб юборганини айтиб ўтди

Блок тин олди ва тугатди. Барча олқишлади. Шоир ҳаяжон ичида таъзимга эгилди. Халқ сўради: «Шеърларингиздан ўқинг!» «Ўн иккилар!», «Ўн иккилар»-дан бўлсин! «Номаълум аёл!» «Номаълум аёл»ни!

«Туманли тонг...»ни ўқий бошлади Блок. «Ёш боладай таъзими ҳам ўлчанар унинг. Кўришгунча! Ёнбошлаб тушган тонгга уриниб, жаранглаб кетар олис хотира!» (Бу мисралар менинг ёш хотирамда шу қадар қаттиқ муҳрландики, уларни унутолмадим).

Мен унинг ифодали қилиб ўқиган бошқа шеърларини эслай олмайман, аммо уларнинг маъносини сўзма-сўз айтиб бероламан. Масалан: «Сенинг қиёфанг стол устидаги тилла гардишда товланиб турибди. Сенинг хотираларинг – гамгин ва қайғули. Сен тунда тўқ кўк ёпинчиқни кийганча чиқиб кетдинг. Мен сенинг қиёфангни столдаги тилло гардишдан сидириб ташлайман».

Блок тик турган ҳолатда, жиддий оҳангда, қисқа-қисқа нафасда ўқийди. Ўта гамгин ва босиқ кўринади. «Лабларимга совуққонлик билан теккизднинг кумуш узукларингни».

Баъзан Блок сўзларни унутиб қўяр, шунда унинг орқасида ўтирган хоним ва жанобга қарар, улар эса жилмайиб сўзларни айтиб туришарди.

Онам камтарона бурчакда ўтирар, юзлари яллиғланар, лабларини тишлагандай тингларди. Гоҳо менинг қўлимдаги гулни олиб, унинг ҳидсиз барглари-ни чиройли қирра бурнига теккизиб қўярди, ҳидларди. Унинг юзлари севинчданми, ҳайратданми порларди.

Кеч тушди. Блок узундан-узун паузалар билан ўқирди энди. Қоронғулик тушиб келарди. Орқамизда ўтирган жаноб чироқни ёқди. Қандилдаги ҳамма шамлар ва хона деворларидаги улкан чироқ ҳам ёндирилди. Улар жуда хира бўлиб, қалин, қаттиқ шиша билан қопланган эди.

Бир неча дақиқадан сўнг ҳаммаси тугади. Онам Милмотидан мени Блок ёнига олиб боришларини сўради. Мен у турган хонага кирганимда аввалига ўзимни ўйнаб юргандай кўрсатишга уриндим. Кейин Блокнинг ёнига бордим. Астагина ва енгилгина унинг енгидан ушладим. У қайрилиб қаради. Унга хат узатдим. (Бу Марина Цветаеванинг шеърлар тўла дафтари эди). У кулди ва шивирлади: «Раҳмат». Унга таъзим қилдим. У ҳам енгилгина, бепарво эгилиб қўйди. Бу воқеа 1920 йилнинг 15 майида бўлиб ўтган эди.

Марина Цветаева Блокни ўз ҳаёти давомида кўрган-билган ягона илоҳий шоир деб биларди, ҳа, айнан, шундай. У Блокка « навобахш ҳунар» йўлидаги йўлдошдай эмас, шеърятдаги илоҳий мўъжизадай қарар ва унга сажда қиларди. Бошқа барча яқин сеvimли шоирларига нисбатан сафдошлик туйғусини туяр, тўғрироғи, уларда йўлдошлари ва сафдошларини кўрарди. Ҳар бири – Тредиаковскийдан Маяковскийгача Пушкин ҳақида айтилган ушбу сўзларни такрорлашга ҳақлиман деб ўйларди: «Қалами хушёрлик билан чархланганини билдим: унинг бўёқларидан бармоқлар куриб қолмади».

Бундан ташқари, уларнинг ҳар бирини — ҳатто Рилькени ҳам қондош-жондоши деб билар, шеърлар фақатгина истеъдод мевасидан тугилмаслигини англаб, аксинча, барча қайғу-аламлар, ҳар бир тирик жоннинг нозиклиги, шодликлари, шу тирик жоннинг қонидан яралган заҳматлари, унинг эрки ва қудрати, пешона тери ва меҳнати, очлик ва ташналикдан эканлигини ҳис этарди. Ижодкорнинг жисмоний меҳнатига ҳамдардлик ва куюнчаклик туйғуси билан қарарди.

Цветаева ёлғиз Блокнинг ижодинигина осмоний баландликка қўя олди. Буни шеърият руҳи билан руҳни тозалаш деб билди (худди оловда тозаргандай!). У бундай юксак шеъриятга ўзини дахлдор деб билмади, бу ҳақда ўйламади ҳам! Бундай ҳаёлга боришни гуноҳкорлик санади. Фақатгина тиззларини букканича таъзим қилди, холос. Унинг бундай тиз чўкиб таъзим қилишлари, «аллилуяларининг барчаси шеърларида ўз ифодасини топди. Бу шеърлар 1916-20-21 йилларда ёзилиб, Блокка аталди. Улар орасида насрий асари ҳам бўлиб, уни 30-йилларнинг бошида Парижда ўқувчилар ҳукмига ҳавола этди, чиқишларида ўқиб берди. Афсуски, бу насрий асари ҳеч қерда чоп этилмаган, қўлэмаси ҳам сақланиб қолмаган.

Менинг авлодимдаги ўқувчилар «Пастернак ва Цветаева» деб қанчалик кўп гапиришган бўлса, ўша давр авлодлари ҳам «Блок ва Ахматова» деган иборани шу даражада тилдан туширишмаган. Бироқ Цветаева учун бу номлар соф маънода шартли эди; улар орасида тенглик бор деб ўйламади у. Ахматова унинг учун опа-сингиллик туйғусини уйғотарди. Улар чиндан ҳам шеъриятда опа-сингил эдилар. Ахматованинг мутлоқ оҳангдорлиги, руҳий латифлиги аввал бошдан Цветаевани қанчалик сеҳрлаган, ўзига тортган бўлса-да, кейинчалик булар Ахматова ижодининг ифодаси ва шеъриятдаги шахсини ривожлантирувчи, белгиловчи сифатларга айланиб қолди. «У — мукамалликнинг ифодаси ва афсуски, худди шу — унинг чегараси», — деган эди Цветаева Ахматова ҳақида.

Павел Антокольский Цветаевага Блокнинг «Ўн икки»сини олиб келгани, совға қилганини эслайман. Катта ҳажмда оқ қоғозга битилган қора ҳарфлар. Қоронғу шом, оппоқ қор. Чиройли сураатлар билан моҳирона безатилган китобни ошхонамизнинг бўсағасидаёқ чақноқ кўзлари билан ўқий бошлади. Бир нафас тин олиб, муштларини юқорига кўтарди. Кўзларини юмганича, столга келиб урилмагунча эниб келишлари эсимда ҳамон. Худди шу стол атрофида Марина — онам ўтирди ва Антокольскийни кутиб олишга ҳозирланди. У эса охиригача ўқиди ва онам индамай, кўзларини ердан узмай, охиригача тинглади, унинг қўлидан китобни олди. Ҳаяжон ва ҳайрат оғушида нигоҳини пастга тикди, лабларини маҳкам қимтиди, юрагида ловуллаган оловни юзига чиқаргиси келмади.

«Ўн икки» нинг кўлами уни нафақат ҳайратга солди, балки маълум маънода ўзи ва ўзи қаториларнинг ижодидан, ёзаётганларидан уялтириб юборди ҳам! Бу ҳақда қайта ва қайта Блок ҳақидаги ўша насрий асарида таъкидайдими онам. Блокнинг умри узоқ бўлмаган бўлса-да, у кўплаб шоирлар, хусусан, ўша даврлардан бошлаб, давр руҳига мос келмаган туркумлар яратаётган Цветаева учун ҳам паноҳ эди...

Бироқ
Бу — Илҳом париси, Илҳоминг эмас.
Чириб битган иплар
Қондош эмас сенга, йўлинг қўшилмас.
О, дўстлик! — Фақат аёл қўли биланмас —
Қонхўрлик! —
Мен томон тортқилар тугунакларни.

Ул кўрғошин бирлик —
Қора рангли чинқирқилар ичрамен.
Шарқ томон яллиғланди.
О, ким менинг нозик елкаларимни
Икки қанотини
Ўзига тортди!

Блокнинг аввал бошда Анна Ахматовага багишланган, кейинчалик бу ёзув олиб ташланган «Қизил от» достонида мураккаб, ўсиб борувчи, айна пайтда, «илоҳийлашган» Блок — «Ўн икки»нинг ижодкори, шеърятнинг энг тиниқ ва оловқалб даҳоси, Цветаеванинг фикрича, унинг қўли етмаган чўққи соҳибининг образи гавдалиби турарди.

У Блокни Москвада бир неча кунлар давомида — 1920 йилнинг 9 ва 14 май кунлари Политехника музейи ва Санъат саройидаги шеърят кечаларида кўрди, тинглади. У билан шахсан таниш эмас эди ва бунга уринмади ҳам. Бу — уни ҳам қувонтирди, ҳам армонига айланди. Билардики, шуниси яхши — тасавуридаги шоир ва учрашувлар уни ҳеч қачон ҳафсаласини пир қилмайди, кўнглини совутмайди...

«БАЛЬМОНТ ЮБИЛЕЙИ»

Онам билан Санъат саройига бордик. Бу ерда ажойиб байрам — Бальмонтнинг юбилеи нишонланмоқда. Мен боғда қолдим. Бирдан кўзим қўлида атиргул тутган Бальмонт билан келаётган Елена ва Миррага тушди. Онам билет олди ва биз залга кирдик. Елена (Бальмонт тили билан айтганда — Элена) ўз жойини эгаллади. Мирра мени имо-ишоралар билан чақириб, майин бинафшаранг ўриндиқда бирга ўтиришни таклиф қилди. Тилла суви юритилган иккита кўм-кўк ўриндиқ келтиришди, учинчиси — Бальмонт учун катта оромкурси. Уни ўртага қўйишди.

Бальмонт қўлида дафтар ва атиргул билан чиқди. У қатъиятли, арслонкелбат, айна пайтда, зерикканроқ қиёфада ўриндиққа ўтирди. Ўриндиқнинг биттасига дафтари ва гулларни қўйди, иккинчисига шоир Вячеслав Иванов ўтирди. Ҳамма олқишлади. Вячеслав Иванов жимгина таъзим қилди, бир неча дақиқа ўтирди-да, ўриндиқ ва кўзгу ўртасидаги бурчакка бориб турди ва кичкина оромкурсини тебратган қўйи Бальмонт ҳақида кириш сўзини бошлади.

Афсуски, мен ҳеч нарса тушунолмадим, чунки бу нутқда жуда кўп чет тиллардан қўшилган сўзлар ишлатилди. Нутқ орасида энгил қарсақлар чалинар, гоҳида унинг фикри билан келишолмаётган, фикрига қўшилмаётганларнинг қизгин шивирлари эшитиларди.

Бир дақиқага димиққан залдан пастга, боққа чиқдим. Айланиб, югуриб юрибман. Боғнинг ҳар бир бурчагини кўздан кечириб, шундай вақтда одамлар қандай қилиб, Сологубнинг зах босган, моғорлаган ертўлаларида яшаши мумкин, деб ўйлардим. Ортга қайтаман. Вячеслав Иванов сўзини тугатганда кириб келдим. У ўз бурчагидан чиқиб, Бальмонтнинг қўлини қаттиқ сиқарди.

Вячеслав Ивановнинг қиёфаси хотирамда шундай сақланиб қолган: мавҳумлик муҳрланган кўзлар, эгри-бугри, ажин босган сариқ юз. Жиддий табассум. Энгил-енгил нафас олиб, гапирди. Ҳамма билади — у ўқимишли олимларга хос салобатли одам. Босиқ, хотиржамлик билан юради ва шундай қарайди. Унда олов сезилмайди, аксинча, аллақандай намхушлик ҳиди уфуради.

Байрамнинг энг ҳаяжонли дамлари япон аёли Инамэ билан ўтди.

Уни шоира Инамэ деб саҳнага чорлашди. У саҳнага чиқиб, қўлларини бирлаштириб, истаklarини ҳаяжон ичида оддийгина ифодалади: «Мана, мен Сизнинг олдингизда турибман ва Сизни кўраяпман. Мен эртага жўнаб кетишим керак. Биз Сиз бизникида бўлганингизни эслаймиз ва ҳеч қачон унутмаймиз. Сиз ўшанда бир неча кунга борган эдингиз, ўша бир неча кунлар... нимасини айтай!... Бизникига келинг, узоқроқ туриш учун келинг. Шунда бизникида Сиз — улуг шоир бўлганини умрбод эслаб юрайлик!»

Шунда Бальмонт деди: «Инамэ! У мен жавоб тайёрлаб қўйганимни билмайди ҳали!» Ҳамма кулиб юборди. У ўрнидан турди, чўнтагидан унча катта бўлмаган ён дафтарчасини олди-да, шеър ўқий бошлади. Шеърнинг мазмуни, адашмасам, шундай эди: «Инамэ гўзал, исми эса ўзидан-да гўзал», умуман, ҳар бир аёлга ёқадиган шеър эди.

Яна бир аёл — инглиз меҳмон аёл ўрнидан турди ва инглизча гапирди. У сўзини тугатгандан сўнг Бальмонт унга бир даста гул тутқазди. Менимча, у бу гулларни япон шоирасига бергани маъқул эди, чунки у кўнглидагини оддий ва самимий қилиб айтди-қўйди! Кимдир баланд овозда эълон қилди: «Шоира

Марина Цветаева!» Онам Бальмонтнинг ёнига борди ва деди: «Қадрли Бальмонт! Мен Сизга мана шу картинани тухфа этаман. Жуда кўп расомлар ва шоирлар ўз имзоларини қўйишган. В.Д.Милмотти чизди».

Бальмонт онамнинг қўлини сиқди ва улар энгилгина кучишдилар. Онам алланечук ҳолатда жойига бориб ўтирди. Олқишларга ҳам эътибор қилмади.

Худди шу пайт роялда мусиқа янгради, шу қадар шиддатлики, клавишлар кўчиб кетгудек. Ярим очилган роял мурватлари қарсиллади. Мирра кулоқларини беркитиб олди-да, жилмайиб қўйди. Мен эса буткул бепарво тутдим ўзимни. Эсладим: «Мен Пушкин – Блок сингари улуг шоирни кўрдим». Яқиндан кўрдим.

Энг охири Фёдор Соллогуб сўзга чиқди. У деди: «Ҳаммани бирдек кўнглини олиш қийин. Шоир – ер юзидаги энг ноёб меҳмон. Шоир – тирилиш куни ва дунёнинг байрами. Шоирнинг ҳар бир куни – байрам. Ҳамма одамлар ҳам шоир бўлиб туғилмайдилар. Миллионлар ичида биттаси – ҳақиқий шоир!»

Соллогубнинг сўзидан сўнг залда эътирозли овозлар янгради: «Ким? Ким у? Ҳаммага эмас! Ҳаммавақт ҳам эмас!»

Иван Сергеевич Рукавишников сўз олди. Қўлида – шеърый журнал. Овозини баланд қўйиб, қичқириб, ўз шеърларини Бальмонтга қараб ўқий бошлади. Бальмонт унинг қўлларини сиқиб қўйди.

Зинапоялардан тушаётиб, ўйладим – нима учун Бальмонтнинг юбилейи тунги байрам мушаклари билан нишонланмади...

Бальмонт ва унинг оиласи билан бирга қайтдик.

* * *

Онамнинг Бальмонт билан дўстлиги қачон бошланганини эслай олмайман. У ҳамиша ёнимизда бўлгандай туюлади. Шундай одамийлик муносабатлари борки, улар бошидан бошланмайдилар, балки бирдан бошланади. Шу қўйи унинг охири кўринмайди. У қандай зуҳур бўлмасин, барибир охири йўқдай. Муносабатлар эса аввал-охирни четлаб ўтиб, бир-бирини англаб етишнинг нозик паллаларида, сўнгги, оғриқли кўнгил товушларида, совушларида бўлиниб-бўлиниб бораверади...

Тўғри чизик билан узоққа тортилган дўстлик риштаси (узилишларнинг ташқи кўринишини эмас, ички узилишларини назарда тутаяпман) онам учун хос эмас эди, у текис, яхшилаб ишлов берилган йўлларнинг йўловчиси эмас эди.

Кўп ҳолларда совиб қолмаслик учун дўстларига ҳаддан зиёд берилиб кетарди, ҳаддан зиёд! (Аммо «ҳаддан зиёд»лик шоир учун ҳамиша нотабий кўринади). У улар орасидаги ўта оғир, булутлар ортидагидек юксакликни ҳам кўтарди, турли ваҳима ва васвасалардан ўзини сақлашга ҳаракат қилди; одамларни турли фазилат ва эътиборга лойиқ ҳолда кўришга интилни, улардаги ҳар бир ижобий сифатларни улуғлади. Ҳар бир одам ана шундай ажойиб фазилатларга эга бўлишлари лозим деб ҳисоблади. Айни пайтда, бундай фазилатлари борми-йўқми, бунисидан қатъи назар, уларнинг инсонлиги учун ҳам қадрларди...

У ўзини эмас, бошқаларни асрашни афзал билар, бу ишга тантилик билан киришарди. Унинг бу оддий, самимий ва одамийлик фазилатлари қаърида ўзини-ўзи ёйиб кўрсатмоқчидай, яна – айрилиқ – бу шеърларида яққол кўринарди – ички портлашдан юмшаб олмоқчидай туюладиган туйғулари яширин эди, чамамда.

Бундай узоқ давом этган, ҳеч қачон узилмаган, икки улуг шоирни бир-бирига боғлаган дўстлик қандай қилиб туғилган эди?

Биринчидан, онамнинг шоирона тасаввурига кўра унда – Бальмонтда Марина Цветаева учун зарур бўлган маънавий озукалар йўқ эди, бўлгани ҳам худди онамда бўлгани сингари эди. Бальмонт ҳам ўзининг имкониятлари ва имконсиз томонларини яхши биларди. У ҳам онам каби энг олий даражада, ҳеч ким тортиб ололмайдиган даражада баландликда турарди. Иккинчидан, турли стихиялар, турли ички кенглик ва тубсизликлар иккисининг ижоди учун ҳам оддий ҳол эди. Онам ҳаммавақт мунозаралар чоғида ўзига зарурини олар, танлар ва холис фикр айтарди. У энг яхши, энг катта, энг кераклиларини фақат ўзига яқин, қадрдон шоирлардан талаб қилар, улардан шуни кутарди.

Улар иккаласи ҳам «Худо юқтирган» шоирлар эдилар. Аммо онам ҳаммавақт ўз ижодини тўлдиришни ўйлар, Бальмонт эса унинг учун бу борлиқни тўла ўзлаштириб олгандек кўринарди.

Бальмонт ҳақида беҳисоб латифалар тўқилган эди. Уни эркин шоир сифатида улуғлашар, шеърый давралар усиз ўтмаслиги урфга айланган эди. Ёш Марина Цветаева учун ҳам у афсонавий, улкан бўлиб кўринди. Октябр воқеалари уни тирик, бироқ чорасиз одамнинг олдига олиб бориб қўйди. Бу вақтда унинг юлдузи фазовий тезликда энг юқори чўққидан қуйига энаётган эди. Онам ўша заҳотиёқ сўниб бораётган шон-шухрат, кексаликдан тушиб келаётган, аммо ўлмас истеъдоди ҳамон ярқираб турган шоирга елкасини тутди.

Афсонавий Бальмонт ўзига бир ўхшаб, бир ўхшамай яшарди. Унинг нафис нафасли, айни пайтда бўғиқ нутқлари, ўзини тута билиши, мағрур, тик туриши, димоғдорлиги туғма эди. У атайлаб димоғдорлик қилмасди. Ҳаммавақт, ҳар қандай жойда, ҳар қандай даврада, ҳар қандай шароитда у ўзгармади, охириги кунигача шундай яшади. У қариб борарди, танаси озиб, мускуллари кичрайиб, ерга энкайиброқ, юз ифодалари мулойим тортиб, кенг пешонаси янада аниқ-тиниқ ажинларга тўлиб борар, кўриниши, юриш-туришидан кўпроқ испан қони қўшилган қишлоқи сиёққа ўхшаб борар, барибир – буюклик чўққисиди турарди.

Бундан ташқари, кутилмаганда Бальмонтда соддалик ҳам пайдо бўла бошлади. У энди ўзини кўрсатишга уринмас, сўзлашганда ҳам тўлиқиб, сўзларга ранг бериб ўтирмас, қисқа, аниқ ва ўткир ибораларни ишлатарди. У тўхтаб-тўхтаб, сўзларни гаплардан узиб-узиб олгандай гапирарди. Кексайди, ўзини худди ҳимоясиздай сезган ёш болага ўхшаб қолди, дарров хафа бўлиб, яна аламларини ичига ютар, хира тортган катта кўзлари ёшланиб кетарди.

Бальмонт билан онам бир-бирига жуда яқин, «сен»лашиб гаплашадиган ноёб дўстлар сирасига кирарди. Онам ҳам, у ҳам буни дилида ҳам, тилида ҳам бирдек айтолишарди. Ўша даврларда онам Пастернак билан ёзишмаларидагина шундай яқинлик ҳис этарди ўзида. Умрида бир марта ҳам кўрмаган, кўришишмаган Рильке билан ёзишмаларида ҳам бу қадар илиқлик, меҳр, дўстлик мустаҳкам бўлмаган, сезилмаган. Онамнинг табиатига кўра, «сен»лашиб сўзлашиш (болалардан ташқари, албатта) унинг учун соф шоирона эркинлик, айни пайтда, шартлиликдай эди. Бальмонт билан «сен»лашишга ўтган Марина Цветаева унинг барча машаққатлари, ёқимсиз ва беўхшовлик томонларини ҳам кўтара оладиган «сен»га айланди. Онам учун ўзига ўзи ёрдам беришдан кўра дўстларига ёрдам бериш осон кечарди. У бошқалар учун ҳатто тоғларни ҳам ағдариб юборишга тайёр эди..

Бальмонт ва онам адабий кечаларда доим биргаликда чиқишар, меҳмондорчиликка борадиган жойлари ҳам, учрашиб турадиган дўстларининг уйлари ҳам бир хил эди. Улар кўпинча онамнинг яқин дугоналаридан бири Татьяна Фёдоровна Скрябиналарникида йиғилишарди. Бу аёл бастакорнинг беваси бўлиб, гоётада гўзал, ғамгин чехрали, қадди-қомати келишган эди. Унинг атрофига санъатга шайдо кўнгиллар йиғиларди. Ўша бастакорлар ичида мен кўпроқ С.Кусевицкийни эслаб қолганман. У ҳар қандай суҳбатни бевосита Скрябинга олиб боришга жуда моҳир эди. Бастакор қизларининг исмлари худди бизникидай эди. 1922 йил онасининг ўлимидан сўнг бастакорнинг катта қизи Ариадна Скрябина бельгиялик бувиси ва кичик синглиси билан, ҳали ёш бўлишига қарамай, чет элга жўнаб кетди. Уч боланинг онаси бўлган пайтда Франция Қаршилик кўрсатиш кучлари олиб борган жангларда қўлида қурол билан гитлерчилар қуршовига тушиб қолади ва қаҳрамонларча ҳалок бўлади.

Кўз олдимизда Скрябиналар уйи музейга айлана бошлади. Оиладигилар давлатга аввало, бастакорнинг кабинетини беришди. Бу ерда ҳамма нарса ўз жойида қолган эди. Деразаси катта боққа қараган уйга аста-секинлик билан саёҳатчилар келиб кетишадиган, боғ ўртасида ёзнинг ўрталаригача очилиб, гуллаб турадиган «Яраланган гуллар»дан завқланиб кетадиган бўлишди.

Ҳаммавақт ва ҳамма жойда Бальмонтни хотини Елена олиб юрарди. У — ушоқ гавдали, ориққина эди: камдан-кам учрайдиган катта-катта бинафшаранг кўзларини эридан узмасди. У мўъжизакор иконалар ёнида ҳаммиша ёниб турадиган шам сингари Бальмонтни иситиб, атрофини ёритиб турарди. Онам унинг ёнида туриб, болаликдаги ченаларимизга музлаб қолган картошка ёки

кутилмаганда қўлга теккан ёнилгиларни солиб, уйигача олиб боришга қўмак-лашарди. Онам махорка харид қилганда, ярмини «Бальмонт»га деб олиб қўярди. У эса буларни ажойиб инглизча турбкасига соларди-да, роҳатланиб тутатарди. Баъзан бу трубкадан онам ҳам чекиб кўрар, иккаласи худди ҳиндуларга ўхшаб бир-бирига илинишарди.

Бальмонтлар Скрябиналардан икки қадам нарида, биздан унча узоқ бўлмаган Арбат яқинида яшашарди. Кирсанг — Еленани кўрасан, қуяга беланиб, тутаб ётган печкани ёқиш билан овора. Бальмонт эса шеър ёзиб ўтирибди. Бальмонтлар бизникига келганда эса — онам ҳам печка ёқар, ҳам шеър ёзарди. Скрябиналарникида эса ҳаммаёқ тоза, чиннидай, иссиқ. Чунки бу ерда ҳеч ким шеър ёзмайди, печкаларни эса хизматкорлар ёқишади...

Бальмонтлар чет элга кетишга чоғланишаётганда, тез орада қайтишса керак, деб ўйлаган эдик. Аммо бугунлай қолиб кетишди. Биз уларни икки марта кузатдик. Биринчи бор — Скрябиналарникида. У ерда бизни қалампирли картошка ва чинни идишларни тўлдириб, ҳақиқий чой билан меҳмон қилишди. Ҳамма ҳаяжонли сўзларни айтишди, хайр-хўшлашишди, қучишдилар. Аммо эртаси кунни визага боғлиқ қандайдир чала ишлар борлиги айтилиб, сафар унча узоқ бўлмаган вақтга қолдирилди. Охирги кузатиш айтиб бўлмас даражада аралаш-қуралаш ҳолатда ўтди: сигаралар тутуни ва самовар буғи билан тўлган Бальмонтнинг сўнгги бошпанаси — дўлилар таборидан қолиб кетган тиқилинч жойда бўлиб ўтди. «Онам ўша стол атрофида ўтирганлар ичида энг хушчақчағи эди ўша пайт. У бўлиб ўтган воқеалардан сўзлаб берар, ўзи қулиб, ўзгаларни ҳам кулдирад, балки шу билан айрилиқ захрини қуриб ташламоқчи бўлар эди гўё», — деб ёзган эдим мен ўша пайтда дафтарчамга. Бироқ онам Бальмонтни қайгу тўла юраги билан қайтиб келмас йўлга кузатди.

Муҳожирлик даврида ҳам (1922—1939) онам ва Бальмонт ўртасидаги дўстлик узилмади, аксинча, мустаҳкамланди. Улар бошида аҳён-аҳёнда учрашиб туришди. 30-йилларга келиб, Константин Дмитриевич ва Елена мамлакатларни кеза-кеза, бахт излашдан биз каби чарчашгандан сўнг Парижнинг чеккасидаги шаҳарчада тўхташди. Шундан сўнггина бизлар тез-тез учрашиб турадиган бўлдик. Бу, айниқса, Бальмонт бетоб бўлиб қолгандан кейин янада кўпайди.

Унинг сўниб бораётганини кўриш, тасаввур қилиш ниҳоятда оғир эди. Бу шу қадар рангсиз ҳаёт эдики, бунинг устига, қашшоқлик қарилкни тобора эзиб борарди. Унга Елена билан бирга жуда кўплар ёрдам беришди. Аммо бефойда ва ҳаммаси умидсиз эдилар. Ўзига тўқ одамлар ёрдам беришдан чарчашди, камбағаллари эса қуриб битишди... Буларнинг ҳаммаси — йўқчилик, доимий иложсизлик қаттиқ хўрлик уйғотарди, Атрофимизни бегоналик, тўқлик, мустаҳкам деворлар, устига-устак, ҳашамдорлигимиз эса ўраб олганди. Витриналар ёнидан ўтиб кетишаётганда, онам уларга қарамаётгандай кўринса-да, Бальмонт ёш боладай талпинар, уни эса ёш бола билан овутигандай ҳаммиша садоқатли Елена олиб кетарди.

Бальмонтдаги кексалик, муҳтожлик, хасталик аста-секинлик билан унинг нафақат ташқи томони, балки ички дунёси, маънавий оламига ҳам кириб борди. У ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Сўз билан ифода қилиб бўлмас ва айтиб бўлмас, қўл етмас барча уммонлар ва ўз шеърияти йўллари ичида ўралиб қолган эҳромга айланиб борди.

Охирги марта мен уни Парижда кўрдим. 1936-37 йиллар. Қиш эди. Дўстлар даврасида ўтирган Бальмонтнинг малларанг, қалин сочлари оқариб кетган, сийраклашган, бу оқиш сийрак сочлар самовий бинафша рангда товланиб турарди. Кўзининг нури камайган, ҳаракатлари аниқликни йўқотгандай. Оғир ажинлар уни ерга тортиб борса-да, у бошини худди аввалгидай баланд, виқорли тутарди. У бегоналардай ва жиддий қиёфада овқатланарди. Елена унинг ёнида ўтирар, деярли вужудсиз, жонсиздай. Тик, гўёки таёқ дейсиз. Мана шу ёнида ўтирган жаҳонгаштанинг ҳассасидай.

— Марина, — деди бирдан Бальмонт оҳиста кетаётган суҳбатни шоҳона тарзда кесиб. — Йўлда келаётиб, мен баланд дарахтни кўрдим. У булутдай юм-юмалоқ, қушлар сайроғи жаранглаб турарди. Мен ўша томонга боргим, энг баланд шохига чиққим келди. У эса (Елена томонга илкис қаради) менга ёпишиб олиб, қўйиб юбормади!

– Кўйиб юбормай, тўғри қилган, – деди онам меҳрибонларча. – Ахир, сен Қақнуссан! Дарахтдагилар эса – оддий қушлар: қаргалар, чумчуқлар. Улар сени чўқиб ташлашлари мумкин эди....

«ЁЗУВЧИЛАР ДЎКОНИ»

«Аля! Тез бўл, кийин! Биз «Ёзувчилар»га борамиз. Китобларни сотиб келамиз». Мен тезда бинафша ранг бахмал кўйлагимни – бисотимдаги энг яхшиси! – кияман. Эгнимга болаликдаги йўлбарс йўлли пўстинимни иламан. «Онажон! Мен тайёрман. Рўмолни ҳам тайёрлаб кўйдим».

Онам катта совуқ хонадан китоблар билан тўла сават кўтариб чиқади. Энг энгил китобларни у менинг рўмолимга солади. Биз йўлга тушамиз. Йўлда кетаётган, Никитинский соалларига қараймиз: «Алечка! Ҳозир ўн икки ярим, биз вақтида етиб борамиз!»

Онам илҳомланиб кетади, аммо аллақандай хавотирдан чиқиб кетолмайди. У йўлда учраган ва қаршимиздан чиққанлар билан шунчаки тавозе, бепарволик билан саломлашади.

Кимдир менинг бошимга қарайди. Кўрқибгина, кўзимни ердан оламан. Қаршимда қувноқ чехралаи ёш йигит турибди. Бу – «итальяно» Осоргин. У итальян тилидан таржима қилади ва шу дўконда ишлайди. «Хўш, Аля, картон қоғозлар салтанатини кўришни хоҳлайсанми?» (Картон қоғозлар деганда у қирқинч ва елимлаш учун мўлжалланган расмли қаттиқ қоғозларни назарда тутарди). «Мумкин бўлса, кўрсатинг». У картонлар «салтанати»ни олиб чиққунча, кўзим Бердяевга тушди. У ҳам ёзувчи эди. Унинг галати касаллиги бор эди – вақти-вақти билан тилини чиқариб турарди. У ҳам шу дўконда хизмат қилади.

Бердяев сотиш учун олиб келинган китобларни бирма-бир кўриб чиқар, варақлар эди. «Ҳа, ҳа» (тилини чиқаради). Ҳа. Бу – 1000 рубл. Бу – 5000! Бу – Луначарский пьесасими- 6000!»

Турли-туман одамлар ва болалар пештахтага қарар, китобларни варақлаб кўришарди. Ёнимга қирқ ёшлардаги деҳқон яқинлашиб, сўради: «Ойимқиз, айтингчи, Васнатка учун шу китоб бўладими?» – «Ким у Васнатка? Ўғлингизми?» – «Менинг жияним». – «Ўйлайманки, бўлади». – «Бу ерда икки баҳодир – Еремей ва Иван ҳақида». – «У қанча туради? Минг рублми? – «Йўқ, юз рубл». Кувониб кетган деҳқон Васнатка учун китобни олганча узоқлашади. Қаердандир қоп-қора Живелегов ҳам пайдо бўлди. У пештахтани олдига туриб олди-да, хушмуомалик билан кимга нима кераклигини сўрай бошлади. У кам ҳақ тўларди ва унинг кўриниши атрофдагиларни кўрқитарди. Онам ҳар гал дўконга боришдан олдин: «Ишқилиб, Живелегов қўлига тушиб қолмайлик-да!» – деб ният қиларди.

Онам китобларни кўра-кўра, охири жовонларга ҳам етиб келди. Бирдан Осоргин сўраб қолди: «Марина Ивановна! Бошқа китобларни ҳам кўришни истайсизми?» – «Бошқа китоблар? Сизда бундан бошқа китоблар ҳам борми?» – «Қани, келинг, келинг. Албатта, бор!»

У ҳайратга тушиб қолган онамни қўлтиқлаб олди. Биз кирган бино аввал меҳмонхона бўлган. Унга кўча тарафдан кириларди. Зиналари мрамор, кенг. Осоргин қувноқ овозда онамга дўконнинг омборхонаси ва китобларга таллуқли ҳамма нарса ҳақида гапириб борарди.

Биз ниҳоят тор лабиринт – даҳлизга кириб бордик. Мен ҳайрат билан шуни сездимки, Осоргин йўлдан умуман адашмасди. У қайсидир эшикни тақиллатди, эшикни иккита эркак очди. Улар китобларни танлашар, бир-биридан ажратиб кўйишар, тинмай гаплашишарди. Мен уларга ёрдамлаша бошладим. Жовондан тушиб кетган китобларни яна жойига қўйишга киришдим. Онам ёниқиб, немис ва француз тилидаги китобларни излашга тушди. Кераклиларини менга узатар, мен уларни тахлаб борардим. Кутилмаганда чанг босган китоблар орасида рангли, суратли, худди рус сочиғига ўхшаш нарсани кўриб қолдим. Мен уни онамга айтдим, улар бу гўзал нарсани китоблар орасидан тортиб олишга киришиб кетишди. Чанг босган китоб тоғлари қулаб, сочилиб кетарди.

Онамнинг қўлида – ёшлар ва кексалар суратлари билан безатилган ажойиб йил календарлари. Бир қанча китобларни олиб, бошқа хонага кирдик. Бу ерда

кўплаб китоблар — катта ва кичик альбомлар, оддий қоғоз, алифбе китоблари, улкан лотинча китоблар, французча шеърлар ва бутун дунёдан йиғиб олиб келинган турли-туман нарсалар тўлиб-тошиб ётарди.

Дурустроқ нарса тополмай, бутун даҳлиз бўйлаб, унинг бошқа чеккасига бордик. Осоргин яширин эшикни очиб, бизни киргизди. Бу катта ойнали кичкина хона бўлиб, қуёш нуллари тўғри ёзув столига келиб тушар, стол ёнида катта оромкурси, стол устида — китоблар. Осоргин ҳаяжон ичида деди: «Баҳордан бошлаб, бу ер менинг ёзги кабинетим бўлади!».

Яна уч хонани кўриб, пастга тушдик. Мен онамни қувиб етиб, зиналардан чоғиб туша бошладим. Кўчага чиқдик. Ёзувчилар дўконига кириб чиқдик. Китоблар ҳақини тўладик. Календарни Осоргин менга туҳфа қилди. Биз баҳор ҳиди анқиб турган, аммо ҳали қорли уюмларга тўлиб турган кўчага чиқдик.

Онамнинг савдоси шундай эди: камроқ китоб сотиб, кўпроқ сотиб оларди.

* * *

1918 йил августида вақтли матбуот нашрларини мусодара қилиш қароридан сўнг Москвада биринчи ва ягона, ўзига хос Ёзувчилар дўкони пайдо бўлди — шерикчилик асосида юзга келган бу муассасанинг ташкилотчилари — Б.Грифцов, А.Живегелов, П.Муратов, М.Осоргин, В.Ходасевич, Б.Зайцев, Н.Бердяев ва бошқаларнинг фикрича, вақти келиб, бу дўкон кооператив нашриётга айланиши керак эди.

Аввалига дўкон унчалик катта бўлмаган, яқиндагина бўлиб ўтган инқилоб ўқларидан дарз кетган Леонтьев тор кўчаси, 16-уйдаги собиқ кутубхонага жойлашди. Бу ердаги китоб ва жавонлар қолдирилди. 1921 йилнинг бошида Большой Никитский кўчаси, 24-уйга кўчирилди.

Бу ерда кўринишидан адабиётга алоқадор бўлмаган дастёр ишларди; бошқа барча ёзувчилар ўз ишини ўзи эпларди: ўз пулларига савдо қилиб, шунда ҳам комиссия назоратидан ўтиб, иш юритар эдилар. Улар кўп ҳолларда ўз эгаларини йўқотиб қўйган китобларни излаб топишар, уларни янги одамларга сотишар, энг ноёб нашрларни Румянцев музейига ўтказишга уринишарди. Дўкон қошида ташкил этилган «Итальяно» студиясида маърузачи ва лектор бўлиб ишлашар, бундан ташқари, бу ернинг ҳам сараловчилари, ҳам юк ташувчилари, ҳам баҳо берувчилари эди. Эҳ, кимлар бўлиб ишлашмади улар!

Дўконда босмадан чиққан нашрлардан ташқари, қўлёзмаларни ҳам топиш мумкин эди: адиблар ва шоирларнинг дастхатлари, ялтироқ, аъло навли қоғозлардан тортиб, муқовалар, ўровлар, жилдларгача; баъзан муаллифлар томонидан берилган китоблар; дўконда ўша даврларда икки юзга яқин шундай китоблар сотилди. Улар орасида онамнинг умуман безак берилмаган, қаттиқ ва қалин ип билан тикилган, қизил бўёқда ёзилган қўлбола китоблари ҳам бор эди.

Хирагина ёритилган бу сирли дўконда ўта қадимий китобларнинг ҳиди одамни ҳаяжонга солар, пештахта ортида турган одамлар қиёфасида, уларнинг кийими ва нутқларида русча дағаллик, ғарбга хос уйғониш, ғалатилик ва замондан ташқари бўлган ҳолат мавжуд эди.

Бироқ онамни дўкончилар қизиқтирмас, ўзига тортмас, айти пайтда, улардан йироқ бўлишга уринарди. Дўконда ҳукм сурган классицизм, академизм руҳи инқилобнинг иккинчи йилидан то бешинчи йилигача замонавийликка қарши турди, у ўзига хос энгилмас қудратга эга бўлса-да, онамга бегона эди.

Онам дўконга кам келарди, асосан пул ишлаб олиш мақсадида — китоблар сотувиға ёки қўлёзмаларни кўришга келарди. «Ўт»га ўзини урмасди. Санъат саройи билан рақобатлашишга киришган ўзига хос «Итальяно» студиясига қатнашмасди. Унга Санъат саройи қадрдон ва яқин эди. Бу сарой эшиклари ўша даврнинг барча адабий оқимлари ва шамоллари, янги йўллари учун очиқ эди — турли-туман товушларга тўлиб-тошган кечалар, баҳс-мунозараларнинг ҳаммаси-га онам қатнашар, тўла ҳуқуқли ҳолис фикрловчи эди.

«Дўкончилар» онамга, умуман олганда, чидашарди, чамамда. У ҳам шундай. Грифцов ва Осоргинни ҳисобга олмаганда, онамни яхши кўришмасди, у ҳам уларни ёқтирмасди.

Онамнинг ёзувчи Б.К.Зайцевга нисбатан тушуниксиз муносабатлари узоқ давом этди. Энг яхши даврларда Зайцев онамга нисбатан ўта саховатпеша бўлган,

огир дамларда эса Цветаевдан камчиликлар топишга интиларди. Бу онамни асабийлаштирар, айтгандай, бу камчиликлар бутунлигича онамнинг ижодига нисбатан айтиларди. Чунки онам «олтин ораликда» жон сақлашга тоқат қилолмасди. Муносабатлар чигаллашиб борди. Борис Константинович ва унинг хотини Вера онамга 20-йилларда ёрдам беришган, Вера онамга самимий дўст руҳида кўмаклашган бўлса-да, Борис Константиновичнинг ҳаракатлари бошқача эди. У бировнинг омадсизлигини кўра-била туриб, сиртдан унга хушомадгўйлик қиларди.

Ҳар қандай хайру таҳқирловчи эҳсонлардан онам ўзини олиб қочишга ҳаракат қиларди. Чунки онам ўша пайтларда иложи борича бировнинг қўлига муҳтож бўлиб қолмасликка уринар, ёрдам — кўмак ўзи кириб келадигандай туюларди унга...

Эсимда, Зайцевнинг аллақандай «Ергўла»сини ўқиб, онам шундай деди: «Ғазаб ичидаги заифлик қоришмаси». Борис Константиновичнинг ташқи киёфаси: «Башараси — дантенона, қорни эса — обломовча!» Зайцев эса ориққина одам эди.

Мен онамни дўкон ташкилотчиларидан бири В.Ф.Ходасевич билан Москвада бўлиб ўтадиган бирон-бир учрашувларда бирга кўрмаганман, у ҳақда ҳатто гапиришмасди ҳам. Муҳожирликда эса улар — собитқадам классик ва шиддаткор неоромантик (иккаласи ҳам — «пушкиншунос», ўзига хос, бир-бирига зид, қарама-қарши йўлларда) — бир-бирига тиш қайраб юришарди. Аммо улар 30-йилларнинг ўрталарига келиб яқишлашишди. Бир-бирини шоир сифатида тан олишди. Яқинлашишларининг яна бир сабаби шундаки, шеърят турлитуман келишмовчиликлар, хусусиятларга, овозларга эга бўлади, бир куни келиб, ягона ўзакка айланади. Иккаласи ҳам бахтли эдилар, сабаби — Ходасевич онамга ёзгани каби ўлимларидан сўнгги қандайдир нашрларда эмас, «ҳаёт пайтларидасёқ» учрашишди. Бундай ҳолат шоирлар, айниқса, замондош шоирлар ҳаётида кўп учрайди.

Уларнинг кечиккан мўъжизавий дўстлиги ўтмишдаги ганимликини ўчириб ташлади. Онам ўзининг — Маринанинг чўққига чиққан буюк ёлғизлигини, муҳожирликнинг энг огир азобларини бошидан ўтказди. Ходасевич эса айнан шу муҳтожлик ичида ўсди. У шу даврларда ўзининг одамийлик ва шоирлик қаддини янада баланд тиклади.

Ходасевич 1939 йилининг июлида, онам Ватанга қайтганидан сўнг вафот этди. Унинг ўлими ҳақида онам билмади ва билмай ўтди. У ҳақда жўшиб гапирарди. Менга шоирнинг дафтарига ёзиб олган шеърларини кўрсатарди. Улардан бири шундай бошланарди: «Фор сингари эди ўшал уй». Остида тагсўз: «Бу шеърлар меники ҳам бўлиши мумкин эди». М.Ц.»

АННА АХМАТОВА БИЛАН ТАНИШУВ

Бир куни Анна Ахматова телефон қилди. Бу — 1957 йилнинг қиши ёки эрта баҳори эди. Аниқроғи, қиш бўлса керак, аммо бу ҳозир муҳим эмас. У мени уйига таклиф этди, онам ҳақида гапириб беришга ваъда қилди.

Мен уникага кечқурун бордим. У Замоскворечеда яшаркан. Бу ер Ёзувчилар уйи ва Третьяков галарейасидан унча узоқ бўлмаган жойда жойлашган. Ёнида думалоқ шаклдаги черков ҳам бор эди. У нураб борарди. Бир жойида зиналар ўрни ўпирилиб тушган экан, бу болалик чоғларимни ёдга солди. Фуқаролар уруши йиллари, ҳаммаёғи чўкиб, ўпирилган, паст-баландлик, ўнқир-чўнқирларга тўлиб тошган Москва.

Кўнғироқни босдим, хизматчи чиқди. Анна Андреевнани сўраган эдим: «Дам олаптилар», — деди. Мен шинам хонага кирдим. Уй жиҳозлари қулай ва чиройли жойлаштирилган, бўм-бўш сукунат ичида эди. Бироз кутдим, ҳаммаёқни қараб чиқдим. Ошхонани ҳам айландим. Анна Андреевнанинг хонасини тақиллатдим, бир неча дақиқадан сўнг уйку аралаш овоз эшитилди. Анна Андреевна кижиб келди. Уйкуси тўла ўчмаган, уй кийимида эди. Унинг уйи кичкина, каютага ўхшаб кетар, аммо шифти баланд ва катта ойнали, унда суянчиқсиз диван, кичиккина думалоқ стол, иккита стул, токча бор эди. Хонага икки кишидан ортиқ одам сиғмасди. Анна Андреевна чироқни ёқди, хона ёруғлашди. У ҳали ҳам уй кийимида, ўша-ўша хотиржам, лоқайд ва улугсифат ўтирарди.

Суҳбат бошланди. Менинг нималар билан машғулигимга қизиқди, мен эса яқинда қайтиб келган ўғли ҳақида сўрадим. У ўғли қайтгани, янги ҳаёт бошлаётгани, аммо бунга жуда қийинчилик билан кўникаётгани, аввалги ҳолатлардан янгисига кўчиш нақадар оғир кечаётганини айтди. Муҳими, у бахтли ва хотиржам эди — ўғли қайтди!

«Марина Ивановнанинг китоби нима бўлаяпти?» — Айта бошлайман. — «Неча босма табоқ?» — Жавоб бераман. — «Менинг янги китобим икки ярим босма табоқ, таржималаримни ҳам киритдим».

«...Марина Цветаева меникига келган эди, худди шу ерда, худди шу ҳолатда, ҳозир сиз ўтирган жойда ўтирган эди. Биз у билан урушгача танишган эдик. У Борис Леонидович (Пастернак) орқали мен билан кўришиш, учрашиш нияти борлигини билдирган экан. Мен Москвага келганимда Марина Ивановна шу ердалигини билдим. Унга телефон номеримни етказишларини сўрадим, қачон вақти бўлса, хабарлашиши мумкинлигини айтдим. Аммо ҳадагенда у телефон қилмади. Шунда ўзим унга телефон қилдим. Чунки тезда қайтиб кетишим керак эди. Марина Ивановна уйда экан. У мен билан истамайроқ ва совуқроқ гаплашди. Кейин билсам, телефонда гаплашишни яхши кўрмас, «эпложмас» экан. Иккинчидан, у ҳамма сўзлашувлар кимлар томонидандир эшитилишига ишонарди. У мени уйига таклиф қилолмаслигини афеус ва надоматлар билан айтди, уйи тор ва кватира масаласи ҳам чигал, яхшиси, сизникига борсам, деди. Мен унга қаерда яшаётганим, қандай келиши мумкинлигини атрофлича эринмай тушунтирдим. Чунки Марина Ивановнанинг бирон-бир жойга чиқиши оғир эди, такси, автобус ёки троллейбусларда юрмас, фақат пиёда, метро ёки трамвайда юришни қулай деб биларди. У келди. Биз жудаям яхши кўришишдик, учрашув яхши ўтди. Бир-биримизга қарамай, бир-биримизга узоқ тикилмай, шунчаки узоқ суҳбатлашдик. Марина Ивановна ўзининг Россияга қайтгани, сиз ва отангиз ҳақида, ҳамма - ҳамма нарса, нималар рўй бергани, қандай кунларни бошдан кечирганини узоқ сўзлади.

Биламан, у ўз жонига қасд қилган, деган ёки бошқа ҳар хил гаплар ҳам юради. Бунга ишонма. Уни ўша давр ўлдирди, ҳаммамизни, жуда кўпларни, мени ҳам ўлдирди. Бизлар соғлом эдик — нодонлик бизни қуршаб олди. Қамашлар, отувлар, гумонлар, ҳеч ким ва ҳеч нарсага ишонмай қўйиш, шубҳа билан қарашлар ўлдирди бизни. Хатлар очиб ўқилар, телефондаги суҳбатлар пинҳона тингланарди; ҳар бир дўст душманга айланиши, ҳар бир суҳбатдош айғоқчи бўлиши мумкин эди. Доимий очиқ, аччиқ таъқиблар. Мени ортимдан ҳаммиша очикдан-очик кузатиб юрган ўша икки одамни шу қадар яхши танирдимки, уларнинг қиёфаси ҳамон кўз ўнгимда; улар кўчага чиқавшимда ҳам, уйга киришимизда ҳам, юрганимда ҳам, турганимда ҳам — ҳаммавақт, ҳамма ерда мени кузатишарди, ҳеч қачон яширинмас, ўзларини яширмасдилар!

Марина Ивановна ҳали мен билмаган, ўқимаган шеърларидан ўқиди. Қечқурун мен банд эдим. «Рақс ўқитувчиси» театрига боришим керак эди. Кеч тез тушди. Биз эса айрилишни истамасдик. Театрга бирга кетдик. Яна битта билетни амаллаб топдик, ёнма-ён ўтирдик. Театрдан сўнг бир-биримизни кузатдик. Яна эртаси куни учрашишга келишдик. Биз кун бўйи бир-биримиздан айрилмай, шу хонада ўтирдик. Шеърлар ўқидик ва бир-биримизни тингладик. Кимдир бизга таом келтирди, кимдир чой.

Марина Ивановна мана бунга қилди — (Анна Андреевна ўрнидан турди. Эшик олдидаги токчадан бежиримгина тўқ рангдаги қахрабо мунчоқларни олди. Ҳар бир мунчоқ ўзига хос эди, шу билан бирга улар орасида уйғунлик ҳам бор эди.) «Бу тасбеҳлар, — деди у ва унинг тарихини менга айтиб берди. Мен бу тарихни аниқ эслай олмайман. Уни чалкаштириб юборишдан кўрқаман, бу тасбеҳлар шарқона эканлиги, ўзига хослиги, улар фақатгина Пайгамбар қабрига зиёратга бориб келганлардагина бўлиши мумкинлиги ёдимда қолган. Балким суҳбатимиз фақат шу тасбеҳлар эмас, бошқа нарсалар ҳақида бўлгандир ўша пайтда...»

Онам Анна Андреевнага қадимий тасбеҳларни совға қилганини эслайман. Бундан ташқари, яна бошқа мунчоқлар, эҳтимол, узук ёки тўғноғич бўлгандир... Анна Андреевна менга ҳикоя қилишича, у Тошкентда яшаган пайтларида шу тасбеҳларни, бошқа мунчоқларни маҳаллий одамларга кўрсатиб, булар-

нинг нималигини билишга уринган. Унга тасбеҳ муқаддас нарса бўлиб, уни Пайгамбар қабри зиёратига борган ҳар бир эътиқодли мусулмон тақши мумкинлигини айтишган. (Мен уларни ўшанда – 1 январ куни Пастернакникида Анна Андреевнада кўрган эдим, эътибор қилгандим).

Анна Андреевнанинг айтишича, бу мунчоқлардан у ҳеч қачон айрилмаган, ҳамиша бўйнида тақиб юрган. Токчада яна қандайдир тақинчоқ ҳам бор эди – жуда чиройли ва қадимий. Яна узук – кумуш гардишли, қимматбаҳо тошли, тошнинг ўртасида ёриқ бор эди. Анна Андреевна унинг севимли нарсалари баъзан келаётган гамдан хабар беришини айтди. Тошдаги ёриқ эрининг ўлими куни ёки ўша кунлар арафасида пайдо бўлган экан.

Анна Андреевна онамга бағишланган шеърларини ўқиб берди. Уларда Марина Мнишек ва миноралар ҳақида сўз кетади. Ахматованинг айтишича, унинг бу шеърлари онамнинг ўлимидан анча олдин ёзилган. Менга ўзининг сўнгги, аммо анча аввал ёзилган достонини ўқишга берди. У ярми синган архидея ёки хризантема ҳақида эди, чамамда.

Анна Андреевна онам шу ерда бўлган кезде эсдалик учун унга ёққан шеърларини бир нечтасини оққа кўчириб берган, бундан ташқари, босмадан чиққан «Тоғлар» ва «Интиҳо» достонларини ҳам тухфа этган. Онамнинг кўли билан ёзилган шеърларни Анна Андреевнанинг эрини ҳибсга олишаётганда ёки иккинчи бор ўғлини олиб кетишаётганда ҳукумат томонидан қандай тортиб олинганлигини сўзлаб берди.

Мен Анна Андреевнага Мандельштамни (ўлимидан сўнг) оқлашганини Эренбургдан эшитганимни айтдим. Ахматова ҳаяжонланиб, юз-кўзлари титроқдан ўзгариб кетди. Мендан бу ҳақиқатми ё миш-миш эканлигини узоқ суриштирди. Ишонч ҳосил қилгач, ошхонага кирди. Мандельштамнинг хотинига телефон қилди. Билсак, у ҳам ҳали бу ҳақда ҳеч кимдан ҳеч нарса эшитмаган экан. Ахматова Мандельштамнинг хотинини ишонтиришга уринса-да, у ишонишни истамади; шунда мен Эренбургнинг телефонини беришга мажбур бўлдим. Фақатгина у буни тасдиқлаши мумкин эди.

Биз суҳбатлашиб ўтирдик. Ардовнинг ўғли бизга чой келтирди. Кўнғироқ жиринглади. Мандельштамнинг хотини текшириб кўриб, ишонганлигини айтди.

*Ариадна Эфрон. “Марина Цветаева ҳақида”
китобидан олинди.*

*Русчадан
Ойгул СУЮНДИҚОВА
таржимаси*

XX аср жаҳон романчилигида Уильям Фолькнер, Ҳерман Хессе, Носсак, Кёппен, Хьюберт Лампо, Макс Фриш, Жеймс Жойс асарлари катта ўрин тутади. Улар анъанавий романчилик тамойилларини кенгайтириб, баён ўрнига муаллифнинг фалсафий мушоҳадаларига кенг ургу бердилар. Қаҳрамон характерини акс эттирувчи воқеалар ўрнига унинг ички дунёсини тасвирловчи коллизияларга, ҳодисалар силсиласи ўрнига руҳий жараёнлар тасвирларига эътибор қаратдилар. Жаҳон романчилигига хос бўлган бу ҳолат рус адабиётида В.Шукшин, Ф.Абрамов, А.Гельман, В.Распутин, В.Астафьев, В.Белов, А.Битов романларида муваффақиятли давом эттирилгани ҳақида ўнлаб тадқиқотлар яратилди. Жаҳон насри, жумладан, романчилигининг асосий адабий-эстетик тамойилларидан бири сифатида тарихийликка катта эътибор берилмоқда. Бадиий насрда тарихийлик мезони тарихий қаҳрамон, тарихий муҳитни кенг тасвирлашдаги асосий омиллардан бирига айланиб бормоқда. Бу жиҳатдан ўзбек миллий романларини кузатсак, машҳур тарихий шахслар ҳаёти асосида яратилган асарлар сюжетларида ҳам, прототипи реал ҳаётда мавжуд бўлмаган тўқима образ ёки воқеалар силсиласида ҳам, қаҳрамонларнинг нутқида ҳам тарихийлик бош ижодий тамойил сифатида бўй кўрсатганидан воқиф бўламиз.

Истиқлол арафасида ва мустақиллик йилларида яратилган тарихий романларда ўзбек ёзувчилари ҳам миллий руҳ ва миллий қаҳрамон характерини яратишда турли услубий воситалардан фойдаланганини кузатиш мумкин. Пиримқул Қодиров ва

Муҳаммад Али ўз романларида бевосита тарихий қаҳрамонларни тасвирлаш орқали миллий руҳни бадиий жонлантиришга ҳаракат қиладилар. Омон Мухтор эса ушбу мақсадга билвосита, яъни тарих ва замонни уйғунлаштириш йўлидан бориб эришади. Ҳар икки ҳолда ҳам миллат тақдирига жавобгар буюк тарихий сиймолар образини жозибали тасвирлаш ўзбек романнавислари тамал тошига айланганини, шу асосда тарих – замон – келажак муносабатлари бадиий талқин марказига қўйилганини кўриш мумкин.

Миллий қаҳрамон ва миллий руҳ масаласи шўро давридаёқ адабиётшуносларни қизиқтирган эди. Баъзи олимлар ўз миллий адабиёт бойликларини таҳлил ва талқин қилиб, ушбу муаммони ёритишга уринган эдилар. Айниқса, Болтиқбўйи адабиётшунослари миллий руҳ ифодаси учун жиддий курашган адабий минтақалардан бири бўлган эди. Литва романларининг 50-70– йиллардаги тадрижини кузатган олим А.Бучис «миллий роман ўз тараққиётига зарар етказмаган ҳолда асримизга хос турли қарама-қарши ҳолатларни ифода қила оладими, агар шунга қобил бўлса, бу жараён қандай амалга оширилади? Миллий қаҳрамоннинг онгости шуурини бериш орқалими ёки бошқа ҳаётий воқеалар баёни туфайлими?» деган саволга Й.Авижюс, Ю.Балтушис, Ю.Марцинкявичюс, Й.Микелинскас романлари таҳлили орқали жавоб берган эди. Бу ҳолни Ўрта Осиё романчилигида ҳам кузатиш мумкин. Айниқса, шўро мафкурасининг нураш даври ҳисобланган 90-йилларнинг бошига келиб, миллий ҳурликни ўзига хос равишда ҳис қилиш ёзувчилар

тафаккурида янги типдаги образларни шакллантирди. Асарлардаги қаҳрамонлар тасвирида миллий руҳ ва миллий дунёқарашга эга бўлган инсон образи ўзига хос бадиий воситаларда акс эта бошлади. Воқеликни янгича таҳлил этиш, инсонни ҳар томонлама тасвирлаш ижодкорлар учун осон кечмади.

Миллий руҳ кундалик ҳаётимизда ҳар қадамда учраши мумкин бўлган оддий одамлар қисматида ҳам акс этиши мумкин. Лотин Америкаси мамлакатлари романчилигидаги янги йўналишларни кузатар экан, тадқиқотчилар замоннинг мураккаб зиддиятларини ифода қилишда Хулио Кортасарнинг «Сараланган ўйин» романидан бошланган руҳ Аргентина романчилигида бутун XX аср давомида хукронлик қилганини таъкидлайдилар. Айни шу роман бутун дунё романчилигига ҳам ўз таъсирини кўрсатганини мутахассислар яхши билишади. Хулио Кортасар талқинида биргина шаҳар (Буэнос-Айрес) бутун мамлакатнинг, аслида жаҳоннинг рамзи сифатида қаламга олинган. Бу рамз воситасида муаллиф жаҳон зиёлилари тараққиётининг эртанги куни хусусида фикр юритади.

Жаҳон адабиётида уч авлод талқинига бағишланган Томас Маннинг «Будденброклар», Максим Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» романи ва уларга тақлидан ёзилган ўнлаб романлар ҳам мавжуд. Лекин бу авлодлар қисмати орқали даврдаги ўзгаришлар маълум маънода тараққиёт тимсоли деб қаралган. Бу талқин билан муаллифлар жаҳон тамадунининг тарихий тараққиётини кўрсатишга интиланган эдилар. Тоғай Мурод талқинида эса уч авлод вакиллари қисматигина эмас, балки бобо, ота ва ўғилни боғлаб турган миллий хусусиятлар кўзга ташланади. Жумладан, бу — ерга, деҳқончиликка, ҳалол меҳнатга меҳр-муҳаббат туйғусидир. Уч авлод вакиллари яна бир ўхшаш жиҳати ўз аёлига ва фарзандига нисбатан меҳр меъёрлари маълум мезонда сақланади.

Европа романчилигида XX аср ўрталарида роман-миф жанри пайдо бўлди. Бу жанрнинг тамал тошини қўйган адиблардан бири Томас Манн «Сеҳрли тоғ» романида асарни бевосита бошдан-оёқ мифик образлар

асосига куради, асар қаҳрамонлари ҳам маълум маънода романга асос қилиб олинган афсонанинг иштирокчиларидир.

XX аср Америка романчилик мактабининг йирик вакиллари билан бири У.Фолькнер ижодида роман-миф мутлақо янги қиёфада намоён бўлди. Унинг «Масал» романи насронийлик тарихи, жумладан, Исо Масиҳ ҳаётига бағишланган. Романдаги Исо Масиҳ бугуннинг қаҳрамонига айланиб кетган. Муаллифнинг наздида у бугун ҳаёт бўлганда ҳам умри хочга миҳланиш билан яқунланган бўлар эди. Чунки унинг ҳаётида, биринчидан, тақдир ҳукми акс этган, иккинчидан, атрофдаги оломон унинг буюклигини ва илоҳий шахс эканлигини тушуна олмайди. Шунинг учун ҳам бу асар характерлар романи эмас, балки гоёлар романи, фалсафий тафаккурга хос замонавий талқинларни ўзида акс эттирган асар. Фолькнер ўз романини онгли равишда «масал, ривоят» деб атади ва Инжил ривоятдан бугунги кун учун муҳим бўлган фалсафий умумлашмалар чиқаради. Худди шунга яқин ҳолатни Чингиз Айтматовнинг «Қиёмат» романида ҳам кўраимиз.

XX асрнинг дастлабки йигирма йиллигида яратилиб, ўз давридаёқ рус тилига ўгирилган, аммо шўро мафкурасининг зугуми туфайли нашр этилиши тўхтатиб қўйилган ирланд ёзувчиси Жеймс Жойсинг «Улисс» романи ўзбек тилига таржима этилиши билан у ҳақда айрим мулоҳазалар эълон қилинди. Жумладан, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган мақоласида ушбу асарни ўзбек романлари билан қиёслашга интилиш бор. Роман муаллифи XX асрнинг ўрталаридаёқ «XX асрнинг миф яратувчиси» номини олган ва Франц Кафка билан биргаликда жаҳон модернизмнинг «отаси» сифатида талқин этила бошлаган эди. Ўн саккиз эпизоддан иборат бу роман қадимги юнон мифологияси асосига қурилган. Унда тасвирланган Телемах, Циклоп, Пенелопа каби мифик қаҳрамонларнинг талқини асар гоёси, сюжет ва композициясида бир қатор янги тамойилларни намоён этади. Маскур асар бевосита эмас, билвосита, яъни Альбер Камю ва Франц Кафка, рус адаби М.Булгаков ижоди воситасида

замонавий ўзбек романларига ўз таъсирини ўтказган бўлиши табиий. Қолаверса, асарни муайян эпизодлар ва айрим-айрим новеллалар асосига қуриш тажрибаси ўзбек насрида аввалдан мавжуд. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртаклар” қиссаси, Асқад Мухторнинг “Чинор” романи, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасида бу усул анча муваффақият билан қўллангани сир эмас.

Адабиётшунос Ҳ.Каримов Шоим Бўтаевнинг «Шох» романини Жонатан Свифтнинг «Гулливернинг саёҳатлари» ва Адам Жексоннинг «Бой бўлмоқнинг ўнта сири» асарларини ёдга солишини эслатиб, шундай ёзади: «...замонавий асарларда реал ҳаётнинг ўзигина ифодаланмай, янгича услублар ёрдамида ўтмиш ва бугун, ривоят ва реал ҳаёт воқеалари орқали жамиятдаги муносабатлар ва одамлар қиёфаси ёрқин ранглар билан акс эттирилмоқда».

Романда миллий руҳ ва миллий қаҳрамон талқини кўп жиҳатдан маънавий-ахлоқий муаммоларнинг акс этишида ва ечимида кўринади Шу жиҳатдан Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Бозор» романи эътиборга молик. Ёзувчи асарда ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашларини ўзига хос маҳорат билан бадиий тимсоллар пардасига ўраб тасвирлашга эришган. У ҳаётнинг турлитуман зиддиятлари, ҳамда мураккаб инсоний тақдирларни Фозилбек образи талқини орқали кўрсатади.

Маълумки, инсон ҳаётдан нимадир олишга интилади, умр бўйи нималарнидир излаш билан машғул бўлиб, имкони борича фаол ҳаёт кечиради. Шунинг учун ҳам бу ёруғ дунё ўзининг азалий ҳикматлари билан бизга бамисоли бозорни эслатади. Шу боис адиб «асал бўлса сотармидинг, анойи» деган биргина жумла орқали ғоят

муҳим бир фалсафий қарашни, яъни «ҳаётнинг ўзи аччиқ қисмат-ку, агар у ширин бўлганида сотармидинг?» деган пурмаъно мушоҳадани ўқувчи мулоҳазасига ташлайди.

Омон Мухторнинг «Майдон» романи «Минг бир кеча» эртаклари силсиласига кирувчи асарларни эслатувчи услубда ёзилган. Ундаги ҳикояларнинг мантиқий давомийлиги бутун асар бўйлаб сақланиб туради. «Минг бир кеча»ни Шаҳризода образи боғлаб турганидек, «Майдон»ни ёзувчи ва Паноҳ образи бириктириб, асарнинг ўқ чизигини ташкил этади. Шунингдек, «Майдон» романи услубида жаҳон адабиёти дурдоналаридан бири бўлмиш Агата Кристининг «Ўнта негр боласи» асарига муштарак жиҳатлар борлигини кўраимиз. Агата Кристининг «Ўнта негр боласи» романида бир қасрга қамалган кишилар ижтимоий муҳитдан узилган ҳолатда ўзларининг хатолари ва гуноҳларига рўпара бўладилар. Ҳар бир кишининг ўз атрофидаги қисматдошларига сўзлаб берган ҳикоясида руҳий изтироб, меҳмонхонадаги ўнта негр боласи ҳайкалчасининг бирин-кетин йўқолиши ва ўша кун қасрдаги одамлардан ҳам бирининг ўлиши гуноҳкор бандаларнинг жазоланиши муқаррарлигини бадиий тимсоли сифатида талқин қилинади. Шу жиҳати билан «Майдон»даги қаҳрамонлар тақдири «Ўнта негр боласи»даги «гуноҳкорлар» қисматига ўхшаб кетади. Бу ҳол воқелик тасвиридаги муштараклик ва адабий анъанавийликдан далолат беради.

Кейинги йилларда яратилган ўзбек романларида изланиш, янгиланиш руҳи кучли. Бу ҳол адибларимиз жаҳон адабиётидаги энг яхши анъаналар ва тамойилларга ҳамоҳанг тарзда ижод этаётганидан, унинг келажаги эса порлоқ бўлишидан далолат беради.

*Шоира ДОНИЁРОВА,
филология фанлари номзоди*

Тао Юанмин – дала ва боғ куйчиси

Шеърый тил мураккаб, серқирра, сержило, ўзига хос нутқ. Шеърый нутқни билмай туриб, шеърни ҳам, шеърятни ҳам пухта ўрганиб бўлмайди. Махсус бадий воситаларни ўз ўрнида қўлаш, уни гоъвий-бадий мақсадга хизмат қилдириш – сўз санъаткорларидан ўзига хос маҳорат талаб қилади.

Хитой мумтоз сўз усталарининг энг дастлабки, қадимги асарларида табиат мавзуси, шоирларнинг ўз Ватанига, оддий одамлари-ю, уларнинг турмуш тарзи, деҳқончилик меҳнатига бўлган ҳурмат ва муҳаббати ифодаланган.

Инсон маънавий эркинлигининг улғулиниши буюк Тао Юанмин (Тао Цзян, 365-427 йиллар) ижодининг асосини ташкил этади. Тао Юанмин ҳақиқий ҳаётдан узоқ бўлган, шакли чиройли, мазмунсиз, эстетик-феодал шартлилик устун бўлган сарой шеърятига қарама-қарши ўлароқ янги шеърят асосчиси бўлди. Ўз даврининг ижтимоий ҳаётдан норозилиги, уни сарой ҳаётдан воз кечишга ва дарвешлик ҳаёти билан яшашига ундади. Илк даослар сингари «ўқимишли инсон» лавозимларини рад этиб, шоир бутун ижоди орқали «инсоний табиат» чақириқларига қулоқ тутишни даъват қилар, «ўзининг табиий истакларига» қарши чиқмаслик ҳақида куйлар эди.

Хизматчиликдан кечиб, Тао Юанмин Лушан тоғининг табиатига шўнғиб кетди. У бир қишлоқда макон тутиб, қийинчилик билан кун кўрарди. Буюк адиб Лу Син Тао Юанминни «дала ва боғ куйчиси» деб атайди, аммо унинг шеърларида сиёсат ҳамон эътиборли ўринни эгаллаганлигини ҳам таъкидлаб ўтади.

«Далалар ва боғлар» шеърятининг асосчиси деб ном олганлигига сабаб шу бўлдики, Тао Юанмин ҳаётнинг ҳақиқий мазмунини оддий, лекин машаққатли деҳқон меҳнатида кўриб, табиат билан бевосита яқинликда, у

билан ҳамоҳанг бир тарзда ижод этганидир.

Шоир тоғу далалар жозибасини, битмас-туганмас жонли табиат оламини чуқур ҳис этаётган инсон туйғуларини қаламга олади. «Далалар ва боғларга қайтиш» номи билан жамланган шеърларда Тао Юанмин феодал ҳаёт тарзига норозиликни, озод меҳнат ҳаяжонлари ва хурсандчиликлари манбаи бўлган табиатга интилишни куйлайди.

Шоирнинг ўзига хос баён этиш усули шеърларининг оддий, содда ва фалсафий умумлашмаларга бойлиги билан изоҳланади. Табиат ҳодисалари орқали муаллиф инсон ички дунёсини, ҳаёт машаққатлари ва мураккабликларини очиб беришга ҳаракат қилади. Лекин табиатда жамики ҳодисотлар ўз ўрнини топганидай, инсон ҳам жамиятда ўз ўрнини топиши зарур. Ким бўлишидан қатъи назар, аввалам бор, инсон ўз гурурини йўқотмаслик зарурияти фалсафаси Тао Юанмин асарларида яққол кўзга ташланиб туради.

Жанубий ҳовлидаги яшил қарағай,
Қалин ўтлар уни ёпиб олишган.
Аммо биринчи қор тушиши билан,
Ўтлар сўлиб, мўрт бўлур, дарҳол.
Қарағай новдаларининг кўкимтирлиги
Ҳовлига гўзаллик ва файз берур.
Бошқа дарахтлар орасида
Қарағай кўринмас тусда бўлса ҳам,
Менинг нигоҳим ҳамон унга тушади.
Совуқ қотган шоҳларга кўза осдим мен,
Барглардан нигоҳни узолмас киши,
Лекин бизнинг ҳаётимиз ўткинчи,
Дўстим. Кўй, куюнма ортиқча ҳар гал...

Шоир аллегория усулидан фойдаланиб, очиқ тарзда айтолмаган фикрларини табиат билан боғлаган ҳолда ифода этган. Қарағай – бу шоирнинг ўзи, атрофдаги ўт-ўланлар – Сун сулоласига таъзим қилган ҳукмдор синф вакиллари бўлиши, зодагонлардир. Ёлғиз дарахт совуқ изғирин, қийинчиликларига бардош берган

ҳолда, лигини сақлаб қолади. Бу асар орқали Тао реал ҳаётдаги ўткинчи ҳодисаларга ишора қилиб, яхшилик, эзгулик, олижанобликнинг умри боқийлигини фалсафий умумлаштириб беради.

«Тан, соя, қалб» асарида Тао Юанмин шу уч адабий қаҳрамон номидан қалбнинг абадийлиги, ҳеч қачон ўлмаслигини рад этади.

Тао Юанмин «Севги инкори» асарида сеvgи ҳақида эркин фикрларни илгари сураб экан, сеvgини шоир инсонга берилган инъом, унинг бутун вужудини қамровчи куч, гўзаллик ва янгилик белгиси, деб билган. Унинг шеърларидаги фикрларнинг аниқ ифодаланиши, ранглар ва тимсолларнинг худди борлиқнинг ўзидан олингандай шаффофлиги, тасвир воситаларининг табиийлиги, тилнинг осонлиги ўқувчини мафтун этади.

“Боғлар ва далаларга қайтиш”, “Май устида”, “Турли шеърлар”, “Садақа сўрайман” каби шеърӣ асарларда, “Шафтолизор” ритмик насрида Тао Юанмин зулматга нафрат, ижтимоӣ бошбошдоқликларга норозилик орқали ўзининг ёрқин идеалларини ифодалайди.

Тао Юанминнинг “Шафтолизор” достонида даврнинг ижтимоӣ тарихий шароитига фалсафӣ баҳо берганлигини, даосизм ғоялари, Лао Цзи таълимоти ва унинг табиат, патриархал муносабатларининг идеаллаштиришига хайрихоҳликни

кўриш мумкин. Унда ноинсоний сиёсий воқеликлар ҳақида аллегорик воситалар орқали мулоҳаза юритилади ва шу билан бирга патриархал тузумнинг соддалиги, ҳукмрон табақалар ҳамда оддий инсонлар табиат билан ҳамоҳанг яшайдиган ҳаёлий мамлакатдаги тинч ва осуда ҳаёт куйланади. Лекин, шоир бу ерда қишлоқнинг идеал ҳаёти билан бирга хитой деҳқонларининг қашшоқлиги, оғир меҳнати ҳақида ҳам айтиб ўтади ва ҳаёлий мамлакатда гуллаган шафтолилар орасида ишлаётган одамлар ҳаётини тасвирлайди.

Шоир ўз асарларида сеvgилисини «қўшиқ айтаётган қуш», «орхидея» тимсолида кўриб, тараннум этади. Севгининг руҳий кучини, аёллар латофати ва гўзаллиги муҳаббат меваси эканлигини куйлайди. Шоир асарларида даос фалсафасининг рамзий образлари жуда кўп қўлланган. Уларда инсоннинг ташқи кўриниши эмас, балки маънавий дунёси, ички ҳис-туйғулари биринчи ўринда туриши алоҳида таъкидланади.

“Дунёдан узоққа кетиб, у билан алоқамни уздим”, – деб эътироф этади шоир бир шеърда. Тао Юанмин ижоди хитой шеърлятида табиат мавзуси - далалар ва боғлар, пейзаж лирикаси йўналишига асос солди. Ўрта асрларда Тао Юанминнинг шеърляри жуда машҳур бўлган, унинг ижоди ҳозир ҳам ижтимоӣ-фалсафӣ ғоялари, бадий қиммати жиҳатидан катта аҳамиятга эгадир.

*Зарина СУЛТОНОВА,
Тошкент Давлат
Шарқшунослик
институтини талабаси*

Олмос УЛВИ

1991 йилдан эътиборан икки ўлка — Озарбайжон ва Ўзбекистоннинг ҳуқуқий-сиёсий ижтимоий-иқтисодий, адабий-маданий ҳаётида тамомила янги бир давр бошланди. Озодлик ва истиқлол ҳар икки қондош ва қардош халқнинг кўп асрлар давомида буюк орзуси бўлиб келган эди. Оғир фожиаларга тўла XX асрнинг бошларида Қўқонда эълон қилинган Туркистон мухториятининг (1917–1918) ва Озарбайжон Демократик Жумҳуриятининг (1918–1920) умри жуда қисқа бўлди. Ҳар икки мухторият қизил империя қўшинлари тарафидан қурол кучи билан йўқ қилинди. Ўн минглаб бегуноҳ одамларнинг бошига етган бу қонли воқеалар қолдирган жароҳат ҳали юраклардан кетмай туриб Сталин қатағонлари бошланди. Бошқа халқлар каби озарбайжон ва ўзбек халқларининг ҳам етук, билимдон фарзандлари — ҳур фикрли, чинакам зиёли, фидойи ўғлонлари боши устидан шафқатсиз зулм тегирмони айланишга тушди. Бу қатли-омлар етмагандек, империя ҳукмдорлари уюштирган минг турли қабиҳ режалар туфайли ҳар икки ўлкада мустақиллик арафасида тўкилган ноҳақ ва гуноҳсиз қонлар адибларнинг виждонини азоблаб келди. Табиийки, ҳар икки мамлакатнинг шоир ва ёзувчилари мустақиллик эълон қилинишини буюк севинч ва илоҳий инъом неъмат сифатида қаршилаш билан кифояланиб қолмадилар. Истиқлол, бир тарафдан узоқ йиллар қаттиқ ёпиб қўйилган сандиқларнинг очилиши учун, яъни совет тузуми даврида тақиқлаб қўйилган мавзуларда эмин-эркин ижод қилиш учун шароит туғдирди. Ижодкорлар олис ва яқин ўтмишдаги воқеалар ҳақида янги-янги асарлар ёзиб, халқимиз босиб ўтган машаққатли, оғир йўлни тарих ҳақиқатига мос ҳолда тасвирлай бошладилар.

Мавзу жиҳатидан қараганимизда, мустақиллик йилларида озарбайжон тилидан ўзбекчага ёки ўзбек тилидан озарбайжончага таржима қилинган асарларда, улардан айримлари мустақилликдан олдин яратилганига қарамай, Истиқлол руҳи, эрк ва озодлик учун курашган ватанпарварлар образлари, ҳурликсевар қаҳрамонлар сиймосини яратишга интилиш ҳамиша мавжуд бўлганини кўрамиз. Бу жиҳатдан Бахтиёр Ваҳобзода, Халил Ризо Улугтурк, Муҳаммад Ораз, Фикрат Хўжа, Воқиф Самадўғли, Рамиз Равшан, Воқиф Баётли шеърларини, Юсуф Самад ўғлининг “Қатл куни”, Анорнинг “Беш қаватли уйнинг олтинчи қавати”, Акрам Айлислининг “Кура қирғоғидаги гулханлар”, Элчиннинг “Товуқнинг тирик қолиши”, Оғамали Содиқнинг “Бошсиз” номли роман ва қиссаларининг ўзбек тилига, ўз навбатида Абдулла Ориф, Эркин Воҳид, Шукур Холмирзаев, Шавкат Раҳмон, Тилак Жўра, Усмон Азим, Усмон Қўчқор, Тоҳир Қаҳқор, шеърлари ҳамда бир қанча ҳикоялари озарбайжон тилига таржима қилинишини алоҳида тилга олмоқ лозим.

Мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда Озарбайжон билан Ўзбекистон орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларни янги давр талабларига уйғун ҳолда қайтадан қуриш лозим бўлди. Зеро, маданият, адабиёт ва санъат азалдан дўстлик ва қардошлик, бирлик ва ҳамкорлик жарчиси сифатида ўз тинчликсевар салоҳиятига кўра ижтимоий ҳаётнинг алоҳида бир соҳаси бўлиб келган. Янги даврда ҳам унинг ўз байналмилал вазифаларини давом эттириши ва ривожлантириши учун катта ҳаётий-маънавий эҳтиёж бор. Қардошлик муноса-

батларини юксалтириш адабий-маданий алоқаларни янги босқичга кўтариш, қардош мамлакатлар ва халқлар орасидаги дўстлик ришталарини янада мустаҳкамлашнинг ягона самарали йўли – ўзаро бориш-келишларни, адабий-маданий тадбирларни қайтадан тиклаб, давом эттиришда кўринади.

Бу жиҳатдан Озарбайжон ва Ўзбекистон Давлат бошлиқлари ва ваколатли ҳайъатларнинг ўзаро расмий сафарлари (1996, 1997, 2004) ҳамда турли учрашувлар пайтида дўстлик, иқтисодий ҳамкорликни кучайтиришга доир ҳужжатларга имзо қўйилгани истиқлол даврида озарбайжон-ўзбек адабий-маданий алоқалари жонланиши учун кучли омил бўлганини айтиб ўтиш лозим. Натижада Озарбайжонда фаолият бошлаган Ўзбекистон элчихонасининг Озарбайжон Маданият жамғармаси ва озарбайжон ўзбек Дўстлик жамияти билан биргаликда ўтказган бир қанча тадбирлари – Халил Ризо Улуғтуркнинг “Туррон кенгликлари” китобининг тақдими маросими (2006), Алишер Навоийнинг “Мезон-ул-авзон” асарининг таржима қилиниши ва “Шарқ тароналари”га бағишлаб ташкил этилган кечани (2007) мамнуният билан тилга олиш мумкин. Ўз навбатида Ўзбекистондаги Озарбайжон элчихонаси Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент Давлат Техника университети билан биргаликда ташкил этган “Озарбайжон куни” байрами (2005), Байналмилал маданият маркази билан ҳамкорликда ўтказилган Наврўз сайили (2005) ҳақида алоҳида тўхталиш лозим.

Адабий-маданий алоқаларни кучайтириш тадбирлари ҳақида гап кетар экан, кейинги йиллар ичида Озарбайжон пойтахтида ўтказилган дунё озарбайжонларининг I ва II қурултойларини (2001,2006), озарбайжон ва туркий халқлар маданиятига доир ташкилотлар раҳбарларининг Боку форуми (2007), Туркий халқларнинг XI дўстлик, қардошлик, ҳамкорлик қурултойини (2007) эслатиб ўтиш ўринлидир. Бу анжуманларда иштирок этган Ўзбекистон вакиллари орасида Фридун Сафаров, Насриддин Муҳаммадиев, Умар Салмонов, Яшар Қосимов, Акиф Азалп каби таниқли адабиёт ва санъат, илм ва маданият ходимлари бор эди. Бу амалий тадбирлар мустақиллик даври озарбайжон-ўзбек адабий-маданий алоқалари мустаҳкамланишига ўзига яраша ҳисса бўлиб қўшилди. Булар ҳақида гап кетганда Ўзбекистон Республикаси Байналмилал марказининг раҳбари Насриддин Муҳаммадиев ва Ўзбекистонда яшаётган Ахисха (месхети) турклари миллий-маданий маркази раҳбари Умар Салмоновлар катта ишлар қилаётганини алоҳида қайд этиш керак.

Умар Салмонов миллатлараро бирлик ва ҳамкорлик нашри сифатида чоп этиладиган “Бирлик – Единство” газетасида (2003, № 1 (67) босилиб чиққан “Муқаддас юрт ўғлониман” номли мақоласида қардошлик туйғуларини ҳарорат билан баён қилади. Газетанинг ана шу сонисидаги “Шеърят гулшани” саҳифасида шоир Акиф Азалпнинг “Сен тинчлик куйчиси – мангу дostonсан” шеърини туркуми ҳам эълон этилди.

Мустақиллик даври озарбайжон-ўзбек адабий алоқалари борасидаги амалий ишлар ҳақида гап кетар экан, Озарбайжон Ёзувчилар бирлигининг ташаббуси билан “Дунё адабиёти” журнали, “525-газета”си ва Отатурк маркази иштирокида 2005 йил 4-5 августда Озарбайжон пойтахтида ўтказилган “Таржима масалалари ва глобаллашув” мавзусидаги Боку халқаро конференциясига алоҳида тўхталмақ лозим.

“ЎГОРТ алоқалари” (Ўзбекистон, Гуржистон, Озарбайжон бадий таржима масалалари)га бағишланган бу конференция фаолиятида Озарбайжон ёзувчилар бирлигининг раиси, халқ ёзувчиси ва миллат вакили Анор ҳамда мазкур уюшма ҳайъатининг аъзолари, Ёшлар, спорт ва туризм вазири Абдулфайз Қороев, Миллий масалалар бўйича Давлат маслаҳатчиси, ёзувчи Ҳидоят Уружовлар фаол иштирок этдилар.

Конференция иши Озарбайжон матбуот нашрларида кенг ёритилди. Бевосита бадий адабиёт масалалари билан шугулланувчи Озарбайжондаги “Дунё адабиёти” журнали ҳамда Ўзбекистондаги “Жаҳон адабиёти” журналида чоп этилган материалларни мамнуният билан тилга олиш керак. “Дунё адабиёти” журналида чоп этилган материаллар “ЎГОРТ – қардош ўзбек ва грузин адабиётларидан намуналар” рукни остида алоҳида бир китоб қилиб нашр этилди. Китобнинг биринчи қисмида қардош ўзбек, иккинчи қисмида қардош грузин адиб-

ларининг асарларидан намуналар озарбайжон ўқувчисига тақдим қилинди. Кинотоб охирида ҳар икки адабиётга мансуб муаллифлар ҳақида қисқача маълумотлар берилган.

“Дунё адабиёти”нинг ана шу махсус сонидан бир гуруҳ ўзбек шоирлари ва ёзувчиларининг асарлари эълон қилинди.

Ўз навбатида Ўзбекистон ёзувчилари ҳам қардош Озарбайжон адиблари ижодига муносиб эҳтиром кўрсатдилар. Жумладан, “Жаҳон адабиёти” журналининг 2005 йил, 5-сонидан “Адабий алоқалар” рукнида “Умрлардан узун севгимиз” (Озарбайжон адиблари меҳмонимиз) сарлавҳаси остида озарбайжон шоирлари ва ёзувчилари асарларидан намуналар босилди. Журналда танқидчи Асад Жаҳонгирнинг “Янги шеърят уфқлари” мақоласи ҳам эълон қилинди. Унда озарбайжон адабиётидаги янги тамойиллар кенг ёритилгани эътиборга сазовор. Мақоладан сўнг ўзбек ўқувчиларига Алисамад Кур, Одил Мирсаид, Адолат Асқарўгли, Расим Қорача, Қули Оқсос, Салим Бабуллаўгли, Зоҳир Азамат, Нижот Маммадов, Эмира Серова каби шоирлар ҳамда Техрон Аҳсан ўғли, Рафиқ Ҳошимов, Элчин Ҳусайнбейли, Мақсад Нур каби ёзувчиларнинг қаламига мансуб асарлар тақдим этилди. Ҳар икки қардош адабиёт намояндалари ижодидан қилинган бу янги таржималарнинг бадииятига доир масалаларни тадқиқ қилиш алоҳида долзарб мавзу бўлиб, биз мухтасар мақоламизда бу ҳусусда сўз юритмадик.

Аммо шуни алоҳида мамнуният билан таъкидлашимизки, “Таржима масалалари ва глобаллашув” мавзусида Бокуда ўтказилган халқаро конференция материаллари ҳамда шу муносабат билан “Дунё адабиёти” ва “Жаҳон адабиёти” журналларида қардош озарбайжон ва ўзбек адабиётидан қилинган янги таржималар халқларимиз орасидаги адабий алоқаларни янада мустаҳкамлаш йўлидаги дастлабки қадамдир, қутлуғ ишларнинг бошланишидир. Бу яхши анъана янги шароитларда муносиб давом этишига тилакдошимиз.

*Озарбайжончадан
Улугбек АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Жаҳон Ўзбекистонни танимоқда

Исо ЖАББОРОВ. Жаҳон этнологияси асослари
“Ўқитувчи” нашриёти, Тошкент – 2008

Ўзбекистон бугунги кунда юзлаб мамлакатлар билан самарали савдо, иқтисодий, дипломатик ва элчилик муносабатлари олиб бормоқда. Шундай шароитда халқимиз учун дунёни билиш, унда яшаётган турли-туман халқлар тўғрисида илмий асосланган билимларга эга бўлиш, жаҳон миқёсидаги маданий жараёнлар, уларнинг тарихий илдишлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш, барча эл, элат ва халқларнинг инсоният тамаддунига қўшган ҳиссасидан хабардорлик – буларнинг ҳаммаси бугунги кунда жаҳонга ўз маънавиятимизни кўрсатиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур соҳа бўйича халқимизда кенг тасаввур, тушунчалар ва билимларни шакллантириш ҳозирги ахборот оқимлари имкониятларидан ташқари, илмий метод ва методология асосларига эга бўлган этнология фанининг замонавий такомилли билан ҳам бевосита боғлиқдир. Шу маънода машҳур этнолог олим Исо Жабборовнинг “Жаҳон этнологияси асослари” деб аталган (дастлаб лотин, кейин кирилл алифбосида чоп этилган) дарслиги диққатга сазовордир.

Асар мазмундорлиги ва маълумотларга бойлиги, теран фикрларига кўра олий ўқув юртлари талабалари билан бир қаторда кенг ўқувчилар оммасига, айниқса, дипломатик ва туризм ҳамда хорижий мамлакатлар билан боғлиқ соҳаларда фаолият юритаётган ходимлар, бизнесменлар учун ҳам фойдали қўлланма бўла олади.

Бу китоб олимнинг узоқ йиллар давомида этнография соҳасида олиб борган илмий изланишлари ва олий ўқув юрти талабаларига ўқиб келган маърузалари самарасидир.

Маълумки, эрамыздан аввалги III-I минг йилликлар давомида Миср, Месопотамия, Эрон, Ўрта Осиё ва бошқа

ҳудудларда ташкил топган қадимий давлатлар қўшни мамлакатлар халқларининг иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳаёти билан қизиқиб, улар ҳақида оғзаки ва ёзма маълумотлар тўплаганлар. Бу маълумотларнинг бирмунча қисми бизгача етиб келган. Антик давр грек муаллифлари Платон, Гиппократ, Демокрит, Аристотель, Геродот ва Тацит асарлари, шунингдек, ўрта асрлар Шарқ мутафаккирлари Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий ва бошқаларнинг таснифларида ҳам мазкур халқлар этнографиясига оид талайгина маълумотлар мавжуд.

Муаллифнинг қайд қилишига кўра, буюк жуғрофий кашфиётлар даврида, XV аср ўрталаридан бошлаб “этнографик ахборот кенг миқёсда ва тез суръатлар билан тўпланди”, денгизчи-савдогарлар, олим-сайёҳлар ва миссионерлар турли асарлар ва хотиралар ёзиб қолдирганлар. Асрлар давомида жамланган факт ва маълумотлар асосида XIX аср бошларида этнография фани қарор топди.

Китобнинг жаҳон халқлари таснифига бағишланган биринчи бўлими асарнинг илмий-назарий асосини ташкил этади. Муаллиф этник жараёнларнинг амалга ошиши борасида фикр юритар экан, шундай ёзади: “Агар элат ва халқларнинг ташкил топиши ижтимоий характерга эга бўлса, ирқларнинг пайдо бўлиши биологик асосга эгадир”.

Давримиз халқлари антропологик жиҳатдан негроид, европеоид, монголоид, австралоид каби тўрт катта ирққа бўлинади. Ўтган аср охири маълумотларига кўра, негроидлар – 250 миллион, европеоидлар – 1 миллиарддан ортиқ, монголоидлар – 704 миллион ва австралоидлар (Океания) ирқидагилар – 9,4 миллион кишини ташкил этади. Энг муҳими, жаҳон халқлари тур-

ли-туман бўлиб, ҳозир икки мингдан ортиқ элатлар, уч мингга яқин тиллар мавжудлиги туфайли уларга муайян таъминот асосида ёндашиш зарур. Асарнинг муҳим томони шундаки, унинг биринчи қисмида мазкур мураккаб муаммолар билан бирга, этнология фанининг энг долзарб масалалари юзасидан қимматли фикр-мулоҳазалар билдирилади ва турли олимларнинг қарашлари танқидий баҳоланади. Китобнинг яна бир қимматли жиҳати унда этнологиянинг махсус тушунчалари батафсил изоҳланганидир. Назарий жиҳатдан этнология фанига доир халқ, этнос, ирқ, экзогамия, эндогамия каби кўп атамаларга таъриф берилганлиги диққатга сазовор. Муаллиф мазкур фанга доир муҳим масалаларни ёритиш билан бирга жамиятимиз тараққиётига ғов бўлаётган баъзи сарқитларга қарши кураш, замонавий илғор қадриятларни, янги турмуш тарзини жорий этиш каби ҳаётий аънаналарни кенг тарғиб қилиш ҳам этнология фанининг амалий вазифаси эканлигини тўғри кўрсатади. Асарда барча қитъаларда яшовчи катта-кичик халқ ва элатларнинг ўтмиши, этник тарихи ва ҳозирги ҳаёти, янги миллий мустақиллик ғоялари ва фаннинг охириги ютуқлари асосида шу кунларгача сақланиб келаётган айрим ғайриилмий назариялар ва йўналишлар кескин танқид қилинади. Муаллиф янги мустамлакачилик ва ирқчилик сиёсатининг инсониятга зид моҳиятини очиб беради. Хуллас, ушбу қўлланма тарих ва этнология, лингвистика ва археология, антропология ва этно-социология, демография ва бошқа фан соҳаларининг ютуқлари ҳамда кейинги расмий маълумотлар асосида ёзилганлиги билан алоҳида қизиқиш уйғотади.

Муаллиф ўрганилаётган объектни қитъаларга бўлиб қуйидаги тартибда таҳлил қилади: даставвал, муайян ирқ ва элат, халқлар жойлашган ҳудудларнинг табиий-географик шароити, келиб чиқиши, этник тарихи, антропологик ва лингвистик характеристикаси, ибтидоий жамоа тузумидан ҳозирги кунгача босиб ўтган ижтимоий-маиший тараққиёти, моддий ва маданий ҳаёти тўғрисида турли мисол ва далиллар асосида қисқа, аммо мазмундор маълумотлар беради. Асарда элатлар ва халқларнинг миллат бўлиб шаклланишида ижтимоий-иқтисодий омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади.

Нихоятда мураккаб мазкур жараённи кўрсатишда, айниқса, археология ва этнология фанлари эришган сўнгги илмий ютуқлар алоҳида аҳамият касб этади. Мисол тариқасида, Ўрта Осиё халқлари этнографияси соҳасидаги тадқиқотларга назар солайлик. Исо Жабборов кўпдан бери Ўрта Осиёда туркий тилда сўзлашувчи элатлар эра-миздан аввалги 1-минг йилликда пайдо бўлган ва улар Ўрта Осиёга эра-миз арафасида келиб ўрнаша бошлаганлар, деган мулоҳазани илгари суриб келади. Муаллифнинг қайд этишича, бу воқеа хун қабилаларининг Ўрта Осиёга юришидан бошланади. Баъзи олимларнинг фикрига кўра, Эрон ахомонийларига қарши курашда эра-миздан аввалги VI асрда маҳаллий Ўрта Осиё ҳукмдорлари, Шарқий Туркистонда истиқомат қилувчи қўшни туркий қабилаларни ёрдамга чақирганлар. Ўрта Осиёга келган туркий қабилалар эса шу ўлкада турғун бўлиб қолганлар, маҳаллий элат ва халқлар билан қўшилиб кетганлар. Айни мана шу нуқтада кўпгина мутахассисларнинг фикри иккига бўлиниб кетади. Баъзилар бу туркий қабилалар келгунча мазкур ҳудудда фақат эроний қабилалар яшаган, деган қарашни ёқлайдилар. Бошқа олимлар эса туркий қавмлар ҳам азалдан шу ерларда яшаб келган, кейин қўшилганлар эса мазкур қавмлар таркибини бойитиб борган, деган фикрни ҳимоя қиладилар. Бизнингча, бу мулоҳазани тўғри деб ҳисоблаш зарур. Кейинги маълумотлар, айниқса, қадимги хитой манбалари бу фикрни тўла исботлайди. Демак, муаллифнинг “Ўзбек этногенезида қадимий сўғдийлар, хоразмийлар, бактрияликлар, фарғоналиклар ва сак-массагет қабилалари муҳим рол ўйнаган”, деган фикрида ҳам илмий ҳақиқат бор. Айниқса, скифлар таркибига кирувчи сак-массагетларнинг туркий қавмлардан эканлигини исботловчи далиллар кейинги тадқиқотларда тобора кўпроқ илгари сурилмоқда. Бу ўринда ҳинд халқининг буюқ фарзанди Жавоҳарлаъл Нерунинг “Сақлар йирик туркий кўчманчи қабилалардан эди” деган фикрини эслаш kifоа.

Кейинги асрларда Ўрта Осиёда туркий аҳоли нуфузининг ўсишида эфталитлар ёки оқ хунлар давлатининг ташкил топиши (VI аср) ва сўнгра Ўрта Осиёнинг Турк хоқонлиги таркибига кириши муҳим рол ўйнаган, албатта.

Исо Жабборовнинг “Жаҳон этнологияси асослари” дарслиги олий ўқув

юртларининг тарих факултетлари талабаларига мўлжалланган. Дарслик турли далиллар, маълумотларга бойлиги билан ҳам замон талабига жавоб берадиган асарга айланган. Бинобарин, унда ўн йиллар давомида тўпланган илмий ва амалий тажрибалар ўз аксини топган.

Афсуски, тарихий, амалий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлган мазкур китоб жуда кам нусхада нашр этилган. Ҳолбуки, юқорида айтилганидек, ундаги маълумотлар нафақат талабаларга, балки дипломатлар ва кенг ўқувчилар оммаси, халқаро миқёсда фаолият кўрсатаётган тадбиркорлар учун ҳам қимматлидир.

Китобнинг, айниқса, Осиё халқлари этнологиясига бағишланган қисми катта таассурот қолдиради. Муаллиф ёзганидек, ҳозир жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпи Осиё қитъасида яшайди. Бизга кўшни Олд Осиёликлар, турклар, афгонлар, эронликлар, араблар ва

бошқа халқлар тўғрисида этнографик маълумотлар анча батафсил берилган. Жанубий Осиё халқлари, чунончи, ҳиндийларни таърифлашда, И.Жабборов баъзи ғарб олимлари маҳаллий элатларнинг қадимий маданий ютуқларини инкор қилаётганини илмий жиҳатдан тўғри кўрсатиб беради. У узоқ даврлардан бери Ўрта Осиёликлар билан яқин алоқада бўлган Ҳиндистон халқи қадимий маданий анъаналарини сақлаб қолганлиги ва жаҳон тамаддунини бойитганлиги тўғрисида ибратли фикрларни баён қилади.

Шубҳасиз, атоқли элшунос олим Исо Жабборовнинг бу асари кенг ўқувчилар оммасини, айниқса, ёшларимизнинг билим доирасини бойитибгина қолмай, балки уларнинг сиёсий онги ва миллий ғурури ўсишига ҳам бевоқиф хизмат қилади. Агар мазкур китобнинг кейинги нашрлари зарур кўргазмалар материаллар билан безатилиб чоп этилса, қиммати янада ошган бўлур эди.

*Мирсодиқ ИСҲОҚОВ,
тарих фанлари доктори,
профессор*

Сидни ШЕЛДОН

Тақдир тегирмони

Роман

МУҚАДДИМА

Учрашув Хельсинкидан бир юз олтмиш бир километр узоқликда, рус чегараси яқинидаги қалин ўрмонзорда, иссиққина ва шинам овчилар уйчасида бўлиб ўтди. Қўмитанинг Фарб қаноти аъзолари ҳар хил вақтда, махфий тарздаги учрашувга етиб келишди. Улар саккиз давлатдан ташриф буюрган бўлса-да, Финляндиянинг нуфузли идораларидан бирида хизмат қиладиган мартабали мансабдорнинг саъй-ҳаракати билан меҳмонларнинг паспортига ушбу мамлакатга келгани ҳақида белги қўйилмаган эди.

Тўрт бурчакли узун стол атрофида тўпланганларнинг барчаси бағоят обрўли, ўз мамлакатлари ҳукуматларида юқори лавозимларда хизмат қиладиган кишилар эди. Улар илгарилари ҳам, ҳеч қандай эҳтиёткорлик чораларини қўрмай учрашиб туришар, бошқа йўли бўлмагани сабабли бир-бирига ишонишга мажбур эди. Бироқ, ҳар ҳолда бу учрашувларнинг махфийлигини таъминлаш учун ҳар бири ўзининг исми билан эмас, муайян код билан аталарди.

Қарийб беш соат давом этган йиғилиш ниҳоятда кескин баҳс-мунозарали тарзда ўтди.

Ниҳоят, раис масалани овозга қўйишни таклиф қилди. У оҳиста ўрнидан қўзғалиб, ўнг томонида ўтирган одамга юзланди:

- Сигурд?
- Қўшиламан.
- Один?
- Қўшиламан.
- Бальдр?
- Бундай масалани шошқалоқлик билан ҳал этиб бўлмайди. Бу ҳақда билиб қолишса, ҳаётимиз хавф...

*Русчадан
Баҳодир ЗОКИР
таржимаси*

Америкалик таниқли адиб, драматург ва сценарийлар муаллифи Сидни Шелдон 1917 йилнинг 17 февралда Чикаго шаҳрида таваллуд топган. Шимолий-Фарбий университетда таҳсил олган. 1941 йилдан бошлаб у Бродвейдаги машҳур режиссёрлардан бири – Бен Робертс билан ҳамкорлик қила бошлайди. Бу даврда яратилган кўплаб сценарийлари тўфайли у адабиёт ва санъат соҳасидаги “Оскар”, “Эмми”, “Эдгар По» номидаги мукофотларга сазовор бўлади. 1970 йилда унинг дастлабки – “Никобларни туширинг” романи нашр этилади. Шундан кейин бирин-кетин “Туннинг акси” (1974), “Кўзгудаги нотаниш одам” (1976), “Қон ришталари” (1978), “Фаришталар ғазаб” (1980), “Тақдир тегирмони” (1987), “Охирзамон” (1991), “Ҳамма нарса ўткинчи” (1994), “Саҳар, кун ва тун” (1995) жами ўттиздан ортиқ ро-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

143

— Илтимос, Бальдр, чайналмасдан гапиринг: таклифга қўшила-
сизми ё қўшилмайсизми?

— Қўшилмайман.

— Фрейр?

— Қўшиламан.

— Сигмунд?

— Қўшилмайман. Бунинг хатарли жиҳати шундаки...

— Тор?

— Қўшиламан.

— Тюр?

— Қўшиламан.

— Мен ҳам қўшиламан. Қарор қабул қилинди. Бу ҳақда Назорат-
чига зудлик билан хабар етказаман. Унинг бу вазифани орамиздан
ким яхшироқ уддалаши мумкинлиги ҳақидаги тавсияси барчангизга
маълум қилинади. Илтимос, эҳтиёткорлик чораларига қатъий риоя
этишингизни ва йигирма дақиқа ичида бу ердан тарқалишингизни
сўрайман. Миннатдорман, жентельменлар.

Икки соату қирқ дақиқадан сўнг овчилар уйчасида ҳеч ким қолмади.
Уйча атрофида қўлида канистр билан ўралашиб юрган бир неча киши
яқинлашиб, идишдаги суюқликни сепиб, уйга ўт қўйиб юборди.

Яқин орадаги шаҳарчадан ўт ўчирувчилар етиб келганда, уйча бут-
кул ёниб тугаган, оппоқ қорда фақат тўсинларгина қорайиб ётарди.

Ўт ўчирувчилар бўлинмаси бошлигининг ўринбосари ёнгин содир
бўлган жойга яқинлашди, у бир оз энгашиб ниманидир ҳидлай бошлади.

— Керосин, — деди у. — Кимдир атайлаб ёндирган.

Бошлиқ эса унга эътибор бермас, деярли ёниб битган куйиндига
ҳайрат билан боқиб турарди.

— Қизик, — деди у ажабланиб.

— Нимаси қизик?

— Ўтган ҳафтада мен айнан ана шу ерда ов қилган эдим. Бироқ,
бу ерда уйчадан асар ҳам йўқ эди-ку!

БИРИНЧИ КИТОБ

Биринчи боб

ВАШИНГТОН, КОЛУМБИЯ ОКРУГИ

Стэнтон Рожерс Америка Қўшма Штатлари президенти бўлиш учун
туғилган эди гўё. У аҳоли ҳурмати қозонган, обрўли дўстлари то-
монидан қўллаб-қувватланадиган, бағоят дилкаш ва ёқимтой сиё-
сий арбоб эди.

Аммо, бахтга қарши, Рожерснинг жинсий майллари унинг сиё-
сий мақсад-муддаоларидан устун келди. Вашингтондаги айрим за-
ҳарханда кишиларнинг таъкидлашича, “у жинсий майлларига шун-

манлари дунё юзини кўради. Адибнинг ҳозиргача нашр этилган романларининг умумий адади 275 миллион нусхадан ошиб кетган. Унинг асарлари бўйича 20 дан зиёд фильмлар суратга олинган. Шелдоннинг адабиёт ва кинематография соҳасидаги хизматлари учун Голливуддаги Шухрат хиёбонида унинг шарафига махсус лавҳа ўрнатилган. Адиб оғир хасталиқдан сўнг 2007 йилнинг 31 январида вафот этган. Қуйида Сидни Шелдоннинг журналхонлар эътиборига ҳавола этилаётган “Тақдир тегирмони” романида ғарбнинг олий давраларининг кирдикорлари, сиёсий қарорлар қабул қилиш услуб ва ички механизмлари, шунингдек, ҳаёт гирдобига тушиб қолган кишиларнинг изтироблари ва аччиқ қисмати ҳаққоний тасвирланган.

чалик берилгандики, қандай қилиб президентлик курсисидан учиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолган эди”.

Дарвоқе, Стэнтон Рожерс ўзини ҳеч қачон хотинбоз Казанова деб билмаган. Аксинча, ўша машъум ишқий муносабатлар ошқор бўлмагунча, барча уни ҳатто намунали эр деб ҳисобларди. У бадавлат ва келишган, энг юксак лавозимни эгаллаш учун хизмат пиллапояларидан тез кўтарилиб бораётган истиқболи порлоқ сиёсатчи эди. Хотинига хиёнат қилиш хаёлига келмас, бошқа аёлларга ҳам мутлақо эътибор бермасди.

Тақдирнинг ўйинини қарангки, Стэнтон Рожерснинг турмуш ўртоғи — Элизабет ҳамиша унинг манфаатларини кўзлаб иш тутадиган оқила ва келишган аёл бўлса, Рожерс севиб қолган ва шармандала ажралишдан кейин уйланган хотин — Барбара эса аксинча, ўзидан беш ёш катта, хунуккина ва қизиқишлари тамоман ўзгача аёл эди. Дейлик, Стэнтон спортни жон-дилидан яхши кўрса, Барбара жисмоний машғулотларга асло ҳуши йўқ эди. Стэнтон одамлар билан тез тил топа оладиган дилкаш инсон бўлса, Барбара вақтини фақат кўнгилихушлик билан ўтказишни маъқул кўрарди. Стэнтон Рожерсни яқиндан билган кишиларни уларнинг сиёсий қарашлари ўртасидаги тафовут, айниқса, ҳайратга соларди. Зеро, Стэнтон либерал бўлса, Барбара ўта консерватив анъаналари билан танилган оилада тарбия топган эди.

Стэнтоннинг энг яқин дўсти — Пол Эллисон дастлаб уни инсофга чақирмоқчи бўлди.

— Ақл-ҳушингдан айрилибсан, оғайни. Лиз иккинги, узукка кўз кўйгандек, бир-бирингизга мос, назаримда, дунёдаги энг идеал жуфтлик сифатида “Гиннеснинг рекордлар китоби”дан ўрин олишга ҳам муносибсиз. Наҳотки, бир лаҳзалик лаззат учун буларнинг барчасидан воз кеча олсанг!

— Кўйсанг-чи, Пол, — деди Стэнтон Рожерс кескин оҳангда. — Мен Барбарани севаман ва ажралишим биланоқ, унга уйланаман.

— Бу ҳол сиёсий фаолиятингга қандай таъсир этиши мумкинлигини тасаввур эта оласанми?

— Мамлакатда никоҳларнинг деярли ярми ажралиш билан якун топади. Шундай экан, ҳаммаси яхши бўлади, деб ўйлайман.

Аммо унинг ўйлагани сароб бўлиб чиқди. Ажралиш машмашаси ҳақидаги маълумот газетачилар учун зўр “туҳфа” бўлди. Шов-шувга ўч олди-қочди нашрлар бир зумда бу машмашани бутун мамлакатга ёйиб юборди. Хуллас, севишганлар учрашувларининг тафсилотлари, учрашув жойидан олинган суратлар ҳаммаёқни босиб кетди. Анча вақт давом этган бу компанияга газетхонлар қизиқиши сусайгач, Стэнтон Рожерсни шу чоққача қўллаб-қувватлаб келган мартабали ва обрўли дўстлари бирданига қаергадир ғойиб бўлишди. Аниқроғи, улар ўзлари учун янги, келажаги порлоқ номзод сифатида Пол Эллисонни танлаган эди.

Сирасини айтганда, бу ғоят оқилона танлов эди. Чунки Эллисон Рожерсдек ёқимтой бўлмаса-да, у ақл-фаросатли, истараси иссиқ ва энг муҳими, номига доғ тушмаган сиёсатчи сифатида танилган эди. Эллисон ўрта бўйли, кўриниши оддий, мовий кўзлари кишига самимий боқиб турарди. Ун йил муқаддам йирик пўлат қуйиш магнатининг қизига уйланиб, у билан бахтиёр яшарди.

Пол Эллисон Рожерс сингари Гарварднинг ҳуқуқшунослик факультетини битирган. Улар ёшлигиданоқ бирга ўсиб улғайди. Ҳар йили ёз палласи ота-оналари Саутгемптондаги каттагина бир уйни ижара-

га олишарди. Болалар сузишга ҳам, бейсболгаям, ҳаттоки кейинчалик қизлар билан учрашувларга ҳам биргаликда боришарди. Гарвардда ҳам улар бир гуруҳда таҳсил олган эди. Пол Эллисон барча фанлардан яхши ўзлаштириши, Стэнтон Рожерс эса зўр қобилияти билан ҳаммадан ажралиб турарди. Отаси Уолл-стритдаги машҳур юридик фирмада етакчи ҳамкорлардан бири бўлгани учун Стэнтон таътил пайтида у ерда Пол билан биргаликда ишлаш масаласини осонгина ҳал қилган эди. Юридик факультетни битиргач, у сиёсат пиллапояларидан тез кўтарила бошлади. Шу маънода, баъзилар Стэнтонни юлдузга, Пол Эллисонни эса унинг шуъласига қиёслар эди. Бироқ, ажралиш машмашаси унинг бошига бало бўлди. Эндиликда, аксинча, Стэнтон Пол Эллисоннинг “думи”га айланиб қолди. Унинг шуҳрат чўққиси сари кўтарилиши қарийб ўн беш йилни қамраб олди. Дастлаб у сенат сайловларида мағлубиятга учраган бўлса-да, келаси йили сенатор курсисини эгаллади ва қисқа фурсатда машҳур қонуншуносга айланди. Эллисон ҳукуматнинг ортиқча харажатлари ҳамда вашингтонлик амалдорларга қарши кескин кураш олиб борди. Популизмга мойил сиёсатчи сифатида у халқаро кескинликни юмшатиш мумкинлигига ишонарди. Бир гал номзодини иккинчи марта қўйган президентни қўллаб-қувватлашни сўраб унга мурожаат этишганда, у эҳтиросли зўр нутқи билан барчани ҳайратлантирган эди. Шундан кейин Эллисон ҳақида жиддий фикр-мулоҳазалар билдирила бошланди. Тўрт йил ўтар-ўтмас, у Қўшма Штатларнинг президенти этиб сайланди. Дастлабки қўйган қадами — Стэнтон Рожерсни президентнинг ташқи ишлар бўйича маслаҳатчиси этиб тайинлади.

Маршал Маклуганнинг телевидение дунёни битта катта қишлоққа айлантиради, деган назарияси амалиётда ўз исботини топди. АҚШнинг қирқ иккинчи президентининг инаугурация маросими сунъий йўлдош телевидениеси орқали қарийб 190 та мамлакатга узатилди.

“Вашингтон пост”нинг тажрибали муҳбири Бен Кон вашингтонлик журналистлар хуш кўрган жой — “Қора хўроз”да тўрт ҳамкасби билан телевизор орқали инаугурация маросимига бағишланган кўрсатувни томоша қилиб ўтирарди.

— Шу итваччани деб эллик доллардан маҳрум бўлдим, — деди журналистлардан бири.

— Эллисонга қарши ўйнамагин демаганмидим? — дея тўнғиллади Бен Кон. — Ишонтириб айтаманки, бу йигитчада одамни ўзига ром этадиган нимадир бор.

Телевизорда январ ойининг изғиринли кунларининг бирида Пенсильвания-авеню кўчасида совуқдан пальтога бурканиб олган минглаб одамлар намоён бўлди. Атрофга овоз кучайтиргичлар қўйилгани боис одамлар президент қасамёди қандай ўтаётганидан бохабар эдилар. Ниҳоят, Қўшма Штатлар Олий суди бош судьяси Жэсон Мерлин президентнинг қўлини сиқиб, уни микрофон олдига таклиф этди.

— Орқаси музлаган бу аҳмоқларга қарасанг-чи, — деди Бен Кон. — Нима учун улар эсли-хушли одамларга ўхшаб, бу томошани уйидаги телевизор орқали кўрмаслигини биласанми?

— Хўш, нима учун?

— Чунки бугун айнан шу одам тарихни яратаётир. Бир кун келиб бу жаноблар қасамёд пайтида Пол Эллисон ёнида турганини болалари ва невараларига оғиз кўпиртириб гапириб беради. Ҳаммаси: “Мен президентга шунчалик яқин турардимки, ҳатто қўлим бехосдан унга тегиб кетарди”, — дея мақтанади.

— Сен юзсизсан, Кон.

— Ҳа, юзсизман ва бу билан гурурланаман ҳам. Сиёсатчиларнинг ҳаммаси бир гўр. Барчаси ўзича ўзгариш қилмоқчи бўлади. Кўряпси-ми, йигитлар, янги президентимиз — либерал ва идеалист. Шунинг ўзиёқ оқилона фикрлайдиган ҳар қандай одамнинг уйқусида босинқираб чиқиши учун кифоя қилади. Либерални мен шундай таърифлаган бўлардим: бу юмшоққина курсида мустаҳкам ўтириб олган тулкисифат одам.

Инсоф билан айтганда, Бен Кон аслида унчалик юзсиз эмасди. У бошиданок Пол Эллисоннинг сиёсий фаолиятини кузатиб борар, сиёсий пиллапоядан кўтарила бошлаши биланоқ Беннинг у ҳақдаги фикри ўзгарди. Бу сиёсатчи ҳаммага яхши кўринишга интилмасди.

Тўсатдан ёмғир қуя бошлади. “Тўрт йиллик салтанат тимсолига айланмаслигига умид қиламан”, — деган гап Беннинг кўнглидан ўтди ва бутун диққат-эътиборини телевизор экранига қаратди.

— Кўшма Штатлар президенти — бу америка халқининг ҳар тўрт йилда бир қўлдан иккинчисига узатадиган машғаласидир. Ана шу машғала дунёдаги энг қудратли қурол. Аммо инсониятни қириб юборишга қодир бу қурол мамлакатимизни ҳам, бутун дунёни ҳам порлоқ истибол сари йўлини ёритадиган маёқ ҳам бўлиши мумкин. Мен бугун нафақат иттифоқдошларимизга, балки совет блоки давлатларига ҳам муурожаат этмоқчиман: йигирма биринчи асрга қадам қўяётган эканмиз, можароларга чек қўйиш фурсати етди ва “ягона дунё” ибораси воқеликка айланмоғи даркор. Танланган ҳар қандай бошқа йўл ўзаро низоларни янада авж олиши ва охир-оқибат оммавий ҳалокатга етаклаши шубҳасиздир. Бинобарин, бирорта давлат бундай муҳорабада голиб бўлиши мумкин эмас. Албатта, бизнинг ва “темир парда” ортидаги мамлакатлар ўртасида қандай жарлик мавжудлигини яхши англайман. Айнан шунинг учун ҳам бугунги маъмуриятнинг бош мақсади — ана шу жарлик устига мустаҳкам кўприк барпо этишга қаратилгандир.

Президентнинг бу сўзларида чинакам ишонч мужассам эди. “У чиндан ҳам шунга ишонади, — деган хулосага келди Бен Кон. — Ишқилиб, бу йигитни кимдир отиб ташламаса бўлгани”.

Канзас штатидаги Жанкшн-Ситида этни жунжиктирадиган аёзли кунларнинг бири. Паға-паға ёғайтган қорнинг қалинлиги туфайли олтинчи рақамли йўлда бир қадам наридаги нарсани ҳам кўриб бўлмасди. Университет муаллимаси Мэри Эшли бўрон туфайли дарс-га кечикаётган бўлса-да, машинаси йўл четига сирганиб кетмаслиги учун уни қор тозалаш машиналари ўтган йўлнинг ўртасидан эҳтиёткорлик билан бошқариб борарди.

Радиода президентнинг овози жарангларди: “... кўприклар ўрнига қалъа ҳандақлари қуришни таклиф этаётганлар орамизда ҳамон кўплаб топилади. Мен уларга бундан буён ўзимизни ҳам, фарзандларимизни ҳам ядро урушига етаклайдиган глобал қарама-қаршилиқларга маҳкум этишга ҳаққимиз йўқ, деб жавоб бераман”.

“Унга овоз берганимдан мамнунман, — дея хаёлидан ўтказди Мэри Эшли. — Пол Эллисон буюк президент бўлади!”

Оппоқ қор билан қопланган сирпанчиқ йўлдан судралиб борар экан, Мэри Эшли рулни мақкамроқ ушлади.

Сен-Круада мовий осмонда қуёш чарақлаб турган бўлса-да, Гарри Ланц тўшақдан тургиси ва ташқарига чиққиси келмасди. Бир пайт хона бурчагида турган телевизорда президентнинг қиёфаси пайдо бўлди.

“...Чунки ҳар икки тарафда эзгу интилиш ва қатъий ирода бўлса, ишончим комилки, ҳар қандай мураккаб муаммони ҳал этиш мумкин. Советларга тобе мамлакатларни қуршаб турган “темир парда” ҳамда Берлинни иккига бўлиб ташлаган бетон девор қулаши шарт.

Хабарингиз бор, бундан уч йил муқаддам президент Николае Чаушескунинг вафотидан кейин Руминия Кўшма Штатлар билан дипломатик муносабатларни узган эди. Яқинда Руминия ҳукумати билан музокара олиб борилгани ва президент Александру Ионеску мамлакатимиз билан дипломатик алоқаларни тиклашга рози бўлганини маълум қилмоқчиман”.

Пенсильвания-авенюда тўпланган оломон президентнинг бу сўзларини гулдурос қарсақлар билан қарши олди.

Ланц телевизор экранига тикилганча қотиб турарди.

“Бизнинг дастлабки қадамларимиз, — дея давом этди президент, — Руминияга элчи тайинлашдан бошланади. Бу ҳали дебоча...”

Бухарестда оқшом маҳали. Бирданига ҳаво ҳарорати кўтарилиб, кўчалар дўконлар олдида навбат кутиб турган одамларга тўла эди.

Руминия президенти Александру Ионеску Пеледаги қадимги калеа Виктория саройидаги хос хонасида ёрдамчилари билан қисқа тўлқинли радиоприёмник орқали президент Эллисоннинг нутқини тинглаб ўтирарди.

“...мен шу билан чекланиб қолмоқчи эмасман, — деди президент. — Албания 1946 йилда АҚШ билан дипломатик алоқаларни узган эди. Мен бу алоқаларни тикламоқчиман. Шунингдек, Болгария, Чехословакия ва Шарқий Германия билан дипломатик муносабатларимизни мустаҳкамлаш ниятидаман”.

Пенсильвания-авенюда тўпланган одамларнинг шодлиги чексиз эди.

“Руминияга элчи тайинланиши жаҳон миқёсида “халқ дипломатияси” дастурининг амалга оширилиши йўлидаги дастлабки қадам бўлади. Инсониятнинг илдизлари ҳам, муаммолари ҳам, тақдири ҳам муштарак эканини унутишга ҳаққимиз йўқ. Зеро, бизни бир-биримиздан ажратадиган муаммолардан кўра, бирлаштирадиган масалалар кўпроқ. Сирасини айтганда, уларни ҳам ўзимиз келтириб чиқараётимиз”.

Парижга туташган шаҳарчадаги қаттиқ қўриқланадиган Нейи вилласида Руминия инқилобий ҳаракати етакчиси Марин Гроза француз телевидениесининг иккинчи канали орқали президентнинг нутқини диққат билан тинглаб ўтирарди.

“...Бор кучимни сафарбар этишга, бошқалардан ҳам шуни қатъий талаб қилишга ваъда бераман”.

Пенсильвания-авенюда жаранглаган гулдурос қарсақлар беш дақиқагача тинмади.

Марин Гроз ўйга толди. Бир оздан кейин у хавфсизлик хизмати бошлиғига юзланиб деди:

— Лев, фурсат етди, деб ўйлайман. У чиндан ҳам шуни хоҳлаяпти.

— Аксинча, бу Ионескуга қўл келадими деб кўрқаман.

— Ионеску золим бўлгани учун ҳеч нима унга ёрдам бера олмайди. Чаушескони ағдармоқчи бўлиб, мағлубиятга учрадим. Бу ҳол қайтарилмаслиги даркор.

Пит Коннорс тўйиб ичган бўлса-да, маст эмасди. У виски тўлдирилган бешинчи қадаҳни сипқорганида котибаси ва маъшуқаси Нэнсининг сабри чидамади.

— Пит, етар, — деди.

Пит Нэнси томон ўтирилди-да, чаккасига бир тарсаки туширди.

— Шаллақи, кўрмаяпсанми, президентимиз нутқ сўзлаяптилар. Сен ул зотни ҳурмат қилишинг керак. — Кейин юзини телевизор томон буриб, бақриб юборди. — Ярамас коммунист! Билиб қўй, бу менинг мамлакатим, уни ахлатхонага айлантиришингга МРБ (Марказий Разведка Бошқармаси — *Тарж.*) йўл қўймайди. Сени тўхтатишга ҳали ҳам қурбимиз етади. Бунга ишончинг комил бўлсин!

Иккинчи боб

— Сен менинг эски қадрдоним бўлганинг учун ёрдамингни аямайсан деган умиддаман, — деди Пол Эллисон.

— Албатта, — хотиржам жавоб берди Стэнтон Рожерс.

Улар президентнинг хосхонасида, Пол Эллисон Америка байроғи ўрнатилган стол орқасидаги курсида, Стэнтон Рожерс эса унинг қаршисида суҳбатлашиб ўтиришарди. Бу уларнинг Оқ уйдаги биринчи учрашуви бўлгани учун Эллисон ўзини бир оз ноқулай ҳис этарди.

“Ўшанда хатога йўл қўймаганида, бу жойда ўтириш менга эмас, Стэнтонга насиб этарди” — деб ўйлади у.

Стэнтон Рожерс президентнинг кўнглидан ўтган гапни англагандек деди:

— Сенга айтадиган гапларим бор. Биласанми, президент этиб сайлашганда, сенга роса ҳавасим келганди. Чунки умр бўйи ўзим шунга интилдим, аммо бу мартаба сенга насиб қилди. Уйлаб-ўйлаб, шундай хулосага келдим: модомики, бу курсида мен ўтирмас эканман, у ҳолда сендан бошқа ҳеч кимнинг бунга ҳаққи йўқ. Фақат сен шунга муносибсан.

— Стэн, сенга очигини айтсам, бу ерда мени кўрқув босади. Гўё бу бинода Вашингтон, Линкольн ва Жефферсонларнинг руҳи кезиб юргандек...

— Тарихимизда шундай президентлар ҳам бўлганки...

— Ҳа, биламан. Лекин биз буюк зотлардан ўрناق олишимиз даркор.

Пол Эллисон столдаги тугмачани босган эди, хонага оқ камзул кийган хизматкор кириб келди.

— Эшитаман, жаноб президент.

Пол Эллисон Рожерсдан:

— Қаҳва ичасанми?— деб сўради.

— Ёмон бўлмасди.

— Яна бирор нима керак эмасми?

— Йўқ, миннатдорман. Барбара вазнимни назорат қилиб юришимни тайинлаган.

Президент хизматкорга ишора қилган эди, у индамай хонадан чиқиб кетди.

Барбара. Бу аёл барчани ҳайратга солган эди. Вашингтондаги миш-мишларга кўра, уларнинг никоҳи бир йилга ҳам бормаслиги керак эди. Бироқ, орадан ўн беш йил ўтган бўлса-да, бу оила ҳамон мустаҳкам. Стэнтон Рожерс Вашингтонда кейинчалик катта обрў-эътибор қозонган юридик фирмага асос солди. Барбара эса ажойиб уй бекаси сифатида тилларда дoston бўлди.

Пол Эллисон ўрнидан туриб, хонанинг у ёғидан бу ёғига юра бошлади.

— “Халқ дипломатияси” масаласига бағишланган чиқишим кўпчиликда норозилик уйғотди. Газеталарда бу ҳақда ўқигандирсан.

— Сен уларни биласан-ку! Даставвал қаҳрамонларни ўйлаб топишади, кейин эса оёғидан чалиб йиқитишади.

— Очиғи, газеталарда нималар ёзилаётганига эътибор қилмаслик керак. Мени кўпроқ оддий халқнинг фикри, муносабати қизиқтиради.

— Очиғини айтсам, сен анча-мунча одамнинг юрагига гулгула солдинг. Ҳарбий кучлар бу режанга қарши ва умуман, кўпчилик ана шу режанинг барбод бўлишини истаяпти.

— У ҳеч қачон барбод бўлмайди, — деди қатъий оҳангда президент.

— Бугунги кунда энг муҳим муаммо нима, биласанми? Чинакам давлат арбобларининг йўқлиги. Мамлакатни сиёсатчилар бошқаради. Бири — эзгуликка, бошқаси — ёвузликка интилса-да, барчаси ўзини буюк арбоб деб ҳисоблайди. Рузвельт ва Черчилл, Гитлер ва Муссолини, Шарль де Голль ва Сталин. Нима учун улар айнан ўша даврда яшаган? Нима учун бугун чинакам давлат арбоблари йўқ?

— Телевизор экрани орқали салоҳият қозониш қийин.

Шу пайт хонага қўлида кумуш патнис кўтарган хизматкор кириб келди. Эпчиллик билан идишчаларга қаҳва қуйди.

— Яна бирор нима керак эмасми, жаноб президент?

— Миннатдорман, Гарри.

Президент хизматкор чиқиб кетгунча сукут сақлаб турди-да, кейин фикрини давом эттирди:

— Руминияга элчи лавозимига муносиб бир номзодни танлашни сенга топширмақчиман.

— Яхши.

— Бу қанчалик муҳим топшириқ эканини тушунтириб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак. Бу масалани имкон борича тезроқ ҳал этиш зарур.

Стэнтон қаҳвадан ҳўплаган бўлди-да, ўрнидан кўзгалди.

— Давлат департаменти зудлик билан бу масалани ҳал этишга киришади.

Париж яқинидаги Нейи вилласи. Тунги соат икки. Марин Гроза вилласида ҳаммаёқ зим-зиё, ой қалин булутлар билан қопланган. Кўчалар сокин, онда-сонда тунги йўловчиларнинг оёқ товушларигина сукунатни бузиб турарди. Қора либосдаги нотаниш одам кўча томондаги дарахтдан виллани ўраб турган деворга эпчиллик билан сакраб ўтди. Елкасида арқон ва ўралган кўрпа, қўлида — “узи” автомати, камон ўқли тўппонча бор эди. У девор ёнига келди-да, қадамларини секинлатиб, атрофга назар солди. Тахминан беш дақиқагача қимирламай турди. Уни ҳеч ким пайқамаганига ишонч ҳосил қилгач, нейлон арқонни ечиб, илгакли томонини юқорига иргитди. Илгак девор ортидаги бурчакка илинди. У арқонни ушлаб, эпчиллик билан девор устига чиқа бошлади. Юқорига чиқиб олгач, девор устига тигиз қўйиб чиқилган захарли игналардан ҳимояланиш учун кўлидаги кўрпани улар устига ёйди. Яна бир оз сукут сақлаб турди-да, деворнинг нариги томонига иргитилган арқонга осилиб, вилла ҳовлисига тушди. Нотаниш одам камарига боғланган чарм сумкани ва қўлнинг биргина ҳаракати билан очилиб-ёпиладиган буклама филиппин пичоғини текшириб кўрди.

Бир оздан кейин кўриқчи итлар — ўлдиришга махсус ўргатилган доbermanлар пайдо бўлиши керак. Бироқ бу — биринчи ҳимоя чизиғи, холос. Зеро, вилланинг бутун ҳудуди бўйлаб ғоят мукамал

электрон мосламалар ўрнатилган бўлиб, телекамералар орқали тўлиқ назорат этиларди. Келаётган барча хат-хабарлар кўча дарвозаси олдида турган қўриқчилар томонидан синчиклаб текширилар, вилла дарвозаси эса ҳатто бомба портлашига ҳам дош бера оларди. Виллада ички сув таъминоти тизими мавжуд бўлиб, Марин Гроза учун келтириладиган ёки тайёрланадиган овқатни аввал махсус одам татиб кўрарди. Хуллас, вилла сездирмасдан кириш мумкин бўлмаган ўзига хос қўрғон ҳисобланарди. Қора либосдаги нотаниш одам эса бунинг аксини исботламоқчи эди.

Чақирилмаган меҳмон итлар унинг ҳидидан сезмадимикан, деб бир оз эгилди. У итларни кўрмасиданоқ, югуришидан айнан шу томонга келаётганини пайқайди. Яқинига келиб қолган икки ит унинг бўғзидан олишга тайёр эди. У дастлаб биринчи итга, сўнгра иккинчисига ва ниҳоят, бир оз кечикиб югуриб келган учинчи итга тўппончадан ўқ узди. Атроф яна сукунатга чўмди.

Қора либосли одам овоз чиқарадиган пистирмаларни четлаб ўтганидан, уларнинг қаерда жойлаштирилганини яхши биладиган кўринадди. Девордан ошиб ўтганидан икки дақиқа ўтмасиданоқ, у вилладаги уйга киравериш эшиги олдида етиб олган эди. Эшик дастагига қўл теккизиши билан, тўсатдан ёқилган прожекторнинг ёрқин нурлари кўзини қамаштирди. Юқоридан овоз эшитилди:

— Тўхта! Куролингни ташлаб, қўлингни қўтар!

— Қора либосли одам қўлидаги автоматни ерга улоқтириб, овоз келган томонга қаради. Вилла томининг устида олти қўриқчи унга курол ўқталиб турарди.

Қора либосли одам уларга қарата кескин оҳангда деди:

— Намунча имилламасаларинг?! Мен вилладаги уйга бунчалик яқин келиб қолмаслигим керак эди-ку!

— Сиз унчалик яқинлашганингиз йўқ. Девордан ошиб ўтганингиздан буён сизни кузатиб тургандик.

Лев Пастернак бу гаплардан мутлақо қаноат ҳосил қилмаганини яшириб ўтирмади.

— Хўш, кузатиб турган экансиз, — деди у норози оҳангда, — нима учун илгарироқ мени тўхтатишга уринмадингиз? Менинг ўрнимга белига портловчи модда бойлаб олган одам келса, нима бўлиши мумкинлигини тасаввур эта оласизми ўзи? Эрталаб роппа-роса саккизда шахсий тартиб билан йиғилиш ўтказаман. Дарвоқе, ухлатиб қўйилган итлар билан кимдир шуғуллансин!

Пастернак хавфсизлик бўйича дунёдаги энг зўр мутахассис эканидан гурурланиб юрарди. Олти кунлик Исроил уруши пайтида у учувчи эди, кейинчалик эса Исроилнинг бешта махфий хизматларидан бири — МОССАДнинг агентига айланди.

Полковник хонасига чақиртирган ўша кун сира унинг ёдидан чиқмайди.

— Лев, бир одам сени бир неча ҳафтага “қарз”га бериб туришимизни сўраяпти.

— У малласоч жонон бўлса керак, деган умиддаман.

— Йўқ, бу — Марин Гроза.

МОССАД махфий хизматида руминиялик ана шу сиёсий муҳожир ҳақида тўлиқ маълумотлар тўпланган эди. У Александру Ионескуни тахтдан ағдаришни мақсад қилган халқ ҳаракати етакчиси ҳисобланарди. Тўнтариш арафасида яқин ёрдамчиларидан бири хоин бўлиб чиқди. Йигирма маслақдоши қатл этилди, ўзи эса бир амаллаб хорижга қочиб кетишга муваффақ бўлди. Франция ҳукумати унга сиё-

сий бошпана берди. Ионеску Марин Грозани миллат душмани деб эълон қилинди ва унинг боши учун мукофот белгилади. Уша вақтдан буён унга бир неча марта суиқасд уюштирилди. Бироқ, уни уюштирганлар мақсадига ета олмади. Фақат сўнгги ҳужум пайтида у енгил яраланди, холос.

— У мендан нима истайди? — деб сўради Пастернак полковникдан. — Нақотки, Франция ҳукумати унинг хавфсизлигини таъминлай олмаса?!

— Ҳамма бало шунда-да. Грозага юз фоиз хавфсизликни таъминлай оладиган одам керак экан. У бизга мурожаат қилган эди, мен сени тавсия этдим.

— Демак, Францияга жўнашим керак экан-да?

— Ҳа, атиги бир неча ҳафтага.

— Очиғи, унга хизмат қилишга унчалик...

— Лев, тушунсанг-чи, гап ниҳоятда обрўли шахс ҳақида бормоқда. Биздаги маълумотларга кўра, Ионескуни ағдариш учун унда куч-салоҳият ҳам, кўмак ҳам етарли.

Лев Пастернак ўйланиб қолди.

— Демак, атиги бир неча ҳафтага.

— Албатта.

Полковник вақт масаласида янглишган бўлса-да, Марин Гроза ҳақида айтган барча гаплари тўғри бўлиб чиқди. У қотмадан келган, бургутсимот бурунли, пешанаси кенг, сочи оппоқ ва ҳамиша ғамгин қиёфада юрадиган киши эди. Аммо сўзлаётганда кўзлари чарақлаб кетарди.

— Мен учун ўлишнинг ҳам, яшашнинг ҳам қизиғи йўқ, — деди у Лев билан илк бор учрашганда. — Эртами-кечми, ҳаммамиз бу дунёни тарк этамиз. Мени фақат бир нарса — бу ҳол қачон юз бериши қизиқтиради, холос. Мен ҳеч бўлмаганда яна икки йил яшашим керак. Бу фурсат Ионескуни ағдаришга етади. — У чаккасидаги чандиққа кўлини теккизди-да, гапини давом эттирди:— Ўз халқини қулга айлантиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Биз Руминияни озод этамиз, ўшанда халқимиз ўз тақдирини ўзи қал қилсин.

Шу тариқа, Лев Пастернак Нейи вилласида хавфсизлик тизимини яратишга асдойдил киришди. У бир неча ишончли одамлар билан куну тун ишлар, четдан тақлиф этилган мутахассислар эса жиддий текширувдан ўтказиларди. Хуллас, хавфсизликни таъминлаш учун Лев Пастернак яратган ҳар бир ҳимоя чизиғи ғоят пишиқ ва мукамал эди.

Лев румин инқилобчиси билан ҳар куни учрашиб турар ва ҳар гал бу инсон унда ҳайрат уйғотарди. Шу боис ҳам Марин Гроза Пастернакдан шу ерда қолишни ва унинг хавфсизлик хизматини бошқаришни тақлиф этганида, у сира иккилангани йўқ.

— Розиман, — деди у. — Бироқ фақат ҳужум бошлангунча қоламан. Иш муваффақиятли амалга оширилгач, Исроилга қайтаман.

Улар бир-бирининг кўлини қаттиқ сиқиб хайрлашишди.

Вилла ҳимоясининг мустаҳкамлигини текшириб кўриш учун Лев вақти-вақти билан турли синовлар ўтказар, шахсан ўзи ҳимоя тўсиқларидан ўтишга уриниб кўрарди.

“Баъзи кўриқчилар ҳушёрликни унутган кўринади, — деб ўйларди у. — Уларни алмаштиришга тўғри келади, чоғи”.

У йўлак бўйлаб юриб, ҳар бир эшик олдидаги иссиқлик асбоблари, огоҳлантирувчи электрон тизимлар ва инфрақизил нур таратадиган ускуналарни синчиклаб текшириб кўрди.

Марин Гроза ётоқхонаси эшигига яқинлашганда қаттиқ шовқин ва бир сониядан кейин эса Грозанинг инграган овози қулоғига чалинди. Аммо Лев Пастернак бунга эътибор бермай, хотиржам йўлида давом этди.

Учинчи боб

АҚШ Марказий разведка бошқармасининг қароргоҳи Вашингтондан етти миля масофада, Виргиния штатининг Лэнгли шаҳарчасидан оқиб ўтадиган Потомак дарёсининг ёнгинасида жойлашган. Мустақкам дарвоза кираверишида қизил маёқча ўрнатилган. Қароргоҳ кечаю кундуз қўриқланиши боис бинога ташриф буюрган кишиларга фақат тегишли бўлимларга кириш ҳуқуқини берадиган ҳар хил рангли махсус рухсатномалар бериларди. Қароргоҳнинг истеҳзо билан “Қўғирчоқлар фабрикаси” деб аталадиган етти қаватли кулранг биноси олдида Натан Хейлнинг ҳайкали ўрнатилган. Бино ичкарасидаги биринчи қаватдаги ойнаванд девор орқали магнолиялар ўстириладиган ички боғ кўриниб турарди. Бино пештоқидаги мрамар лавҳада эса: “Сен ҳақиқатнинг тагига етасан ва у сенинг эркинлигингни таъминлайди”, деган сўзлар ўйиб ёзилган.

Бино омма учун ёпиқ бўлиб, табиийки, бу ерга экскурсиялар ҳам уюштирилмасди. Қароргоҳга сездирмай кирадиганлар кулранг костюм кийиб олган қўриқчилар томонидан кечаю кундуз қўриқланадиган ерости йўлакчасидан фойдаланишарди.

Ўттиз саккизинчи калибрли тўппонча билан қуролланган хавфсизлик ходимлари томонидан қўриқланадиган бинонинг еттинчи қаватида жойлашган конференц-залда юксак мартабали раҳбарлар эрталабки йиғилишга тўпланган эди. Эман дарахтидан ясалган улкан стол атрофида МРБ директори Нед Тиллингаст; қуролли кучлар бирлашган штаби бошлиғи генерал Оливер Брукс; давлат котиби Флойд Бейкер; контрразведка бўлими бошлиғи Пит Коннорс ҳамда Стэнтон Рожерс ўтиришар эди.

Олтмиш ёшли вазмин ва камгап Нед Тиллингаст кўпгина сирлардан огоҳ кишилардан бири эди. МРБда иккита — очиқ ва махфий гуруҳлар мавжуд. Тиллингаст бошчилигида яширин операциялар билан шуғулланадиган махфий бўлимда тўрт ярим мингдан зиёд одам ишларди.

Генерал Оливер Брукс Вест-Пойнт (АҚШнинг ҳарбий билим юртлиридан бири. — *Тарж.*) битирувчиси бўлгани учун унинг шахсий ҳаёти ва меҳнат фаолияти низом қоидалари билангина белгиланарди. У том маънода садоқатли аскар эди.

Давлат котиби Флойд Бейкер, бир қарашда, ўтган даврга хос кишидек туюларди. Жанубий штатларда туғилиб вояга етган, баланд бўйли, сочига оқ оралаган, ҳамиша кўкрак кериб юрадиган бу одам катта ақл-заковат соҳиби эди. Бир қанча обрўли газеталар эгаси сифатида у бадавлат одам ҳисобланарди. Вашингтондаги сиёсатчилар орасида зехнининг ўткирлиги, конгрессда рўй бераётган барча ўзгаришларни олдиндан ҳис этиш борасида ҳеч ким у билан тенглаша олмасди.

Асли келиб чиқиши ирландиялик бўлган Пит Коннорс қайсар бульдогни эслатарди. У ичкиликка ружу қўйган ва ҳеч кимдан қўрқмасди. Бу унинг МРБдаги хизматининг сўнгги йили эди. Июнь ойида у нафақага чиқиши керак. Коннорс МРБдаги энг махфий — контрразведка бўлимини бошқарарди. Бунгача у разведканинг турли бўлимларида хизмат қилган ва МРБ ходимлари “яхши йигитлар” деб ҳисоб-

ланган олтин даврларни бот-бот эслаб турарди. Унинг ўзи ҳам шулардан бири эди. У Эрон шоҳини тахтга қайтарган тўнтаришда иштирок этган, 1961 йилда Кастро ҳокимиятини ағдариш мақсадида уюштирилган “Мангуст” операциясига бевосита алоқадор эди.

— “Тўнғизлар” кўрфазидаги операциядан кейин ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди, — дея нолирди Пит. Виски ичиб олса жуда эзма бўлиб кетарди. — Бу итваччалар дунёдаги барча газеталар саҳифаларидан бизга тўхтовсиз мағзава ағдаргани-ағдарган. Улар бизга қандай тўхматлар қилмади дейсиз: “каззоблар шайкаси”, “масхарабозлар” Қайсидир мараз агентларимиз номини ошкор қилгани сабабли Афинадаги резидентимиз Дик Уэлш ўлдирилди.

Пит Коннорс уч марта уйланган эди. Учала никоҳ ҳам ишининг оғирлиги ва ўта махфий бўлгани сабабли бузилиб кетганди. Аммо унинг ўзи мамлакат манфаатлари йўлида ҳамма нарсадан кечиш мумкин деб ҳисобларди.

Йиғилишда жаҳдан бўзариб кетган Пит Коннорс юзини буриштириб деди:

— Агарда биз президентнинг ўша бўлмағур “халқ дипломатияси” дастурини ҳаётга жорий этишга имкон берадиган бўлсак, у мамлакатни барбод қилади. Вақт борида уни тўхтатиш зарур. Биз истаган нарсасини қилишига йўл қўйиб...

Флойд Бейкер унинг гапини бўлди:

— Президент лавозимига киришганига атиги бир ҳафта бўлди. Биз унинг сиёсатини амалга ошириш ва...

— Мен бу ерга мамлакатимни ярамас коммунистларга бериб қўйиш учун келганим йўқ. Сайловгача президент бундай режалар ҳақида бир оғиз ҳам гапирган эмас. У бизга ўзига хос қутилмаган совға тайёрлаган экан, минг афсуски, айни пайтда ниманидир ўзгартиришга имкон йўқ.

— Эҳтимол, у айнан шунга интилгандир, — қўшиб қўйди Бейкер.

Пит Коннорс давлат котибига нафрат билан тикилиб деди:

— Наҳотки, у билан тилинг бир бўлса!

— Ҳа, у менинг президентим, — деди қатъий оҳангда Флойд Бейкер. — Дарвоқе, сеники ҳам.

Нед Тиллингаст Стэнтон Рожерсга юзланди:

— Коннорс ҳақ. Президент Руминия, Албания, Болгария ва бошқа коммунистик мамлакатларга маданият бўйича атташе, ҳайдовчи, котиба ва хизматкорлар ниқобида ўз айғоқчи жосусларини бизга юборишни таклиф этмоқда. Биз яширин йўлларни беркитиш учун миллиардлаб доллар сарфлаётган бир пайтда, президент барча эшикларимизни уларга очиб бермоқчи.

Генерал Брукс ҳам МРБ директорининг фикрини маъқуллади.

— Бу масалада мен билан ҳатто маслаҳатлашишни ҳам эп қўришмади. Масалан, мен президентнинг режаси мамлакатни ҳалокат сари етаклайди, деб ҳисоблайман.

— Жаноблар, — деди Стэнтон Рожерс. — Айримларингиз президент фикрига қўшилмаслигингизни билдирдингиз. Аммо Пол Эллисонни халқ сайлаганини унутмайлик. — У ўтирганларга бир-бир назар ташлади-да, гапини давом эттирди. — Барчамиз президент хайрихоҳлари сафида эканмиз, унинг кўрсатмаларини бажаришимиз ва унга ҳар томонлама кўмаклашишимиз даркор.

Ўтирганларнинг бирортасидан садо чиқмади.

— Хуллас, гап бундай. Президентга Руминиядаги вазият ҳақида тўлиқ маълумот керак. Қўлингиздаги бор маълумотларни баён этсангиз.

— Махфий маълумотларни-чи?

— Барча маълумотларни беринг. Борини гапираверинг. Александру Ионескунинг Руминиядаги мавқеи қандай?

— Ионеску эгарда мустаҳкам ўтирибди. — Чаушесконинг оиласидан қутулгач, унинг барча тарафдорларини йўқ қилди. Қанча-қанчасини қатл эттирди, баъзиларини ҳибсхонага тиқиб ташлади, мамлакатдан бадарға қилди. Ҳокимиятни тўлиқ эгаллаб олгач, руминларнинг қонини ичмоқчи. Халқ ундан нафратланади.

— Инқилоб учун қандайдир шарт-шароит борми?

— Бу қизиқ масала, — деди Тиллингаст. — Ёдингизда бўлса, бундан бир неча йил аввал Марин Гроза Ионеску ҳукуматни ағдариб ташлашига бир баҳя қолганди.

— Ҳа, ўшанда унинг ўзи қочиб қолишга зўрға улгурган эди.

— Албатта, бизнинг кўмагимиз билан. Биздаги маълумотларга кўра, уни мамлакатга қайтариш учун қулай шароит бор. Гроза Руминияга ҳам, бизга ҳам ёрдам бериши мумкин. Биз вазият ривожини доимий равишда кузатиб турибмиз.

Стэнтон Рожерс давлат котибига мурожаат этиб сўради:

— Руминияга элчи лавозимига номзодлар рўйхати тайёрландими?

Флойд Бейкер чарм атташе-кейсидан қоғозларни олиб, Рожерсга узатди:

— Барчаси ниҳоятда тажрибали дипломатлар. Биз ҳар бирини қаттиқ текширувдан ўтказдик. Бизнинг хавфсизлик борасида ҳам, молиявий аҳвол нуқтаи назаридан ҳам, бошқа жиҳатлардан ҳам уларга ҳеч қандай эътирозимиз йўқ. — Стэнтон Рожерс рўйхатни қўлига олар экан, қўшиб қўйди. — Табиийки, давлат департаменти сиёсатчиларни эмас, малакали дипломатларнинг тайинланишини маъқул кўради. Бизга ана шу соҳага ўқитилган одамлар керак, деб ҳисоблаймиз. Қолаверса, Руминиядаги нотинч вазиятни ҳам эътиборга олиш зарур. Шу боис у билан эҳтиёткорлик ила ҳамкорлик қилиш даркор.

— Фикрингизга кўшиламан, — деди Стэнтон Рожерс ўрнидан кўзгалар экан. — Президент билан мазкур номзодлар борасида гаплашиб олганимдан кейин, рўйхатни сизга қайтараман. У Руминияга имкон борича тезроқ элчи тайинламоқчи.

Ҳамма ўрнидан туриб кетишга чоғланганда, Нед Тиллингаст Питга мурожаат этиб деди:

— Бир дақиқага қолсанг. Сен билан гаплашиб олмоқчи эдим.

Ниҳоят, иккови ёлғиз қолишди.

— Сен ҳаддан ташқари ўзингга эрк бервормадингми, Пит?

— Мен ҳақман, — эътироз билдирди Пит Коннорс. — Президент мамлакатни барбод қилмоқчи. Биз индамай қараб тураверишимиз керакми? Нима қилишимиз керак, ахир?

— Тилни тийиб юриш керак.

— Нед, бизга душманни топиш ва уни яксон қилишни ўргатишган. Душман мамлакат ичкарасида — доирасимон хонада ўтирган бўлса, нима қилишимиз керак?

— Эҳтиёткор ва ниҳоятда эҳтиёткор бўлишимиз керак.

Нед Тиллингаст Пит Коннорсга қараганда хавфсизлик соҳасида кўпроқ хизмат қилган. У Бил Донован махфий хизматининг Марказий разведка бошқармасига айланмасидан илгарироқ унинг ходими бўлган. Нед ҳам Пит сингари ташкилотига билиб-билмай бурнини тикадиган юмшоқ кўнгилли конгрессменлардан нафлатланарди. Ҳатто МРБнинг ўзида ҳам ходимлар икки гуруҳга бўлинган эди. Бири ўта кескин чоралар тарафдори бўлса, иккинчиси рус айиғини қўлга ўргатилган беозор жониворга айлантириш мумкин, деб ҳисобларди.

Нед ўйга толди. “Биз бу ерда ҳар бир доллар учун жанг қилаётган бир пайтда, Москвада ДХҚ(КГБ) минглаб агентларни тайёрламоқда”.

Нед Тиллингаст Пит Коннорсни коллежни тамомлаши билан ёллаган эди. Вақт ўтиб, у энг яхши агентлардан бирига айланди. Бироқ, кейинги вақтда унинг феъл-атвори ўзгариб, ҳаддан ташқари қизиқ-қон бўлиб қолганди. Бу хатарли эди, албатта.

— Пит, — деди Тиллингаст, — сен, мабодо, ўзини “Эркинлик ватанпарварлари” деб атайдиган ташкилот ва унинг аъзолари ҳақида эшитганмисан?

Пит Коннорснинг пешонаси тиришди.

— Йўқ, эшитмаганман. Ким ўзи улар?

— Ҳозирча турли миш-мишлар юрибди. Уларнинг изини топишга уриниб кўр.

— Бўпти, ҳаракат қилиб кўраман.

Бир соатдан кейин Пит Коннорс Хейнс-Пойнтдаги телефон қиладиган хонага кириб, кимгадир кўнгироқ қилди.

— Мен Одинга маълумот етказишим керак.

— Один эшитади, — деб жавоб берди генерал Оливер Брукс.

Лимузинда ишхонасига қайтаётган Стэнтон Рожерс номзодлар номи кўрсатилган рўйхатни олиб, яна бир бор кўздан кечирди. Унинг назарида, давлат котиби президентнинг топширигини аъло даражада бажарган эди. Номзодларнинг барчаси Фарбий ва Шарқий Европа мамлакатларида, баъзилари эса Осиё ва Африка давлатларида хизмат қилган эди. “Президентга маъқул келади”, деб ўйлади Стэнтон.

— Тавба, буларнинг барчаси динозаврлар-ку, — деди норози оҳангда Пол Эллисон. У кўлидаги рўйхатни столга иргитиб юборди. — Биттаси ҳам ярамайди.

— Пол, — деди Стэнтон, — ахир, уларнинг ҳар бири тажрибали ва малакали дипломатлар.

— Ҳа, шундай. Бироқ барисининг дунёқараши тор. Улар давлат департаменти буюрган топшириқларнигина бажаради, холос. Руминиядан қандай қилиб ажралиб қолганимиз эсингда бордир? Бухарестдаги ўша сен айтаётган тажрибали дипломатимизнинг айби билан барчасидан маҳрум бўлдик. Бу силлиқ йигитчалардан кўнглим тўлмайди. Улар ўзининг шахсий манфаатидан бошқа нарсани мутлақо ўйламайди. “Халқ дипломатияси” дастури мен учун гоят муҳим маъно-мазмун касб этади. Бизни унчалик ҳуш кўрмайдиган давлатда мамлакатимиз ва америкаликларга нисбатан ижобий муносабат шакллантиришга интилишимиз керак.

— Аммо ўша мамлакатга етарли тажриба ва малакага эга бўлмаган одамни жўнатиш ҳам ақлдан эмас.

— Ким билади, эҳтимол, бизга тамоман ўзгача тажрибага эга бўлган одам керакдир. Руминия “Халқ дипломатияси” дастурини амалга ошириш йўлидаги дастлабки қадам бўлади. — Президент бирпас сукут сақлаб турди-да, фикрини давом эттирди. — Очигини айтсам, мен хомтама бўлаётганим йўқ. Таваккал иш тутаётганимни ҳам, одамларнинг ишончидан маҳрум бўлиб қолиш эҳтимолини ҳам тушунаман. Худо кўрсатмасин, мабодо, режам барбод бўлса, ўша заҳоти оёғимдан чалиб йиқитишларига ҳам шубҳа қилмайман. Вазият мен айтгандек тус оладиган бўлса, Болгария, Албания, Чехословакия ва “темир парда” ортидаги бошқа мамлакатларни унутишимга тўғри келади. Бинобарин, вазият бундай тус олишини асло истамайман.

— Мен айрим сиёсатчиларимиз рўйхатини тайёрлаб, тақдим этишим мумкин.

— Йўқ. Менга мутлақо янгича фикрлайдиган, ўзаро ишончсизлик муҳитини ижобий томонга ўзгартира оладиган одам керак.

Стэнтон Рожерс президентга ажабланиб қаради.

— Пол, мабодо ўзинг бирорта одамни кўз остингга олиб қўймангмисан?

Пол Эллисон стол устидаги тамаки қутчасидан сигарет олиб тутатди.

— Шундай деса ҳам бўлади, — деди у гапни чўзиб гапираркан. — Чиндан ҳам шундай одам бор, деб ўйлайман.

— Хўш, ким экан у? Эркакми ёки аёл?

— Аёл. “Форин афферс” журналининг охириги сонида чоп этилган “Разведка ҳозирги даврда” деган мақолага кўзинг тушмадимми?

— Ҳа, ўқидим.

— Хўш, мақола ҳақида фикринг қандай?

— Зўр ёзилган. Муаллиф коммунистик мамлакатларга иқтисодий ёрдам беришни ваъда қилиб, биз уларни ўзимиз томон оғдириб олишимиз кераклиги ҳақидаги гоёни илгари суради. Эътиборли жиҳати шундаки... — У бир оз сукут сақлаб, фикрини давом эттирди. — Ушбу мақоладаги фикр-мулоҳазалар сенинг инаугурация нутқингга ҳамохангдир.

— Фарқи шундаки, мақола олти ой муқаддам ёзилган. У “Комментари” ва “Паблик афферс” журналарида бир қанча мақолалар чоп эттирган. Ўтган йили мен унинг Шарқий Европа мамлакатлари сиёсатига бағишланган китобини ўқигандим ва ҳатто айрим гоёларни айнан шу асардан олганимни ҳам инкор этмайман.

— Яхши. Демак, қарашларинг муштарак экан. Бироқ бу ҳол уни элчи этиб тайинлаш учун етарли эмас.

— Стэн, тушунсанг-чи! Баъзи масалаларда у мендан ҳам илгарилаб кетган. Унинг режасига қойил қолмай илож йўқ. У жаҳондаги тўрт асосий иқтисодий пактларни бирлаштириш гоёсини илгари сураяпти.

— Наҳотки?..

— Албатта, бунинг учун вақт керак. Аммо, энг муҳими, бу гоёни ҳаётга татбиқ этиш мумкин. Биласан, 1949 йилда Шарқий блок мамлакатлари Иқтисодий ҳамкорлик кенгаши — ИХК, 1958 йилда Ғарбий Европа мамлакатлари Европа иқтисодий ҳамжамияти — ЕИХ, “Умумий бозор”ни ташкил этган эди.

— Тўғри.

— Бизда АҚШ, айрим Ғарбий Европа мамлакатлари ва Югославия аъзо бўлган Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти бор. “Учинчи дунё” мамлакатлари эса қўшилмасликка ҳаракат қилди. — Эҳтиросга берилганидан президентнинг овози титраб кетди. — Буларнинг барчасини ягона жаҳон бозорига бирлаштира олсак, катта имкониятларга эришган бўлардик. Ё Худойим, бундай имкониятлардан ақл шошиб қолади. Бу чинакам умумжаҳон савдо бозори бўлади ва айнан шу омил дунё миқёсида тинчликнинг мустаҳкам кафолатига айланади.

— Чиндан ҳам зўр гоё. Аммо уни ҳаётга татбиқ этиш осон бўлмайди.

— “Минг ли¹ масофага саёҳат биринчи қадамдан бошланади” деган эски хитой мақолини биласан-ку.

— Пол, у профессионал дипломат эмас-ку.

¹ Л и — қадимги Хитойда қўлланган масофа бирлиги.—Тарж.

— Хўш, нима бўпти. Бизнинг кўплаб машҳур дипломатларимиз ҳам профессионал дипломат бўлмаган. Буюк Британиядаги собиқ элчимиз Анна Армстронг ҳеч қандай сиёсий тажрибага эга эмасди. Перл Места Люксембургда, Клэр Бут Люс Италияда элчи бўлган. Актёр Жон Гэвин Мексикада элчи сифатида хизмат қилган. Ҳозирги вақтда элчиларимизнинг учдан бири, сен айтгандек, профессионал эмас.

— Ахир, сен бу аёл ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмассан-ку!

— Балки шундайдир. Бироқ, у ҳақ бўлишидан ташқари, худди мендек фикрлайди. Бу аёл ҳақида барча маълумотларни тўплаб, тақдим этасан деган умиддаман. — Президент стол устидаги “Форин афферс” журналини олиб, тегишли бетини очди. — Унинг номи Мэри Эшли.

Орадан икки кун ўтиб, президент Эллисон ва Стэнтон Рожерс Оқ уйда нонушта қилиб ўтиришарди.

— Сен сўраган маълумотларни олиб келдим. — Стэнтон Рожерс чўнтагидан бир варақ қоғозни олиб ўқиди. — Мэри Элизабет Эшли. Канзас, Жанкшн-Сити, Олд-Милфорд-роуд, 27. Ёши 35 лар атрофида. Доктор Эдвард Эшли билан турмуш қурган. Икки боласи бор: Бет ўн иккида, Тим ўн ёшда. Жанкшн-Ситидаги аёллар клубининг раиси. Канзас университетининг катта ўқитувчиси. “Шарқий Европада сиёсий фанлар” дарсидан сабоқ беради. Бобосининг асли келиб чиқиши руминиялик, — дея у қоғоздаги ёзувларни ўқиди. — Тан олишим керакки, бағоят муносиб номзод.

— Мен ҳам шундай фикрдаман. Тегишли ходимлар уни тўлиқ тешириб чиқишсин.

— Бу ишни шахсан ўзим назорат қиламан.

Тўртинчи боб

— Фикрингизга қўшилмайман, профессор Эшли, — деди гуруҳдаги энг ёш ва истеъдодли талаба Барри Дилан. — Ионеску Чаушескодан ёвузроқ.

— Сен фикрингни исботлай оласанми? — деб сўради Мэри Эшли.

Сиёсат бўйича семинарда Канзас университетининг битирувчи курсида таҳсил олаётган ўн бир талаба иштирок этарди. Талабалар ярим доира шаклида Мэрига қарама-қарши ҳолда жойлашиб ўтирдилар. Бошқа ўқитувчиларга нисбатан унинг гуруҳига ёзилмоқчи бўлганлар сони кўп эди. Ўз соҳасининг билимдони ҳазил-мутойибага мойил, ёқимтой бу аёлнинг ёнида бўлиш барчага ҳузур бағишларди. Унинг бир оз узунчоқ чехраси кулса ғоятда жозибали, баъзан эса гўзаллашиб кетарди. Унинг бодомқовоқ кўзлари, қалин сочлари ҳам қопқора эди. Мэри, гарчанд ўзига кўпам эътибор бермаса-да, унинг қиёфаси, бўй-баста ёш талаба қизларнинг ҳавасини келтирар, йигитларнинг кўнглига эса гўлгула соларди.

“Қизиқ, турмуш ўртоғи билан у бахтлимикан?” деб ўйларди Барри. Бироқ истар-истамас диққатини ўқитувчи берган саволга қаратишга мажбур бўлди.

— Ионеску ҳокимиятни эгаллаб олгач, Грозанинг барча тарафдорларини йўқ қилиб, советларга мойил аввалги шафқатсиз сиёсатга қайтди. Чаушеску унга нисбатан олганда, анча юмшоқ сиёсат юритганди.

Талабалардан бири савол бериб қолди:

— Президент Эллисон у билан дипломатик муносабатларни тиклашга бунчалик ҳаракат қилаётганининг боиси нимада?

— Чунки биз уни Фарб томонга оғдириб олмоқчимиз.

— Эсингизга солмоқчиман, — деди Мэри, — Николае Чаушеско Шарқнинг ҳам, Фарбнинг ҳам кўнглини овлашга интиларди. Бу жа- раён қачон бошланган эди?

— 1963 йилда, — деб жавоб берди Барри. — Ўша йили Россия би- лан Хитой ўртасидаги муносабатларда кескинлик пайдо бўлганидан фойдаланиб, Руминия, халқаро ишларда мустақил сиёсат юрита оли- шини исботлаш учун ўз қарашларини тубдан ўзгартирган эди.

— Руминиянинг Варшава пакти, айниқса, Совет Иттифоқи билан ҳозирги даврдаги муносабатларига қандай баҳо бериш мумкин? — деб сўради Мэри.

— Муносабатлар янада мустаҳкамланди дейиш мумкин.

— Мен бу фикрга қўшилмайман, — дея эътироз билдирди яна бир талаба. — Руминия СССРни Афғонистонга босиб киргани, ЕИХ билан шартнома имзолагани учун кескин танқид қилган эди. Қолаверса...

Шу пайт кўнгиноқ чалиниб қолди. Мэри дарсни яқунлар экан, талабаларга шундай деди:

— Душанба куни Совет Иттифоқининг Шарқий Европа мамла- катлари билан муносабатларига таъсир этувчи асосий омиллар ҳақида суҳбатлашамиз. Шунингдек, президент Эллисоннинг “темир парда”ни бузиб ташлаш режаси қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлиги масаласини ҳам муҳокама қиламиз. Дам олиш кунларингиз кўнги- ладигдек ўтишини тилайман.

— Сизга ҳам шундай тилакларни билдирамиз, профессор.

Мэри талабалар хонадан чиқиб кетгунча кутиб турди. Семинарлар- даги эркин, дўстона суҳбатлар унга ёқарди. Талабаларнинг кескин баҳс- мунозаларида тарих ва жўғрофия, хорижий мамлакатлардаги номлар ва шаҳарлар гўё жонлангандек бўларди. Тарихий воқеалар эса худди шу ернинг ўзиде юз бераётгандек туюларди. У Канзас университетиде беш йилдан буён дарс берар ва қилаётган ишидан мамнун эди. Асосан Совет Иттифоқи ва бошқа социалистик мамлакатлар ҳақида сўз бора- диган семинарлардан ташқари, у ҳар йили бешта гуруҳда сиёсий фан- лардан маърузалар ўқирди. Баъзан Мэри ўзини ёлгончидек ҳис этарди. “Ўзим гапирган, тилга олган бирорта давлатда бўлмаганман, — дея ўйларди у. — Умуман олганда ҳали бирор марта Қўшма Штатлар худ- дидан ташқарига чиқмаганман”.

Мэри Эшли ота-онаси каби Жанкшн-Ситиде туғилган эди. Оила аъзоларидан фақат бир киши — Руминиянинг Воронет деган қиш- лоғиде туғилган бобосигина Европани кўрган.

Мэри илмий даражани олгандан сўнг Европага саёҳат қилишни режа- лаштирган эди. Бироқ, ўша йили Эдвард билан учрашиб, турмуш қуриш- ди. Шу тариқа, Европа саёҳати Жанкшн-Ситидан эллик миля узоқликда жойланган Уотервилл шаҳарчасиде уч кунлик асал ойига айланди.

— Келаси йили албатта кетамиз, — деди Мэри Эдвардга тўйдан бир неча кун ўтгандан кейин. — Париж ва Римни томоша қилишни, Руминияни зиёрат қилишни жуда-жуда хоҳлайман.

— Мен ҳам. Албатта борамиз. Келаси йилнинг ёзиде, — жавоб қай- тарди унга эри.

Аммо келаси йили Бет дунёга келди, Эдвард эса Жери графлиги- даги касалхонада иш билан банд бўлди. Икки йилдан кейин Тим туғилди, Мэри эса фалсафа доктори унвонига эга бўлиб, Канзас университетиде фаолиятини давом эттирди. Шу тариқа, йиллар ке- тидан йиллар ўтаверди. Чикаго, Атланта ва Денверга бир неча кунга бориб келганини айтмаса, Мэри бирор марта ҳам Канзас штати че- гарасидан ташқарига чиқа олмади.

Ҳар гал шу ҳақда ўйлаганда “Бошқа сафар имкони бўлиб қолар?” — дея ўзига ўзи таскин берарди.

Мэри ёзувларини йиғиштириб, деразадан ташқарига кўз ташлади. Фаройиб нақшлар билан қопланган ойна ортида тинимсиз қор ёғарди. Мэри пальтосини кийиб, қизил жун шарфини бўйнига ўради-да, машинасини қолдирган Ваттиер-стрит томон йўл олди.

Университет шаҳарчасининг ҳудуди ниҳоятда катта эди: 315 акр майдонда дарахтлар ва гулзорлар орасида етмиш еттита корпус, шунингдек, лабораториялар, театрлар ва черков жойлашган. Узоқдан қараганда, жигарранг оҳақтошдан қурилган университет бинолари душман галалари ҳужумини қайтаришга қодир қадимий қалъаларни эслатарди.

Мэри Дэнисон-холл ёнидан ўтаётганида рўпарасида “Никон” фотоаппаратини кўтариб олган одамга дуч келди. У аппаратни бино томон йўналтирди-да, “чиқ” этиб суратга олди. Мэри кадрга тушиб қолган эди. “Ўзимни четга олсам бўларкан, — деб ўйлади у. — Суратни расво қилдим”.

У бир соатдан кейин худди шу сурат самолётда Вашингтонга жўнатилишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Ҳар бир шаҳар ёки муайян ҳудуд ва шу ерда истиқомат қилаётган аҳоли ўзига хос турмуш тарзи ва ҳаёт мароми билан ажралиб туради. Жери графлигида жойлашган, атиги 20381 киши яшайдиган Жанкшн-Сити аҳолиси шаҳарчалари Америка Қўшма Штатларининг жўрофий марказида жойлашгани билан гурурланади. Бу ерда “Дейли юнион” газетаси чоп этилади, радио ва телемарказ фаолият юритади. АҚШ-нинг бошқа юзлаб кичик шаҳарчаларида бўлгани каби Жанкшн-Ситининг марказий қисмида бир неча дўкон, иккита ёқилғи куйиш шаҳобчаси, супермаркет, Биринчи Миллий банк, “Домино пицца”, ошхоналар, автобус бекати, тайёр кийимлар дўкони жойлашган. Аммо Жанкшн-Сити аҳолиси уни асосан қишлоқларга хос сокинлиги ва осойишталиги учун севади. Шанба ва якшанба кунлари шаҳарча Форт-райлидан келган аскарлар учун дам олиш жойига айланарди.

Мэри уйга қайтаётиб, “Диллонз маркет”да овқатланди, сўнгра шимолда қўл бўйида жойлашган Олд-Милфорд-роуд туман турар жойи томон йўл олди. Йўлнинг чап тарафига эман ва тераклар экилган, ўнг тарафида эса тош ва гиштдан қурилган озода ва шинамгина уйлар жойлашганди.

Эшлилар оиласи кичиккина тепаликда тошдан қурилган икки қаватли уйда истиқомат қиларди. Доктор Эдвард бу уйни ўн уч йил аввал сотиб олган эди. Биринчи қаватда каттагина меҳмонхона, ошхона, кутубхона, емакхона, иккинчи қаватда эса битта катта ва иккита кичик ётоқхона мавжуд эди.

— Бу ҳаддан ташқари катта уй, — деганди ўшанда Мэри Эшли. — Икки киши учун бу жой кўплик қилади.

Эдвард меҳр билан уни бағрига босиб:

— Бу уйда фақат икки киши яшайди деб ким айтди сенга?— деганди.

Мэри уйга қайтганда, Тим ва Бет уни кутиб туришарди.

— Биласанми? Суратимизни газетада босиб чиқаришмоқчи.

— Қандай сурат? Қайси газетада?

— Суратимизни олган одам қайси газетада босилишини кейинроқ маълум қилишга ваъда берди.

Мэри ўғлига ҳайрон бўлиб тикилди.

— У бошқа ҳеч нима демадимми?

— Йўқ, — деб жавоб берди Тим. — Лекин машинаси зўр экан.

Якшанба Мэри учун байрам куни бўлди — у ўттиз беш ёшлигини нишонлади. Эдвард кутилмаган совга сифатида шаҳар ташқарисидаги клубда байрам кечаси ташкил қилди. Бу ерда уни ён қўшнилари — Флоренс ва Дуглас Шайфер ҳамда яна тўрт жуфт эр-хотин кутиб туришарди. Мэрининг кеча нишонланаётган хонадаги байрам дастурхони ва табриклар ёзилган плакатларга ҳайрат билан тикилиб турганини кузатиб турган Эдвард ёш болалардек қувонди. Аммо Мэри бу кечадан икки ҳафта илгари хабар топганини айтгиси келмади. У Эдвардни жонидан ортиқ яхши кўрарди. Чиндан ҳам шундай эркакни севмай бўладими? У келишган, ақлли ва меҳр-оқибатли инсон. Унинг бобоси ва отаси шифокор бўлгани учун бошқа бирор бир касбни эгаллаш Эдварднинг хаёлига ҳам келмаганди. У Жанкшн-Ситида нафақат энг зўр жарроҳ, балки намунали ота ҳамда меҳрибон эр сифатида танилганди.

Мэри байрам тортидаги шамларни ўчириб бўлгач, сездирмай Эдвардга қараб ўйлиниб қолди: “Э, Худойим, бахтли бўлиш учун аёлга яна нима керак?”

Душанба куни эрталаб Мэри кўзини очганда, боши зирқираб оғриди. Кечада унинг шаънига айtilган қадаҳ сўзлари кўп бўлди. Ҳаддан зиёд ичкиликка у сира одатланмаган эди. Мэри зўрга ўрнидан кўзгалди. “Ҳаммаси шампан ичимлигининг асорати. Бундан буён оғзимга ҳам олмайман”, дея ўзига ўзи сўз берди.

Мэри биринчи қаватга тушди-да, боши зирқираб оғриб турганига эътибор қилмасликка ҳаракат қилиб, болаларига нонушта тайёрлашга киришди.

— Ярамас шампан... — ихраб деди у. — Назарида, французлар шу йўл билан ундан ўчини олаётганга ўхшарди.

Емакхонага бир қанча китобларни қўлтиқлаб олган Бет кириб келди.

— Қим билан гаплашяпсиз, ойи?

— Ўзим билан.

— Жуда ғалати-ку!

— Бошга тушганни кўз кўрар дейдилар. — Мэри сули ёрмаси солинган қутичани столга қўйди. — Сен учун сотиб олдим, маъқул бўлади, деган умиддаман.

Бет ошхона курсичасига ўтириб олди-да, қутича устидаги ёзувларни ўқий бошлади.

— Мен буни емайман. Нима бало, мендан қутулмоқчимисиз?

— Майнавозчиликни йиғиштирсанг бўлармиди? — деди Мэри. — Нонуштага нима ейсан, бўлмаса?

Ўн яшар Тим емакхонага югуриб кириб келди. Курсига ўзини ташларкан, деди:

— Мен бекон билан тухум қуймоқ ейман.

— Эрталабки саломинг қани?

— Хайрли тонг. Бекон билан тухум қуймоқ беринг.

— Бирпас кутиб тур.

— Ойи тезроқ тайёрлаб беринг, ахир, мактабга кечикяпман.

— Дарвоқе, мактабни эслатганинг яхши бўлди. Миссис Рейнольдс менга қўнғироқ қилган эди. Математикадан баҳоларинг пасайиб кетган эмиш. Хўш, бунга нима деб жавоб берасан?

— У ҳаммасини бўрттириб айтган.

— Тим, сен билан ҳазиллашаётганим йўқ.

— Шахсан мен бундай вазиятда кулмаган бўлардим, — деб гапга аралашди Бет.

Тим унга қараб афтини буруштирди.

— Кулгили нарсани кўрмоқчи бўлсанг, ойнага қара.

— Бўлди қилинглар, — деди Мэри, — Одамга ўхшаб ўтирсаларинг-чи.

Мэрининг бошидаги оғриқ янада кучайди.

— Ойи, мактабдан кейин яхмалак майдонига борсам майлими? — деб сўради Тим.

— Узинг юпқагина муз устида сирпанаётган бўлсанг. Уйга қайтиб, дарс қиласан. Профессорнинг ўғли математикадан ўзлаштираётгани, сенингча, яхшими?

— Нима бўпти? Сиз математикадан дарс бермайсиз-ку.

“Иккита бола балойи жон дейдилар, — деб ўйлади Мэри қовоғи уйилиб. — Улар бешта ёки олтита бўлса нима бўларди?”

— Тим ҳуснихатдан “икки” баҳо олганини айтдимми? — деб сўради Бет.

Укаси ўқрайиб унга тикилди:

— Сен Марк Твен ҳақида эшитганмисан?

— Марк Твеннинг бунга нима даҳли бор?

— У битта сўзни икки хил ёзолмайдиган одамларни ҳурмат қилмайман деган.

“Ҳозирги болаларни уддалаш қийин, — деб ўйлади Мэри. — Улар биздан ақллироқ”.

У пешинда овқатланиш учун болаларга бутерброд тайёрлади. Аммо Бет ва унинг ғалати парҳези сира хаёлидан кўтарилмас эди.

— Бет, илтимос, солган нарсаларимнинг барчасини ейишинг керак.

— Таркибида сунъий қўшимчалар бўлмаса, албатта, ейман. Озиқ-овқат ишлаб чиқарадиган компанияларнинг дастидан соғлиғимни хавф остига қўйиш ниятим йўқ.

“Қизиқ, илгариги табиий овқатлар қаёққа йўқ бўлди экан?” деб ўйлади Мэри.

Шу пайт Тим опасининг дафтарига солинган кичкина мактубни олди.

— Буни қаранг! — деб қичқирди у. — Азизим Бет, иккимиз бир партада ўтирсак дегандим. Кеча куни билан сени ўйладим ва...

— Зудлик билан қайтариб бер, — дея бақирди Бет. — Бу фақат менга тегишли!

У Тимнинг қўлидаги қоғозни юлиб олмоқчи эди, укаси ўзини четга олди-да, мактубнинг охиридаги исми ўқиди.

— Бу ерда “Виржил” деб ёзилибди. Сен Арнольдни севасан шекилли.

Бет укасининг қўлидан мактубни юлиб олди.

— Севги нималигини тушунармидинг, — деди Мэрининг ўн икки яшар қизи. — Сен ҳали гўдаксан-ку.

Мэрининг бош оғриғи борган сари кучайиб борарди.

— Болалар, мени тинч қўйсаларинг-чи?

Шу пайт мактаб автобусининг би-билаган овози эшитилди. Тим билан Бет эшик томон югурдилар.

— Шошманглар. Нонушта қилмайсизларми, ахир, — деб бақирди Мэри.

— Вақт зиқ, ойи. Кечикяпмиз.

— Кўришгунча, ойижон.

— Ташқари жуда совуқ. Пальтонгизни кийиб, шарфингизни ўраб олинглар.

— Мен шарфимни йўқотиб қўйганман, — деди Тим.

Болалар кетгандан кейин Мэри бўшашиб қолди. “Она бўлиш — ҳаммаша бўроннинг қоқ ўртасида яшаш билан баробар”, дея ўйларди Мэри.

Эдвард зинадан тушиб келаётган пайтда, у иссиғи ошиб кетганини ҳис этди.

— Хайрли тонг, азизим,— дея Эдвард унинг юзидан ўпди. Кейин иккиси ошхонага йўл олди.

— Жоним, бир ишда менга ёрдам берсанг.

— Албатта, азизим. Истаган нарсангни бажаришга тайёрман.

— Мен болалардан озод бўлмоқчиман.

— Қайсинисидан?

— Ҳар иккисидан.

— Қачон?

— Бугун.

— Хўш, уларни кимга бериб туришимиз мумкин?

— Кимга бўлса ҳам розиман. Болаларимиз шундай бўлишганки, мен уларни эплаёлмаяпман. Бетнинг мияси аллақандай парҳезлар билан банд, ўғлинг эса иккичилар қаторига қўшилиб қолган.

— Эҳтимол, улар бизнинг болаларимиз эмасдир? — деди Эдвард ҳазиллашиб.

— Ким билади. Балки шундайдир. Ҳозир сенга сули ёрмаси тайёрлаб бераман.

Эдвард соатига қаради.

— Кечир, азизим. Вақтим йўқ. Ярим соатдан кейин операцияга киришим керак. Хэнк Кэйтс қўлини қандайдир машинага суқиб олибди. Тезроқ бормасам, панжасидан айрилиб қолади.

— Унинг шу ёшида фермерлик қилишига қайронман.

— Худо кўрсатмасин, бу гапингни эшитса борми.

Кейинги уч йил мобайнида Хэнк Кэйтс эрига бир цент ҳам тўламаганини Мэри яхши биларди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархининг пастлиги ҳамда фермерлар банкининг эътиборсизлиги туфайли ҳам Хэнк атрофдаги барча фермерлар сингари бир амаллаб рўзгор юритарди. Эдвард мижозларига ҳеч қачон пул ҳақида гапирмасди, уларнинг аксарияти хизмат ҳақини озиқ-овқатлар билан тўлашарди. Шу боис унинг ертўласи картошка, маккажўхори ва бугдой солинган қоплар билан тўлиб кетганди. Фермерлардан бири Эдвардга пул ўрнига сигир бермоқчи бўлганини эшитган Мэри эрига:

— Худо ҳаққи, унга сени бепул даволайман, деб айт, — деганди.

Мэри эрининг юзига меҳр билан тикилиб, “Мендан бахтлироқ аёл бормикан”, деб ўйлади.

— Бўпти, — деди у. — Болаларни бериб юбориш фикридан қайтдим. Чунки уларнинг отасидан ҳечам кўнгил узолмайман.

— Тўғриси айтсам, уларнинг онасини ҳам жонимдан ортиқ кўраман. — У Мэрини кучиб, бағрига босди. — Яна бир бор таваллуд кунинг билан табриклайман.

— Қари хотин бўлишимга қарамай, ҳамон мени севасанми?

— Ҳа, мен қари хотинларни севаман.

— Миннатдорман, азизим. — Шу пайт Мэрининг хаёлига нимадир келди. “Ишдан эртароқ уйга қайтишим керак. Бугун Шайферларни таклиф этиш навбати бизга келди”.

Ҳар душанба кун кечки пайт улар қўшнилари билан бриж ўйнардилар. Аста-секин бу анъанага айланиб қолди. Дуглас Шайфернинг Эдвард билан касалхонада бирга ишлаши уларни янада иноқлаштирарди.

Мэри ва Эдвард совуқ шамолдан юзларини беркитганча уйдан бирга секин чиқишди. Эдвард “форд-гранада” марқали машинасига чиқиб олди-да, Мэрининг ўз машинасига ўтиришини кузатиб турди.

— Йўл сирпанчиқ бўлса керак, — деди у Мэрига овозини баландлатиб. — Машинани эҳтиёт бўлиб ҳайда.

Иккала машина ҳам ўрнидан қўзғалди. Эдвард — касалхонага, Мэри эса университет жойлашган Манхэттен шаҳарчасига йўл олди.

Эшлилар уйдан сал нарироқда автомашинада ўтирган икки одам уларнинг ортидан қараб қолишди. Улар машиналар кўздан ғойиб бўлишини кутиб туришди.

— Кетдик, — деди улардан бири.

Машина Эшлиларга қўшни уй олдида тўхтади. Уни бошқараётган Рэкс Олдс машинада қолди, иккинчиси эса Шайферлар дарвозасига яқинлашиб, қўнғироқ тугмачасини босди. Эшикни тахминан ўттиз беш ёшлардаги қора сочли хушбичим аёл очди:

— Лаббай? Сизга қандай ёрдамим керак?

— Сиз миссис Флоренс Дуглас Шайфермисиз?

— Ҳа.

Бояги одам чўнтагидан гувоҳномасини чиқариб, аёлга кўрсатди.

— Менинг исмим Дональд Зэмлок. Мен давлат департаментининг хавфсизлик хизматида ишлайман.

— Ё Раббим. Нақотки, Дуг давлат банкани ўмарган бўлса?

— Йўқ-йўқ, хоним. Бу ҳақдада биз ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Мен сизга қўшнингиз мисс Эшли ҳақида бир неча саволлар бермоқчи эдим.

Дуглас хонимнинг кўзида қандайдир қўрқув пайдо бўлди:

— Мэри ҳақида дедингизми? Нима бўлди ўзи?

— Ичкарига кирсам бўладими?

— Ҳа, албатта. — Флоренс уни меҳмонхонага таклиф қилди. — Марҳамат, ўтиринг. Балки, қаҳва ичарсиз?

— Йўқ, миннатдорман. Мен кўп вақтингизни олмайман.

— Нима учун Мэри ҳақида маълумот керак бўлиб қолди?

— Одатдаги текширув. Уни ҳеч ким айблаётгани йўқ.

— Шундай бўлишига умид қиламан, — деди Флоренс норози оҳангда. — Мэри Эшли — тенги йўқ инсон. Сиз у билан бирор марта кўришганмисиз?

— Йўқ. Сиз билан учрашувимиз махфий бўлгани учун ҳамма гап ўртамазда қолишини истардим. Сиз миссис Эшлини қанча вақтдан буён биласиз?

— Тахминан ўн уч йил, аниқроғи, бизга қўшни бўлиб кўчиб келганидан буён.

— У ҳолда уни яхши билсангиз керак.

— Албатта, Мэри — энг яқин дугонам. Аммо нима учун?..

— Унинг турмуш ўртоғи билан муносабатлари қандай?

— Уларни Дуглас иккимиздан кейинги дунёдаги энг бахтли жуфтлик деса бўлади. — Бир оз ўйлаб, қўшиб қўйди: — Эҳтимол, биздан ҳам бахтироқ бўлса керак.

— Билишимча, уларнинг иккита фарзанди бор. Ўн икки ёшли қизи ва ўн яшар ўғли, шундайми?

— Тўппа-тўғри: Бет ва Тим.

— Сизнинг назарингизда, у қандай она?

— Бекамикўст. Аммо бундай саволни нега бераяпсиз?

— Шайфер хоним, фикрингизча, миссис Эшлини руҳий жиҳатдан мустаҳкам дейиш мумкинми?

— Шак-шубҳасиз.

— Унинг руҳий жиҳатдан ўзини тута олмаган пайтлари ҳам бўлганми?

- Ҳеч қачон.
- Унинг ичкиликка хуши қандай?
- Йўқ. Унинг спиртли ичимликка умуман тоби йўқ.
- Гиёҳванд моддаларга-чи?
- Сиз бу ерга адашиб келган кўринасиз. Жанкшн-Ситида гиёҳвандлар йўқ.
- У шифокор билан турмуш қурганми?
- Ҳа.
- У гиёҳванд моддаларга зарурат сезса-чи?
- Сиз ақлдан озибсиз. У гиёҳванд моддаларнинг ёнидан ҳам ўтмаган. Ҳидламайдиям, томиридан ҳам қабул қилмайди.
- Агент Флоренсга диққат билан назар солди.
- Сиз бу соҳага тааллуқли иборалардан бохабар экансиз-да.
- Кўпчилик сингари мен ҳам “Майами Вайс”ни (наркомафияга қарши кураш тасвирланган телесериал — *Тарж.*) кўриб тураман. — Менга яна саволингиз борми?
- Мэри Эшлининг бобоси Руминияда туғилган экан. У Руминия ҳақида гапирганини эшитганмисиз?
- У болалик даврида бобоси гапириб берган воқеаларни онда-сонда эслаб туради. Бобоси Руминияда туғилган бўлса-да, ўспиринлик чоғидаёқ Қўшма Штатларга келиб қолган.
- Сиз миссис Эшлининг Руминия ҳукумати ҳақида салбий фикр билдирганини бирор марта эшитганмисиз?
- Йўқ, эслай олмайман.
- Сўнгги саволим. Сиз мистер ёки миссис Эшли Қўшма Штатлар ҳукумати ҳақида ҳақоратомуз гаплар айтганини эшитганмисиз?
- Ҳеч қачон эшитмаганман.
- Сизнингча, улар юртига садоқатли кишиларми?
- Шак-шубҳасиз. Нима учун бу ҳақда сўраяпсиз?
- У Шайфер хонимнинг саволига жавоб бермай, ўрнидан кўзгалди.
- Менга шунча вақт ажратганингиз учун миннатдорман, Шайфер хоним. Яна бир бор огоҳлантирмоқчиман: суҳбатимиз махфийлигича қолиши шарт. Бу ҳақда ҳеч кимга, ҳатто эрингизга ҳам гапирмаслигингизни илтимос қиламан.
- Дональд Зэмлок уйдан чиқиб кетди. Шайфер хоним эса анграйганча унинг ортидан қараб қолди.
- Бу қанақаси бўлди, — деди у ниҳоят овоз чиқариб.
- Хавфсизлик хизмати ходимлари Вашингтон-стрит кўчаси бўйлаб кетиб боришарди. Улар “Гўзал ўлкамизга хуш келибсиз!” деб ёзилган афиша ёнидан ўтиб кетишди.
- Кўрдингми? — кулимсираб деди Рэкс Олдс ҳамкасбига.
- Улар дўкон ва барлар ёнидан ўтиб, “Фэт Чэнс” қаҳвахонасига етганларида шаҳарчанинг чеккаси кўриниб қолган эди.
- Тавба! — деди Дональд Зэмлок, — буларнинг асосий кўчаси атиги икки мавзедан иборат экан. Бу шаҳар эмас, автобус бекатининг ўзи-ку!
- Иккимизга шундай туюлади, — деди Рэкс Олдс, — улар учун бу каттагина шаҳар.
- Зэмлок бошини чайқади:
- Эҳтимол, кимларгадир бу ерда яшаш яхшидир, аммо фақат мен учун эмас.
- Седан банк биноси ёнига келиб тўхтади. Рэкс Олдс машинадан тушиб, банк эшиги томон йўл олди. Йигирма дақиқадан кейин у қайтиб келди.

— Ҳаммаси жойида, — деди у машина ўриндиғига жойлашиб ўтираркан. — Эшлилар ҳисоб рақамида етти минг доллар қўйилган, барча тўловлар ҳам вақтида амалга оширилган. Банк президентининг таъкидлашича, доктор Эшли ҳаддан ташқари юмшоқ кўнгилли инсон бўлгани учун ундан йирик сармоядор чиқиши даргумон бўлсада, у шифокор шаънига заррача доғ туширмаган экан.

Зэмлок ён дафтарчасини варақлади.

— Яна иккита жойга кириб чиқамиз-да, буткул ақдан озмагунимизча, бу ердан жўнаб қоламиз.

Одатда, қувноқ ва ҳамиша кулиб турадиган Дуглас Шайфернинг бугун кайфияти йўқ. Шайферлар Эшлилар билан бриж ўйнаб турар ва шу вақтгача улар қарийб ўн минг очко ютқазганди. Бугунги оқшомнинг ўзида Флоренс тўртинчи бор қўпол хатога йўл қўйганда, ҳафсаласи пир бўлган Дуглас картани стол устига отиб юборди.

— Флоренс, — деди у аччиқланиб. — Ким томонда ўйнаяпсан ўзи? Қанча ютқазаетганимизни биласанми?

— Кечир, — деди Флоренс асабийлашиб. — Бугун нимагадир диққатимни бир жойга тўплаёлмаяпман.

— Кўриниб турибди, — вайсади унинг эри.

— Сени бир нима ташвишлантираяптими? — қизиқиб сўради Эдвард Эшли.

— Мен бунга айтишга ҳаққим йўқ.

Ўтирганлар ажабланиб унга қараб қолди.

— Нима гап ўзи? — хавотирланиб сўради Дуглас Шайфер.

Флоренснинг чуқур-чуқур нафас олишидан асабийлашаётгани сезилиб турарди.

— Мэри, бу сенга тааллуқли гап.

— Қандай гап?

— Ишингда бирор-бир нохушлик рўй бермадими?

Мэри унга саволомуз тикилиб қолди.

— Нохушлик дейсанми? Асло. Нима учун бундай хаёлга бординг?

— Айтолмайман. Мен сўз берганман.

— Сўз бергансан? Кимга? Нима учун? — деб сўради Эдвард.

— Вашингтондан келган давлат департаменти ходимига. У бугун бизникига келиб, Мэри ҳақида турли саволлар берди. Менда гўё халқаро миқёсдаги жосус ҳақида гап бораётгандек тасаввур пайдо бўлди.

— Хўш, бу қандай саволлар экан? — деб сўради Эдвард.

— Одатдаги саволлар. Юртига садоқатли америкаликми? Яхши она ва хотинми? Гиёҳванд моддалар истеъмол қиладими-йўқми?

— Бундай саволлар беришга уларнинг нима ҳаққи бор?

— Биладан, — деди Мэри ҳаяжонланиб. — ўйлашимча, бу менинг профессорлик лавозимимга алоқадор бўлса керак.

— Нима? — деб сўради Флоренс.

— Яқинда бу лавозимдаги муддатим тугайди. Университетимиз ҳукумат учун кўплаб тадқиқотлар амалга ошираётгани сабабли барча ўқитувчилар қандайдир текширувдан ўтказилаётган бўлса ажаб эмас.

— Худога шукур! — деди Флоренс енгил тин олиб. — Очиғи, сени қамаб қўйишадими, деб қўрққандим.

— Аслида ҳам қамоқда ўтиргандайман-ку, — деди Мэри кулимсираб. — Канзасдан бирор ёққа бормаган бўлсам...

— Хўш, бу масала ойдинлашган бўлса, — деди Дуглас Шайфер, — балки ўйинни давом эттирармиз? — У хотинига ўгирилиб, ҳазиломуз оҳангда деди: — Билиб қўй, агарда яна бир бор янглишсанг, сени тизсамга ўтқазиб қўяман.

— Ваъдангга ишонади, деб хомтама бўлма.

Бешинчи боб

ЭББИВУД, АНГЛИЯ

— Белгилаб қўйилган эҳтиёт чораларига қатъий риоя этишингизни сўрайман, — деди раис. — Қогозга ҳеч нима ёзманг, учрашув ҳақида бировга гапирманг, бир-бирингизга фақат код номи билан муурожаат этинг!

Ун бешинчи асрда қурилган Клеймор қалъаси кутубхонасининг столи атрофида саккиз нафар одам йиғилган. Эғнидаги костюмидан қуроли дўмпайиб турган икки кўриқчи ташқарида, учинчиси эса кутубхона эшиги олдида турарди. Иштирокчиларнинг барчаси турли вақтда келишган эди.

— Назоратчи муҳим маълумот олган, — деб гапини давом эттирди раис. — Марин Гроза Руминияда ҳарбий тўнтаришни амалга ошириш учун жиддий тайёргарлик кўрмоқда. Румин армиясининг айрим олий мартабали ҳарбийлари уни қўллаб-қувватлашга тайёр. Бу гал тўнтариш Грозага муваффақият келтириши мумкин.

— Бу ҳол бизнинг режамизга қандай таъсир этиши мумкин?

— У барбод бўлади. Бу эса гарбга томон барча йўлларнинг очилишига имкон туғдиради.

— У ҳолда зудлик билан чора кўришимиз керак, — деди Флейер.

— Қандай чора? — деб сўради Бальдр.

— Биз Грозани йўқ қилишимиз шарт, — деди раис.

— Бунинг иложи йўқ. Ионескунинг айғоқчилари ҳар қанча уришиб кўрмасин, бунинг уддасидан чиқа олмади. Бундан ташқари, бу ерда тўпланганлардан бирортаси ҳам қотилликка аралашиб қолмаслиги керак.

— Албатта, биз бунга йўл қўймаймиз, — деди раис.

— Хўш, унда қандай чора кўрамиз?

— Яқинда халқаро миқёсдаги террорчи ҳақида маълумот Назоратчининг қўлига тушиб қолган.

— “Ахилле Лауро”га ҳужум уюштирган Абул Аббос эмасми?

— Йўқ, жентельменлар. У ҳали кўпчиликка нотаниш террорчи. Унинг Абул Аббосдан устун жиҳатлари кўп. У ўзини Фаришта деб атайди.

— Эшитмаган эканман, — деди Сигмунд.

— Айнан шуниси бизга қўл келади. Назоратчининг маълумотларига кўра, у Ҳиндистонда сикхларнинг исёнида иштирок этган, Пуэрто-Рикодаги террорчи — “мачетерос”лар ҳамда Камбоджадаги кхмерларга ёрдам берган. Исроилнинг бир неча олий мартабали ҳарбийларининг ўлдирилишига алоқадор бўлгани сабабли унинг боши учун исроилликлар бир миллион доллар мукофот эълон қилган.

— Ҳа, чиндан ҳам зўр экан, — деди Тор. — Биз уни ёллашимиз мумкинми?

— Айтиб қўяй, унинг нархи жуда баланд. Мабодо, у рози бўлса, бу бизга икки миллион долларга тушади.

Флейер беҳосдан хуштак чалиб юборди-да, елкасини қисиб деди:

— Маблаг масаласини ҳал қилишнинг йўли бор. Пулни умумий жамғармамиздан олсак бўлади.

— Уша Фаришта билан қандай боғланиш мумкин? — деб сўради Сигмунд.

— Барча шартномалар унинг Неуса Муньес деган жазмани орқали тузилади.

— Уни қаердан топиш мумкин?
— У Аргентинада яшайди. Фаришта унга Буэнос-Айресдан уй олиб берган.

— Хўш, у билан ким алоқада бўлади? — дея сўради Тор.

— Назоратчи Гарри Ланц деган одамни тавсия қилган.

— Исми таниш-ку.

— Ҳа, — деди раис. — Газеталарда у ҳақида кўп ёзишган. Бир неча йил илгари у ўзининг гиёҳванд моддалар тарқатиш тармоғини ташкил этгани учун Марказий разведка бошқармасидан ҳайдалган. Бу ерда хизмат қилган даврда у Лотин Америкасига бориб турган. Уйлайманки, ундан яхшироқ алоқачи топишимиз қийин. — Раис бир оз сукут сақлаб турди-да, масалани овозга қўйди. — Ким Фариштани ёллаш керак деб ҳисобласа, қўл кўтариб овоз беришини сўрайман.

Тирноқлари ҳафсала билан парвариш қилинган саккизта қўл кўтарилди.

— Таклиф қабул қилинди, жаноблар. — Раис ўрнидан қўзғалди. — Мажлисни ёпиқ деб эълон қиламан. Илтимос, эҳтиёт чоралари ёдингиздан кўтарилмасин.

* * *

Душанба куни констебль Лесли Хэнсон қалъанинг ўзи учун киришга рухсат этилган гулхонасида ҳозир у нозир бўлди. Кейинчалик бошлиғига тушунтиришича, у бу ерда ёлғиз бўлмаганди. Гулхона иссиқ бўлгани учун қишлоқлик дўмбоққина хуштори Эммига сим сават билан келишни тайинлаган эди.

— Сен овқат келтир, десертни эса менга қўйиб бер, — деди у кулимсираб.

“Десерт” — ҳар қандай йигит орзу қиладиган, бўйи беш фут олти дюйм, сонлари ва кўкраклари гоят келишган соҳибжамол қиз эди.

Бахтга қарши, “десерт”га энди илтифот кўрсатаётган пайтда қалъа дарвозасидан чиқиб кетаётган лимузин констеблнинг диққатини ўзига тортди.

— Жин урсин, душанба кунлари қалъа ҳамиша ёпиқ бўларди-ку, — деди у.

— Тўхтамасанг-чи? — ингроқ овозда деди Эмми.

— Асло, жонгинам.

Йигирма дақиқадан сўнг констебль қалъадан иккинчи машина чиққанини кўрди. Бу гал синчковлиги тутиб, сакраб ўрнидан турди-да, дераза ойнасига яқинлашди. Бу ўтирган одамлар кўринмаслиги учун ойналари қорайтирилган ҳукумат лимузини эди.

— Севгилим, қаёқдасан, — деб чақирди Эмми.

— Ҳозир бораман. Қалъада кимлар бўлиши мумкинлигини сира тушуна олмаяпман. Ахир, бугун у ёпиқ бўлиши керак эди-ку.

Яна йигирма дақиқадан сўнг учинчи машина қалъа дарвозасидан чиқиб кетаётганини кўрган Хэнсонда изқуварлик ҳисси ишқий эҳтиросдан устун келди. У яна бешта машинани санади; барчаси ҳукумат лимузинлари бўлиб, улар бир-биридан йигирма дақиқа фарқ билан қалъа дарвозасидан чиқиб кетди. Машиналардан бири йўлни кесиб ўтаётган буғуни ўтказиб юбориш учун бир оз секинлашганда, констебль Хэнсон унинг рақамини ёзиб олди.

— Ахир, бугун дам олиш кунинг бўлса, — деди Эмми эркаланиб.

— Бунда қандайдир сир бор, — деди Хэнсон. У бошлиғига бу ҳақда хабар бериш-бермасликни билмай, иккиланиб турарди.

— Клеймор қалъасида нима қилиб юрувдингиз, — деб сўради ундан сержант Твилл.

- Қалъани томоша қилаётгандим.
  - Аммо, у ёпиқ эди-ку.
  - Ҳа, сэр. Бироқ гулхона очик эди.
  - Шундай қилиб, сиз гулхонани томоша қилмоқчи бўлибсиз-да?
  - Ҳа, сэр.
  - Албатта, ёлғиз бир ўзингизми?
  - Тўғриси айтсам...
  - Худо хайрингизни берсин, констебль, тафсилотларга ҳожат йўқ.
- Нима учун машиналар сизга шубҳали бўлиб кўринди?
- Хатти-ҳаракатлари ғалати эди, сэр.
  - Машиналар эмас, балки ҳайдовчиларидир?
  - Ҳа, сэр. Улар ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиларди.
- Машиналар ўртасидаги оралик вақт йигирма дақиқа эди.
- Бунинг минглаб сабаблари бўлиши мумкинлигини албатта тушунаётгандирсиз? Менимча, у ерда бўлиш учун фақат сизда ҳеч қандай сабаб йўқ бўлса керак.
  - Албатта, сэр. Бироқ, бу ҳақда маълум қилиш керак деб ҳисобладим.
  - Тўғри қилибсиз. Мана бу рақамни сиз ёзиб олдингизми?
  - Ҳа, сэр.
  - Бўпти. Ҳамиша эсингизда бўлсин, констебль, ойнаванд уйда ўтирган одам бошқаларга тош отмагани маъқул, — деди сержант мақол билан суҳбатга яқун ясаб.
- Сержант ўзидан жуда мамнун эди.
- Сержантга констебль ёзиб олган рақам кимга тегишли эканини айтишганда, у Хэнсон янглишган бўлса керак деб ўйлади. У инспектор Пакуле ҳузурига кириб, бўлган воқеани батафсил сўзлаб берди.
- Инспектор, албатта, сизни безовта қилишга ҳаддим сифмасди, аммо бу рақам...
  - Яхши, бу иш билан ўзим шуғулланаман.
  - Миннатдорман, сэр.
- Инспектор Пакула “Интеллиженс сервиз” қароргоҳида Британия махфий хизмати бўлими бошлиқларидан бири — сэр Алекс Хайдуайт билан учрашди.
- Ҳузуримга келиб, тўғри қилибсиз, — деди сэр Алекс кулимсираб. — Қиролича оиласининг қалъага махфий ташрифини ташкил этишдан қийинроқ иш бўлмаса керак, деб ўйлайман.
  - Безовта қилганим учун узр сўрайман. — Инспектор ўрнидан кўзгалди.
  - Аксинча, инспектор. Бу сизнинг ҳалол хизмат қилаётганингиздан далолатдир. Дарвоқе, ўша констеблнинг исмини нима дедингиз?
  - Хэнсон, сэр. Лесли Хэнсон.
- Инспектор Пакула хонадан чиққан заҳоти, сэр Алекс қизил рангли телефон гўшагини кўтарди:
- Мен Барльдга маълумот етказишим керак. Бизда айрим муаммолар пайдо бўлиб қолди. Юзма-юз учрашганда барини батафсил тушунтириб бераман. Ҳозирча эса уч одамнинг хизмат жойи ўзгартирилиши шарт. Булар: полиция сержанти Твилл, инспектор Пакула ҳамда констебль Лесли Хэнсон. Уларни турли вақтда ва бошқа-бошқа жойга, Лондондан имкон қадар узоқроққа ўтказинг. Назоратчига ўзим хабар бераман. Эҳтимол, у яна қандайдир қўшимча кўрсатмалар бериши мумкин.

Тунги телефон қўнғироғи Нью-Йоркдаги меҳмонхоналарнинг биридаги хонада ухлаб ётган Гарри Ланцни уйғотиб юборди.

“Жин урсин, ким бўлди экан?” деб ўйлади Гарри. У соатига қаради-да, телефон гўшагини қулоғига қўйиб тўнғиллади:

— Эрталаб тўртда телефон қилган аҳмоқ ким бўлди экан... Кимсиз?..

Телефонда майин овоз эшитилиши билан, у худди илон чаққандек, ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Ҳа, сэр, — деди у юраги тез-тез ураётганини ҳис этиб. — Ҳа, сэр... Йўқ, сэр. Албатта, ишларимни кейинга суришим мумкин. — У телефон гўшагини қулоғига тутиб, анча вақт жимгина эшитиб турди-да, ниҳоят овоз чиқариб деди: — Ҳа, сэр, тушунаман. Эртагаёқ биринчи самолёт билан Буэнос-Айресга учаман. Миннатдорман, сэр.

У телефон гўшагини жойига қўйиб, сигарет тутатар экан, қўли қалтираётганини пайқаб қолди. Зеро, ҳозиргина у гаплашган одам дунёдаги энг қудратли зотлардан бири эди. Гаррига буюрган хизмати эса... “Жин урсин, буни қандай тушуниш керак?” — ўйларди ўзича Гарри Ланц. — Ҳар ҳолда жиддий иш бўлса керак. Акс қолда бир одамга икки оғиз гапни етказиш учун эллик минг доллар ваъда қилишармиди? Қолаверса, Аргентинага яна бир сафар бориб келиш қанча хузр-ҳаловат бағишлайди одамга”. Гарри Ланцга лотинамерикалик аёллар ёқарди. Аргентинада у емакдан кўра айш-ишратни маъқул кўрадиган камида ўнта аёл билан таниш эди.

Қисқаси, унинг кўнгли чоғ эди.

Эрталаб соат тўққизда телефон гўшагини кўтариб, “Аэролиниас Аргентинас” компаниясининг рақамини терди.

— Буэнос-Айресга биринчи самолёт соат неччида учади?

Эртаси кун кечки соат бешда “Боинг-747” Буэнос-Айрес аэропортига келиб қўнди. Парвоз узоқ давом этган бўлса-да, Ланц бунга ҳатто парво ҳам қилгани йўқ. Ахир, икки оғиз гапни етказиш учун унга эллик минг доллар ваъда қилинган эди-да. Самолёт филдираги кўниш йўлаги бетонига тегиши билан унинг юраги орзиқиб кетди. Аргентинага келмаганига ҳам беш йил бўлибди. Эски дўстлар билан учрашиш қандоқ яхши-я!

Гарри Ланц самолётдан тушганда ҳавонинг иссиқлигидан нафаси бўғилишига сал қолди.

Таксида шаҳар марказига кетаётган Ланц йўл бўйидаги уйлар деворларига осиглиқ “Plebisciti las pebetaa” (“Йўқолсин плебисцит!”), “Militares asesinos!” (“Ҳарбийлар — қотил!”), “Teme-nos bambre!” (“Бизга егулик беринг!”), “Marihuana kibre, droga sexo u mucho tock” (“Наркотик, секс ва рок-н-ролл”), “Joicio u castigo a culpables!” (“Айбдорлар суд қилинсин ва жазолансин!”) деган ёзувларга қараб, бу ерда ҳеч нима ўзгармаганига ишонч ҳосил қилди.

Сиеста (Куннинг энг жазирама пайти. — *Тарж.*) тамом бўлгани сабабли кўчалар одамлар билан гавжум эди. Такси шаҳар марказидаги ҳашаматли “Эль конкистадор” меҳмонхонаси олдига келиб тўхтади. Ланц ҳайдовчига миллион песолик қоғоз пул узатди.

— Қайтими керак эмас, — деди у. — Шу ҳам пул бўптими?

Меҳмонхона фойесидаги дўкондан “Буэнос-Айрес геральд” ва “Ла Пренса” газеталарини харид қилди. Бошқарувчининг ёрдамчиси уни хонасигача кузатиб қўйди. Ётоқхона, меҳмонхона, ошхона, кондиционер ва телевизор учун атиги олтмиш доллар. “Вашингтонда худди шундай хона учун беш баробар кўпроқ шилиб олишарди, — деб ўйлади Ланц. — Эртага Неуса билан учрашаман-да, сўнг бир-икки кун мазза қилиб кўнгилхушлик қиламан”.

Аммо Неуса Муньесни топиш учун икки ҳафтадан кўпроқ вақт кетди.

Дастлаб у барча телефон маълумотномаларини титкилаб кўрди. Биринчи навбатда марказий туманлар: ара Конститусьон, сан-Марино майдони, Баррио-Норте ва Кетелинас-Норте манзилларидан излади. Неуса Муньес бу ерда йўқ эди. Байя-Бланка ва Мар-дель-Платадан ҳам унинг излари топилмади.

У ўзи билган кўчаларни изғиди, танишлариникига кириб чиқди. “Жин урсин, у қаерда бўлиши мумкин?” деб ўйлади асабийлашиб.

“Ла Бьела” ресторанига кириб келганида унинг эгаси Ланцни таниб қолиб деди:

— Сеньор Ланц! Мен сизни ўлдиришган деб юрардим.

— Адашмадинг, Антонио, — дея мийиғида кулди Ланц. — Аммо сени соғинганимдан, у ёқдан қайтиб келишга қарор қилдим.

— Буэнос-Айресга қандай шамол учирди?

— Бир танишимни излаб топишим керак, — деди Гарри Ланц ўйчан қиёфада. — Биз у билан турмуш қурмоқчи эдик. Бироқ оиласи билан қаёққадир кўчиб кетибди. Унинг исми Неуса Муньес.

Ресторан эгаси бошини қашиди.

— Эшитмаган эканман, узр.

— Бошқалардан ҳам сўраб кўр, балки уни бирон киши танир.

— Келишдик.

Ресторандан чиқиб, Ланц полицияда ишлайдиган бир танишининг олдига кирди.

— Ланц! Гарри Ланц! Қандай шамол учирди, оғайни?

— Омонмисан, Хорхе. Сени кўрганимдан хурсандман, дўстим.

— Сени МРБдан ҳайдашган деб эшитдим.

Гарри Ланц кулиб юборди.

— Нималар деяпсан! Улар қолишимни сўраб, илтижо қилишди. Мен ўзим кетишга қарор қилдим.

— Шундай дегин. Ҳозир нима билан машғулсан?

— Хусусий изкуварлик агентлиги очдим. Буэнос-Айресга келганимнинг боиси ҳам шунда. Икки кун олдин мижозларимдан бири вафот этди. У қизига бир дунё бойлик қолдирган. Шунини излаб топишим керак. Мен унинг Буэнос-Айресда яшашинигина биламан.

— Ким экан у?

— Унинг исми Неуса Муньес.

— Бир дақиқа сабр қилиб тур-чи.

Орадан ярим соатча вақт ўтди.

— Кечирасан, оғайни, сенга ёрдам бера олмайман. Бунақа одам архивда ҳам, компьютерда ҳам йўқ.

— Ҳа, майли бўлмаса. Мабодо, у ҳақида бирон бир маълумот кўлингга тушиб қолса, мени “Эль конкистадор” меҳмонхонасидан топасан.

— Яхши.

— Кейин у қидирувни барларда давом эттирди. “Пепе гонсалес”, “Альмейда”, “Тамаки қаҳвахонаси” — барчаси унга таниш жойлар эди.

“Хайрли оқшом! Мен Кўшма Штатлардан келганман. Неуса Муньес исмли аёлни излаяпман”.

“Кечирасиз, сеньор. Бунақа исмли аёлни билмайман”.

Ҳамма жойдан у бир хил жавоб оларди. Ҳеч ким бу аёл ҳақида эшитмаганди.

Гарри Ланц денгиз бўйидаги Ла-Бока портига йўл олди. Аммо бу ерда ҳам омади юришмади. Келганидан буён биринчи марта у вақтни бекорга ўтказётганини англади.

Бироқ чекка туманлардан бири — Флорестадаги кичкина “Пилар” тунги барида унга омад кулиб боқди. Жума куни бўлгани учунми, бар одамлар билан гавжум эди. Шунинг учун Ланц барменнинг бўша-шини ўн дақиқадан ортиқ кутиб туришига тўғри келди. Ланц излаётган одамнинг исмини тилга олган заҳоти бармен унинг гапини бўлди:

— Неуса Муньес дедингми? Ҳа, танийман. У билан гаплашмоқчи бўлсанг, эртага тунги ўн иккида бу ерга кел.

Эртаси куни Гарри Ланц “Пилар”га келиб, барнинг одамга тўли-шини кузатиб ўтирди. Соат ўн иккига яқинлашган сайин у тобора асабийлаша бошлади. Келмаса-чи? Ёки бу бошқа Неуса Муньес бўлиб чиқса-чи?

Ланц бир неча қиз барга кириб, эркаклар ёнига бориб ўтирганини кўрди. “У албатта келиши керак, — деб ўйлади. — Мабодо келмаса, нақ эллик минг доллардан ажралиб қолишим аниқ”.

Муньеснинг қиёфаси уни жуда қизиқтирарди. У ниҳоятда гўзал бўлса керак. Биттасини гумдон қилиш учун Фариштага иккимилли-он доллар таклиф этилаётганини Муньесга айтиш унга буюрилган эди. Демак, Фаришта жуда бадавлат одам. Шундай экан, унинг жаз-мани ҳам гоят гўзал бўлиши табиий-да. “Бу Неуса Муньес деганлари ёш актриса ёки фотомодель бўлса керак, — деб ўйлади Ланц. — Эҳти-мол, бу шаҳарни тарк этишдан олдин у билан кўнгилхушлик қилиш имкони ҳам топилиб қолар”.

Шу пайт бар эшиги очилиб, ёши қирқлар атрофида, ўта беўхшов, юрганда сийналари лорсиллаб турадиган семиз бир аёл кириб келди. Юзида чечак излари қолган, сочи оқ рангга бўялган бу аёл терисининг тусидан чатишган ва ажодларидан бири ҳиндулардан эканини билиб олиш қийин эмасди.

Аёл ёшига мос бўлмаган калтагина юбка ва свитер кийиб олган эди.

“Қари фоҳиша, — ўзича хулоса қилди Гарри Ланц. — Наҳотки, кимдир у билан кўнгилхушлик қилишга таъби тортса?”

Аёл маъносиз ва жонсиз кўзлари билан ўтирганларга бирма-бир назар солди. Таниш-билишларига бош ирғаб қўяр экан, сўлқиллаб Ланцнинг ёнига келди.

— Менга ром келтиришсин, — деди у испанча талаффуз билан. — Унга яқиндан қарасанг ниҳоятда бадбашара эди.

“... соғилмаган сигирнинг худди ўзгинаси-я, — хаёлидан ўтказди Ланц. — Пияниста... шаллақи!..”

— Жўнаб қол бу ердан.

— Эстебан мени қидираётганингни айтди.

Ланц ўтирган жойида анграйиб қолди.

— Ким дединг?

— Эстебан. Бар хўжайини.

Гарри Ланц кўзларига ишонгиси келмасди.

— У янглишган, шекилли. Мен Неуса Муньесни излаяпман.

— Si. Yo sou Neusa Munez.

“Жин урсин, — ичида сўкинди Ланц, — бу мен излаётган аёлга сира ўхшамайди-ку”.

— Сен Фариштанинг жазманимисан?

— Ҳа, — деди у ишшайиб.

Гарри Ланц анграйганча анча вақт унга тикилиб қолди.

— Яхши, — деди у, илжайишга уриниб. — Балки, чеккадаги ана у столга ўтиб, гаплашиб олармиз?

Аёл “бўпти” деган ишорани қилди. Улар тамаки тутутини билан

тўлган залнинг чеккадаги столга бориб ўтиргандан кейин Ланц гап бошлади:

— Сени қидирганимнинг сабаби...

— Мен ром ичмоқчиман.

Гарри Ланц официантни ишора билан ёнига чақириб деди: — Битта ром ва битта содали виски.

— Икки ҳисса ром, — қўшиб қўйди Неуса.

Официант кетиши билан Ланц рўпарасида ўтирган Неусага мурожаат этди:

— Мен Фаришта билан учрашишим керак.

— Нима учун?

Ланц бир оз энгашиб, овозини пасайтириб деди:

— Унга аталган совғам бор.

— Наҳотки? У қанақа совға экан?

— Икки миллион доллар. — Официант ичимликларни келтириб столга қўйди. Ланц қадаҳини кўтарди: — Сенинг соғлигинг учун.

— Раҳмат. — Неуса қадаҳдаги ромни бир кўтаришда ютиб юборди. — Нима учун Фариштага икки миллион доллар бермоқчисан?

— Бунинг сабабини фақат ўзигагина айтишим мумкин.

— Бунинг асло иложи йўқ. У ҳеч ким билан гаплашмайди.

— Менга қара, икки миллион доллар учун...

— Яна битта ром буюр. Икки ҳиссали бўлсин.

“Эй Худойим, у фирт маст бўлиб қолади-ку”!

— Албатта, — деди Ланц ва официантни чақириб, буюртма берди. — Фаришта билан анчадан буён танишмисан?

— Ҳа.

— У жуда келишган эркак бўлса керак?

Маънисиз, сўниқ кўзларини столга қадаб ўтираркан, Неусадан садо чиқмади. “Бу билан гаплашишдан фойда йўқ”, — деб ўйлади Гарри Ланц.

Неуса официант келтирган ромни бир кўтаришда ичиб юборди. “Тавба! Бунинг танаси сигирники бўлса, ҳаракати чўчқанинг ўзи”.

— Шундай қилиб, Фариштани қачон кўришим мумкин?

Неуса Муньес зўрға ўрнидан кўзгалиб, кетишга чоғланди:

— Айтдим-ку, у ҳеч ким билан гаплашмайди деб.

Энди Ланцнинг ичига гулгула тушди:

— Бир дақиқа тўхта! Кетма!

Неуса тўхтаб, хиралашган кўзларини унга қадади:

— Сенга ўзи нима керак?

— Ўтир! — деди Ланц овозини пасайтириб, — менга нима кераклигини айтаман.

Неуса шалоп этиб, жойига ўтирди.

— Яна ром келтиришсин.

Гарри Ланц аранг ўзини босиб ўтирарди. Фаришта деганлари ўзи қандай одам? Унинг жазмани Жанубий Америкадаги энг тубан шаллақигина эмас, балки бориб турган пияниста экан-ку!

Гарри Ланц ичкилик бор жойда иш ҳақида гаплашмасликка ўрганиб қолган эди. Бироқ, айна пайтда эллик минг доллардан айрилиб қолишни ҳам истамасди. У Неусанинг ром очишини кузатиб турди. Қизиқ, бу ерга келгунча у қанча ичиб келган экан?

— Неуса, Фаришта билан кўриша олмас эканман, қандай қилиб у билан иш ҳақида гаплашишим мумкин?

— Бунинг йўли осон. Сен гапингни менга айт. Мен Фариштага етказаман. У “ҳа” деб жавоб берса ҳам, “йўқ” деб жавоб берса ҳам сенга албатта етказаман.

Гарчанд Ланц уни алоқачи сифатида тасаввур эта олмаса-да, айна пайтда бу ягона илинж эди.

— Марин Гроза кимлигини биласанми?

— Йўқ.

“У қаердан ҳам билсин. Ахир, бу бирорта ром турининг номи эмас-ку. Бу пияниста шаллақи ҳамма гапни чалкаштириб, ишни расво қиладими деб қўрқаман”.

— Айт, яна ром келтиришсин.

Ланц унинг ёғ босган йўгон қўлига оҳиста уриб қўйди.

— Албатта. — У яна битта икки ҳиссали ром буюрди. — Ҳар ҳолда Фаришта Марин Грозани билса керак. Унга айтиб қўй. — Марин Гроза. У ким ҳақида сўз бораётганини билади.

— Хўш, ундан кейин-чи?

“Бу шаллақи мен ўйлагандан ҳам миясиз экан-ку. Наҳотки, икки миллион доллар Грозани қучоқлаб келиш учун тўланмаётганини тушуниш шунчалик қийин бўлса!”.

— Мени юборган одамлар Грозанинг гумдон бўлишини хоҳлайди.

Неуса бир кўзини қисиб сўради:

— Гумдон қилиш деганинг нимаси?

— “Астаффурулло!”

— Унинг ўлдирилишини хоҳлайди.

— Ҳа... шунақа демайсанми, — деди Неуса бепарво оҳангда. — Фариштадан сўраб кўраман. — Унинг тили зўрға айланарди. — Ким дединг уни?

— Гроза. Марин Гроза.

— Мана энди тушундим. Афсуски, ҳозир Фаришта шаҳарда эмас. Унга қўнғироқ қилиб, жавобини эртага айтаман. Мен яна ичмоқчиман.

Гарри Ланц ғазабини жиловлашга мажбур эди.

Эртаси куни Гарри Ланц барда соат тунги ўн иккидан эрталаб тўртганча кутди. Аммо Неусадан дарак бўлмади.

— У қаерда яшайди, — деб сўради бармендан.

— Ким билади, дейсиз, — деди у.

Бу шаллақи ҳаммасини расво қилган кўринади. Қандай қилиб Фариштадек эсли-хушли одам ана шу пияниста билан илақишиб қолган экан? Гарри Ланц ўзини ғоят зўр мутахассис деб ҳисобларди. У масаланинг барча жиҳатларини ипидан-игнасиғача ўрганмай, ҳеч қачон бирор ишга қўл урмасди. У сўраб-суриштириб, исроилликлар Фариштининг боши учун бир миллион доллар миқдорида мукофот эълон қилганини аниқлаб билди. Унинг фикрича, миллион — еб-ичиш ва фоҳишалар билан кўнгилахушлик қилишга етиб ортарди. Бироқ, афсуски, у эллик минг доллардан қай тарзда воз кечган бўлса, миллион билан ҳам худди шундай хайрлашишига тўғри келади. Унга Фаришта билан ягона алоқа воситаси иш бермади. Хўжайинга қўнғироқ қилиб, топшириқни удалай олмаганини айтишдан бошқа иложи қолмади.

“Яна бир оз кутайлик-чи”, — деб ўйлади Ланц. — Балки Неуса келиб қолар. Эҳтимол, бошқа барларда ром тақчил бўлиб қолар. Нима бўлганда ҳам, топшириқни зиммамга олиб, хато қилган эканман”.

Олтинчи боб

Эртаси куни соат кечки ўн бирда Гарри Ланц “Пилар”даги худди ўша столда, асабини жиловлашга кучи етмай, тинимсиз ер ёнғоқ чақиб, тирноқларини ғажиб ўтирарди. Соат иккилар чамаси бўсағада

Неуса Муньес пайдо бўлганда, унинг юраги қаттиқ ура бошлади. Гарри Ланц аёл унинг столи томон чайқалиб келаётганига қараб турарди.

— Салом, — деди у ва “гурс” этиб стулга ўтирди.

— Нима бўлди? — деб сўради Гарри, газабини яширишга уриниб.

Неуса кўзини пирпиратди.

— Нима бўпти?

— Ахир, кеча шу ерда кўришамиз деб келишгандик-ку.

— Хўш, келишган бўлсак нима қипти?

— Биз сен билан учрашишга келишгандик.

— Э, шундайми? Биласанми, дугонам билан кинога боргандим. Зўр фильм экан. Роҳибани севиб қолган бир кимса ҳақида...

Ланц алаמידан йиғлаворай деб турарди. Бу эси паст, пияниста чўчка Фариштага нима учун керак бўлди экан?

— Неуса, Фаришта билан гаплашдингми?

У саволнинг мағзини чақишга уриниб, Ланцнинг юзига бақрайиб турарди.

— Фаришта билан дейсанми? Ҳа, гаплашдим. Кел, яхшиси ичайлик.

Ланц Неусага икки ҳисса ром, ўзига ҳам икки ҳисса виски буюртирди. Нимагадир унинг ичкиси келиб қолди.

— Фаришта сенга қандай жавоб қилди?

— Фариштами? У “ҳа” деди.

Гаррининг елкасидан тоғ ағдарилгандек бўлди:

— Жуда соз.

Энди у топшириққа тупуриши мумкин. Унинг миясида янги фикр пайдо бўлди. Бу ярамас пияниста орқали у Фаришта билан учрашади ва миллион доллар мукофотга эга бўлади.

У Неусанинг кир қўйлагига оқизиб ром ичаётганини кузатиб турди.

— Фаришта сенга яна нима деди?

Неуса пешонасини тириштириб, фикрини жамлашга уринди.

— Фаришта сен кимнинг буйруғини бажараётганингни билмоқчи.

Ланц голибона тиржайиб деди:

— Унга бу сир экан, деб айт. Мен уни ошкор қила олмайман.

Неуса бепарво елкасини қисиб қўйди:

— Фариштанинг айтишича, у ҳолда тўрт томонинг қибла экан...

Кел, хайрлашиш олдидан, яна биттадан ичайлик.

Ланцнинг боши қотиб қолди. У ҳозир кетиб қолса, қайтиб келиши даргумон.

— Гапимга қулоқ сол, Неуса. Мен бу одамга қўнғироқ қилишим керак. Фақат унинг розилиги билан исмини айтишим мумкин. Розимисан?

— Менга фарқи йўқ, — деди у елкасини қисиб.

— Сенга балки шундайдир, аммо Фаришта учун фарқи бор. Жавобини эртага айтишимни унга етказ. Сени қаердан топаман?

— Шу ердан.

Неуса официант келтирган ромни бир кўтариб сипқарди.

Ланц шу онда уни бўғиб ташлагиси келди.

Гарри Ланц уни сезиб қолмасликлари учун Кальво кўчасидаги телефон хонасидан хўжайинга қўнғироқ қилди. У билан боғланиш учун қарийб бир соат кутишга тўғри келди.

— Йўқ, — деди Назоратчи қатъий оҳангда. — Айтдим-ку, сенга — бирорта ҳам исм ошкор қилиниши мумкин эмас.

— Албатта, сэр. Аммо бу ерда муаммо пайдо бўлди. Фариштанинг жазмани Неуса Муньеснинг айтишича, кимнинг хизматини бажараётганимни айтмагунимча, у розилик бермас эмиш. Бинобарин, мен аввал маслаҳатлашиб кўраман деб жавоб бердим.

— Муньес деганинг ўзи қанақа одам?

Назоратчи билан мушук-сичқон ўйнаш гоят хатарли эканини Ланц жуда яхши биларди.

— Чўчқадек семиз, бадбашара ва эси паст бир аёл, сэр.

— Исмининг ошкор этилиши гоят хатарли эканини тушунасанми?

Ланц шу онда пулдан маҳрум бўлаётганини ҳис этди.

— Албатта, сэр. Яхши тушунаман. Бироқ, бошқа жиҳатдан олганда, Фаришта тилини тия оладиганлардан. Акс ҳолда, бу бизнесда беш дақиқа ҳам яшамаган бўларди.

Назоратчи бирпас сукут сақлаб турди.

— Сен ҳақсан. — У яна бир оз сукут сақлади. — Бўпти, Фариштага исминни айтишинг мумкин. Бироқ, у ҳеч қачон исминни тилга олмаслиги ва мен билан боғланишга уринмаслиги шарт. Фақат сен билан алоқада бўлсин.

Гарри Ланц хурсанд бўлганидан рақсга тушишига оз қолди.

— Ҳа, сэр. Айтганларингизни унга етказаман, — деб телефон гўшагини жойига қўйди.

Гарри Ланцнинг қувончи чексиз эди. Ниҳоят, унга ваъда қилинган пулни оладиган бўлди. Қолаверса, миллион доллар ҳам чўнтакда деяверинг.

Эртаси кун Неуса Муньес билан учрашган заҳоти Гарри Ланц икки ҳисса ром буюртириб, қувончини яшириб ўтирмай деди:

— Ҳаммаси жойида. Мен у кишининг розилигини олдим.

Неусу бепарво унга тикилиб турарди.

— Хўш?

Ланц хўжайинининг исмини айтди. У бутун дунё аҳлига таниш исм бўлгани учун у Неусани ажаблантиради деб ўйлаганди.

— У ҳақда эшитмаган эканман, — деди Неуса пинагини бузмай.

— Неуса, мен хизмат қилаётган одамлар иш зудлик билан бажарилишини талаб қилмоқда. Марин Гроза Нейи вилласида яшайди ва...

— Қарда?

О, Яратган эгам! Наҳот, мана шу ифлос пияниста билан ниманидир гаплашиш мумкин бўлса! Аммо Ланц яна бир бор ётиги билан унга тушунтирди:

— Бу Париж яқинидаги жой.

— Яна битта икки ҳиссали ром келтиришсин.

Орадан қарийб бир соат ўтган бўлса-да, Гарри Ланц тўхтовсиз ичаётган Неусани тўхтатишга ҳаракат қилмади. “Майли, хурмачаси тўлгунча ичсин, — деб ўйлади Ланц. — Кейин мени Фариштанинг олдига етаклаб борганини ўзи ҳам сезмай қолсин. У ёғи эпчиллигимга боғлиқ”.

У қадаҳга тикилиб турган Неусага қараб қўйди.

Фариштани қўлга олиш қийин бўлмайди. У ҳар қанча бақувват бўлмасин, ақли барибир заиф.

— Фаришта шаҳарга қачон келади?

Неуса нурсиз кўзлари билан унга қаради.

— Кейинги ҳафтада.

Ланц унинг қўлига оҳиста уриб қўйди:

— Сеникига борсак, нима дейсан, — деди у имкон борича юмшоқроқ оҳангда.

— Бўпти, кетдик.

Ҳаммаси Ланц ўйлаб қўйган режа бўйича кетаётганди.

Неуса Муньес Буэнос-Айреснинг чекка туманларидан бири — Бельгранода икки хонали исқирт хонадонда яшар эди. Хоналар йиғиштирилмаган. Ҳаммаёқда кийим-кечак ва нарсалар уюми пала-партиш ётарди. “Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади деганлари шу бўлса керак-да”.

Уйга кириши билан Неуса бар эшигини очди. У оёғида зўрга турарди.

— Ичасанми?

— Ичмайман, — деди Ланц, — хоҳласанг, ўзинг ичавер. У Неуса бир стакан тўла ромни ичганини кузатиб турди. “Умрим бино бўлиб ҳали бундай жирканч фоҳишани кўрмаганман, — деб ўйлади Ланц, — аммо миллион доллар уни гўзал жононга айлантиради”.

Гарри Ланц хонага назар ташлади. Журнал столининг устида бир нечта китоб ётарди. Фариштани топишга ёрдам берармикан деб, уларни кўздан кечирди. Китобларнинг номи уни ажаблантирди: Жорж Амадунинг “Габриэла, чиннигул ва долчин”, Умар Кобесаснинг “Тоғдан тушган аланга”, Габриэль Гарсиа Маркеснинг “Ёлғизликдаги юз йил”, Антонио Сиснероснинг “Тунги мушуклар”и. Бундан чиқди, Фаришта ўқимишли одам экан-да. Бу китобларнинг мана бу эси паст аёлга тегишли эканига ким ҳам ишонарди.

Ланц Неусанинг ёнига келди-да, унинг йўғон белидан ушлаб ўзига тортди.

— Сен қанчалик жозибали эканингни билансанми? — деди у сохта эҳтирос билан. Кейин унинг тарвуздек келадиган сийналарини уқалай бошлади...

Ланц Неуса ухлаб қолганига ишонч ҳосил қилмагунча тўшакда қимирламай ётди. Сўнг овоз чиқармай ўрнидан турди-да, хуррак отаётган Неусани уйғотиб юбормаслик учун, оёқ учида кийим жавони ёнига келди.

Унда ўндан ортиқ эркаклар костюми ва спортчилар курткази осиглиқ турарди. Пастда эса олти жуфт эркаклар пойабзали тартиб билан қўйилган. У костюмларнинг тугмасини ечиб, ёрлиғига қаради. Барчаси авеню Платадаги “Эррера” ательесида буюртма билан тикилгани маълум бўлди. Пойабзаллар ҳам буюртма билан тиктирилган эди. “Энди уни топаман, — деб ўйлади Ланц. — Ательеда Фариштаннинг манзили бўлиш керак. Эртагаёқ бориб сўраб биламан. Ёки бундай қилмаганим маъқулмикан. Ортиқча саволларнинг нима кераги бор”. Ҳа, ақл билан иш тутмаса бўлмайди. У жуда эҳтиёткор бўлиши керак. Ахир, у жаҳон миқёсидаги қотилга иши тушган бўлса. Шу боис, Неусанинг ўзи унга рўбарў қилгани хавфсизроқ эмасмикан? “Ўшанда унинг манзилини МОССАДдаги дўстларимга шипшитсам бўлгани — миллион доллар меники бўлади. Нед Тилленгаст ва МРБ эски оғайниларимга қария Гарри Ланц ҳамон эпчил ва чапдаст эканини ҳали кўрсатиб қўяман”.

Шу пайт Неуса қимирлагандек бўлиб туюлди. Ланц аёлнинг юзига тикилди, у ухлаб ётарди. Ланц каравотга яқинлашди. Неусанинг кўзи юмуқ эди. У Фариштаннинг расмини топиш илинжида кийим-кечак турадиган жавонга яқинлашиб, уни титкилай бошлади. Аммо қидирган нарсасини топа олмади. У келиб ўринга ётди. Неуса тўхтамасдан хуррак отарди.

Гарри Ланц эрталаб уйғонганда, Неуса ўрнида йўқ эди. Кўнглига гулгула тушди. Наҳотки, Фаришта билан учрашувга кетган бўлса? Шу пайт ошхонадан қандайдир овоз эшитилди. Ланц ўрнидан туриб кийинди. Неуса ошхонада плита олдида турарди.

— Хайрли тонг, — деди Ланц.
 — Қаҳва ичасанми? Нонушта тайёрлашга вақтим йўқ. Фаришта билан учрашишим керак.

“Фаришта билан!” Гарри Ланц қувончини зўрға босиб турарди.

— Кўявер, овора бўлма. Қорним тўқ. Учрашувга бориб келганингдан кейин биргаликда овқатланамиз. — Ҳар қанча жирканчли бўлмасин, Ланц уни белидан тортиб, бағрига босди. — Сен учун ҳамма нарсага тайёрман. Қаерда овқатланишни истардинг, жонгинам? — “Мен ўзи актёр бўлишим керак эди-да”, — деб ўйлади ўзича Гарри Ланц.

— Менга фарқи йўқ.

— Авенида Кальгаодаги “Чикин” ресторанида бўлганмисан?

— Йўқ.

— У ер сенга ёқади. Кечки пайт саккизда сени олиб кетгани келаман. Унганча ҳали қиладиган ишларим бор. — Аслида Гарри Ланцнинг ҳеч қандай қиладиган иши йўқ эди.

— Бўпти.

Гарри Ланц бутун иродасини жамлаб, унинг чўччайиб турган нам лабидан ўпишга ўзини мажбур қилди. Кўнгли беҳузур бўлиб, қайд қилиб юборишига сал қолди.

— Демак, саккизда кўришамиз.

Ланц уйдан чиқиб, такси тўхтатди. Неуса ойна ортидан уни кузатиб туришига умид қилди.

— Кейинги қайрилиш — ўннга, — деди у ҳайдовчига. Такси у айтган кўчага қайрилиши билан, у машинани тўхтатишни сўради. — Мен шу ерда тушиб қоламан.

Ҳайдовчи унга ажабланиб қаради:

— Сиз атиги бир квартал юрмоқчимидингиз, сеньор?

— Ҳа, чунки оёғим оғрийди. Уруш асорати-да, оғайни.

Такси ҳақини тўлаб, Гарри Ланц ортига қайтди ва Неуса уйининг ёнгинасидаги тамаки дўконига кирди. Сигарет тутатиб, кута бошлади.

Йигирма дақиқадан кейин Неуса уйдан чиқди. Гарри Ланц етарли масофа сақлаб унинг орқасидан пусиб борди. Неусани кўздан қочириб бўлмасди. У эса улкан денгиз кемаси сингари чайқалиб-чайқалиб кетиб борарди.

Четдан қараганда, Неуса Муньес ҳеч қаёққа шошилмаётгандек эди. У авеню Бельграно бўйлаб юрди-да, кейин авеню Кордовага бурилди. Бу кўчада у теридан тайёрланган маҳсулотлар сотиладиган дўконга кирди. Ланц унинг сотувчи билан баҳслашаётганини кузатиб турарди. “У Фаришта билан учрашиш ҳақида келишмаётганмикан?” — деб ўйларди Ланц. Дўкон жойлашган жойни у эслаб қолди.

Бир неча дақиқа ўтгач, қўлида кичкина тугун кўтариб олган Неуса дўкондан чиқди. Дўкон ёнидаги қаҳвахонага бурилиб, музқаймоқ сотиб олди. Кейин у Сан-Марино кўчаси бўйлаб, шунчаки сайрга чиққан бекорчи одамдек, шошмасдан юриб борарди.

“Жин урсин! Ахир, у Фаришта билан учрашувим бор деган эди-ку!” — Дарвоқе, Фаришганинг ўзи қаёқда экан? Ланц унинг шаҳарда йўқлигига асло ишонгиси келмасди. Назарида, у шу атрофда изгиб юргандек эди.

Шу пайт Ланц Неуса Муньесни йўқотиб қўйганини тушунди. У қайсидир кўчага бурилиб, кўздан ғойиб бўлган эди. Ланц қадамини тезлатиб, ўша томонга юрди. Аммо Неуса йўқ эди. Гарри Ланц, Неуса уни кўриб қолишидан хавфсираб, кўчанинг икки томонида жойлашган дўконларга эҳтиёткорлик билан қараб борарди.

Ниҳоят, уни гўшт дўкони олдида кўриб қолди. Қизиқ, озиқ-овқатни у кимга харид қилади? Ўзигами? Ёки пешинда уйида меҳмон

кутмоқчими? Масалан, Фаришта деган одамни. Кейин Ланц Неусанинг сабзавот дўконига кириб кетганини кўрди.

Хуллас, Неусанинг ортидан уйигача кузатиб борди. Ланцнинг тахминича, у ҳеч қандай шубҳали учрашувга гувоҳ бўлмади.

Гарри Ланц яна тўрт соатча Неусанинг уйини кузатиб турди-да, Фаришта энди келмаса керак, деган хулосага келди. “Эҳтимол, кечқурунги учрашувимизда Фаришта ҳақида бирон бир маълумот олишга имкон туғилиб қолар”. Бироқ, Неуса билан яна бир учрашиш ҳақида ўйлашнинг ўзиёқ унинг кўнглини беҳузур қилиб юборди.

Вашингтонда оқшом маҳали. Пол Эллисон узунчоқ кабинетида юзи ҳорғин ҳолда ўтирарди. Бугунги кун унга ҳаддан ташқари узун бўлиб кўринди. Тинимсиз йиғилишлар, кенгашлар, комиссиялар тинкани қуритар, бир муддат ёлғиз қолишга имкон бермасди. Президент рўпарасида ўтирган Стэнтон Рожерснинг ҳам ҳориб-чарчаганини кўриб турарди.

— Оила аъзоларинг билан бир оз бўлса-да, дам олишга имкон бермаяпман-а, Стэн?

— Ҳечқиси йўқ, Пол.

— Чарчаганингни кўриб турибман. Шундай бўлса ҳам, Мэри Эшли ҳақида баъзи нарсаларни аниқлаштирмоқчиман. Текширув қандай боряпти, Стэн?

— Охирига етай деб қолди. Эртага ёки индинига барча маълумотлар қўлимизда бўлади. Ҳозирча ҳаммаси кўнгилдагидек. У тўғри келади деб ўйлайман.

— Биз шундай қилишимиз керакки, у албатта тўғри келсин. Яна ичасанми?

— Йўқ, миннатдорман. Менга айтадиган бошқа гапинг бўлмаса, кетақолай, ҳали Барбара иккимиз Кеннеди Марказининг очилишига боришимиз керак.

— Бўпти, — деди Пол Эллисон. — Мен эса бугун Алисанинг қариндош-уруғи билан учрашаман.

— Мендан Алисага салом айтиб қўй. — деб Стэнтон Рожерс ўрнидан кўзгалди.

— Сен ҳам Барбарага саломимни етказасан, деган умиддаман.

Стэнтон Рожерс кетгач, президент Мэри Эшли ҳақида ўйлаб қолди.

Гарри Ланц кечқурун Неусанинг уйига келиб, эшикни тақиллатди. Ҳеч қандай жавоб бўлмади. Наҳотки, Неуса кетиб қолган бўлса?

Эшикни оҳиста итарган эди, у ланг очилиб кетди. Ким билади, балки Фариштининг ўзи уни кутиб турган бўлса-чи? Эҳтимол, шахсан ўзи Ланц билан шартнома шартларини келишиб олишга қарор қилган бўлса-чи? Шундай ўйлар билан Гарри Ланц ичкарига шаҳдам қадам босиб кирди.

Хона бўм-бўш эди.

— Ким бор?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда у ётоқхонага кириб, каравотда чалқанчасига ётган Неусани кўриб қолди. У ғирт маст эди.

— Ҳайвон... — Ланц вақтида ўзини тўхтатиб қолди. Чунки худди шу эси паст пияниста унинг учун катта бойлик манбаи экани эсига тушди. Ланц уни елкасидан кўтариб, ўтирғизишга уриниб кўрди.

Неуса кўзини очди:

— Нима бўлди?

— Кечаю кундуз сен ҳақингда ўйласам-у, сен бўлсанг... — У овозига имкон бориша самимий тус беришга ҳаракат қилди. — Сендек бахтиқаронинг ичкиликка муккасидан кетганини кўриш мен учун оғир. Мен сенинг садоқатли дўстингман, ишон. Менга ҳаммасини гапириб берсанг, энгил тортасан. Фаришта сени хафа қилгани учун ичасан, шундайми?

— Ҳа, шундай, — деб тўнғиллади Неуса.

— Унинг ажойиб инсон эканига асло шубҳам йўқ, — деди Ланц гўё Неусани тинчлантирган бўлиб. — Иккинги қандайдир майда-чуйда гапни деб уришиб қолгансиз, тўғрими?

Ланц уни ўтиргизишга яна бир бор уриниб кўрди Аммо бу китдек жониворни тўнтариш билан баробар эди. Ланц унинг ёнига келиб ўтирди.

— Менга Фаришта ҳақида гапириб бер. У нималар деди?

Неуса унга жонсиз кўзлари билан тикилиб турарди.

— Кел, яхшиси қўнғилхушлик қиламиз.

— О, Яратган эгам! — деб ингради Гарри Ланц. У ўзи учун яна бир изтиробли ва жирканч кечани бошдан кечиришга мажбур эканини тушунарди.

— Албатта. Зўр таклиф, — деди у ноиложликдан ва истар-истамас ечина бошлади.

Эрталаб Ланц кўзини очганда, Неуса ювиниш хонасида аллақандай қўшиқни хиргойи қилаётгани қулоғига чалинди. “Етар, — деди ўзига ўзи. — Агар бугун ҳам у Фариштанинг қаердалигини айтмаса, ателье тикувчисининг олдига боришга тўғри келади”.

Ланц ўрнидан туриб, ювиниш хонасига кирди. Неуса ойнага қараб, сочини турмакляётганди. Унинг қиёфаси Ланцга аввалгидан ҳам жирканчлироқ, қўрқинчлироқ бўлиб кўринди.

— Биз гаплашиб олишимиз керак? — деди у.

— Гаплашсак, гаплашаверамиз-у, аммо, — Неуса сув тўлдирилган ваннага ишора қилди. — Сен учун тайёрлаб қўйгандим. Ювиниб олгунингча, нонушта ҳам тайёр бўлади.

Гарри Ланц у билан тезроқ гаплашиб олгиси келса-да, ҳадеб тикилинч қилиши унинг жигига тегиши мумкинлигини тушунарди.

— Сен қуймоқни яхши кўрасанми?

Ланцнинг иштаҳаси бўғилган эди.

— Ҳа, албатта.

— Мен қуймоқни зўр тайёрлайман. Фариштанинг ўзи ўргатган.

Ланц сув тўлдирилган ваннага кирди. Неуса эса фенни олиб, сочини қурита бошлади.

Иссиқ ваннада ётиб, Гарри Ланц хаёл сурарди: “Бирор ердан тўппонча топиб, Фариштани ўзим гумдон қилсаммикан? Бу ишни исроилликлар амалга оширса, мукофотни олиш масаласи чигаллашади. Ўзим бу ишнинг уддасидан чиқа олсам зўр бўларди-да. Исроилликларга унинг жасади қаерда ётганини айтсам бўлгани”. Шу пайт Неуса нимадир дегандек бўлди, аммо феннинг шовқини туфайли Ланц унинг гапини англамади.

— Нима дединг? — деб сўради у Неусадан.

Неуса ваннага яқинлашди.

— Фаришта сенга совға бериб юборди.

У ишлаб турган фенни сувга отди-да, Ланцнинг ўлим талвасасида типирчилаётганини хотиржам кузатиб турди.

Еттинчи боб

Президент Пол Эллисон хавфсизлик хизматининг Мэри Эшлига доир сўнги маълумотини стол устига кўйди:

— Ҳаммаси жойида, Стэн.

— Биламан. ўйлайманки, ундан яхшироқ номзод топишимиз даргумон. Бироқ, давлат департаментидагилар хурсанд бўлмаса керак.

— Бир оз йиғламсираб, кўнишади. Энг муҳими, бизни сенат қўллаб-қувватлаши керак.

Мэри Эшлининг университетдаги хонаси мўъжазгина ва шинам эди. Китоб жавонларида Шарқий Европа мамлакатларига оид китоблар тартиб билан жойлаштирилган. Хонада эски ёзув столи, иккита кресло, ойна олдидаги ва талабаларнинг ёзма ишлари уюлиб ётган кичкина журнал столи ҳамда стол устида турадиган лампадан бошқа жиҳоз йўқ эди. Ёзув столнинг орқасидаги деворда Болқон ярим оролининг харитаси, унинг ёнида эса бобосининг сурати осиглиқ турарди. Бу сурат асрнинг бошларида олингани боис унда акс эттирилган одам галати алпозда турарди. Айнан бобоси унда Руминияга нисбатан қизиқиш уйғотган эди. У Мэрига қиролича Мария, баронессалар, маликалар, инглиз шахзодаси Альберт, рус подшоҳи Александр Иккинчи ва бошқа тарихий шахслар ҳақида ғоят қизиқарли ҳикояларни сўзлаб берарди.

“Бизнинг томирларимизда ҳам қироллар қони оқади, — дерди у, — Мабодо, инқилоб рўй берганда борми, сен ҳам малика бўлишинг мумкин эди”.

Мэри бобосининг бу гапларини тез-тез эслаб турарди.

Эшик очилиб, хонага факультет декани Хантер кириб келган пайтда Мэри ёзма ишларни текшириб ўтирарди.

— Хайрли тонг, миссис Эшли. Мен сиз билан гаплашиб олмоқчи эдим. — Мэри бу ерда ишлаётганидан буён декан биринчи марта унинг хонасига кириши эди. Мэри бундан ғоят мамнун бўлди. Бу ташрифнинг сабаби фақат битта бўлиши мумкин — уни кейинги муддатга ҳам қолдиришмоқчи. Бу хабарни деканнинг ўзи унга етказмоқчи бўлибди-да.

— Марҳамат, келинг, — деди у. — Ўтиринг.

У ором курсига ўтирди.

— Ҳўш, машғулотлар қандай боряпти?

— Ёмон эмас. — Мэри бу қувончли хабарни Эдвард билан баҳам кўргиси келарди. У албатта ғурурланган бўларди. У сингари ёш ўқитувчиларни бунчалик ҳурмат-эътиборга муносиб кўришмаган эди. Декан Хантер ўзини бир оз ўнғайсиз ҳис этарди.

— Миссис Эшли, сизда қандайдир нохушликлар рўй бермадими?

Мэри кутилмаган бу саволдан довдираб қолди.

— Нохушликлар? Менда? Йўқ. Нима учун бу ҳақда сўраяпсиз?

— Ҳузуримга Вашингтондан одамлар келиб, сиз ҳақингизда суриштиришди.

Шу заҳоти унинг миясида Флоренс Шайфернинг сўзлари акс садодек жаранглади: “Вашингтондан федерал хавфсизлик ходими келиб... Мэри ҳақида турли саволлар берди... Менда гўё халқаро жиноятчи ҳақида сўз бораётгандек тасаввур ҳосил бўлди... Юртига садоқатлими? Уни яхши она ва рафиқа дейиш мумкинми? Гиёҳванд модда истеъмол қиладими?”

Демак, гап профессорлик лавозими ҳақида бораётгани йўқ. Мэри томоғига нимадир тикилганини ҳис этди.

- Улар нимани... Улар мен ҳақимда нима билишмоқчи экан?
- Уларни касб тайёргарлигингиз қизиқтирар экан. Бундан ташқари, сизнинг шахсий ҳаётингизга оид саволлар ҳам беришди.
- Тушунмаяпман. Мен чиндан ҳам нима бўлаётганини билмайман. Менда ҳеч қандай нохушлик йўқ. Билишимча, — оҳиста қўшиб қўйди у. Декан Мэрига иккиланиб қараб турарди.
- Нима учун бундай саволлар бераётганларини тушунтиришдими?
- Йўқ. Дарвоқе, бу ҳақда ҳеч кимга гапирмаслигимни тайинлашди. Аммо, мен ходимларимга ишонаман ва буни билишингизни истардим. Мабодо, қандайдир нохушлик юз берган бўлса, бу ҳақда биринчи бўлиб ўзингиздан эшитсам дегандим, ўқитувчиларимизнинг қандайдир можарога аралашиб қолиши университетимиз шаънига доғ тушириши мумкин.
- Мэри нима деярини билмай, довдираб қолди:
- Мен... мен чиндан ҳам гап нимада эканини билмайман.
- Декан унга нимадир дейишга чоғланди-да, кейин фикридан қайтиб, шунчаки қўл силтаб қўя қолди:
- Рухсат берсангиз, миссис Эшли.
- Унинг хонадан чиқиб кетаётганини кузатиб турган Мэри ўйлаб ўйига етолмасди: “Эй Худойим, мен нима қилган бўлишим мумкин?”
- Кечки овқат пайти Мэри лом-мим демади. Эдвард овқатланиб бўлгач, бу нохуш воқеани унга гапирмоқчи бўлиб турганди. Биргалашиб бирон бир чора ўйлаб топишар. Болаларнинг ҳал галгидек шовқин-сурони, бир-бирига тегажоглик қилишига чидаш қийин эди. Бет овқатга ҳатто қўл теккизишни ҳам хоҳламай:
- Ҳозирги пайтда ҳеч ким гўшт емайди. Бу ахир горларда яшаган ёввойи одамларга хос бўлмағур одат. Ўзини билган замонавий одамлар тирик жониворларнинг гўштини емайди,— деди.
- Тирик дейсанми? Бу ўлган жонивор, шунинг учун бемалол ейверсанг бўлади.
- Болалар! — деди Мэри ўзини тута олмай. — Бўлди қилсаларинг-чи? — Бет, сен ўзингга салат тайёрла.
- Яхшиси, бедапояга бориб ўтлаб келгани маъқул, — дея таклиф киритди Тим.
- Тим, аввал ўзинг еяётган овқатга қарасанг яхши бўларди! — Мэрининг боши зирқираб оғрирди. — Эдвард буларингни...
- Шу пайт телефон жиринглаб қолди.
- Бу менга бўлса керак, — деди Бет. У дик этиб ўрнидан туриб, телефон томон югурди. Гўшакни кўтариб, сирли овозда: — Виржил? — деди. У бир неча сония эшитиб турди-да, бирданига қиёфаси ўзгарди.
- Ҳа, шундай, — деб жавоб берди Бет, норозилигини яширишга уринмай. Кейин телефонни “тақ” этиб қўйди-да, жойига келиб ўтирди.
- Ким экан? — деб сўрала Эдвард.
- Қандайдир ҳазилкаш. Оқ уйдан оингга қўнғироқ қиляпман дейди.
- Оқ уйдан дейсанми?
- Яна телефон жиринглади.
- Мен жавоб бераман. — Мэри ўрнидан туриб, телефон гўшагини кўтарди. — Алло. — Эшитган сайин унинг қиёфаси тобора жиддий тус ола бошлади. — Биз овқатланаётгандик, кечирасиз-у, ҳозир ҳазилнинг ўрни эмас. Қайта қиламан... Ким? Президент? — Шу пайт хонада пашша учса эшитиларди. — Илтимос, шошманг, мен... Хайрли кеч, жаноб президент. — Мэрининг юзида ҳайрат учқунлари пайдо бўлди. Оила аъзоларининг барчаси унга бақрайиб қараб турарди. —

Ҳа, сэр. Албатта, сэр. Овозингиздан танидим, сэр. Мен... Гўшакни қўйиб қўйишгани учун узр сўрайман. Бет кимдир ҳазиллашиб қўнғироқ қилипти деб ўйлабди. Ҳа, сэр. Миннатдорман. — У жимгина эшитиб турарди. — Қандай лавозимга дедингиз? — Бирданига унинг юзи қизариб кетди.

Эдвард ўрнидан туриб телефон ёнига келди. Болалар ҳам унинг ёнида эди.

— Қандайдир англашмовчилик рўй берган кўринади, жаноб президент. Менинг исми шарифим Мэри Эшли. Мен Канзас университетиде дарс бераман ва... ўқидингизми? Миннатдорман, сэр. Илтифотингиз учун раҳмат. Ҳа, сизга ишонаман. Бироқ мен бундай лавозимга... Ҳа, сэр. Албатта, гоят мамнунман. Бу зўр имконият, бироқ... Мен турмуш ўртоғим билан маслаҳатлашиб, сизга қўнғироқ қиламан. — У бир парча қоғозга телефон рақамини ёзиб олди. — Миннатдорман, жаноб президент. Хайр.

Мэри телефон гўшагини жойига қўйди. Турган жойидан жилишга унинг мажоли қолмаган эди.

— Худо ҳаққи, ўзи нималар бўлаётганини тушунтирсанг-чи? — талаб қилди Эдвард.

— Бу ростдан ҳам президентмиди? — деб сўради Тим.

Мэри мажолсизланиб стулга ўтирди.

— Ҳа, бу президент эди.

Эдвард унинг қўлини ушлади.

— Мэри, у сенга нима деди? Мақсади нима экан?

Мэри эса ўйга толган эди. Кейинги вақтда рўй берган воқеалар сабаблари энди ойдинлашди. “Текширувлар, саволлар шунинг учун керак бўлган экан-да”.

У Эдвардга қараб шошмасдан гапира бошлади:

— Президент китобим ва журналдаги мақоламни ўқиган экан. Унга жуда маъқул бўлганини айтди. Улар менинг “халқ дипломатияси” дастуримга мос келади, деди. У Руминияга мени элчи этиб тайинламоқчи.

— Сени? Нима учун? — ишонқирамай сўради Эдвард.

Бу савол айна пайтда Мэрини ҳам қийнаётган бўлса-да, Эдвард бу ҳақда сал юмшоқроқ оҳангда сўрашини хоҳларди. Ахир, у: “Қандоқ яхши! Сендан ажойиб элчи чиқади”, — дейиши ҳам мумкин эди-ку. Бироқ, Эдвард осмонда эмас, ерда юрадиган одам-да. Чиндан ҳам, нима учун айнан уни ташлашди экан?

— Ахир, бу борада тажрибанг бўлмаса.

— Буни ўзим ҳам яхши биламан, — деди у пичинг аралаш. — Ҳақиқатан ҳам, бунинг барчаси кулгили туюлаяпти.

— Сиз элчи бўласизми? — деб сўради Тим. — Биз Римга кетамизми?

— Йўқ, Руминияга.

— Руминиянинг ўзи қаерда?

Эдвард болаларга қараб деди:

— Тезгина овқатланиб олинглар. Ойинг билан гаплашиб олишимиз керак.

— Биз-чи? Овоз беришда иштирок этмаймизми?

— Сиз иккингиз фақат маслаҳат овозига эгасиз.

Эдвард Мэрининг қўлидан ушлаб, кутубхонага олиб кирди.

— Мени кечир, — деди у хотинини бағрига босиб. — Мен ўзимни ахмоқларча тутганимдан хафаман. Ҳаммаси тўсатдан...

— Ҳечқиси йўқ. Мутлақо ҳақсан, Эдвард. Нима учун улар айнан мени танлашди экан-а?

Мэри унга Эдвард деб мурожаат этаяптими, демак, хафа бўлган.
— Азизим, сен буюк элчи бўлишингга заррача шубҳа қилмайман.
Бу ҳол тўсатдан рўй бергани мени бир оз гангитиб қўйди.

— Ишонгим келмайди, — деди у кулимсираб. — Флоренсга гапириб берсам, ақлдан озса керак.

Эдвард диққат билан унга разм солди.

— Сен бундан чинданам хурсандмисан?

Мэри ажабланиб унга қаради.

— Албатта. Сен ўзинг хурсанд бўлмасмидинг?

— Биз учун бу катта шараф. — Эдвард ҳар бир гапини ўйлаб гапирарди. — Сенга шундай масъул лавозимни таклиф этиш учун уларда барча асослар бор, деб ўйлайман. — Бир оз иккиланиб, гапини давом этирди. — Бундан буён қандай яшашимизни яхшилаб ўйлаб кўришимиз зарур.

Мэри Эдвард нимани назарда тутаётганини яхши билгани учун ўзича ўйлади: “Эдвард ҳақ. Албатта, у ҳақ”.

— Мен ишимни, беморларимни ташлаб кетолмайман. Мен шу ерда қолишим керак. Қанча вақтга кетишингни билмадим-у, агар чиндан ҳам бошқа илож қолмаса, болалар сен билан бирга кетади, мен эса онда-сонда бориб турарман...

— Ақлдан оздингми? — деди Мэри мулойимлик билан. — Наҳотки, мени сенсиз яшай олади деб ўйласанг?

— Бу... Бу катта шараф...

— Сенинг хотининг бўлишининг ўзи мен учун катта шараф. Менинг энг катта бойлигим — сен ва болаларим. Мен ҳеч қачон сени ташлаб кетмайман. Бу шаҳарда сендан яхшироқ шифокор топилмайди, аммо мендан яхшироқ элчини эса ҳукумат осонлик билан топиши мумкин.

Эдвард меҳр билан Мэрини бағрига босди.

— Шунга ишончинг комилми?

— Мутлақо. Менга мурожаат этганларининг ўзидаёқ бошим осмонга етди. Шунинг ўзи катта шараф.

Эшик очилиб, хонага болалар югуриб киришди.

— Мен ҳозиргина Виржилга телефон қилиб, сенинг элчи бўлишингни айтдим, — деди Бет.

— Унга қайта қўнғироқ қилиб, элчи бўлмас эканлар деб айт.

— Нима учун?

— Ойингиз шу ерда қолишга қарор қилди.

— Нима учун? Бирор марта ҳам Руминияда бўлмаганман. Умуман ҳеч қаерда бўлмаганман, — деди Бет дилисиёҳ бўлиб.

— Мен ҳам, — деди Тим. Кейин опасига қараб : — Бу шаҳардан ҳеч қачон чиқа олмаймиз, деб айтмаганмидим?— деди.

— Масала ҳал, — деди Мэри болаларига қарата.

Эртаси куни Мэри президент берган рақам орқали қўнғироқ қилди. У томонда овоз эшитилгач, деди:

— Сизни Мэри Эшли безовта қиляпти. Мен президентнинг ёрдамчиси жаноб Грин билан гаплашмоқчи эдим,— деди.

— Илтимос, бир дақиқа кутинг.

Телефон гўшагида эркак кишининг овози эшитилди:

— Қулоғим сизда, миссис Эшли.

— Менинг гапларимни президентга етказа оласизми?

— Албатта.

— Илтимос, унга айтсангиз: президентнинг таклифидан бошим осмонга етди. Бироқ, турмуш ўртоғим ишини ташлаб, мен билан кета олмайди. Шунинг учун рад жавоби беришимга тўғри келади.

Президент мени тушунади, деб умид қиламан.

— Мен айтганларингизни унга етказаман. Миннатдорман, миссис Эшли. Телефон гўшагидан ту-ту-лаган овоз эшитилди.

Мэри телефон гўшагини оҳиста жойига қўйди. Қисқа вақтга бўлсада, унга ширин орзулар инъом этишди. Албатта, бу шунчаки орзудан бошқа ҳеч нарса эмас. “Энди воқеликка қайтамиз. Яхшиси, сиёсатшунослик бўйича эртага бўладиган машғулотга тайёрланаман”.

МАНАМА, БАХРАЙН

Оқ тошдан қурилган бу уй бозор яқинида жойлашган бошқа уйлардан фарқ қилмасди. Бу уй “Эркинлик ватанпарварлари” ташкилотининг ашаддий тарафдорларидан бирига тегишли эди.

— Уй бизга фақат бир кунга керак бўлади, — деди унга қўнғироқ қилган одам.

Барча масалалар ҳал этилди. Раис стол атрофида ўтирган одамларга мурожаат этиб шундай деди:

— Бизда муаммолар пайдо бўлди. Ўтган галги учрашувимизда қабул қилинган қарорнинг бажарилиши хавф остида.

— Нима бўлди, — деб сўради Бальдр.

— Алоқачимиз — Гарри Ланц ўлган.

— Ўлган? Бу ҳол қандай рўй берди?

— Уни ўлдиришган. Жасади Буэнос-Айрес кўрфазидаги сувдан топилган.

— Бу қотилликни ким содир этгани полицияга маълумми? Улар бизга чиқиши мумкинлигини назарда тутиб сўраяпман.

— Йўқ. Бизнинг хавфсизлигимиз тўлиқ таъминланган.

— У ҳолда режамиз нима бўлади? — деб сўради Тор. — У бажариладими?

— Ҳозирча аниқ бир нима дейиш қийин. Биз Фаришта билан боғланиш масаласини ҳал қилолмаяпмиз. Дарвоқе, Назоратчи Гарри Ланцга ўз исмини ошкор қилишга рухсат берган. Таклифимиз Фариштани қизиқтирса, унинг ўзи биз билан алоқа боғлайди. Фақат сабр қилишимизга тўғри келади.

Жанкшн-Ситида чиқадиған “Дейли юнион” газетасида катта-катта ҳарфлар билан ёзилган “МЭРИ ЭШЛИ ЭЛЧИ ЛАВОЗИМИДАН БОШ ТОРТДИ” деган сарлавҳа остида мақола босилиб чиқди.

Газетанинг икки устунисида Мэри ҳақида мақола ва унинг сурати чоп этилганди. Маҳаллий радиостанция кун бўйи тўсатдан пайдо бўлган янги машҳур одам ҳақида янгиликлар бериб турди. Элчи лавозимини рад этгани Мэрига бўлган қизиқишни янада кучайтирарди. Бинобарин, шаҳарликлар назарида, Жанкшн-Сити Руминиядаги Бухарестдан муҳимроқ эди.

Савдо-сотик учун бораётган Мэри унинг исми радио орқали тинимсиз янграётганининг гувоҳи бўлди.

“Президент Эллисон Руминияга элчи тайинланиши “халқ дипломатияси” дастури ва умуман, мамлакат ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаб олишда дастлабки қадам бўлишини эълон қилган эди. Мэри Эшлининг рад жавоби бунга қандай таъсир этиши...”

У радиони бошқа тўлқинга олди.

“...У доктор Эдвард Эшли билан турмуш қурган. Айтишларича...”

Мэри радиони ўчириб қўйди. Шу бугуннинг ўзида дўстлар, қўшнилар, талабалар ва умуман, қизиқувчи одамлардан қирқдан

ортиқ қўнғироқлар бўлди. Ҳатто Токио ва Лондонда ишлайдиган мухбирлар ҳам унга қўнғироқ қилишди. “Улар шишириб-бўрттириб роса шов-шув қилишганига ҳайронман, — ўйлади Мэри. — Ахир, президент дастуринг муваффақияти айнан Руминияга боғлиқ деган қарорга келишида менинг айбим йўқ-ку. Бир-икки кундан кейин бу шов-шувдан асар ҳам қолмаса керак”.

У бензин олиш учун ёқилғи қуйиш шаҳобчасига бурилиб, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш колонкаси олдида тўхтади.

Машинадан чиқмасиданоқ, шаҳобча эгаси мистер Блонт югурганча унинг олдига келди.

— Хайрли тонг, миссис Эшли. Элчилар машиналарига ўзлари бензин қуймаслиги керак. Мен ўзим сизга хизмат қиламан.

— Миннатдорман, — деди Мэри кулимсираб. — Мен бунга ўрганиб қолганман.

— Йўқ-йўқ, мен ўзим қўйиб бераман.

Ёқилғи қуйиб олгач, Мэри Вашингтон-стрит томон йўл олди ва пойабзал дўкони олдида тўхтади.

— Хайрли тонг, элчи хоним, — дея саломлашди у билан дўкон эгаси.

“Бундай муомала жонга тега бошлади”, — хаёлидан ўтди Мэрининг ва овоз чиқариб деди:

— Хайрли тонг, бироқ, ахборотингиз учун, мен элчи эмасман. — У иккита туфлини сотувчига узатди. — Тимнинг туфлиларидаги тагчармни янгилаб берсангиз.

Сотувчи пойабзалларни қўлига олиб сўради:

— Ўтган ҳафтада тузатилган пойабзаллар эмасми?

— Ундан олдинги ҳафтада ҳам тузатилган, — деди Мэри хўрсиниб.

* * *

Кейин Мэри супермаркет томон йўл олди. Тайёр қўйлақлар бўлими мудираси миссис Хэкер унга қараб деди:

— Радиода фақат сиз ҳақингизда гапиришяпти. Сиз Жанкшн-Ситига шуҳрат келтирдингиз, элчи хоним.

— Мен элчи эмасман, — деди Мэри. — Мен бу лавозимдан бош тортдим.

— Мен ҳам шуни айтаяпман-да.

У билан тортишиш бефойда эди.

— Бетга жинси олмоқчи эдим. Иложи бўлса, пишиқроғидан топиб берсангиз.

— Унинг ёши нечада? Ўндамиди?

— Йўқ, ўн иккида.

— Эй, Худойим, болаларнинг бунчалик тез ўсишини кўрмайсизми? Кўз очиб-юмгунча катта бўлиб қолишади.

— Бетнинг суяги бузукроқ.

— Тим-чи?

— У ҳам опасининг худди ўзи.

Мэри савдо-сотиққа одатдагидан икки баробар кўп вақт сарфлади. Нимагадир ҳамма у билан гаплашгиси келарди. У боққоллик моллари дўконига кириб ёрлиқларни кўраётганда, унинг ёнига дўкон эгаси миссис Дилон келди.

— Хайрли тонг, миссис Эшли.

— Хайрли тонг, миссис Дилон. Сизда ҳеч қандай қўшимчалар солинмаган егуликлар борми?

— Нима?

Мэри қўлидаги рўйхатни ўқий бошлади:

— Ҳеч қандай сунъий бўёқлар, натрий, ёғлар, маза берадиган қўшимчалар солинмаган нонушталар.

Миссис Дилон ажабланиб рўйхатга қаради.

— Булар қандайдир тиббий синов учун керак эмасми, мабодо?

— Ҳа, шундай деса ҳам бўлади. Булар Бет учун. У табиий нарсалардан бошқасини оғзига олмас эмиш.

— У ҳолда, балки уни бедазорга ўтлаш учун чиқариб юбориш маъқулдир?

— Тим ҳам худди шундай деди. — У қандайдир банкани олиб, ёрлиғини ўқиди. — Барчасига ўзим айбдорман. Уни ўқишга ўргатмаслигим керак эди.

Мэри уйи томон йўл оларкан, машинасини эҳтиёткорлик билан бошқариб борарди. Ташқарида изғирин. Этни жунжиктирадиган совуқ шамол эсмоқда. Ҳаммаёқни оппоқ қор қоплаган. Мэри шу топда ўтган йилги қиш мавсумида юқори вольтли электр симларининг музлаб қолгани сабабли қарийб икки ҳафта чироқсиз ўтиришганини эслади. Ушанда Эдвард билан қанчалар бахтли, эҳтиросли кечаларни бирга ўтказишгани хогирасида жонланди. “Қани эди, бу йилги қишда ҳам худойим бизга ана шундай тотли дамларни инъом этса!” — деган ўй кўнглидан ўтди.

Уйга етиб келганда Эдвард касалхонадан ҳали қайтмаган экан. Тим телевизорда қандайдир фильм кўриб ўтирарди. Мэри қўлидаги нарсаларни ерга қўйиб, дераза ойнасига яқинлашди. Кейин Тимга юзланиб деди:

— Сенга уй вазифаси берилмаганми?

— Бажаролмайман, оий.

— Нима учун?

— Вазифани тушунолмаяман

— Телевизор кўриб ўтирсанг, қаердан ҳам тушунардинг. Қани, дарслигингни бер-чи?

Тим бешинчи синфлар учун чиқарилган математика дарслигини унга узатди.

— Мана аҳмоқона масалалар.

— Аҳмоқона масала йўқ. Аҳмоқ ўқувчилар бўлади. — Мэри масала шартларини овоз чиқариб ўқиди: — “Бир юз қирқ тўққиз йўловчи ўтирган поезд Миннесотадан жўнади. Атлантада чиққан одамлар билан уларнинг сони икки юз йигирма учтага етди. Атлантада поездга қанча йўловчи чиққан?” — У ўғлига қараб деди: — Бу жуда осон-ку, Тим. Икки юз йигирма учдан бир юз қирқ тўққизни айирасан.

— Масалани бундай ечиб бўлмайди, — деди Тим хўмрайиб. — Тенглама тузиш керак. Бир юз қирқ тўққиз плюс икс баробар икки юз йигирма уч. Икс баробар етмиш тўртга тенг.

— Чиндан ҳам аҳмоқона масала экан.

Саккизинчи боб

1965 йилда рўй берган йирик можаро барча жаҳон махфий хизматларини ларзага солган эди. Ушанда Марокко қироли Ҳасан Иккинчига қарши курашиб келган муҳолифат етакчиси Меҳди бин Барку алдов йўли билан Женевадаги қароргоҳидан Парижга чақиртирилиб, Франция махфий хизмати ёрдамида ўлдирилганди. Президент Шарль де Голлинг фармони билан Франция махфий хизмати бош вазир назоратидан олининиши ва мудофаа вазирлигига бўйсундирилишига худди ана шу можаро сабаб бўлган эди.

Айнан шунинг учун мудофаа вазири Ролан Пасси унинг мамлакати сиёсий бошпана берган Марин Гроза хавфсизлиги учун жавобгар эди. Жандармлар кечаю кундуз Неи вилласини қўриқлаб турса-да, муҳожирнинг хавфсизлиги билан Лев Пастернакнинг шахсан ўзи шугулланаётгани учун вазирнинг кўнгли хотиржам эди. Ролан Пассининг ўзи ҳам ички хавфсизлик тизими билан танишиб, виллага бостириб киришнинг имкони йўқ, деб ҳисобларди.

Кейинги ҳафталар мобайнида тўнтариш тайёрланаётгани, Марин Гроза Руминияга яна қайтмоқчи бўлаётгани ҳамда мамлакатдаги айрим ҳарбийлар Ионескуни тахтдан ағдаришга унга кўмаклашмоқчи экани ҳақидаги миш-мишлар тарқала бошлади.

Лев Пастернак эшикни тақиллатиб, Марин Гроза учун кабинет вазифасини ўтаётган кутубхонага кириб келди. Гроза ёзув столига бир оз эгилиб ишлаб ўтирарди. У бошини кўтариб, Пастернакка қаради.

— Ҳамма инқилоб қачон бошланиши билан қизиқаяпти.

— Бугун бу дунёдаги барча биладиган сирга айланди. Уларга айт, сабр қилишсин. Лев, мен билан Бухарестга борасанми?

Левнинг энг катта орзуси — Исроилга қайтиш. “Бу мен учун вақтинчалик иш, — деган у Марин Грозага. — Инқилоб бошланиши билан сен билан хайрлашамиз”. Аммо “вақтинчалик иш” ҳафталар ва ойларга чўзилди, шу тариқа, уч йил ўтиб кетди. Энди у айнан шу масалада бир тўхтама келиши керак.

“Пигмейлар (пакана одамлар — *Тарж.*) оламида, — деб ўйларди у, — улкан шахсга хизмат қилиш менга насиб этди”. У умри бино бўлиб Марин Грозадек бегараз ва фидойи одамни учратмаган эди. Гроза хавфсизлик хизматида иш бошлаши билан Лев унинг оиласи билан қизиқди. Гроза ўз яқинлари тўғрисида унга гапирмаган эди. Зобитлардан бири Грозанинг оиласи ҳақида унга сўзлаб берди:

— Унга хоинлик қилишганини эшитган бўлсангиз керак. Секуритате (Руминия махфий полицияси — *Тарж.*) уни ҳибсга олиб, бир неча кун қийноққа солган. Маслакдошларининг қимлигини айтса, озод этилишини ваъда қилишган. Аммо у хоинлик йўлига кирмади. Шунда улар Грозанинг хотини ва ўн тўрт яшарлик қизини ҳибсга олиб, қийноқ камерасига келтиришади. Жаллодлар, Грозага ё сен тилга кирасан ёки яқинларингнинг даҳшатли ўлимини ўз кўзинг билан кўрасан, дейишади. Ахир, инсон учун бундан оғирроқ жазо бўлиши мумкинми? Гроза хотини ва қизининг ҳаёти эвазига унга ишонган юзлаб сафдошларини ўлимга маҳкум этиши керак эди. Бироқ, у яқинларига шафқат қилмасликларини, уларни барибир ўлди-ришларини билган кўринади. Қисқаси, дўстлари ва сафдошларига содиқ қолади. Кутуриб кетган жаллодлар Грозани стулга боғлаб, хотини ва қизининг жони чиққунча зўрлашганини кўриб туришга мажбур қилишлари унга қанча изтироб ва азоб-уқубат келтирганини тасаввур қилиш қийин. Бу ҳам камлик қилгандек, ҳибсхона кўриқчилари уни бичишганди.

— Ё, раббим!

Зобит Лев Пастернакнинг кўзларига тикилиб туриб, гапини давом эттирди:

— Энг муҳими, Марин Гроза Руминияга ўч олиш учун бормаётганини яхшилаб тушуниб олишингиз зарур. У халқига эркинлик бермоқчи. У зулматли кунлар, зўравонлик ва қатағонлар бошқа қайтарилмаслигини хоҳлайди.

Шу кундан эътиборан Лев Пастернак Грозанинг хавфсизлик хизмати бошлиғи лавозимига ишга қабул қилинади.

Вақт ўтган сайин унинг бу инқилобчига нисбатан меҳри ва ҳурмати ортиб борарди. Энди у Исроилга қайтиш ёки Гроза билан Руминияга бориш масаласини ҳал этолмай, боши қотган эди.

Кечки пайт Пастернак уй ичкарасидаги йўлакчадан юриб Грозанинг ётоқхонасига етганда қулгоига қаттиқ қийқириқ эшитилди. “Демак, бугун жума”, — деб ўйлади у. Яъни, фоҳишалар келадиган кун. Уларни Англия, АҚШ, Бразилия, Япония ва бошқа мамлакатлардан олиб келишарди. Улар қаерга ва кимнинг ҳузурига кетаётганини билишмасди. Бу қизларни Шарль де Голль аэропортида кутиб олишарди-да, тўғри виллага келтиришарди. Орадан бир неча соат ўтгач, улар яна аэропортга олиб борилар ва самолётга ўтқазилар эди. Ҳар жума кечаси эса Марин Грозанинг қийқириқлари эшитиларди. Барча уни ахлоқан бузуқ одам деб ҳисобларди. Аммо ётоқхона ичкарасида аслида нималар бўлаётганини биладиган яккаю ягона одам Лев Пастернак эди. Фоҳишаларнинг ташрифи жинсий алоқага мутлақо алоқаси бўлмаган, тавба-таззарру воситаси эди, холос. Ҳафтада бир марта улар қип-яланғоч ва стулга боғланган Грозани қамчи билан териси шилиниб, қон оқмагунча савалашарди. Ҳар савалашганда унинг кўз ўнгида зўрланаётган хотини ва қизи намоён бўларди. Шундай пайтда у: “Кечиринг! Мен ҳаммасини айтиб бераман! Эй Парвардигор, ўзинг мадад бер!” — дея бор овози билан бақирарди.

Гарри Ланцнинг жасади топилганидан кейин ўн кун ўтгач, телефон жиринглади. Ички телефон орқали Назоратчига бу ҳақда ҳабар беришганда, у қўл остидагилари билан йиғилиш ўтказаетган эди.

— Безовта қилмасликларини сўраганингизни биламан. Аммо сизга хориждан қўнғироқ қилишяпти. Неуса Муньес деган одам Буэнос-Айресдан қўнғироқ қилиб, зудлик билан боғлашни илтимос қилаяпти. Мен унга айтдим...

— Ҳаммаси жойида. — Назоратчи эҳтиросларини жиловлай биларди. — Мен ўзимнинг хонамдан гаплашаман. У ўтирганлардан узр сўраб, хонасига кириб кетди. Эшикни калит билан қулфлаб, телефон гўшагини кўтарди. — Алло? Бу миссис Муньесми?

— Ҳа, менман. — Телефонда латинамериканча талаффуз билан сўзлайдиган саводсиз аёлнинг дағал овози эшитилди. — Фариштадан сизга хабар бор. Сиз юборган воситачи унга ёқмабди.

Назоратчи унинг гапини бўлди:

— Кечирасиз. Нима бўлганда ҳам Фаришта бизнинг топширигимизни бажаришини хоҳлаймиз. Бунинг имкони борми?

— Ҳа. У розиман, деди.

Назоратчи енгил нафас олди:

— Яхши. Авансни қандай қилиб етказишим мумкин?

— Фаришта авансга муҳтож эмас. Уни ҳеч ким алдай олмайди. — Унинг овози ваҳимали жаранглади. — У айтдики, иш яқунланиши билан пулни — бир дақиқа, қаёққадир ёзиб қўйгандим, ҳа, мана топдим — Цюрихдаги давлат банкига ўтказар экансиз. Бу Швейцарияда бўлса керак.

У Назоратчига эси паст одамдек туюлди.

— Менга унинг ҳисоб рақами керак.

— Ҳа, албатта. Ҳисоб рақами... Ёдимдан кўтарилибди. Бир дақиқа, қаёққадир ёзиб қўйгандим. — Назоратчи телефонда қоғознинг шитирлашини эшитди. — Мана у: Д — уч — тўрт — тўққиз — ноль — етти — етти.

Назоратчи ҳисоб рақамини яна бир бор такрорлади.

— Бу ишни у қачон бажариши мумкин?

— Ҳаммаси тайёр бўлгач. Фаришта айтдики, сиз бу ҳақда газеталардан билиб оларкансиз.

— Яхши. Мен сизга шахсий телефон рақамимни бераман. Фаришта мен билан боғланмоқчи бўлса, шу рақамга қўнғироқ қилиши мумкин.

ТБИЛИСИ, СОВЕТ ИТТИФОҚИ

Учрашув аҳоли яшайдиган жойдан йироқда Кура соҳилидаги дала ҳовлида бўлиб ўтди.

— Иккита янги хабар бор. Яхшисидан бошлай қолайлик. Назоратчи Фаришта билан боғланибди. Хуллас, иш қўнғилдагидек кетаяпти.

— Зўр хушxabар! — Фрейер. — Ёмони нима экан?

— Ёмони Руминияга элчи лавозимига президент тавсия этаётган номзод билан боғлиқмикан деб қўрқаман. Аммо вазият доимий назорат қилинмоқда...

Мэри Эшли машгулотларга диққатини сира жамлаёлмади. Нималардир ўзгаргандек. Талабалар нигоҳида у машҳур кишига айланиб қолган эди. Одамни сархуш қиладиган туйғу. Барча унинг ҳар бир гапини алоҳида эътибор билан тинглаётганини ҳис этарди.

— Сизларга маълумки, 1956 йил аксарият Шарқий Европа мамлакатлари учун ғоят муҳим аҳамият касб этган эди. Польшада Гомулканинг ҳокимият тепасига келиши билан миллий коммунизм ғоялари тиклана бошланди. Чехословакияда Антонин Маворони компартия етакчиси бўлди. Руминияда эса айтарли ўзгариш юз бермади...

Руминия... Бухарест... Мэри суратларни кўздан кечириб, бу Европадаги энг гўзал шаҳарлардан бири эканига ишонч ҳосил қилди. Руминия ҳақида бобоси гапириб берган воқеалар ҳам ҳамон ёдида. У болалик чоғида, айниқса, князь Влад ҳақидаги эртактлардан қўрқарди. У баланд Брашов тоғидаги қальасида яшар ва бегуноҳ қурбонларнинг қонини ичарди.

Тўсатдан Мэри хонада аллақандай сукунат ҳукм сураётганини пайқаб қолди. “Қизиқ, қанча вақт хаёл суриб қолдим экан?” деб ўйлади-да, дарсни талабаларга тез-тез ёздира бошлади.

— Руминияда Георгиу-Деж ишчилар партиясидаги мавқеини мустаҳкамлашга интиларди.

Дарс унга ҳеч қачон тугамайдигандек туюлди. Бироқ айнан шу пайт қўнғироқ чалиниб қолди.

— Уй вазифаси сифатида сизларга СССРда иқтисодий режалаштириш, давлат идоралари, айниқса, партия органлари фаолиятига урғу берган ҳолда реферат ёзишни топширмоқчиман. Совет Иттифоқи ташқи сиёсати ва унинг Польша, Чехословакия ва Руминияга таъсири масаласини ўзингизча таҳлил қилишингизни истардим.

Руминия... Руминияга хуш келибсиз, элчи хоним. Лимузингиз сизни элчихонага олиб бориб қўяди. Сизнинг элчихонангизга. Унга Европадаги энг гўзал мамлакатлардан бирида яшаш, барча нарса ҳақида шахсан президентнинг ўзига хабар бериш, “халқ дипломатияси” дастурини татбиқ этишда иштирок этиш учун зўр имконият берилган эди. “Мен, ахир, тарихга киришим мумкин эди-я”.

Қўнғироқ овози унинг хаёлларини бўлиб юборди. Уйга кетадиган вақт бўлган эди. Бугун Эдвард касалхонадан эртароқ қайтиши керак.

У Мэрини шаҳар четидаги клубга кечки овқатга таклиф этган эди.

Бу омади келмаган элчи учун мос жой.

Клуб шаҳар четидаги тепаликлар ўртасида оқ тошдан қурилган уч қаватли бино. Бу ерда гольф учун майдон, иккита теннис корти, бассейн, бар, ресторан ва қарта ўйнаш учун иккита зал бор эди.

Эдвард ва Мэрининг ота-онаси бу клуб аъзоси бўлгани боис, улар болалик чоғиданоқ унга қабул қилинган эди.

Эдвард билан Мэри етиб келганларида вақт алламаҳал бўлиб қолгани учун клубда одам кам эди. Борлари ҳам пичирлашиб, Мэридан кўз узмасдан ўтирарди. Мэри бунга анча кўникиб қолган эди.

Эдвард хотинига қараб:

— Афсусланмаяпсанми? — деб сўради.

Албатта, у афсусланаётган эди. Бироқ буларнинг барчаси ҳар бир одамнинг ҳаётида бўлиши мумкин бўлган шунчаки орзу эди, холос. Қани эди, малика бўла олсам... Бой-бадавлат бўла олсам... Қани эди... Қани эди...

Мэри кулимсиради:

— Йўқ, азизим. Шундай таклиф билан мурожаат этишганининг ўзи одамга ёқимли туюлар экан. Мен барибир сени ва болаларни ташлаб кета олмасдим, — деди у эрининг қўлидан тутиб. — Мутлақо афсусланмайман. Ҳатто, рад этганимдан хурсандман.

Эдвард хотини томон энгашиб пичирлади:

— Менинг рад этиб бўлмайдиган бир таклифим бор.

— У ҳолда, кетдик, — деди Мэри сирли кулимсираб...

Кечаси соат учларда жиринглаган телефон қўнғироғи сукунатни бузиб юборди. Эдвард телефон гўшагини кўтарди:

— Алло...

— Доктор Эшли? — Телефон гўшагида қандайдир аёлнинг ҳаяжонли овози эшитилди.

— Ҳа...

— Пит Граймснинг юраги хуруж қилиб қолди. Қаттиқ оғриққа чидай олмаяпти. ўлаётганга ўхшайди. Нима қилишни билмай, бошим қотди.

Эдвард кўзидаги уйқуни қочиринишга уриниб, каравотга ўтирди.

— Унга ҳеч нарса берманг. Қимирламай ётсин. Мен ярим соатда етиб бораман.

У телефон гўшагини жойига қўйди-да, ўрнидан туриб кийина бошлади.

— Эдвард...

У Мэрининг уйқусираб турган юзига қаради.

— Тинчликми?

— Тинчлик. Ухла.

— Қайтиб келганингдан кейин мени уйғот, — деди у уйқу аралаш. — Сени интизорлик билан кутаман.

— Тез келишга ҳаракат қиламан.

Беш дақиқадан сўнг у Граймснинг фермаси томон йўл олди.

Эдвард Олд-Милфорд-роуд бўйлаб кетарди. Ҳаво совуқ ва нам эди. У уйдан чиқшдан олдин “Тез ёрдам”га қўнғироқ қилмаганидан афсусланди. Грамснинг сўнгги икки бор юрагининг хуруж қилиши ошқозон яллиғланишининг асорати эди.

У Жанкшн-Ситидан ўтадиган 18-рақамли йўлга бурилди. Шаҳар уйқуга кетган. Совуқ. Изғиринли шамол эсмоқда.

Эдвард 6-рақамли кўчага етгач, 57-рақамли йўлга бурилди. У ёз ойлари ҳар гал бу йўлдан ўтганида димоғига ёқимли ҳидлар урилгани, йўл ёқасида ётган пичан уюмларини эслади. Ҳаммаёқни оппоқ қор

қоплаган, уйлар мўрисида тугун чиқиб турган изғиринли қиш палласида ҳам бу йўлдан юрганлари хотирасида жонланди.

Эдвард йўлдан кўз узмай, машинани катта тезликда бошқариб борарди. У Мэрининг гапларини эслади: “Қайтиб келганингдан кейин мени уйгот. Сени интизорлик билан кутаман...”

Эдвард ўзини бахтиёр ҳис этарди. Шу топда у Мэри учун ҳамма нарсага тайёр эди. “Мен унга ҳатто ўзи орзу қилмаган шундай ажойиб асал оғзи тақдим этайки...”

Олдинда 57 ва 77-рақамли йўллар кесишган жойда тўхташ белгиси турарди. Эдвард 77-рақамли йўлга бурилган заҳоти, тўсатдан қасқандир юк машинаси пайдо бўлиб қолди. Эдвард юк машинаси моторининг гуриллаган овозини эшитди ва тўппа-тўғри унга қараб келаётган машинани кўрди. Бу беш тонналик ҳарбий юк машинаси эди. Эдвард эшитган сўнги товуш — ўзининг дод-фарёди бўлди.

Нейи вилласидаги черков кўнғироқларининг овози ҳавога сингиб кетди. Марин Гроза вилласини кўриқлаётган жандармларнинг бирортаси ҳам унинг ёнидан чанга ботган “Рено” маркали машинани ўтиб кетганига эътибор қилмади. Шубҳа уйготмаслик учун Фаришта машинани секин-аста бошқариб борарди. Демак, дарвоза ёнида икки кўриқчи, электр токи ўтказилган баланд девор. Турли-туман электрон мосламалар, инфрақизил нурлар ва ҳоказо. Бундай кўриқланадиган виллага ҳужум қилиш учун бутун бошли армия керак.

“Менга армиянинг ҳожати йўқ, — деб ўйлади Фаришта. — Менинг истейдодим бунга қодир. Марин Грозанинг куни битган. Қани энди, қанча пулим борлигини онам бир кўрса эди. У бахтиёр бўлармиди”.

Аргентинада қашшоқ оилалар сон-саноксиз. Фариштанинг онаси ана шундай шўрпешоналардан бири эди. Отаси кимлигини ҳеч ким билмасди. У дўстлари ва қариндош-уруғларининг очликдан нобуд бўлганини ўз кўзи билан кўрган. Бу мамлакатда ўлим турмуш тарзига айланган эди. Фаришта бундан ўзига хос фалсафий хулоса чиқарди: “Ўлим муқаррар экан, буни пул топиш манбаига айлантиришга нима тўсқинлик қилади?” Дастлаб кўпчилик унинг қотиллик қобилиятига ишонқирамай турди. Бироқ, унинг йўлида турганларнинг барчаси бирин-кетин гумдон бўларди. Фариштанинг қотил сифатидаги шуҳрати кундан-кун ортиб борарди. “Мен ҳеч қачон хатога йўл қўймайман, — деб ўйларди у. — Мен Фариштаман. Ўлим фариштаси”.

Тўққизинчи боб

Қор билан қопланган йўлда қизил чироқли машиналарнинг кўплигидан теварак-атроф қизил ранга бўялгандек бўлиб туюларди. Ўт ўчириш машинаси, “Тез ёрдам”, шатакчи, тўртта патруль хизмати машинаси, ўртада эса чироқлар ёруғида — “М-871” ҳарбий юк машинаси ва унинг тагига кириб кетган Эдварднинг майишиб кетган “форди”. Ўндан ортиқ полициячи ва ўт ўчирувчилар тонг саҳардаги изғириндан этлари жунжикиб, оёқларини бир-бирига уриб турарди. Йўлнинг ўртасида брезент билан ёпиб қўйилган жасад ётарди. Бир пайт шерифнинг машинаси воқеа содир бўлган жойга келиб, ҳали тўхташга ҳам улгурмасидан, унинг ичидан Мэри югуриб чиқди. Дир-дир титраганча оёғида зўрға турарди. Брезентга кўзи тушиб, Мэри ўша томон югурди.

Шериф унинг қўлини ушлаб қолишга улгурди:

— Сизнинг ўрнингизда бўлсам, унга қарамаган бўлардим.
 — Қўлимни қўйиб юборинг! — дея Мэри қўлини тортиб олди-да, олдинга қараб югурди.
 — Илтимос қиланман, миссис Эшли. Унга қарамаганингиз маъкул.
 Шериф ҳушидан кетиб йиқилаёзган Мэрини қўлида ушлаб қолишга улгурди.

Шериф машинасининг орқа ўриндиғида Мэри ўзига келди. Олдинги ўриндиқда ўтирган Манстер уни кузатиб борарди. Печка ёқилгани учун машинанинг ичи иссиқ эди.

— Нима бўлди? — деди Мэри ҳазин овозда.

— Ҳушдан кетган эдингиз.

Бирданига ҳаммаси унинг ёдига тушди. “Унга қарамаганингиз маъкул”. Мэри деразадан чироқлари ёниқ машиналарга қараб, “Жаҳаннамнинг худди ўзгинаси-ку”, — деган ўй кўнглидан ўтди. Машина ичи иссиқ бўлишига қарамай, унинг тиши-тишига тегмай дағ-дағ титрарди.

— Бу ҳол ... — тили калимага келмасди Мэрининг. — Бу ҳол қандай... қандай юз берди?

— У тақиқловчи белгига риоя қилмабди. 77-рақамли йўлдан кетаётган ҳарбий юк машинаси четлашга уринган, бироқ эрингиз тўғри унга қараб ҳайдабди.

Мэри кўзини юмиб, бу даҳшатли сахнани тасаввур этишга уриниб кўрди. Катта юк машинасининг Эдвард машинасига келиб урилгани ва унинг ўлим олдидаги даҳшатли қичқириғи қулоқлари остида янграгандек бўлди.

— У ҳамиша машинани эҳтиёткорлик билан бошқарарди. Тўхташ белгисиги бор жойда тўхтамасдан ўтмасди.

— Миссис Эшли, — деди шериф уни юпатган бўлиб, — бу ҳодисани кўрган гувоҳлар бор. Рухоний, икки роҳиба аёл ва Форт-Райлидан полковник Женкинс. Учаласи ҳам бир хил гапни такрорлашяпти. Эрингиз чиндан ҳам белги олдида тўхтамаган кўринади.

Мэрининг назарида, вақт гўё тўхтаб қолгандек эди. У Эдварднинг жасадини “Тез ёрдам” машинасига олиб ўтишганини кўриб турарди. Полициячилар эса икки роҳиба аёлни сўроқ қилишаётганди.

— Жасадни ўликхонага олиб боришади, — деди шериф.

— Миннатдорман, — деди у эшитилар-эшитилмас.

Шериф унга хавотирланиб разм солди:

— Келинг, яхшиси сизни уйингизгача олиб борай. — Сизнинг оилавий шифокорингиз ким?

— Эдвард Эшли, — деди Мэри. — Менинг оилавий шифокорим — Эдвард Эшли.

Кейинчалик Мэри уйга қандай қилиб етиб келганини яхши эслай олмади. Флоренс ва Дуглас Шайферлар меҳмонхонада уни кутиб туришарди. Болалар ҳали ухлаётганди.

Флоренс уни қучиб, таъзия билдирди:

— О, азизим! Ақл бовар қилмайди! Қандай даҳшатли мусибат!

— Ҳаммаси жойида, — деди Мэри. — Эдвард аварияга учрабди. — У телбанамо илжайди.

Дуглас диққат билан унга разм солди:

— Юр, сени юқорига — ётоқхонага олиб борай.

— Қўяверинг, ҳаммаси жойида. Балки, чой ичарсизлар?

— Қани юр, сен ётишинг керак.

— Мен ҳозир ухлаёлмайман. Сизларга бирор нима тайёрлаб берайми?

Дуглас уни юқорига, ётоқхонага олиб бораётганда Мэри телбаларга ўхшаб ўзича гапириб борарди:

— Бу авария экан. Эдвард аварияга учрабди.

Дуглас Шайфер унинг кўзларига разм солди. Улар жонсиз, руҳсиз эди. Шайфернинг бутун вужуди титраб кетди.

Кейин у дори-дармон солинган сумкачасини олиш учун пастга тушди. Қайтиб чиққанда, Мэри бемажол қимирламай ётарди.

— Мен сенга уйқу дори бераман.

Дорини Мэрига ичиргач, ёнига ўтирди. Орадан бир соат ўтса ҳамки, Мэрининг кўзига уйқу келмасди. Дуглас унга яна битта дори ичирди. Кейин яна битта. Ниҳоят, у уйқуга кетди.

Улим билан тугаган 1048-рақамли иш бўйича текширув ғоят жиддий тус олган эди. Бу ишга ҳарбийлар аралашгани боис текширувда шериф билан биргалликда ҳарбий кучлар жиноий ишлар бўйича бўлими ҲКЖИБ вакили ҳам иштирок этди.

Форт-Райлида жойлашган ушбу бўлимдан келган Шэд Плэнчард, шериф ва унинг ўринбосари шерифнинг 9-кўчада жойлашган кабинетига ушбу ҳодиса ҳақидаги маълумотлар таҳлили билан банд эди.

— Қизиқ, — деди шериф Манстер.

— Нима гап шериф? — деб сўради Плэнчард.

— Мана, ўзингиз кўринг. Бешта гувоҳ юз берган ҳодисани кўрган, тўғрими? Руҳоний, икки роҳиба аёл, полковник Женкинс ва юк машинаса ҳайдовчиси сержант Уэллис. Барчаси доктор Эшли машинаси тўхташ белгиси олдида тўхтамасдан, бошқа кўчага бурилиб, ҳарбий юк машинасига бориб урилганини тасдиқлаяпти.

— Ҳа, тўғри, — деди ҲКЖИБ вакили, — Сизни нима ажаблантираяпти?

— Мистер, ҳеч бўлмаганда икки гувоҳнинг бир хил гувоҳлик берганига ҳеч дуч келганмисиз? — деди у мушти билан столга уриб. — Беш гувоҳнинг барчаси бир хил гапни такрорлаётгани мени ажаблантираяпти.

ҲКЖИБ вакили елка қисиб кўйди-да:

— Бу ҳол воқеа айнан шундай содир бўлганини исботлайди, — деди.

— Йўқ, — деди шериф. — Бу ерда бир гап бор.

— Нима?

— Айтинг-чи, руҳоний ва икки роҳиба аёл эрталаб соат тўртда 77-йўлда нима қилиши мумкин?

— Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Руҳоний ва роҳиба аёллар Леонардвильга бораётган бўлса, полковник Форт-Райлидан қайтаётган эди.

— Мен архивни титкилаб чиқдим, — деди шериф. — Доктор Эшлига атиги бир марта — машинасини нотўғри кўйгани учун бундан олти йил муқаддам жарима солинган экан. У бирор марта аварияга учрамаган.

ҲКЖИБ вакили унга тикилиб қаради:

— Шериф, сиз нимага шама қиляпсиз?

— Мен шама қилаётганим йўқ. Буларнинг барчаси менга галати туюлаяпти.

— Шериф, гап бешта гувоҳ кузатиб турган бахтсиз ҳодиса ҳақида бораёпти. Агарда бу ишда қандайдир фитна бор деб ўйласангиз, айтиб қўяй, бекорларни айтибсиз. Мабодо...

— Биламан, — деди шериф. — Агарда бу фитна бўлганда, юк машинаси ўша заҳоти воқеа содир бўлган жойдан кетган бўларди. Умуман, ҳеч қандай гувоҳларга ҳожат қолмасди.

— Ана бу бошқа гап. — ҲКЖИБ вакили ўрнидан туриб керишди. — Базага қайтадиган вақт бўлди. Очиғини айтадиган бўлсам, юк машинаси ҳайдовчиси сержант Уэллснинг бу ишда айби йўқ. — У шерифнинг юзига тикилиб: — Нима дейсиз?— деди.

— Ҳа, — деди шериф ноилож. — Бу чиндан ҳам бахтсиз ҳодиса.

Мэри болаларнинг йиғисидан уйғониб кетди. У кўзини очишга кўрқиб, қимирламай ётарди. “Бу шунчаки ваҳимали туш. Мен ухляпман. Уйғонганимда, Эдвард тирик бўлади”. Йиғи авжга чиқмоқда эди. У ноилож кўзини очиб, шифтга бирпас тикилиб ётди-да, кейин бир амаллаб ўрнидан турди. Унинг тинкаси қуриган эди. Зўрға судралиб, Тимнинг хонасига кирди. Флоренс билан Бет ҳам шу ерда экан. Ҳаммасининг кўзида ёш.

“Қани энди, мен ҳам йиғлай олсам, — деб ўйлади у. — Эй, Худойим, қани энди йиғлай олсам”.

Бет ойисига тикилиб:

— Дадам, чиндан ҳам ўлдими?— деб сўради.

Мэрининг бош иргашагина кучи етди, холос. У каравот чеккасига келиб ўтирди.

— Уларга бўлган воқеани айтишга мажбур бўлдим, — деди Флоренс ўзини айбдордек ҳис этиб. — Сайр қилишга кетишмоқчи эди.

— Ҳечқиси йўқ, Флоренс, — деди Мэри. — У Тимнинг бошини силади-да: — Йиғлама, азизим. Мана кўрасан, ҳаммаси яхши бўлади, — деди.

Бироқ энди ҳеч нима яхши бўлмаслигини ўзи ҳам сезиб турарди. Ҳеч қачон.

АҚШ қуроли кучларининг Форт-Райлидаги жиноий ишлар текширув бўлими қалин дарахтзор ўртасидаги етти қаватли 196-корпусда жойлашган. Ушбу бўлим зобити Шэл Плэнчард биринчи қаватдаги хонасида полковник Женкинс билан суҳбатлашиб ўтирибди.

— Бизда яна кўнгилсизликлар пайдо бўлдими деб кўрқаман, сэр. Ўша шификорни уриб кетган юк машинаси ҳайдовчиси сержант Уэллес...

— Сержантга нима бўпти?

— Бугун юрак хуружидан вафот этибди.

— Чатоқ бўлибди-ку.

— Ҳа, сэр. — деди Шэл Плэнчард. — Унинг жасадини зудлик билан куйдиришди. Бу фалокатнинг кутилмаганда рўй берганини кўрмайсизми.

— Бечора. — Полковник ўрнидан туриб, кетишга чоғланди. — Ҳа, дарвоқе, мени хорижга хизматга жўнатишмоқда, — деди у кулимсираб. — Юқориқоқ лавозимга.

— Табригимни қабул қилинг, сэр. Сиз шунга муносибсиз.

Ҳеч нарсани билмай қолиш ҳолатига тушиб қолганигина уни ақдан озишдан асраб қолганини Мэри кейинроқ тушунди. Рўй берган мусибат гўё бошқа одамнинг бошига тушгандек, унга дахли йўқдек, аллақандай овозлар узоқдан келётгандек бўлиб туюларди.

Жаноза маросими Жефферсон-Ситидаги кичкина черковда бўлиб ўтди. Эдварднинг дўстлари ва касбдошлари тўпланган черков гуллар ва гулчамбарларга тўлиб кетди. Уларнинг биридаги кичкина лавҳачада “Чуқур таъзиямни қабул қилинг. Пол Эллисон”, деган ёзув бор эди. Эдварднинг жасади қўйилган тобутнинг қопқоғи ёпиқ эди. Мэри бу ҳақда ўйламасликка ҳаракат қиларди.

— Эй, Яратган эгам! Осий бандангни даргоҳинга қабул эт. Зеро, тупроқдан яралган тупроққа қайтгусидир, — дея баланд овозда тиловат қиларди руҳоний.

Мэри Эдвард билан илк бор Милфорд кўли бўйлаб қилган саёҳати пайтида танишган эди.

— Сенга ёқдимми? — деб сўради Эдвард.

— Мен ҳеч қачон яхтада сайр қилмагандим.

— У ҳолда шанба кuni яна учрашамиз.

Бир ҳафтадан кейин улар турмуш қуришди.

— Нима учун айнан сенга уйланганимни биласанми? — деди Эдвард ҳазиломуз оҳангда. — Чунки сен синовдан ўтдинг. Танишганимиздан буён лабингдан кўлги аримади ва энг муҳими, бирор марта ҳам кема бортидан тушиб кетмадинг...

Диний маросим охирига етгач, Мэри болалари билан узун лимузинга ўтириб, қабристонга йўл олди.

Жаншн-Ситидаги энг эски қабристон айлана йўл билан ўралган сайлгоҳни эслатарди. Вақт ўтиши билан кўпгина қабртошлар бузилиб кетганди. Ҳаво совуқ бўлгани учун маросим узоққа чўзилмади.

Ўлим — барча нарсанинг ниҳояси ҳисобланса-да, Мэри учун бу мусибат чексиз азоб-уқубатлар дебодаси бўлди.

Улар илгарилари ҳам Эдвард билан бу ҳақда гаплашишган, бироқ ўлимнинг тўсатдан юз бериши Мэрини даҳшатга солганди. Бу унинг назаридаги қачонлардир содир бўлиши мумкин бўлган ҳодисага ўхшамасди. У Эдварднинг вафот этганига сира ишонгиси, ўлганлигини тан олгиси келмасди. Мэрининг назарида, Эдвард вафот этгач, бутун дунё у билан бирга кетгандек эди. У воқеликдан кўрқадиган бўлиб қолди. Нуқул ёлғиз қолгиси келарди. “У ўзини ота-онаси ташлаб кетган кўрқоқ боладек ҳис этарди. Туриб-туриб ҳатто Яратгандан ҳам норози бўлиб кетарди. Ахир, нима учун биринчи бўлиб мени ўз даргоҳига олмади?” — дерди кўзлари жиққа ёшга тўлиб. Мэри ўзи ва болаларини ёлғиз ташлаб кетган Эдварддан ҳам хафа эди.

“Мен — ўттиз беш яшарлик икки болалик аёл кимлигимни билмайман. Миссис Эшли бўлган даврларда мен шахс эдим, меники бўлган инсонга танмахрам эдим”.

Қисқаси, секин-аста ўтиб бораётган вақт ҳам унинг дардига малҳам бўла олмади. Унинг Эдварддан кейинги ҳаёти ҳайдовчиси йўқ олиб бораётган поездга ўхшарди гўё.

Флоренс ва Дуглас, Эдварднинг дўстлари Мэрини юпатиш, руҳий изтиробларини бир оз бўлса-да енгиллатиш учун тез-тез келиб туришди. Бироқ, у ҳеч ким билан гаплашгиси келмас, уни тинч қўйишларини хоҳларди.

Бир гал Флоренс Мэрининг телевизорда футбол кўриб ўтирганини кўриб, гоят ажабланган эди.

— Ҳатто кириб келганимни ҳам пайқгани йўқ, — деди у Дугласга. — Мэри телевизордан кўзини узмасди. — Флоренс титраб кетди. — Бу нақадар кўрқинчли эканини билсанг эди.

— Нимаси кўрқинчли?

— Ахир, Мэри футболни умуман кўришга кўзи йўқ эди. Унинг чинакам ишқибози, бирорта ҳам ўйинни ўтказиб юбормасликка ҳаракат қиладиган Эдвард эди.

Мэри Эдварднинг вафотидан кейин қолган ишларни охирига етказиш учун бор куч ва иродасини сафарбар этишга қарор қилди. Васият, суғурта, банк ҳисоб рақамлари, солиқлар, қарзлар ва бошқа шу каби юмушларни ҳам. У адвокат ва банкирларни уйдан қувиб юборгиси келарди. Фақат уни тинч қўйишса, бас.

“Мен буларга тоқат қилолмайман, — деб ўйларди у. — Эдвард ўлган бўлса, бу жанобларни пулдан бошқа нарса қизиқтирмайди”.

Барибир Мэри улар билан муомала қилишга мажбур бўлди.

Банк вакили Фрэнк Данфи унга шундай деди:

— Миссис Эшли, солиқлар ва суғуртадан қолган қарзлар тўланганидан кейин ҳисоб рақамингизда деярли ҳеч вақо қолмайди. Эрингиз пул масаласига беэътибор эди. Унга қарздор бўлганлар қўп. Мен суд ижрочиси билан гаплашиб, уларни ундириб олиш ҳақида келишаман.

— Йўқ, — деди Мэри кескин оҳангда. — Бу иш Эдвардга ёқмаган бўларди.

— У ҳолда сизда атиги ўттиз минг доллар нақд пул қолади, холос. Бундан ташқари, уйга тўланадиган товон пули ҳам бор. Агар уйни сотмоқчи бўлсангиз...

— Йўқ, — деди Мэри. — Уйни сотишни Эдвард маъқулламаган бўларди.

Аmmo энг оғир юмушлар ҳали олдинда кутиб турарди. Аввало, Эдварднинг шахсий буюм ва нарсаларини бир ёқлик қилиш керак эди.

Флоренс бу юмушларга кўмаклашмоқчи бўлганда, Мэри унинг ёрдамини рад этди.

— Бу Эдвардга ёқмаган бўларди, — деди у.

Эдварднинг шахсий буюм ва нарсалари у қадар қўп эмасди. Ўндан ортиқ тамаки чекадиган трубка, тамаки халтачаси, иккита кўзойнак, энди у ҳеч қачон ўқимайдиган маъруза конспекти. Мэри кийим жавонини очиб, Эдвард энди ҳеч қачон киймайдиган костюмларни бир-бир кўздан кечирди. Мана, унинг охириги марта таққан бўйинбоғи, қиш пайтида фойдаланадиган қўлқопи ва шарфи. Энди бу буюмларнинг унга кераги йўқ. Мэри робот сингари ҳаракатланиб, устараси билан тиш чўткаларини четга олиб қўйди.

Қайсидир жавондан уларнинг бир-бирига ёзган ишқий мактублари чиқиб қолди. Мэри дили ёришиб, ўша бахтли кунлари ёдига тушди: Эдварднинг хусусий амалиёт билан шуғуллана бошлагани; куркасиз кутиб олинган янги йил кечаси; табиат қўйнида ўтказилган сайру саёҳат; ҳали туғилмаган Бет учун классик мусиқа қўйиб беришган илк ҳомиладорлик даври; Тим туғилганда Эдвард ёзган мактуб; университетда иш бошлаган дастлабки кунларининг бирида Эдвард тақдим этган олтинранг олма. Эдварднинг ўлими унга қайсидир масхарабознинг ёвузона ҳазилидек бўлиб туюларди. Яқин-яқинларгача у тирик эди, сўзларди, куларди, севарди... энди эса у йўқ... совуқ ер бағрида ётибди.

“Мен кап-катта аёлман. Мен тақдирга тан беришим керак. Йўқ-йўқ, мен ҳали... Мен тақдирга тан беришни хоҳламайман. Менга яшашнинг кераги йўқ”.

Мэрининг дарди-дунёси қоронғу, кўнглига чироқ ёқса ёришмасди. Кечалари у кўзлари очиқ ҳолда хаёл суриб ётар, тезроқ Эдварднинг ёнига бориш, бу руҳий азоблардан халос бўлиш ҳақида ўйларди.

“Ахир, инсон фақат бахтли ҳаёт кечириш учун туғилган-ку! Бироқ, охири нима учундир ҳамиша бахтсизлик билан якун топади. Олдинда бизни фақат ўлим кутмоқда. Биз севамиз, севиламиз, қувонамиз, ammo кейин барчаси бесабаб барбод бўлади. Биз гўё коинотда кезиб юрган кемага ўхшаймиз. Бутун дунё — Дахау, барчамиз — яқудийлармиз”.

Ниҳоят, кўзи энди илинган ҳам эдики, унинг ётоғига югуриб келган болаларининг йиғисидан уйғониб кетди. Уларни бағрига босди.

— Сиз ўлмайсиз-а, ойижон? — дея пичирлари Тим.

“Мен ўзимни нобуд қилишга ҳаққим йўқ, — деб ўйларди у. — Мен болаларимга керакман. Эдвард ҳеч қачон буни кечирмаган бўларди”.

Президент Пол Эллисон ўз кабинетида Стэнтон Рожерс ва Флойд Бейкер иштирокида йиғилиш ўтказаятганди. Биринчи бўлиб давлат котиби сўз олди:

— Жаноб президент, ҳамма оғирлик ўзингизга тушаяпти. Руминияга элчи тайинлаш масаласини ортиқ чўзолмаймиз, деб ўйлайман. Мен сизга тақдим этган рўйхатни яна бир бор кўздан кечириб, бирорга номзодни танлашингизни...

— Миннатдорман Флойд. Хизматингизни бағоят қадрлайман. Бироқ, барибир энг муносиб номзод — Мэри Эшли деб ҳисоблайман. Унинг оилавий аҳволида ўзгариш юз берди. Мэри Эшлининг бошига тушган мусибат бизга қўл келиши мумкин. Мен унга яна мурожаат этмоқчиман. — У Стэнтон Рожерсга ўгирилиб: — Стэн, Канзасга учиб, уни қўндириб келишингни хоҳлардим, — деди.

— Хўп бўлади, жаноб президент.

Мэри кечки овқатга уннаётган пайтда телефон жиринглаб қолди. У гўшакни кўтарганда телефончи қиз:

— Сизга Оқ уйдан қўнғироқ қилишяпти. Президент миссис Эшли билан гаплашмоқчи, — деди.

“Фақат ҳозир эмас, — деб ўйлади Мэри. — Мен на у, на бошқа одам билан гаплашгим йўқ”.

Мэри президентнинг биринчи қўнғироғи уни қанчалик ҳаяжонга солганини эслади.

— Миссис Эшли менман, бироқ мен...

— Илтимос, бир дақиқа.

Телефонда таниш овоз эшитилди:

— Миссис Эшли, бу президент Пол Эллисон. Эрингизнинг вафоти муносабати билан чуқур таъзиямни қабул қилсангиз. У ажойиб инсон эди.

— Миннатдорман, жаноб президент. Гулчамбар юбориб, илтифот кўрсатганингиз учун раҳмат.

— Аслида мен тинчингизни бузмоқчи эмасдим. Мусибатдан кейин унчалик кўп вақт ўтмаганини ҳам тушунаман, бироқ энди оилавий шароитингиз ўзгарганини тан олишингиз керак. Сизни Руминияга элчи этиб тайинлаш ҳақидаги таклифимни яна бир бор ўйлаб кўрсангиз.

— Таклиф учун миннатдорман, аммо бунинг сира иложи йўқ, деб ўйлайман.

— Илтимос, гапимга қулоқ солинг. Мен сизнинг ҳузурингизга бир одамни юбораяпман. У Стэнтон Рожерс. Ҳеч бўлмаганда, у билан гаплашсангиз, сиздан миннатдор бўлардим.

Мэри нима деб жавоб қилишни билмасди.

Бутун ҳаёти ағдар-тўнтар бўлиб кетгани, орзу-умидлари барбод бўлгани, бундан буён уни фақат Бет ва Тимгина қизиқтираётганини қандай қилиб президентга тушунтирсин. Майли, нима бўлса бўлар, — деб ўйлади Мэри, — президент юбораётган одам билан учрашиб, имкон даражасида маданийроқ тарзда элчи лавозимидан воз кечиш чорасини топарман, деган тўхтамга келди.

Марин Грозанинг қўриқчилари бўш вақтлари Бино хиёбонида жойлашган барга тез-тез келиб туришарди. Ҳатто Лев Пастернак ҳам

онда-сонда бу ерга кириб турарди. Фаришта барга келган одамларнинг гаплари яхши эшитиладиган столни танлади. Оғир навбатчиликдан толиққан кўриқчилар ичкиликка зўр берар, ичкилик эса уларнинг тилини бурро қилиб юборарди. Фаришта вилладаги энг заиф жойни аниқлаш мақсадида ҳамма гапга диққат билан қулоқ солиб ўтирар эди. Албатта, ҳар қандай ишда ҳам заиф жой бўлади. Шунга интилган ақлли одам эртами-кечми уни топади.

Орадан уч кун ўтиб, Фаришта кўриқчиларнинг ўзаро суҳбатида айтилган гаплардан муаммони ечиш калитини қўлига киритди.

Ўшанда кўриқчилардан бири гапириб қолди:

— Хўжайинга бу шаллақилар нега кераклигини билмадим-у, аммо улар Грозани аёвсиз савалашига ишончим комил. Унинг бақриқларини бир эшитсаларинг эди. Ўтган ҳафтада унинг қамчилар сақланадиган хонасига кирган эдим...

Эртаси куни Фаришта қўйидаги гапларни эшитишга муваффақ бўлди:

— Бизнинг кўрқмас етакчимизнинг фоҳишалари барчаси фариштадек гўзал қизлар. Уларни бутун дунёдан келтиришади. Бу иш билан Левнинг шахсан ўзи шуғулланади. У ҳеч қачон битта фоҳишани икки бор олиб келмайди. Шунинг учун ҳам улар орқали Марин Грозага йўл топишнинг иложи йўқ.

Фаришта учун бошқа гапга ҳожат қолмаганди.

Эртаси куни саҳарда Фаришта машинасини алмаштириб, бу гал Парижга “фиат”да кетди. Жинсий маҳсулотлар дўкони фоҳишалар ва қўшмачилар макони ҳисобланган Пигаль майдони ёнидаги Монмартрда жойлашган эди. Фаришта дўконга кириб, таклиф этилаётган маҳсулотларни диққат билан кўздан кечирди. Бу ерда қўлкишанлар, занжирлар, турли ички кийимлар, одамбўйи шиширилган қўғирчоқлар ва порнокассеталар сотиларди. Шунингдек, бу ерда узунлиги олти фут келадиган учи игнали қамчилар ҳам сотиларди.

Фаришта қамчилардан бирини сотиб олди-да, пулини нақд тўлаб, дўкондан чиқди.

Эртасига у қамчинни қайтариб олиб келганда сотувчининг авзойи бузилиб:

— Сотилган буюм қайтариб олинмайди,— деди.

— Мен уни қайтармоқчи эмасман, — тушунтирди Фаришта. — Уни кўтариб юриш анча ноқулай экан. Менга почта орқали жўнатсангиз дегандим. Хизмат ҳақдини тўлайман.

Ўша куни кечқурун Фаришта Буэнос-Айресга учиб кетди.

Эртасига чиройли ўралган қамчини Нейи вилласига келтириб беришди. Кўриқчи уни кўздан кечирди. Дўкон номини ўқиб, ўрамни очди-да, қамчини синчиклаб текшириб кўрди.

“Тавба! Унга шунча қамчи кам эканми?” — деб ўйлади у. Кейин уни Марин Грозанинг ётоқхонасига олиб борди-да, жавондаги бошқа қамчиларга қўшиб қўйди.

Ўнинчи боб

АҚШнинг энг эски қалъа-фортларидан бири — Форт-Райли 1853 йилда, Канзас ҳали ҳиндулар ҳудуди бўлган даврларда, савдо карвонларини ҳиндулар қабилалари ҳужумидан ҳимоя қилиш мақсадида қурилган эди. Ҳозирги вақтда ундан вертолёт ва кичик ҳарбий самолётлар базаси сифатида фойдаланиларди.

Стэнтон Рожерс ўтирган “ДС-7” самолёти келиб қўнганда, мартабали меҳмонни кутиб олиш учун база бошлигининг шахсан

ўзи пешвоз чиқди. Самолётдан тушадиган зинага яқин жойда Рожерсни Мэри Эшли уйига олиб борадиган лимузин шай қилиб қўйилган эди. Рожерс президент Мэри Эшли билан гаплашиб бўлганидан кейин, у билан дарҳол боғланди:

— Миссис Эшли, ташрифим қисқа бўлади деб ваъда бераман. Сизга қулай бўлса, душанба куни учиб бораман.

“Бу одам бунчалик хушфёъл. Қизик, нима учун президент айнан уни юбораётган экан?”

— Албатта, — деди у. — Балки, кечқурун биз билан бирга овқатланарсиз? — деб қўшиб қўйди Мэри.

У бир неча сония ўйланиб қолди, сўнг:

— Миннатдорман, — деди.

“Зерикарли бир оқшомни ўтказишимга тўғри келади-ёв”, — деб ўйлади Рожерс.

Бундай мартабали меҳмоннинг ташрифидан хабар топган Флоренс Шайфер хурсандчилигини яшира олмасди:

— Унинг кимлигини биласанми ўзи? Президент ўзининг ташқи ишлар бўйича маслаҳатчисини юбораптими, демак, сен унинг таклифини қабул қилмоқчи экансан-да?

— Асло. Мен у билан шунчаки гаплашаман, холос, деб президентга ваъда бергандим. Бор гап шу.

Флоренс Мэрини бағрига босди.

— Кўнглингга қараб иш тут, азизим. Ишқилиб, ўзингга яхши бўлса, бас.

— Ҳа, биламан.

Стэнтон Рожерс — таниқли одам экан, — дея ўзича хулоса қилди Мэри. Рожерснинг қиёфаси “Матбуот билан учрашув” кўрсатуви ҳамда “Тайм” журналидаги суратлар орқали унга таниш эди. Юзма-юз кўришганда, Стэнтон Рожерс унга анча басавлат одам бўлиб кўринди.

У хушфёллилик билан гапни Мэри бошидан кечирган фожиадан бошлади:

— Миссис Эшли, авваламбор, рўй берган даҳшатли мусибат муносабати билан яна бир бор чуқур таъзиямни қабул қилсангиз.

— Миннатдорман.

Мэри Тим билан Бетни унга таништирди.

Люсинда то овқат тайёрлагунча, улар турли мавзуларда гаплашиб ўтиришди.

Мэри Люсиндага уларникига Стэнтон Рожерс ташриф буюриши муносабати билан гўшт димлашни илтимос қилганда, у эътироз билдириб:

— Билиб қўй, Стэнтон Рожерс сингари одамлар димланган гўшт емайди, — деди.

— Шундай дегин? Хўш, у ҳолда нима ейди?

— Бундай одамлар французча овқатларни хуш кўради.

— Биз эса гўшт димлаймиз.

— Ихтиёринг, — деди Люсинда. — Бу таом унга ёқмаса керак.

Димланган гўшгдан ташқари, дастурхонга қайнатишган картошка, сабзавотлар ва салат тортилди. Кейин Люсинда қовоқдан тайёрланган мазали пирог олиб келди. Стэнтон Рожерс ликопчасидаги овқатни иштаҳа билан охиригача еди.

Овқат пайтида улар чорвадор-фермерлар муаммолари ҳақида гаплашишди.

— Нарх-наволарнинг пастлиги ва кўп маҳсулот ишлаб чиқарилаётгани туфайли ўрта фарбдаги фермерлар мушкул аҳволга тушиб қолган, —

деди Мэри. — Бироқ, ҳар қанча қийин бўлмасин, улар қўлини чўзиб, кимдандир ёрдам сўраш ниятида эмасликларини айтди.

Кейин Мэри Жаншн-Сити тарихи ҳақида сўзлаб берди. Ниҳоят, Рожерс усталлик билан гапни Руминиядаги вазиятга бурди:

— Ионеску ҳукуматига муносабатингиз қандай?

— Руминияда том маънода ҳукумат йўқ. Ҳукумат бу — Ионескунинг ўзи. У ҳамма нарсани шахсан ўзи назорат қилади.

— Сизнингча, Руминияда инқилоб юз бериши мумкинми?

— Ҳозирги вақтда юз бермаса керак. Ионескуни ағдариши мумкин бўлган ягона одам — айни пайтда Парижда истиқомат қилаётган Марин Гроза.

Сухбат роса қизиди. Мэрининг Шарқий Европа мамлакатлари бўйича етук мутахассис экани, унинг теран фикр-мулоҳазалари Стэнтон Рожерсни ҳайратга солди. Мэри эса, аксинча, ўзини гўё микроскоп остида текшириладигандек ҳис этди.

“Пол ҳақ экан, — деб ўйлади Стэнтон Рожерс. — У чиндан ҳам Руминия бўйича зўр билимдон экан. Бундан ташқари, Мэри болалари билан Америка вакиласи сифатида ҳам жуда мос келади”.

Мэри унга тобора кўпроқ ёқиб борарди. У чиндан ҳам энг муносиб номзод эди.

— Миссис Эшли, сиз билан очиқчасига гаплашмоқчиман. Дастлаб Руминиядек мураккаб мамлакатдаги элчи лавозимига сизнинг номзодингизга қарши эдим. Президентнинг ҳам бундан хабари бор. Аммо, сизга бу гапларни айтаётганимнинг боиси шундаки, бугунга келиб фикрим тубдан ўзгарди. Элчилик вазифасини муносиб адо этишингизга заррача шубҳам қолмади.

Мэри бошини чайқаб деди:

— Кечирасиз, жаноб Рожерс. Мен сиёсатдан узоқ бир одам бўлсам. Қолаверса, бу соҳанинг одами эмасман, ахир.

— Президент бир гал менга айтганидек, кўплаб машҳур элчиларимиз бу соҳадан йироқ бўлган. Яъни, улар дипломатик хизмат тажрибасига эга бўлмаган. Масалан, Буюк Британиядаги элчимиз — Уолтер Анненберг ношир бўлган.

— Бироқ мен...

— Ҳиндистондаги элчимиз — Жон Кеннет Гэлбрайт университет профессори бўлган. Майк Мэнсфилд эса фаолиятини дастлаб журналистикадан бошлаган. Кейин сенатор бўлган, сўнгра Японияга элчи этиб тайинланган. Мен сизга яна ўнлаб мисоллар келтиришим мумкин. Буларнинг барчаси, сиз айтгандек, бу соҳа мутахассиси бўлмаган. Энг муҳимии, миссис Эшли, уларнинг Ватанга муҳаббат туйғуси кучли, элчи бўлиб борган мамлакат халқига ҳурмати баланд, интилишлари эзгу эди.

— Сиз бу ишни шунчалик осон...

— Пайқаган бўлсангиз керак, сиз жиддий текширувдан ўтдингиз. Зўр ўтдингиз. Деканингиз Хантернинг фикрича, сиз гоят истеъдодли муаллима ва Руминия бўйича етук мутахассис экансиз. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, президент сизнинг тимсолингизда “темир парда” ортидаги мамлакатларга америкликларнинг кимлигини намоён этмоқчи. Ахир, уларнинг тарғиботи бизни ёвуз мақсадли кишилар қилиб кўрсатишга уринаётганидан хабарингиз бор-ку.

Мэри чуқур ўйга толди.

— Мистер Рожерс, сиз ҳам, президент ҳам менга кўрсатган эътибор ва ишончингизни юксак қадрлашимни билишингизни истардим. Бироқ, барибир бу таклифга розилик бера олмайман. Мен энди Тим

ва Бетнинг тақдири ҳақида ўйлашим керак. Ахир, уларнинг тарбиясини ташлаб қўя олмайман-ку...

— Бухарестда дипломатлар болалари учун ажойиб мактаб бор. — Тим ва Бет у ерда мукамал таълим олади. Сизни ишонтириб айтаманки, бу ерда ҳеч қачон ололмайдиган нарсасига, у ерда албатта эришади.

Мэри Стэнтон Рожерс билан суҳбати бундай тус олади, деб хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Билмадим... Мен ўйлаб кўришим керак.

— Мен бу ерда эрталабгача қоламан. — “Ол сизонс” меҳмонхонасида бўламан. Миссис Эшли, ишонинг, сиз учун бир қарорга келиш қанчалик қийинлигини тасаввур қиламан. Аммо бу дастур фақат президент учун эмас, бутун мамлакат учун муҳим. Илтимос, яхшилаб ўйлаб кўринг.

Стэнтон Рожерс кузатиб, Мэри иккинчи қаватга кўтарилганда, болалар ухламай, уни кутиб ўтиришарди.

— Нима бўлди? Рози бўлдингизми? — деб сўради Бет.

— Биз маслаҳатлашиб олишимиз зарур. Розилик берсам, мактабингиз ва барча дўстларингиз билан хайрлашишингизга тўғри келади.

— Тим иккимиз бу ҳақда гаплашдик, — деди Бет. — Қандай қарорга келганимизни билишни хоҳлайсизми?

— Қани, эшитайлик-чи.

— Биласизми, ойижон, ҳар бир мамлакат сиздек элчиси бўлишидан бағоят бахтиёр бўлур эди.

Кечаси у яна Эдвард билан хаёлан гаплашди: “Гаплашиб олишимиз керак, азизим. Менда, президентга керак эканман, деган тасаввур ҳосил бўлди. Гарчанд бу ишни мендан-да аълороқ уддалай оладиган миллионлаб кишилар бўлса-да, одамга барибир хуш ёқаркан. Эсингдами, сен билан бу ҳақдада гаплашиб, ширин-ширин орзулар оламига сайр қилган эдик. Мана, мен учун яна бир имконият туғилди. Нима қиларимни билмай, бошим қотди. Бу уйни қандай қилиб ташлаб кетаман? Ахир, бу муаззам даргоҳ сендан қолган ёлғизгина ёдгорлик, ундаги ҳар бир нарса сени эслатиб туради. Қандоқ қилай, азизим? Илтимос, менга ёрдам бер!”

Мэрининг кўзларидан тирқираб ёш оқди.

У тунни дераза олдида, эсаётган шамолда титраб-чайқалиб турган дарахтлар баргларига тикилганча бедор ўтказди.

Ва ниҳоят, тонг саҳарда у бир қарорга келди.

Соат тўққизда Мэри “Ол сизонс” меҳмонхонасига қўнғироқ қилиб, Стэнтон Рожерс билан боғлашларини илтимос қилди.

Телефонда Рожерснинг овози эшитилгач, деди:

— Мистер Рожерс, илтимос, президентга унинг таклифини қабул қилиш мен учун улкан шараф эканини етказсангиз.

Ўн биринчи боб

“Буниси жуда офатижон экан”, деб ўйлади кўриқчи. У фоҳишага сира ўхшамасди. Ёши йигирмалар атрофида, сочи узун, оппоқ юзли бу қиз фариштанинг худди ўзгинаси эди. Эгнидаги кўйлаги ҳам ўзига жуда ярашиб турарди.

Уни уйга олиб кириш учун Лев Пастернакнинг ўзи келди. Қизнинг исми Бисера, у югославиялик эди. Бу қадар кўп кўриқчини кўриб, уни ваҳима босди. Кўшмачи бориш-келиш билетини Бисеранинг қўлига тутқазиб, бир соатлик иш учун унга икки минг доллар тўлашларини айтди. Қизнинг бу ташриф ҳақида билгани фақат шу эди.

Лев Пастернак ётоқхона эшигини тақиллатган эди, ичкаридан Марин Грозанинг овози эшитилди:

— Кириг.

Пастернак эшикни очиб, қизни олдинга ўтказиб юборди. Марин Гроза каравот олдида турарди. Эгнида уй халати бўлса-да, унинг тагида бошқа ҳеч қандай кийим йўқлигини қиз пайқади.

— Бу Бисера, — деди Пастернак. Аммо Грозани қизга таништирмади.

— Хайрли кеч, азизим. Марҳамат, ўтир.

Пастернак эшикни маҳкам ёпиб, ташқарига чиқди. Марин Гроза қиз билан ёлғиз қолди.

Бисера унга яқинлашиб, сирли жилмайди.

— Хонанг шинамгина экан. У яна шинамроқ бўлиши учун ечинсам, нима дейсан? — дея қиз кийимини еча бошлади.

— Йўқ. Ечинишга асло ҳожат йўқ.

Қиз унга ажабланиб тикилди:

— Ахир, сен...

Гроза жавон эшигини очиб, қамчилардан бирини олди.

— Менга мана шу керак.

Тушунарли. У ўзини қулдек ҳис этмоқчи экан. Қизиқ, у бундай эркакка сира ўхшамайди-ку. “Бунақаларни тушуниб бўлармиди?” — хаёлидан ўтказди Бисера ва овоз чиқариб деди:

— Албатта, жонгинам. Сенга шу керак бўлса...

Марин Гроза халатини ечди-да, қизга яра-чақа бўлиб кетган орқасини ўгирди. Буни кўрган Бисера сал бўлмаса ҳушидан кетаёзди. Гроза бошини қиз томон ўгирган эди, унинг кўзидаги ифодани пайқаган Бисера ҳайратдан қотиб қолди. Грозанинг кўзлари ғам-алам, изтиробга тўла эди. Унинг чидаб бўлмас дардга мубтало бўлгани билиниб турарди. “Нима учун ўзини савалашларини истайди?” — деган савол қизнинг миясига ўрнашиб қолди. Бисера унинг курсига келиб ўтирганига бақрайиб қараб турарди.

— Қаттиқ савала! — буюрди у. — Бор кучинг билан ур!

— Бўпти. — Бисера қўлига қамчини олди. У илгарилари ҳам ўзига ёки бировга азоб беришдан лаззатланадиган савдойиларни учратган эди. Бироқ, бунисига сира ақли етмасди. “Бу менинг ишим эмас, — деб ўйлади у. — Энг муҳими, пулни олиб жуфтакни ростласам бўлгани”.

У қулочкашлаб камчи билан Грозанинг орқасига бир туширди.

— Қаттиқроқ, — дея ингради Гроза. — Қаттиқроқ.

Қамчи ҳар гал елкасига тушганда, у оғриқдан бор овози билан бақирарди. Яна бир қамчи... Яна... Яна... Шу пайт унинг кўз ўнгида шарпалар намоён бўлди. Бу зўрланаётган хотини ва қизи эди. Кўриқчилар навбатма-навбат хотинидан қизига, қизидан хотинига ўтарди. Қамчи ҳар гал унинг елкасини тилка-пора қилганида, у тобора заифлашиб бораётган хотини ва қизининг илтижоларини эшитарди. Бир оздан кейин уларнинг қонталаш жасади муздек ерда қотиб ётарди.

— Қаттиқроқ, — ингради Гроза.

— Чақир... — Унинг овози чиқмай қолди. Грозанинг нафаси бўғилган эди.

Қиз турган жойида қотиб қолди.

— Эй... сенга нима бўлди?

Шу пайт Гроза гурс этиб курсидан ерга ағанади. Унинг кўзлари очиқ эди.

— Ким бор?... Ёрдам беринг!..

Хонага кўлида пистолет билан югуриб кирган Лев ерда ётган жасадга кўзи тушди.

— Нима бўлди?

Бисеранинг жазаваси тутиб, ўзини ҳар ёққа урарди.

— У ўлди! Унинг жони узилди! Менинг айбим йўқ. У талаб қилгани учун уни фақат савалагандим. Онт ичаман!

Виллада яшайдиган шифокор бир неча сониядан кейин етиб келди. У жасадни кўздан кечириб учун эгилди. Грозанинг мушаклари тошдек қаттиқ, териси кўкариб кетган эди.

У қамчинни ердан олиб ҳидлаб кўрди.

— Хўш, нима гап?

— Жин урсин! Кураре. Бу Жанубий Америкада ўсадиган ўта заҳарли ўсимлик экстракти. Инклар душманларини ўлдириш учун камон ўқларига уни суркашган. Уч дақиқадан кейин у асаб тизимини тўлиқ ишдан чиқаради.

Икки эркак ўлган етакчисининг жасадига беихтиёр тикилиб қолди.

Ер йўлдоши алоқаси орқали Марин Грозанинг ўлими ҳақидаги хабар бугун дунёга тарқалди. Лев Пастернак қотиллик тафсилотларининг сир сақланишига эришди, холос.

Вашингтонда президент Стэнтон Рожерс билан учрашди.

— Стэн, сенингча, бу қотиллик ортида кимлар турибди?

— Руслар ёки Ионеску. Умуман олганда, уларнинг тили бир. Иккиси ҳам мавжуд вазиятнинг ўзгармаслигидан манфаатдор.

— Демак, хоҳлаймизми, йўқми, Ионеску билан ҳамкорлик қилишимизга тўғри келади. Стэн, Мэри Эшлини элчи лавозимига тайинлаш масаласини тезлаштириш зарур.

— У аллақачон йўлга чиққан. Ҳеч қандай муаммо бўлмайди.

— Яхши.

Грозанинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, Фаришта илжайди: “Бу қол мен ўйлагандан ҳам аввалроқ юз берди”.

Кечки соат ўнда Назоратчининг шахсий телефони жиринглаб қолди. У гўшакни кўтарди:

— Алло.

У Неуса Муньеснинг дағал, ёқимсиз овозини эшитди:

— Фаришта бугун газетани ўқиди. У пул унинг ҳисоб рақамига ўтказилиши зарурлигини айтди.

— Унга айтинг, биз бу масалани тезда ҳал қиламиз. Миссис Муньес, унинг ишидан хурсанд эканимни етказинг. Эҳтимол, келажакда биз унинг хизматидан яна фойдаланармиз. Сизга қўнғироқ қилишим мумкин бўлган телефон рақамини берсангиз.

Неуса Муньес анча вақт сукут сақлаб турди-да, кейин телефон рақамини айтди.

— Жуда яхши. Агарда Фаришта...

У аллақачон гўшакни қўйиб қўйган эди.

Ўша кунийёқ пул Фариштанинг Цюрихдаги ҳисоб рақамига, яна бир соатдан кейин эса Саудия Арабистонининг Женевдаги банкига ўтказилди. “Эҳтиёткорлик чораларини кўрмаса бўлмайди, — деб ўйлади Фаришта. — Бу ярамас банкирлар ҳамини борингни шилиб олишга интилишади”.

Ўн иккинчи боб

Мэри шунчаки нарсаларини жойлаётгани йўқ. У умрининг бир бўлагини сарҳисоб қилаётган, ўн уч йиллик ширин хотиралари, муҳаббати, Эдварди билан бир умрга хайрлашаётган эди. Бу уй

уларнинг кўргони эди. Энди эса бу даргоҳга кўчиб келадиган, унинг деворлари гувоҳ бўлган қувонч ва ғам, кўз ёшлар ва қулгидан мутлақо беҳабар одамлар учун шунчаки уй, оддий бошпана бўлиб қолади.

Дуглас ва Флоренс Шайферлар Мэрининг элчилик лавозимига розилик берганидан хурсанд эди.

— Сен ҳаммасини уйдалайсан, — деди Флоренс. — Дуг иккимиз сени ва болаларни соғиниб қолишимизни билишингни истардим.

— Руминияга меҳмон бўлиб келишга ваъда беринг.

— Албатта, борамиз.

Мэри елкасидаги бир дунё юмуш ва мажбуриятларнинг қайсинисидан бошлашни билмай, боши қотди.

Декан Хантер университетдаги юмушларини ҳал этишга кўмаклашди.

— Сизнинг гуруҳларингизда дарс олиб борадиган бирорта муаллим топишга ҳаракат қиламан. Аммо, барибир, сизнинг ўрнингиз билинади. Сиз билан фахрланамиз, миссис Эшли. Омад сизга ёр бўлсин!

— Миннатдорман.

Мэри болаларни мактабдан олди. Ҳали самолётга чипта масаласини ҳал этиш зарур эди. Илгарилари бундай ишлар Эдварднинг зиммасида бўлган. Энди эса у йўқ. Аммо Эдвард унинг хотирасида, қалбида ҳамиша яшайди.

Мэрини болалар ташвишлантирарди. Дастлаб улар ўзга мамлакатда яшашидан хурсанд бўлди. Бироқ кейинги кунларда уларнинг шашти паст. Тим билан Бет маслаҳатлашиш учун ойисининг олдига келди.

— Ойи, — деб гап бошлади Бет. — Мен дўстларимни ташлаб кетолмайман. Эҳтимол, Виржилни бошқа умуман кўрмасман. Балки, биз таътилгача кутармиз?

Тимни эса бошқа масала ташвишлантирарди:

— Мени яқиндагина биринчи лигага қабул қилишди. Мен кетсам, улар бошқасини топади. Мавсум тугагунча, келаси ёзгача кутайлик. Майлими, ойижон?

Болалари ҳам худди Мэри сингари нимадандир кўрқишарди. Стэнтон Рожерс қанчалик ишонарли гапирмасин, Мэри кечаси уйғониб кетди: “Дипломатия ишидан умуман хабарим йўқ. Мен шунчаки ўзини сиёсатчи деб тасаввур этган канзаслик уй бекасиман, холос. Эртами-кечми, қўлимдан ҳеч нарса келмаслигини тушуниб етишади. Розилик бериб, фирт аҳмоқлик қилдим”.

Кетадиган вақт ҳам бўлди.

— Дуглас иккимиз сизларни аэропортга олиб борамиз, — деди Флоренс.

Улар ўтириши керак бўлган олти ўринли самолёт учадиган аэропорт Канзас штатининг Манхеттен шаҳарчасида жойлашган эди. Дастлаб улар Миссури штатининг Канзас-Сити шаҳрига келиб, сўнг аэробусда Вашингтонга учишлари керак эди.

— Мен бу ерда яна бир дақиқа қолмоқчиман, — деди Мэри. У Эдвард билан қанчадан-қанча бахтли онларни биргаликда ўтказган иккинчи қаватдаги ётоқхонага йўл олди. Мэри ўша тотли дамларни эслаб, Эдвард билан хаёлан хайрлашди. “Мен кетяпман, азизим. Сен билан хайрлашиш учун келдим. Мени қўллаб-қувватлайсан, деб ўйлайман. Мен фақат бу ерга бошқа қайтиб келмайманми деб кўрқаман. Сенга хиёнат қилаётгандекман. Бироқ ҳамиша ва ҳамма жойда мен билан бирга бўласан. Айниқса ҳозир менга жуда-жуда кераксан. Ҳамиша ёнимда бўл. Менга кўмак бер. Сени жонимдан ортиқ кўраман. Баъзан сенсиз бир кун ҳам яшай олмайман деб ўйлайман. Мени эшитаяпсанми, азизим? Қаердасан?..”

Дуглас Шайфер унинг юкларини кичкина самолёт юкхонасига чиқариб қўйди. Учиш йўлакчасида турган самолётни кўрган Мэри серрайиб қолди:

— Эй, Худойим-ей!

— Нима бўлди? — деб сўради Флоренс.

— Юмушлар билан ўралашиб, мутлақо ёдимдан кўтарилибди-ку.

— Нима?

— Учишга тўғри келиши-да. Мен ҳеч қачон самолётда учмаганман. Ўлсам ҳам, унга чиқмайман.

— Мэри, азизим, қандайдир кор-ҳол юз бериш эҳтимоллиги миллиондан бирга тенг.

— Ҳеч қандай эҳтимолликнинг кераги йўқ, — деди Мэри бўшашиб. — Биз поездда кетамиз.

— Сен бундай қилолмайсан. Ахир, эртага сени Вашингтонда кутишади.

— Тирик ҳолда кутишаётган бўлса керак. Уларга ўлигим керак эмас-ку. Тўғрими?

Мэрини самолётга чиқишга кўндириш учун Шайферлар ўн беш дақиқача ялинишди. Ярим соат ўтгач, 826-рейс парвозга тайёр бўлди. Самолёт моторлари гувиллаб, учиш йўлкаси бўйлаб тез ҳаракатланганда Мэри кўзларини юмиб, қўли билан ўриндиққа қаттиқ ёпишиб олди. Бир неча сониядан кейин самолёт осмонга кўтарилди.

— Ойи.

— Бирпас гаплашмасдан ўтир!

У ойнага қарашга қўрқиб, жимгина ўтирарди. Болалар эса тинимсиз типирчилаб, иллюминатор орқали ерни томоша қиларди.

“Бола — бола-да. Улар нимани ҳам тушунарди”.

Канзас-Ситида улар “ДС-10” самолётига ўтириб, Вашингтонга парвоз қилишди. Тим билан Бет бошқа ўриндиқда, Мэрининг ёнида кекса бир аёл ўтирарди.

— Тўғриси айтсам, бир оз асабийлашаяпман, — дея тан олди Мэрининг кўшниси. — Ҳали бирор марта ҳам учмагандим.

Мэри кулимсираб, унинг қўлини оҳиста босиб қўйди:

— Асабийлашишга асло ҳожат йўқ. Биласизми, қандайдир кор-ҳол юз бериш эҳтимоллиги миллиондан бирга тенг.

Давоми бор

“Робинзон Крузо” ва унинг муаллифи

Инглиз адабиётининг йирик намояндаси Даниел Дефонинг (1660–1731) “Робинзон Крузо” ва “Молл Фландерс” романлари дунё адабиётида янги йўналишни бошлаган мумтоз асарлардан ҳисобланади. Муаллиф айнқса “Робинзон Крузо” асари билан абадиятга дахлдор бўлиб қолди. Ёзувчи маърифатпарварлик руҳи билан сугорилган мазкур асари орқали XIX асрнинг ижтимоий реалистик романчилигига пойдевор қўйишдек улкан вазифани бажарди. Дефонинг романнавислик анъаналарини Генри Фильдинг, Жорж Смоллет, Чарльз Диккенс каби машҳур ёзувчилар ривожлантирдилар.

Бугунги китобхон машҳур «Робинзон Крузо» романини яратган адиб бутун умрини шону шуҳрат ичида яшаб ўтган, деб тасаввур қилиши мумкин. Аслида шундай бўлганми? Бу савол ҳаммани қизиқтиради.

Ҳаммамиз биламизки, “Робинзон Крузо” фақат болалар эмас, балки катталар ҳам севиб ўқийдиган бадиият дурдоналари сирасига киради. Шуниси эътиборлики, Англия маърифатпарварлари гоълари Германия маърифатчилиги билан муштарак ҳолда ривожланган. Буни буюк немис шоири Гёте ижодида ҳам кўрамиз. Даниел Дефо ўз замонаси, ўз синфининг вакили сифатида давр гоъларини бадиий ифодалаб берди. Ёзувчи ўз замондошлари илгор дунёқарашларининг жарчиси сифатида майдонга чиқди.

Робинзоннинг кимсасиз оролдаги ҳаёти, яратувчи инсонга хос топқирлиги, мардлиги, иродаси, машаққатларни енгиш азоблари романда катта бадиий маҳорат билан тасвирланган. Асар меҳнат мадҳиясидек жаранглайди. Айнан мана шу истеъдоди боис Робинзон Крузо ўз инсонлигини сақлаб қолади. Бу адабий қаҳрамоннинг жозибадорлиги, ибратли фазилатлари ва тарбиявий аҳамияти айнан мана шунда. Романда аниқ воқеаларнинг бадииятга

моҳирона йўтрлганлиги ёзувчининг ижодий ютуғидир. Меҳнат – Робинзоннинг танг аҳволга тушиб қолганида, ўта қийин шароитларда кимсасиз оролда йиллар давомида одамийлик қиёфасини сақлаб қола билишдаги бош омил сифатида кўрсатилади.

Даниел Дефо, тадқиқотчиларнинг ҳисоблашларича, 400 га яқин публицистик мақолалар, памфлетлар ёзган қалам соҳибидир. Бу асарлар кўплаб жаҳон тилларига таржима қилинган. Дефонинг ижодий фантазия қуввати билан яратилган бу асарлар юртдошлари учун фавқулодда ҳодиса ва тенгсиз жасорат намунаси ҳисобланади.

Муаллифнинг ўзи ҳам ҳаётда ҳисобсиз машаққатларни бошидан кечирди. Шунга қарамай, у матонат ва чидам билан қийинчиликларни енгиб, ўз мақсадларига эриша борди. Дефо Англиянинг биринчи профессионал журналисти, сиёсий қарашлари билан ўзгаларга таъсир ўтказа оладиган газета муҳаррири ва ҳукуматнинг энг масъул шахсларига доир сирлардан яхши хабардор адиб эди. Бироқ мураккаб шароит, шафқатсиз ижтимоий ва сиёсий жанг жадаллар туфайли у ўзи кўзлаган мақсадларини тўла-тўқис амалга ошира олмади. Сиёсий тартибсизликлар ва носозликлар, низо ва нифоқлар, саройнинг фитнао фасодларига аралашиб қолди, бироқ замондошларини қизиқтирадиган ҳаётий воқеалар ҳақидаги китобларини чоп эттираверади.

Дефо бутун умри давомида гоҳ очикчасига, гоҳ яширин, турли тахаллуслар остида замонасининг ўткир сиёсий ва халқаро масалаларига ўз муносабатини билдириб борди, памфлетлар эълон қилишдан тўхтамади. У фалсафа ва ҳуқуқ, савдо-сотикқа оид илмий асарлар, рисоалар битди, иқтисодий мавзуда мақолалар, йўриқномалар, қўлланмалар, маълумотномалар, дастурлар, омма ва жамоа орасида ўзини қандай тутиш ҳақида китоблар

ёзди, санъат ҳақида шеърлар битди, қўл ҳунармандчилиги тарихи ва яна шунга ўхшаш турфа соҳалар борасидаги фикрларини чоп эттирди.

Дефо ўз номини қўймай эълон қилган асарлар ҳам ажабтовур кутубхонани ташкил этади. Дефо уларда воқеалар баёнини асар қаҳрамонлари номидан ҳикоя қилиш воситасидан фойдаланади. Шунга кўра унинг китоблари гўё денгизчилар, савдогарлар, ўғрию каззоблар, сарой фитначилари, барча турдаги саргузаштгалаблар томонидан ёзилгандек таассурот уйғотади.

Дефо памфлетлари ва сиёсий фаолияти учун ҳибсга олинади ва 1703 йил 31 июл кўни “сазои қилинади-ганлар устун”га боғланади. Уни шарманда қилишга қаратилган фуқаролик ҳукми амалга оширилишидан олдин у ёзган “Иснод устун мадҳияси” номли шеър халқ орасида кенг тарқалиб кетади. Унда Дефо диндан қайтган муртадларни йўқотиш, фош қилиш зарурлиги борасида дадил фикр юритган. Шармисор этилиши кўзда тутилган Дефога халқ гуллар сочади, унинг соғлиғи учун қадаҳ кўтаришади.

1704 йилда Дефо “Франция ишлари шарҳи” номли даврий нашрда фаол қатнаша бошлайди. Бу оммавий газета 1713 йилгача чиқиб турди. У Англиядаги жиддий сиёсий ва иқтисодий мавзуларни ёритадиган илк нашрлардан бири эди. Кейинчалик ёзувчи бошқа газеталарга ҳам муҳаррирлик қилди. Қиролича Анна вафотидан сўнг, Торилар партияси ҳокимиятни қўлдан бой

бергач, Дефо Виглар ҳокимияти тарафдорлари қаторига ўтади.

Даниел Дефо мураккаб тарихий асрда яшаб ўтди. У ёзувчи бўлгунга қадар газлама моллари билан савдо қилди, шароб олди-сотдиси билан шуғулланди, лекин сира иши юришмади; фабрика эгаси, ишбилармон, жосус, аскар, памфлетчи, маҳбус, журналист, муҳаррир, адабий “мардикор” бўлди. Санаб ўтилган ҳар бир касбнинг адиб ҳаётининг фаолиятидаги ўрнини, аҳамиятини бир ўйлаб кўринг-а?! Эҳ-ҳе! Даниел Дефони қизиқтирмаган, у “бурнини тикмаган” соҳа қолмаган экан, дейсиз.

Ҳаётининг сўнгги йилларида Дефо сиёсий журналист сифатида ўз қобилиятини сиёсий ҳожатбарорлик йўлида сарфлаб, бадиий адабиётдан четлашгандек таассурот қолдирди

Дефощунослар ва танқидчилар таъкидлаганидек, у “замонавий одам”, “замонавий дунёнинг фуқароси”, “афсонавий одам” эди. Мана кўрдикки, адибнинг ҳаёти ўта машаққатли кечган. У бутун ижоди давомида ўта оғир умр сўқмоқларидан ўтган. Ижодкор чеккан мана шу қийинчиликлар ва азоблар эвазига қисмат унга ажойиб мукофот туҳфа этди. Бу — “Робинзон Крузо”нинг жаҳон халқлари олдидаги сўнмас шуҳратидир. Афсуски, бу ҳайрат ва олқишлар унга вафотидан кейин насиб этди. Ижод аҳли ҳаёти ана шундай турфа қисматлари билан ўзига хос сирли оламдир.

*Х.ТОЖИЕВ, Ф.МИРЗАЕВА,
Гулистон давлат университети*